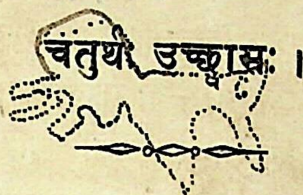

चतुर्थ उच्छ्वासः ।

योगं स्वप्नेऽपि नेच्छन्ति कुर्वते न करग्रहम् ।
महान्तो नाममात्रेण भवन्ति पतयो भुवः ॥ १ ॥
सकलमहीभृत्कम्पकृदुत्पद्यत एक एव नृपवंशे ।
विपुलेऽपि पृथुप्रतिमो दन्त इव गणाधिपस्य मुखे ॥२॥

अथ (३) तस्मात् पुष्पभूतेः द्विजवरस्वेच्छागृहीतकोषो

योगमिति । महान्तः महानुभावा जनाः स्वप्नेऽपि योगं छद्म पराभिसन्धानार्थमुपधिं न इच्छन्ति करग्रहं करेषु राजग्राह्यभागेषु ग्रहः आग्रहः तं पीडनम् इत्यर्थः करग्रहं दण्डग्रहणञ्च न कुर्वते अथच नाममात्रेण भुवः पृथिव्याः पतयः भवन्ति नाममात्रश्रवणेन सर्वे कम्पमानास्तान् पतित्वे वृण्वन्तीति भावः ॥ १ ॥

सकलेति । विपुले महति अपि नृपवंशे राजवंशे गणाधिपस्य गणपतेः मुखे दण्ड इव पृथुः आदिराजः तत्प्रतिमः तत्सदृशः पृथुः विशाला प्रतिमा सादृश्यं यस्य तथाभूतः एक एव कश्चिदेव सकलानां महीभृतां राज्ञां पर्वतानाञ्च कम्पकृत् भयप्रद इति भावः उत्पद्यते जायते एतेन महाराजस्य हर्षस्य उत्पत्तिः सूचिता ॥ २ ॥

(३) अथेत्यादि । तस्मात् पुष्पभूतेः राजवंशः निर्जगामेति सम्बन्धः तमेव विशिनष्टि द्विजवरेत्यादिभिः । द्विजवरैः ब्राह्मणश्रेष्ठैः अन्यत्र द्विजेषु वरः श्रेष्ठः ब्रह्मसूर्यः तेन स्वेच्छया यथाकाममित्यर्थः गृहीतः कोषः धनं कर्णिका च यस्य तथाभूतः । पुण्डरीकेक्षणात् कमललोचनात् पुण्डरीकाक्षात् नारायणाच्च । लक्ष्मीः पुरःसरा यस्य तथोक्तः लक्ष्म्याः पुरःसरश्च रत्नसञ्चय इव रत्नानां रत्नभूतानाम् उत्कृष्टानामित्यर्थः पुरुषाणामिति भावः जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिह कथ्यते इति सञ्चयः समुत्पत्तिः यत्र सः रत्नानां सञ्चयः यस्य तथाभूतो वा रत्नानां मणीनां सञ्चयः समूहश्च । रत्नाकरात् रत्नानाम् आकरः आश्रयः उत्पत्तिस्थानञ्च

नाभिपद्म इव पुण्डरीकेक्षणात् लक्ष्मीपुरःसरो रत्नसञ्चय इव रत्नाकरात् गुरुबुधकविकलाभृत्तेजस्विभूनन्दनप्रायो ग्रहगण इव उदयस्थानात् (४) महाभारवाहनयोग्यः सागर इव सगरप्रभावात् (५) दुर्जयबलसनाथो हरिवंश इव शूरात् निर्जगाम राजवंशः। यस्मात् अविनष्टधर्मधवलाः प्रजासर्गाः

तस्मात् समुद्राच। गुर्विति गुरवः उपदेष्टारः बुधाः पण्डिताः कवयः काव्यकृतः कलाभृतः सङ्गीताभिज्ञाः तेजस्विनः शूराः भूनन्दनाः राजानः अन्यत्र गुरुर्बृहस्पतिः बुधः सोमात्मजः कविः शुक्रः कलाभृत् चन्द्रः तेजस्वी सूर्य्यः भूनन्दनः मङ्गलः एते प्रायेण यत्र तथाभूतः। उदयस्थानात् उदयाचलादित्यर्थः।

(४) महाभारेति महान् भारः भूभार इत्यर्थः तस्य वाहनं निर्वाहणं तस्य योग्यः सगरप्रभावात् सगरस्य सूर्य्यवंशीयस्य राजविशेषस्य प्रभावात् सामर्थ्यात् पुरा सगरस्य नृपतेः षष्टिसहस्राणि पुत्रा आसन्। ते तु कालेन महाबलाः पराक्रान्ताश्च वीराः पितुः सगरस्य अश्वमेधीयाश्वं रक्षन्तः सर्वां पृथ्वीं प्रदक्षिणीकुर्वन्तः चेरुः। अत्रान्तरे शक्रेण तेषां मध्यचारी अश्वः दैवशक्त्या हरता पाताले कपिलमुनिसमीपे रक्षितः। अथ ते रक्षकाः तथाश्वम् अपश्यन्तः सर्वां पृथ्वीं स्वर्गञ्च भ्रमन्तः परं न अश्वमवापुः। ततः पित्राज्ञया पातालं खनित्वा कपिलसमीपे तमश्वं दृष्ट्वा कपिलं न्यपीड़यन्। स च मुनिः तान् कोपदृष्ट्या पश्यन्नेव भस्मीचकार। तेषां तदा पातालखननेन यो जलराशिरुत्पन्नः स एव सगरादुत्पन्न इति सागरसंज्ञां लेभे इति पुराणवार्त्ता अन्यत्र सगरस्येव प्रभावो यस्य तथाभूतः तस्मात्।

(५) दुर्जयबलसनाथः दुर्जयं बलं येषां तैः अन्यत्र दुर्जयेन जेतुमशक्येन बलेन बलदेवेन सनाथः सहितः शूरात् वीरात् तदाख्यात् वसुदेवपूर्वपुरुषाच्च। यस्मात् राजवंशात् राजानः अजायन्तेति सम्बन्धः। तानेव विशिनष्टि अविनष्टेत्यादिभिः। अविनष्टेन अविलुप्तेन धर्मेण वेदोदितानुष्ठानेन चोदनालक्षणो धर्म इत्युक्तेः चोदना वेदविधिस्तया लक्ष्यते इति तद्व्याख्यानाच्च। धवला विशुद्धाः चतुष्पाद्धर्मशालिन इति यावत् प्रजासर्गाः मानुषसृष्टयः कृतमुखात् शिक्षितमुखात् संस्कारपूतवचस इति भावः सत्ययुगप्रारम्भाच्च।

इव क्षतमुखात् (६) प्रतापाक्रान्तभुवनाः किरणा इव तेजोनिधेः (७) विग्रहव्याप्तदिङ्मुखा गिरय इव भूभृत्प्रवरात् (८) धरणिधारणक्षमा दिग्गजा इव ब्रह्मकरात् उदधीन् पातुम् उद्यता जलधरा इव घनागमात् (९) इच्छाफलदायिनः कल्पतरव इव नन्दनात् (१०) सर्वभूताश्रया विश्वरूपप्रकरा इव श्रीधरात् अजायन्त राजानः।

(११) तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु क्रमेण उदपादि हूणहरिणकेसरी सिन्धुराजज्वरो गुर्जरप्रजागरः गान्धाराधिपगन्धद्विप-

---

(६) प्रतापेति। प्रतापेन कोषदण्डजशक्त्या स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोपदण्डजमित्यमरः तेजसा च आक्रान्तं भुवनं यैः तथोक्ताः तेजोनिधेः प्रतापशालिनः सूर्य्यांश्च।

(७) विग्रहेति। विग्रहेण युद्धेन अवयवेन च व्याप्तानि दिङ्मुखानि यैः तथोक्ताः भूभृत्प्रवरात् भूभृद्भिः राजभिः भूभृतां पर्वतानाञ्च प्रवरः श्रेष्ठः तस्मात्।

(८) धरणीति धरण्याः पृथिव्याः धारणे क्षमाः शक्ताः ब्रह्मकरात् ब्रह्म वेदोक्तं धर्मम् इत्यर्थः करोतीति तस्मात् विधातृहस्ताच्च उदधीन् समुद्रान् पातुं रक्षितुं ग्रसितुञ्च। घनागमात् घनः सान्द्रः दृढ़ इत्यर्थः आगमः शास्त्रज्ञानं येषां तथोक्ताः मेघागमाच्च।

(९) इच्छेति। इच्छया कामनया अर्थिनामिति भावः फलानि अभिलषितानि ददतीति तथोक्ताः नन्दनात् नन्दयतीति तथोक्तात् तदाख्योद्यानात्।

(१०) सर्वेति। सर्वेषां भूतानां प्राणिनां प्रजानां जीवानाञ्च क्षित्यादिमहाभूतानां वा आश्रयाः आश्रयणीयाः विश्वरूपप्रकराः विश्वेषां जगतां रूपप्रकराः रूपनिवहाः श्रीधरात् श्रियं सम्पदं राजलक्ष्मीञ्च धरतीति तथोक्तात् विष्णोश्च।

(११) तेष्वित्यादि। उदपादीति प्रभाकरवर्द्धनो नाम राजाधिराजः उदपादि उत्पन्न इत्यन्वयः। तमेव विशिनष्टि हूणेत्यादिभिः। हूणाः तदाख्यक्षत्रियविशेषाः देशविशेषाश्च हरिणा इव मृगा इव तेषां तेषु वा केसरी सिंहः। सिन्धुराजज्वरः सिन्धुराजस्य ज्वरः रोगविशेषः। गुर्जरप्रजागरः गुर्जरनिद्राक्षयः गुर्जरदेशीया जना यस्य भयेन सततं जाग्रतीति भावः। गान्धाराधिपः गान्धारराज एव गन्धद्विपः गन्धप्रधानो द्विपः मत्तहस्तीत्यर्थः। खेदं मूत्रं पुरीषञ्च गन्धाच्चैव मतङ्गजाः। यस्य

कूटपाकलः (१२) लाटपाटवपाटच्चरः (१३) मालवलक्ष्मीलता-परशुः प्रतापशील इति प्रथितापरनामा (१४) प्रभाकरवर्द्धनो नाम राजाधिराजः। (१५) यो राज्याङ्गसङ्गीनि अभिषिच्यमान एव मलानीव मुमोच धनानि। यः परकीयेणापि कातरवल्लभेन रणमुखे तृणेनेव धृतेन अलज्जत जीवितेन। यः (१६) करधृतधौतासिप्रतिविम्बितेन आत्मनापि अदूयत समितिषु सहायेन रिपूणां पुरः प्रधनेषु धनुषापि नमता। यो (१७) मानी मानसेन अखिद्यत। यस्य (१८) अन्तर्गतापरिमितरिपुशल्य-

---

घ्राय विमाद्यन्ति तं विद्याद् गन्धहस्तिनमित्युक्तलक्षणो वा। तस्य कूटपाकलः हस्तिज्वरविशेषः।

(१२) लाटेति। लाटानां लाटदेशीयानां क्षत्रियाणां पाटवस्य नैपुण्यस्य पाटच्चरः चौरः तद्विध्वंसीत्यर्थः।

(१३) मालवेति। मालवानां तदाख्यजनपदानां लक्ष्मीरेव लता तस्याः परशुः कुठारः। कृपादिराजविजेतेति निष्कर्षः। प्रथितापरनामा विख्यातान्यनामधेयः।

(१४) प्रभेति। प्रभाकरः सूर्यः तद्वत् वर्द्धते इति तथोक्तः।

(१५) राज्याङ्गसङ्गीनि राज्याङ्गानि अमात्याद्याः तत्सङ्गीनि ततसंक्रान्तानि अभिषिच्यमानः राज्ये प्रतिष्ठाप्यमानः मलानि दूषितानि क्लेदांश्च तानीव धनानि मुमोच तत्याज दीनानाथादिभ्यो दत्तवानित्यर्थः। परकीयेणापि परार्थप्रवृत्तेनापि इत्यर्थः कातरेषु जनेषु कातराणां दुर्बलानां जनानां वा वल्लभेन प्रियेण त्रातुमशक्येनेति भावः तृणेनेव अतितुच्छेनेति भावः अलज्जत किं मया जगति कृतमिति कुण्ठितोऽभूदित्यर्थः।

(१६) करेति। करे धृतः धौतः निशितः असिः तलवारः तत्र प्रतिविम्बितेन प्रतिफलितेन समितिषु संग्रामेषु सहायः तेन। प्रधनेषु युद्धेषु नमता ज्यारोपणार्थमिति भावः अदूयत सन्तप्तवान्। असिः धनुश्च मया सहायत्वेन नीयते न सन्नाम-श्रवणेन केवलेन उपस्थित्या वा शत्रवो न जीयन्ते इति दुःखेनेति भावः।

(१७) मानी अभिमानवान् मानसेन मनोबलेनेति यावत् अहं स्वतो मानी न, परं मम बलेनैवेति खेदहेतुरिति भावः।

शङ्कुकीलितामिव निश्चलामुवाह राजलक्ष्मीम्। यश्च सर्वासु दिक्षु (१९) समीकृततटावटविटपाटवीतरुतृणगुल्मवल्मीकगिरिगहनैर्दण्डयात्रापथैः पृथुभिर्भृत्योपयोगाय व्यभजतेव वसुधां बहुधा। यश्च (२०) अलब्धयुद्धदोहदमात्मीयोऽपि (२१) सकलरिपुसमुत्सारकः परकीय इव ततापं प्रतापः। यस्य च वह्निमयो हृदयेषु जलमयो लोचनपुटेषु मारुतमयो निश्वसितेषु क्षमामयोऽङ्गेषु आकाशमयः शून्यतायां पञ्चमहाभूतमयो मूर्त्त इव अदृश्यत (२२) निहतप्रति-

---

(१८) अन्तर्गतेति। अन्तर्गतैः अपरिमितैः रिपूणां शत्रूणां शल्यशङ्कुभिः कीलिता संयमिता तामिव निश्चलाम् अनपायिनीम्।

(१९) समीकृतेति। समीकृतानि समतलतां नीतानि तटाः नदीतीराणि अवटानि विवराणि विटपाः शाखाः अटव्यः विपिनानि तरवः तृणानि गुल्माः व्रतत्यः वल्मीकाः पिपीलिकाकृतिकीटविशेषसञ्चिता मृत्कूटाः गिरिगहनानि पार्वतीयवनानि येषु तैः दण्डयात्रापथैः युद्धप्रयाणमार्गैः। भृत्योपयोगाय भृत्यानाम् अनुजीविनाम् उपयोगाय सुखभोगाय सुखेन गमनायेति भावः व्यभजत भृत्येभ्यः विभागेन दत्तवानित्यर्थः!

(२०) अलब्धेति। न लब्धः युद्धदोहदः युद्धाभिलाषः येन तम् अलब्धयुद्धाभिलाषमित्यर्थः।

(२१) सकलेति। सकलानां रिपूणां शत्रूणां समुत्सारकः निराकर्त्ता। परकीय इव परसम्बन्धीव। परकीयः प्रतापो यथा तपति तथा स्वप्रतापोऽपि सदृशयुद्धव्यापाराप्राप्तेरिति भावः। वह्निमयः अग्निरूपः हृदयेषु अन्तःकरणेषु सततवैकृतस्मरणादिति भावः जलमयः अश्रुमयः इत्यर्थः शोकातिशयादिति भावः, मारुतमयः उष्णदीर्घवायुरूपः दुःखातिशयादिति भावः। क्षमामयः क्षान्तिपूर्णः स्थैर्येनाविनाशितत्वादिति भावः आकाशमयः गगनरूपः शून्यतायां विरहितायामिति यावत् प्रियतमविच्छेदादिति भावः अतएव पञ्चमहाभूतमयः क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमानि महान्ति पञ्चभूतानि तदात्मकः तत्तद्रूपेण परिणत इत्यर्थः मूर्त्तः मूर्त्तिमान्।

सामन्तान्तःपुरेषु प्रतापः। (२३) यस्य च आसन्नेषु भृत्य-रत्नेषु प्रतिबिम्बितेव तुल्यरूपा समलच्यत लक्ष्मीः। तथाच यस्य प्रतापाग्निना भूतिः शौर्य्योष्मणा सिद्धिः असि-धाराजलेन वंशवृद्धिः (२४) शस्त्रव्रणमुखैः पुरुषकारोक्तिः (२५) धनुर्गुणकिणेन करग्रहीतिः अभवत्। यस्य (२६) वैर-मुपायनं विग्रहमनुग्रहं समरागमं महोत्सवं शत्रुं निधिदर्शनम् अरिबाहुल्यमभ्युदयम् आहवाह्वानं वरप्रदानम् अवस्कन्दपातं दिष्टवृद्धिं शस्त्रप्रहारपतनं वसुधारारसम् असन्यत। यस्मिंश्च

---

(२२) निहतेति। निहतानां संग्रामे व्यापादितानां प्रतिसामन्तानाम् अधी-श्वराणाम् अन्तःपुरेषु अन्तःपुरवर्त्तिनीषु नारीषु इत्यर्थः।

(२३) आसन्नेषु सन्निहितेषु भृत्या रत्नानीव यद्वा भृत्येषु रत्नानि तेषु भृत्यश्रेष्ठेषु अमात्यप्रधानेषु इति यावत् जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते इति उत्पल-माला। प्रतिबिम्बितेव प्रतिफलितेव तुल्यरूपा समभागेन विभक्ता प्रतापाग्निना प्रतापरूपेणानलेन भूतिः सम्पद् भस्म च भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः। शौर्य्यो-ष्मणा वीर्य्योष्णभावेन सिद्धिः राज्यादिलाभः पाकश्च। वंशस्य कुलस्य वेणोश्च वृद्धिः अभ्युदयः वर्द्धनञ्च।

(२४) शस्त्रेति। शस्त्राणां व्रणानि चतानि एव मुखानि तैः पुरुषकारोक्तिः पौरुषप्रकटनमित्यर्थः मुखैरेव उक्तिर्भवतीति तथारोपः।

(२५) धनुरिति। धनुषो गुणः मौर्वी तस्य किणः कलङ्करेखा तेन। कर-ग्रहीतिः करस्य हस्तस्य ग्रहणं दण्डग्रहणञ्च।

(२६) वैरमित्यादि वैरं शत्रुणा कृतम् अनिष्टाचरणमित्यर्थः उपायनम् उप-ढौकनं तत्प्रतिसमाधाने प्रीत्यतिशयादिति भावः। विग्रहं युद्धं शत्रुभिः क्रियमाण-मिति शेषः। अनुग्रहम् अनुकम्पां तस्यातीव प्रीतिकरत्वादिति भावः। समरागमं संग्रामागमनं महोत्सवम् आनन्दवर्द्धनत्वादिति भावः। निधिदर्शनं निधिः महामूल्य-रत्नस्य दर्शनं यद्वा निधेरिव दर्शनं यस्य तथाभूतम्। युद्धकण्डूविनोदनोपायत्वादिति भावः। अरिबाहुल्यं बहुशत्रुताम् आहवाह्वानं युद्धे आकारणं वरप्रदानम् अभीष्ट-दानम् अवस्कन्दपातं शत्रुष्वभिगमोऽवस्कन्दः तस्य पातः उपस्थितिः तं दिष्टवृद्धिं

राजनि (२७) निरन्तरैर्यूपनिकरैरङ्कुरितमिव कृतयुगेन दिङ्मुखविसर्पिभिः अध्वरधूमैः पलायितमिव कलिना ससुधैः सुरालयैः अवतीर्णमिव स्वर्गेण (२८) सुरालयशिखरोद्धूयमानैर्धवलध्वजैः पल्लवितमिव धर्मेण (२९) वहिरुपरचितविकटसभासत्रप्रपाप्राग्वंशमण्डपैः प्रसूतमिव ग्रामैः काञ्चनमयसर्वोपकरणैर्विभवैर्विशीर्णमिव मेरुणा (३०) द्विजदीयमानैः अर्थकलशैः फलितमिव भाग्यसम्पदा।

(३१) तस्य च जन्मान्तरेऽपि सती पार्वतीव शङ्करस्य

भाग्यवर्द्धनं शस्त्रप्रहारेण शत्रोरिति शेषः। पतनं धरातले लुण्ठनमित्यर्थः। वसुधारारसं वसुधा पृथ्वी तस्या रा दानं रादाने इत्यस्मात् क्विपी रूपं तस्य रसः रागः स्वादो वा तं यथा भूमिदः स्वर्गं गच्छेत् तथा संग्रामे शस्त्रप्रहारपतितोऽपीति भावः।

(२७) निरन्तरैः अविच्छिन्नैः यूपनिकरैः यूपाः यज्ञार्थपशुबन्धनदारूणि तेषां निकराः सङ्घाः तैः अङ्कुरितं प्ररोहरूपेण समुत्थितमिव। कृतयुगेन सत्ययुगेन। दिङ्मुखविसर्पिभिः दिगन्तरालविसृमरैः अध्वरधूमैः यज्ञधूमैः पलायितमिव समाच्छन्नदृष्टित्वेनेति भावः कलिना चतुर्थयुगेन। ससुधैः सुधा अन्नतं चूर्णद्रवश्च तेन सहितैः तैः सुरालयैः देवमन्दिरैः।

(२८) सुरेति। सुरालयानां देवागाराणां शिखरेषु शिरःसु उद्धूयमानाः उड्डीनतां नीयमानाः तैः धवलध्वजैः श्वेतपताकाभिः पल्लवितमिव समन्तात् प्रसृतमिव।

(२९) वहिरिति। वहिर्वाह्ये देशे उपरचितानि निर्मितानि विकटानि बृहन्ति विशालानि सभानां संसदां समज्या परिषद् गोष्ठी सभासमिति संसदः। आस्थानी क्लीवमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सद इत्यमरः। सत्राणां सदादानानां सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वनेऽपि वेत्यमरः प्रपाणां जलदानानां प्राग्वंशानाम् अवरोधानां मण्डपानि गृहाणि तैः विशीर्णमिव विस्तृतमिव।

(३०) द्विजेति। द्विजेभ्यो विप्रेभ्यः दीयमानाः वितीर्यमाणाः तैः अर्थकलशैः धनकुम्भैः। भाग्यसम्पदा सौभाग्यसम्पद्भ्या।

(३१) तस्य यशोमती नाम महादेवी अभूदिति सम्बन्धः तामेव विशिनष्टि

गृहीतहृदया लक्ष्मीरिव लोकगुरोः (३२) स्फुरत्तरलतारका रोहिणीव कलावतः सर्वजनजननी वृद्धिरिव प्रजापतेः (३३) महाभूभृत्कुलोद्गता गङ्गेव वाहिनीनायकस्य (३४) मानसानुवर्त्तनचतुरा हंसीव राजहंसस्य (३५) सकललोकार्चितचरणा त्रयीव धर्मस्य दिवानिशम् (३६) असुक्तपार्श्वस्थितिः अरुन्धतीव महामुनेः हंसमयीव गतिषु परपुष्टमयीव आलापेषु चक्रवाकमयीव पतिप्रेम्णि प्रावृण्मयीव पयोधरोन्नतौ मदिरामयीव (३७) विलासेषु निधिम-

---

सतीत्यादिभिः । सती पतिव्रता सती नाम्नी च शङ्करस्य शं मङ्गलं करोतीति तथोक्तस्य हरस्य च । गृहीतहृदया हृदयग्राहिणी वक्षःस्थलवासिनी च लोकगुरोः जगद्गुरोः नारायणस्य पृथिवीपतेश्च ।

(३२) स्फुरदिति । स्फुरन्ती तरला चञ्चला तारका कनीनिका यस्याः सा स्फुरन्ती दीप्यमाना तरला तारका नक्षत्ररूपिणीत्यर्थश्च । कलावतः चन्द्रस्य चतुःषष्टिविद्याशालिनश्च । सर्वजनजननी सर्वेषां जनानां जननी उत्पादनी माता च । राजभार्य्या प्रसूः पृथ्वी गुरुदारोपमातृका । श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च सप्तैता मातरः स्मृता इत्युक्तेः । प्रजापतेः ब्रह्मणः प्रजापालस्य ।

(३३) महेति । महत् भूभृतां कुलं वंशः महाभूभृतः हिमाद्रेः कुलञ्च तस्मात् उद्गता जाता निर्गता च । वाहिनीनायकस्य सेनापतेः नदीपतेः समुद्रस्य च ।

(३४) मानसेति । मानसस्य चित्तस्य तदाख्यस्य सरसश्च अनुवर्त्तनम् अनुसरणं तस्मिन् चतुरा निपुणा राजहंसस्य मरालस्य राजश्रेष्ठस्य च ।

(३५) सकलेति । सकलैः लोकैः जनैः अर्चितौ सेवितौ चरणौ पादौ शाखाश्च यस्याः सा त्रयी त्रिवेदी ऋग्यजुःसामाख्यानां वेदानां त्रयमित्यर्थः धर्मस्य विहितक्रियाकलापस्य तज्जनितादृष्टस्य वा । धर्मोऽस्त्यस्येति । धर्मः अर्श-आदित्वादच्प्रत्ययः तस्य धर्मवत इत्यर्थः ।

(३६) असुक्तेति । न सुक्ता न त्यक्ता पार्श्वे स्थितिर्यया सा पार्श्वचारिणीत्यर्थः महामुनेर्वशिष्ठस्य राजर्षेश्च । हंसमयीव हंसरूपिणीव मृदुमन्दगमनादिति भावः परपुष्टमयीव कोकिलरूपिणीव मधुरस्वरत्वादिति भावः पतिप्रेम्णि भर्तृप्रणये विरहे कातर्य्यातिशयादिति भावः । प्रावृण्मयीव वर्षामयीव पयोधरोन्नतौ स्तनोन्नतौ मेघोन्नतौ च ।

यीव अर्थसञ्चयेषु वसुधारामयीव प्रसादेषु कमलमयीव कोषसंग्रहेषु (३८) कुसुममयीव फलदानेषु सन्ध्यामयीव वन्द्यत्वे (३९) चन्द्रमयीव निरूष्मत्वे दर्पणमयीव प्रतिप्राणिग्रहणेषु सामुद्रमयीव परचित्तज्ञानेषु परमात्ममयीव व्याप्तिषु स्मृतिमयीव पुण्यवृत्तिषु मधुमयीव सम्भाषणेषु अमृतमयीव तृप्यत्सु वृष्टिमयीव भृत्येषु निर्वृतिमयीव सखीषु वेतसमयीव गुरुषु गोत्रवृद्धिरिव विलासानां प्रायश्चित्त-

---

(३७) विलासेषु विभ्रमचेष्टितेषु । अर्थसञ्चयेषु अर्थानां धनानां सञ्चयः संग्रहः तेषु निधिमयी निधिर्गुप्तं धनं तन्मयीव । वसुधारामयीव वसूनां धनानां धारा वर्षणं तन्मयीव प्रसादेषु दयासु एतदृशी दयावती यत् सततं वसूनि अनुजीविभ्योऽर्थिभ्यश्च वितरतीति भावः कमलमयीव पद्मरूपिणीव कोषसंग्रहेषु धनभाण्डारस्थापनेषु इत्यर्थः कर्णिकासम्पूरणेषु च ।

(३८) कुसुममयी पुष्परूपिणी च फलदानेषु पुष्पानन्तरमेव फलस्योत्पत्तेः इति भावः सन्ध्यामयीव सन्ध्यारूपिणीव वन्द्यत्वे पूज्यत्वे सन्ध्या यथा लोकैः पूज्यते तथासौ पूज्यते इति भावः ।

(३९) चन्द्रमयीव चन्द्ररूपिणीव निरूष्मत्वे उष्मराहित्ये शीतलप्रकृतित्वादिति भावः। दर्पणमयीव आदर्शरूपिणीव प्रतिप्राणिग्रहणेषु सर्वलोकवशीकरणेषु सर्वजनप्रतिबिम्बधारणेषु च । सामुद्रमयीव सामुद्रं परचित्तज्ञानसाधनं शास्त्रं तद्रूपिणीव परचित्तज्ञानेषु परेषां चित्तस्य मनसः मानसोदितस्य विषयस्येति भावः ज्ञानेषु बोधेषु परेषां मनोऽभिप्रेतकार्य्यसमाचरणादिति भावः। परमात्ममयीव परमेश्वररूपिणीव व्याप्तिषु सर्वत्र कार्य्येषु अभिनिवेशात् सर्वलोकान्तर्यामित्वात् । स्मृतिमयीव स्मरणरूपिणीव पुण्यवृत्तिषु पुण्यकर्मव्यापारेषु पुण्यानि कर्माणि न विस्मर्य्यन्ते बहुव्याप्ततयापीति भावः। मधुमयीव सम्भाषणेषु संलापेषु मधुरभाषित्वात् इति भावः। अमृतमयीव तृप्यत्सु सन्तोषं गच्छत्सु सर्वतृप्तिकरणे पाटवादिति भावः। वृष्टिमयी वर्षणरूपिणी भृत्यवाञ्छापूरकत्वादिति भावः। निर्वृतिमयीव सुखमयीव सखीषु वयस्यासु तासां सततसुखसङ्गादिति भावः। वेतसमयीव वेतसरूपिणीव सततनम्रत्वादिति भावः। गोत्रवृद्धिरिव वंशोन्नतिरिव विलासानां विभ्रम-

शुद्धिरिव स्त्रैणस्य आज्ञासिद्धिरिव मकरध्वजस्य (४०) व्युत्थानवृद्धिरिव रूपस्य दिष्टवृद्धिरिव रतेः मनोरथसिद्धिरिव रामणीयकस्य दैवसम्पत्तिः इव लावण्यस्य वंशोत्पत्तिरिवानुरागस्य वरप्राप्तिरिव कान्तेः सर्गसमाप्तिरिव सौन्दर्य्यस्य आयतिरिव यौवनस्य अनभ्रवृष्टिरिव वैदग्ध्यस्य अयशःप्रमृष्टिरिव लक्ष्म्याः यशःपुष्टिरिव चारित्रस्य हृदयतुष्टिरिव धर्मस्य सौभाग्यपरमाणुसृष्टिरिव प्रजापतेः शमस्यापि शान्तिरिव विनयस्यापि विनीतिरिव आभिजात्यस्यापि अभिजातिरिव संयमस्यापि संयतिरिव धैर्य्यस्यापि धृतिरिव विभ्रमस्यापि विश्रान्तिरिव यशोवती नाम महादेवी प्राणानां प्रणयस्य विस्रम्भस्य धर्मस्य सुखस्य च भूमिरभूत्। या अस्य वक्षसि नरकजितो लक्ष्मीरिव ललास।

चेष्टितानां विभ्रमातिशयविस्तारादिति भावः। प्रायश्चित्तशुद्धिः प्रायश्चित्तेन चान्द्रायणादितपसा शुद्धिः पूतत्वं स्त्रैणं हि पापमयं कातर्य्यादिदोषदूषितत्वात् तत्तु अनया निजगुणैः अन्यथाकृतमिति भावः। मकरध्वजस्य कामस्य आज्ञासिद्धिः अस्याः तथा कमनीयत्वं यथा एतद्दर्शने कस्यापि कामावेशः न शाम्यतीति कामस्य अव्याहताज्ञत्वमिति भावः।

(४०) व्युत्थानवृद्धिरिव विशेषेण उत्थाने अभ्युदये वृद्धिरिव प्रशेव। दिष्टवृद्धिः इव भाग्योदय इव। सर्गसमाप्तिरिव सृष्टिशेष इव नान्यदितः सौन्दर्य्यमिति भावः। आयतिरिव आभोग इव। अनभ्रवृष्टिरिव विना मेघं वर्षणमिव असम्भवत्वात् इति भावः। अयशः प्रमृष्टिः दुर्यशसः चपलत्वजनितस्येति भावः प्रमृष्टिः प्रमार्जनम् अपनयनमित्यर्थः सा इव अनपायिनी लक्ष्मीरियमिति भावः। यशःपुष्टिरिव यशसां कीर्त्तीनां पुष्टिः पोषणं सेव। आभिजात्यस्य कौलीन्यस्य अभिजातिः सत्कुलजातत्वं सेव। महादेवी महाराज्ञी भूमिर्भाजनम्। नरकजितः नरकासुरजेतुः नारायणस्य इत्यर्थः नरकं निरयं जितवानिति तथाभूतस्य।

निसर्गत एव च स (४१) नृपतिः आदित्यभक्तो बभूव। प्रतिदिनमुदये दिनकृतः स्नातः सितदुकूलधारी धवलकर्पटप्रावृतशिराः प्राङ्मुखः क्षितौ जानुभ्यां स्थित्वा कुङ्कुमपङ्कानुलिप्ते मण्डलके पवित्रपद्मरागपात्रीनिहितेन स्वहृदयेनेव सूर्य्यानुरक्तेन रक्तकमलषण्डेन अर्च्चां ददौ। अजपच्च जप्यं सुचरितः प्रत्युषसि मध्यन्दिने दिनान्ते च अपत्यहेतोः प्राध्वं प्रयतेन मनसा जञ्जपूको मन्त्रमादित्यहृदयम्।

(४२) भक्तजनानुरोधविधेयानि तु भवन्ति देवतानां मनांसि यतः स राजा कदाचित् ग्रीष्मसमये यदृच्छया सितकरकरसितसुधाधवलस्य हर्म्यस्य पृष्ठे सुष्वाप। पार्श्वे चास्य द्वितीयशयने देवी यशोवती शिश्ये। परिणतप्रायायान्तु श्यामायाम् (४३) आसन्नप्रभातवेलाविलुप्यमानलावण्ये लिल-

---

(४१) आदित्यभक्तः सूर्य्यभक्तः सूर्य्योपासक इत्यर्थः। सितदुकूलधारी परिहितशुभ्रवसनः। धवलेति धवलेन श्वेतेन कर्पटेन वसनेन प्रावृतम् आच्छादितं शिरो यस्य तथाभूतः। कुङ्कुमेति कुङ्कुमस्य पङ्केन द्रवेण अनुलिप्तं प्रलिप्तं रञ्जितमिति यावत् तस्मिन्। मण्डलके मण्डलाकारे पद्मादिरूपे सूर्य्योपासनाविधिविहिते इति भावः। पवित्रेति पवित्रा विशुद्धा पद्मरागस्य पात्री पद्मरागमणिनिर्मितं भाजनं तस्यां निहितं रचितं तेन। सूर्य्यानुरक्तेन सूर्य्यप्रियेण। रक्तकमलषण्डेन रक्तोत्पलनिचयेन अर्च्चां पूजाम्। जप्यं जपनीयं दिनान्ते सायंकाले। अपत्यहेतोः पुत्रार्थम्। प्राध्वं नम्रं यथा तथा अव्ययम् एतत्। प्रयतेन अभिनिविष्टेन जञ्जपूकः पुनः पुनर्जपपरायणः आदित्यहृदयम् आदित्यस्य सूर्य्यस्य हृद् चित्तम् अयते इति आदित्यहृदयं सूर्य्यचित्तप्रियमिति यावत् आदित्यप्रीतिकरमिति भावः।

(४२) भक्तेति। भक्तजनानाम् अनुरोधस्य निर्बन्धस्य विधेयानि वशानि। यदृच्छया स्वेच्छया। सितेति सितकरः चन्द्रः तस्य कराः किरणास्तद्वत् सिताभिः शुभ्राभिः सुधाभिः चूर्णप्रलेपैरिति यावत् धवलं शुभ्रं तस्य। हर्म्यस्य प्रासादस्य पृष्ठे उपरिभागे। द्वितीयशयने अपरशय्यायाम्। परिणतप्रायायाम् अवसितप्रायायां श्यामायां रजन्याम्।

म्बिषमाणे सीदत्तेजसि तारकेश्वरे (४४) कराग्रस्पृष्टकुमुदिनी-प्रमोदजन्मनि शशधरस्वेद इव गलति अतिशीतले (४५) अवश्यायपयसि मधुमदमत्तप्रसुप्तसीमन्तिनीनिश्वासहृतेषु संक्रान्तमदेष्विव घूर्णमानेषु अन्तःपुरप्रदीपेषु राजनि च विमलनखप्रतिबिम्बिताभिः संवाह्यमानचरण इव तारकाभिः (४६) विस्रब्धप्रसारितैः दिगङ्गनानामिवार्पितैरङ्गैर्मधुसुगन्धिभिः स्वहस्तकमलतालवृन्तवातैरिव श्वसितैर्मुखश्रिया वीज्यमाने विमलकपोलस्थलस्थितेन सितकुसुमशेखरेणेव रतिकेलिकचग्रहलम्बितेन प्रतिमाशशिबिम्बेन विराजिते स्वपति देवी यशोवती सहसैव आर्य्यपुत्र! परित्रायस्व परित्रायस्व इति भाषमाणा भूषणरवेण व्याहरन्तीव परिजनम् उत्कम्पमानाङ्गयष्टिः उदतिष्ठत्।

---

(४३) आसन्नेति आसन्नया आपतन्त्येत्यर्थः प्रभातवेलया प्रत्यूषसमयेन विलुप्यमानं लावण्यं कान्तिर्यस्य तथाभूते। लिलम्बिषमाणे लम्बितुमिच्छति पश्चिमायां दिशीति शेषः। सीदत्तेजसि क्षीयमाणरश्मौ तारकेश्वरे ताराराजे चन्द्रमसि।

(४४) करेति कराग्रैः किरणाग्रैः हस्ताग्रैश्च स्पृष्टायां धृतायां कुमुदिन्यां यः प्रमोदः सत्त्वोदयजनितप्रीतिः तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्यस्य तथोक्ते शशधरस्वेद इव चन्द्रघर्म इव गलति पतति।

(४५) अवश्यायपयसि शिशिरजले मध्विति मधुमदेन मद्यपानजनितोल्लासेन मत्तानां प्रसुप्तानां निद्रितानां सीमन्तिनीनां नारीणां निःश्वासैः हृताः सञ्चालिताः तेषु संक्रान्तमदेष्विव तासां सीमन्तिनीनां सङ्गादिति भावः। विमलेति विमलेषु निर्मलेषु स्वच्छेषु इत्यर्थः नखेषु प्रतिबिम्बिताः प्रतिफलिताः ताभिः तारकाभिः नक्षत्रैः संवाह्यमानेति संवाह्यमानौ संसेव्यमानौ चरणौ यस्य तथाभूते इव।

(४६) विस्रब्धेति। विस्रब्धं विश्वस्तं यथा तथा प्रसारितानि विस्तारितानि तैः मुखश्रिया वदनलक्ष्म्या। विमलेति विमलं स्वच्छं कपोलस्थलं तस्मिन् स्थितं प्रतिफलितं तेन सितकुसुमशेखरेणेव श्वेतपुष्पशिरोमाल्येनेव। रतीति रतिकेलिः सुरतलीला तत्र यः कचग्रहः केशाकर्षणं तेन लम्बितं तेन। प्रतिमाशशिबिम्बेन

अथ तेन सर्वस्यामपि पृथिव्याम् (४७) अश्रुतपूर्वेण किमुत देवीमुखे परित्रायस्वेति ध्वनिना दग्ध इव श्रवणयोः एकपद एव निद्रां तत्याज राजा। शिरोभागाच्च कोपकम्पमानदक्षिण-कराकृष्टेन कर्णोत्पलेनेव निर्गच्छता अच्छधारेण धौतासिना सीमन्तयन्निव निशाम् (४८) अन्तरालव्यवधायकम् आकाशम् इव उत्तरीयांशुकं विक्षिपन् वामकरपल्लवेन, करविक्षेपवेग-गलितेन हृदयेनेव भयनिमित्तान्वेषिणा भ्रमता दिक्षु कनक-वलयेन विराजमानः (४९) सत्वरावतारितवामचरणाक्रान्ति-कम्पितप्रासादः पुरः पतितेन असिधारागोचरगतेन शशि-मयूखखण्डेनेव खण्डितेन हारेण राजमानः लक्ष्मीचुम्बन-लग्नताम्बूलरसरञ्जिताभ्यामिव निद्रया कोपेन च अतिलोहि-

---

शशिप्रतिबिम्बेन इत्यर्थः स्वपिति निद्राति राजनीति पूर्वेणान्वयः। उत्कम्पमाना-ङ्गयष्टिः उच्चैरतिशयेन कम्पमाना वेपमाना अङ्गयष्टिः यस्याः तथाभूता।

(४७) अश्रुतपूर्वेण पूर्वमश्रुतेन तादृशसौराज्ये देशे प्रजानां तथाभूतविपत्-पातस्य असम्भवादिति भावः। दग्ध इव ज्वलित इव एकपदे सद्य एवेत्यर्थः। राजा वेगेन उत्पपातेति सम्बन्धः तमेव विशिनष्टि शिरोभागादिति। शिरोभागात् शीर्षदेशात्। कोपेति कोपेन कम्पमानः दक्षिणः करः तेन आकृष्टः तेन। निर्ग-च्छता निर्गलता अच्छधारेण निर्मलधारेण धौतासिना निशिततलवारेण सीम-न्तयन्निव द्विधा कुर्वन्निव।

(४८) अन्तरेति। अन्तरालस्य खस्य विपद्भीतेश्च मध्यस्य व्यवधायकं व्यवधान कारणमित्यर्थः आच्छादकमिति यावत्। उत्तरीयांशुकम् उत्तरासङ्गं वामकर-पल्लवेन विक्षिपन् त्यजन् इत्यर्थः। करेति करस्य विक्षेपः प्रसारणमित्यर्थः तस्य वेगः रयः तेन गलितं निःसृतं तेन। भयेति भयस्य निमित्तं कारणम् अन्विच्छतीति तथोक्तेन कनकवलयेन काञ्चनकटकेन।

(४९) सत्वरं सवेगम् अवतारितेन विक्षिप्तेन वामचरणेन या आक्रान्तिः आघातः तया कम्पितः प्रासादः हर्म्यं येन तथाभूतः। असिधारागोचरगतेन असिधाराया गोचरं गतः तेन असिधाराप्रतिबिम्बितेन इत्यर्थः। शशिमयूख-

ताभ्यां लोचनाभ्यां (५०) पाटलयन् पर्य्यन्तान् आशानाम् आबद्धान्धकारया त्रिपताकया भ्रूकुट्या पुनरिव त्रियामां परिवर्त्तयन् देवि ! न भेतव्यं न भेतव्यम् इत्यभिदधानो वेगेन उत्पपात। सर्वासु च दिक्षु विक्षिप्तचक्षुः यदा न अद्राक्षीत् किञ्चिदपि तदा पप्रच्छ तां भयकारणम्।

अथ (५१) गृहदेवतास्विव प्रधावितासु यामिकविलासिनीषु प्रबुद्धे च समीपशायिनि परिजने शान्ते च हृदयोत्कम्पकारिणि (५२) साध्वसे सा समभाषत। आर्य्यपुत्र ! जानामि स्वप्ने भगवतः सवितुर्मण्डलात् निर्गत्य द्वौ कुमारकौ तेजोमयौ बालातपेनेव पूरयन्तौ दिग्भागान् वैद्युतम् इव जीवलोकं कुर्वाणौ मुकुटिनौ कुण्डलिनौ अङ्गदिनौ कवचिनौ गृहीतशस्त्रौ इन्द्रगोपकरुचा रुधिरेण धाम्ना स्नातौ उन्मुखेन उत्तमाङ्गघटमानाञ्जलिना जगता निखिलेन प्रणम्यमानौ कन्यया एकया च चन्द्रमूर्त्त्येव सुषुम्नरश्मिनिर्गतया अनुगम्य-

---

खण्डेनेव चन्द्रकिरणशकलेनेव खण्डितेन छिन्नेन राजमानः शोभमानः। लक्ष्मीति लक्ष्म्याः कर्त्तृभूतायाः चुम्बनं तेन लग्नः संसक्तः यः ताम्बूलरसः तेन रञ्जिताभ्याम् इव अतिलोहिताभ्याम् अतिरक्ताभ्याम्।

(५०) पाटलयन् रक्तीकुर्वन् आशानां दिशां पर्य्यन्तान् प्रान्तदेशान्। आबद्धान्धकारया आपूर्णतिमिरया। त्रिपताकया त्रिरेखया। त्रियामां प्रहरत्रितयवतीं रजनीमित्यर्थः। परिवर्त्तयन् प्रकारान्तरेण उपस्थापयन्नित्यर्थः। विक्षिप्तचक्षुः प्रसृतनेत्रः।

(५१) गृहदेवतासु इव गृहाधिष्ठातृदेवीषु इव प्रधावितासु आपतितासु आर्त्तनादश्रवणादिति भावः। यामिकविलासिनीषु प्रहरपालिनीषु प्रहररक्षिकासु नारीषु इति यावत्। प्रबुद्धे जागरिते।

(५२) साध्वसे भये। जानामि मन्ये। बालातपेनेव अभिनवसूर्य्यमयूखेनेव पूरयन्तौ आच्छादयन्तौ। वैद्युतमिव तडिन्मयमिव। जीवलोकं जगत्। मुकुटिनौ

मानौ क्षितितलमवतीर्णौ तौ च मे विलपन्त्याः शस्त्रेण उदरं विदार्य्य प्रविष्टुम् आरब्धौ। प्रतिबुद्धास्मि च आर्य्यपुत्त्र विक्रोशयन्ती वेपमानहृदया इति।

एतस्मिन्नेव च कालक्रमे राजलक्ष्म्याः प्रथमालापः (५३) प्रथयन्निव स्वप्नफलम् उपतोरणं रराण प्रभातशङ्खः। भाविनीं भूतिमिव अभिदधाना दध्वनुः अमन्दं दुन्दुभयः। चकाण कोणाहता आनन्दादिव प्रत्यूषनान्दी। जयजयेति प्रबोधमङ्गलपाठकानाम् उच्चैर्वाचोऽश्रूयन्त। पुरुषश्च वल्लभतुरङ्गमन्दुरामन्दिरे मन्दमन्दं सुप्तोत्थितः सप्तीनां कृतमधुरहेषारवाणां पुरश्च्योतत्तुषारसलिलशीकरं किरन् मरकतहरितं यवसं वक्त्रापरवक्त्रे पपाठ।

किरीटधारिणौ कुण्डलिनौ कुण्डलालङ्कृतौ अङ्गदिनौ केयूरशोभितौ कवचिनौ वर्मधरौ। इन्द्रगोपकरुचा इन्द्रगोपकः क्षुद्रकीटमणिविशेषः तद्वत् रुग् यस्य तेन। रुधिरेण रक्तेन। उन्मुखेन ऊर्द्ध्वमुखेन। उत्तमेति उत्तमाङ्गे शिरसि घटमानो मिलन् अञ्जलिर्यस्य तेन शिरोनिहिताञ्जलिनेति यावत्। निखिलेन समस्तेन प्रणम्यमानौ अभिवन्द्यमानौ। सुधाकररश्मिनिर्गतया सुधाख्योऽमृतमयो रविरश्मिः तस्मात् निर्गता निःसृता तया। तौ च कुमारावित्यर्थः। प्रतिबुद्धा जागरिता विक्रोशन्ती आर्त्तस्वरेण आकारयन्ती।

(५३) प्रथयन्निव विस्तारयन्निव। उपतोरणं तोरणे इति उपतोरणं विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः तोरणसमीपे वा रराण दध्वान। प्रभातशङ्खः प्रातःकालशङ्खः। भाविनीम् आगामिनीं भूतिम् अभ्युदयम्। अभिदधाना कथयन्तः सूचयन्त इत्यर्थः अमन्दं गम्भीरम्। चकाण दध्वान कोणाहता कोणो वीणादिवादनदण्डः तेन आहता ताड़िता प्रत्यूषनान्दी प्रभातभेरीवाद्यविशेषः। प्रबोधेति प्रबोधे जागरणकाले राज्ञ इति शेषः। मङ्गलपाठकानां माङ्गलिकस्तोत्रपाठिनाम्। पुरुषश्च कश्चित् अश्वपाल इति भावः। वल्लभेति वल्लभानां प्रियाणां तुरङ्गाणाम् अश्वानां मन्दुरा वाजिशाला एव मन्दिरं तस्मिन् वाजिशाला तु मन्दुरेत्यमरः सप्तीनाम् अश्वानाम्। कृतेति कृतः मधुरः मनोज्ञः हेषारवः ध्वनिविशेषः यैः तथोक्तानाम्। पुरः अग्रतः।

निधिस्तरुविकारेण सम्मणिः स्फुरता धाम्ना ।
शुभागमो निमित्तेन स्पष्टमाख्यायते लोके ॥ ५४ ॥

अरुण इव पुरःसरो रविं पवन इवातिजवो जलागमम् ।
शुभमशुभमथापि वा नृणां कथयति पूर्वनिदर्शनोदयः ॥५५॥

नरपतिस्तु तत् श्रुत्वा प्रीयमाणेन अन्तःकरणेन तामवादीत् देवि ! (५६) किं मुदोऽवसरे विषीदसि?। सम्बृद्धाः ते गुरुजनाशिषः पूर्णा नो मनोरथाः परिगृहीतासि कुलदेवताभिः प्रसन्नस्ते भगवान् अंशुमाली नचिरेणैव अतिगुणवदपत्यद्वयलाभेन अनन्दयिष्यति भवतीम्। इति अभिधाय अवतीर्य्य च यथाक्रियमाणाः क्रियाश्चकार। यशोवती अपि तुतोष तेन पत्युः भाषितेन।

च्योतदिति च्योतन्तः निःसरन्तः तुषारसलिलानां हिमजलानां शीकराः विन्दवः यस्मात् तथोक्तम्। मरकतहरितं मरकतवत् हरितः श्यामवर्णः तम्। यवसं घासं किरन् ददत् वक्त्रापरवक्त्रे वक्त्रञ्च अपरवक्त्रञ्च ते तदाख्ये मात्रावृत्ते।

निधिरिति। लोके जगति तरुविकारेण तरूणां वृक्षाणां विकारेण विकृतभावेन शाखानां परिणाहोद्गतानामधोमुखत्वादिरूपेण निधिः अधःस्थितरत्नविशेषः स्फुरता विसरता धाम्ना तेजसा प्रभयेति यावत् सन्मणिः सद्रत्नं तथा निमित्तेन सुलक्षणेन निदर्शनेन शुभागमः मङ्गलागमः स्पष्टं स्फुटम् आख्यायते सूच्यते ॥ ५४ ॥

अरुण इयि। पूर्वनिदर्शनोदयः प्राक् शुभलक्षणाविर्भावः पुरःसरः अग्रोदित इति यावत्, अरुणः सूर्य्यसारथिः रविं सूर्य्यमिव अतिजवः अतिवेगवान् पवनः जलागममिव नृणां मानवानां शुभं मङ्गलम् अथवापि अशुभम् असङ्गलं कथयति आचष्टे सूचयतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

(५६) मुदोऽवसरे आनन्दसमये इत्यर्थः विषीदसि विषण्णा भवसि। समृद्धाः सम्पन्नाः सिद्धा इति यावत्। पूर्णाः सफलाः। कुलदेवताभिः वंशदेवताभिः परिगृहीतासि अनुकम्पितासि। अंशुमाली सूर्य्यः। न चिरेणैव अविलम्बेनैव अतिगुणवदिति अतिगुणवताम् अतिगुणशालिनाम् अपत्यानां पुत्रयोः पुत्रद्वयस्य इत्यर्थः लाभेन।

ततः समतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् (५७) कालांशे देव्याञ्च यशोवत्यां देवो राज्यवर्द्धनः प्रथममेव सम्बभूव गर्भे । गर्भस्थितस्यैव च यस्य यशसेव पाण्डुतामादत्त जननी । (५८) गुणगौरवक्लान्तेव गात्रमुद्वोढुं न शशाक । कान्तिविसरामृतरसतृप्तेव आहारं प्रति पराङ्मुखी बभूव । शनैः शनैः उपचीयमानगर्भभरालसा च गुरुभिः वारितापि वन्दनाय कथमपि सखीभिर्हस्तावलम्बेन अनीयत । विश्राम्यन्ती शालभञ्जिकेव समीपगतस्तम्भभित्तिषु अलक्ष्यत । (५९) कमललोभनिलीनैः अलिभिरिव हृतौ उद्वर्त्तुं नाशकत् चरणौ । मृणाललोभेन च चरणनखमयूखलग्नैः भवनहंसैरिव सञ्चार्य्यमाणा मन्दमन्दं बभ्राम । (६०) मणिभित्तिपातिनीषु प्रतिमास्वपि हस्तावलम्बनलोभेन प्रसा-

---

(५७) कालांशे समयविभागे सम्बभूव सम्भूतः सञ्जात इत्यर्थः स्वतेजस आधानादिति भावः । यस्य राज्यवर्द्धनस्य आत्मन इति भावः आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतेः । जननी यशोवती पाण्डुतां पाण्डुवर्णत्वम् आदत्त जग्राह । पाण्डुवर्णा भूदित्यर्थः ।

(५८) गुणेति । गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां गर्भस्थजीवस्य इति भावः गौरवेण अतिशयगुरुत्वेन क्लान्तेव खिन्नेव इत्यर्थः उद्वोढुं धारयितुमित्यर्थः । कान्तीति कान्तीनां लावण्यानां विसरः प्रसर एव अमृतरसः तेन तृप्ता इव लब्धतृप्तिः एव । उपचीयमानेति उपचीयमानः वर्द्धमानः यो गर्भभरः गर्भस्य भारः तेन अलसा मन्थरा वारितापि निषिद्धापि वन्दनाय गुरूणामिति शेषः हस्तावलम्बेन हस्तधारणेन । विश्राम्यन्ती विश्रामार्थं तिष्ठन्ती शालभञ्जिकेव पुत्तलिकेव समीपगतस्तम्भभित्तिषु सन्निहितस्तम्भकुड्येषु अलक्ष्यत अदृश्यत ।

(५९) कमलेति । कमलेषु लोभः चरणयोः कमलबुद्ध्या लोभ इत्यर्थः तेन निलीनैः संसक्तैः चरणयोरिति भावः अलिभिरिव भृङ्गैरिव हृतौ आकीर्णौ । मृणाललोभेन मृणालानि एतानीति धिया यो लोभः तेन । चरणेति चरणयोः नखाः तेषां मयूखेषु किरणेषु लग्नाः संसक्ताः तैः सञ्चार्य्यमाणा सञ्चाल्यमाना ।

रयामास करकमलं किमुत सखीषु। (६१) माणिक्यस्तम्भदीधितीः अपि आलम्बितुम् आचकाङ्क्ष किं पुनर्भवनलताः। समादेष्टुमपि असमर्था आसीत् गृहकार्य्याणि केव कथा कर्त्तुम्। आस्तां नूपुरभारखेदितं चरणयुगलं मनसापि न उदसहत सौधम् आरोढुम्। अङ्गान्यपि न अशक्नोत् धारयितुं दूरे भूषणानि। चिन्तयित्वापि क्रीड़ापर्वताधिरोहणम् उत्कम्पितस्तनी तत्रास। प्रत्युत्थानेषु उभयजानुशिखरविनिहितकरकिशलयापि गर्वादिव गर्भेण अधार्य्यत। प्रतिदिवसञ्च अधोमुखी (६२) स्तनपृष्ठसंक्रान्तेन अपत्यदर्शनौत्सुक्यात् अन्तःप्रविष्टेन एव मुखकमलेनेवं प्रीयमाणा ददर्श गर्भम्। उदरे तनयेन हृदये च भर्त्रा तिष्ठता द्विगुणितामिव लक्ष्मीमुवाह। पत्युत्सङ्गमुक्तशरीरा च शरीरपरिचारिकाणाम् अङ्केषु सपत्नीनान्तु शिरस्सु पादौ चकार। (६३) अवतीर्णे च

---

(६०) मणीति। मणिभित्तिषु मणिमयकुड्येषु पतन्तीति पातिन्यः तासु प्रतिमासु प्रतिबिम्बेषु हस्तावलम्बलोभेन हस्तधारणाशया।

(६१) माणिक्येति। माणिक्यस्य रत्नविशेषस्य स्तम्भाः माणिक्यनिर्मितस्तम्भा इत्यर्थः तेषां दीधितयः मयूखाः ताः भवनलताः गृहाङ्गनवर्त्तिनीः वल्लीरित्यर्थः समादेष्टुम् आज्ञप्तुम्। आस्तां तिष्ठतु। नूपुरेति नूपुरयोः भारेण खेदितं सञ्जातखेदम् उदसहत उत्साहमकरोत् सौधं हर्म्योपरितलमित्यर्थः। दूरे किमुतेत्यर्थः। तत्रास भीता बभूव। प्रत्युत्थानेषु गुरुजनाद्यागमने समुत्थानेषु उभयोर्जान्वोः शिखरयोः अग्रयोः विनिहितः अर्पितः करकिसलयः हस्तपल्लवः यया तथाभूता।

(६२) स्तनेति। स्तनपृष्ठे स्तनोपरि संक्रान्तं प्रतिबिम्बितं तेन। अपत्येति अपत्यस्य पुत्रस्य गर्भस्थितस्येति भावः दर्शने यत् औत्सुक्यं कुतूहलं तस्मात्। द्विगुणितां द्विरावृत्तां लक्ष्मीं श्रियम्। पत्युत्सङ्गेति पत्युः स्वामिनः उत्सङ्गे क्रोड़े मुक्तं निहितं शरीरं यया तथाभूता। सपत्नीनां समानभर्त्तृकाणां दुर्भगानामिति भावः।

दशमे मासि (६४) सर्वोर्वीभृत्पक्षपाताय वज्रपरमाणुभिः इव निर्मितं त्रिभुवनभारधारणसमर्थं (६५) शेषफणामण्डलोपकरणैः इव कल्पितं सकलभूभृत्कम्पकारिणं दिग्गजावयवैः इव विहितम् असूत देवं राज्यवर्द्धनम्। यस्मिन् जाते जातप्रमोदा नृत्यमय्य इव अजायन्त प्रजाः। (६६) पूरितासङ्ख्यशङ्खशब्दमुखरं प्रहतपटहशतपटुरवं गम्भीरभेरीनिनादनिर्भरभरितभुवनं प्रमोदोन्मत्तमर्त्यलोकमनोहरं मासमेकं दिवसमिव महोत्सवम् अकरोत् नरपतिः।

अथ अन्यस्मिन्नतिक्रान्ते कस्मिंश्चित् काले (६७) कन्दलिनि कुड्मलितकदम्बतरौ तोक्मलवणस्तम्बे स्तम्भिततामरसे विकसितचातकचेतसि मूकमानसौकसि नभसि देव्या देवक्या

---

(६३) अवतीर्णे उपस्थिते।

(६४) सर्वेति। सर्वेषाम् उर्वीभृतां राज्ञां पर्वतानाञ्च पक्षपाताय सहायनिपाताय गरुत्कर्त्तनाय च वज्रपरमाणुभिरिव वज्रस्य कुलिशस्य परमाणवः अतिक्षुद्रा अंशविशेषाः तैरिव।

(६५) शेषेति। शेषस्य अनन्तनागस्य फणामण्डलानि एव उपकरणानि उपादानकारणानि तैरिव अन्यथा कथं तादृशभारधारणे सामर्थ्यमस्येति भावः। सकलेति सकलानां भूभृतां राज्ञां पर्वतानाञ्च कम्पकारिणं कम्पहेतुम्। असूत प्रसूतवती। राज्यवर्द्धनं राज्यं वर्द्धयतीति तथोक्तम् अन्वर्थाभिधेयमिति भावः। यस्मिन् राज्यवर्द्धने। जातप्रमोदाः जातोत्सवाः।

(६६) पूरितेति। पूरितानाम् आध्मापितानाम् असंख्यानां बहूनां शङ्खानां शब्दैः मुखरः कोलाहलपूर्णः तम्। प्रहतेति प्रहतानां ताड़ितानां पटहशतानां वादित्रशतानां पटवः महान्तः रवा यस्मिन् तथाविधम्। गम्भीरेति गम्भीरैः घनैः भेरीणां वाद्यविशेषाणां निनादैः निःस्वनैः निर्भरम् अत्यन्तं यथा तथा भरितम् आपूरितं भुवनं येन तथाविधम्। प्रमोदेति प्रमोदेन प्रहर्षेण उन्मत्तैः उल्लसितैः मर्त्यलोकैः मनोहरं रमणीयम्।

(६७) कन्दलिनि कन्दलाख्यलताशोभिनि। कुड्मलितेति कुड्मलिताः मुकुलिताः कदम्बतरवः यस्मिन् तथोक्ते तोक्मलवणस्तम्बे तरुणलवणगुच्छे। स्तम्भितेति स्तम्भि-

इव चक्रपाणिः यशोवत्या हृदये गर्भे च सममेव सम्बभूव हर्षः। शनैः शनैः च अस्याः सर्वप्रजापुण्यैरिव (६८) परिगृहीता भूयोऽपि आपाण्डुताम् अङ्गयष्टिर्जगाम। गर्भारम्भेण (६९) श्यामायमानचारुचूचुकचूलिकौ चक्रवर्त्तिनः पातुं मुद्रितौ इव पयोधरकलशौ बभार। (७०) स्तन्यार्थम् आननिहिता दुग्धनदीव दीर्घस्निग्धधवला माधुर्य्यम् अधत्त दृष्टिः। सकलमङ्गलगणाधिष्ठितगात्रगरिम्णेव गतिः अमन्दायत। मन्दमन्दं सञ्चरन्त्या (७१) निर्मलकुट्टिमनिमग्नप्रतिविम्बनिभेन गृहीतपादपल्लवा पूर्वसेवामिव आरेभे पृथिवी अस्याः। (७२) दिवसम् अधिशयानायाः शयनीयम् अपाश्रयपत्रभङ्गपुत्रिकाप्रतिमा विम-

---

तानि निश्चलानि वातविरहादिति भावः तामरसानि रक्तोत्पलानि यत्र तादृशे। विकसितेति विकसितम् उल्लसितं सततामुखाभादिति भावः चातकानां पक्षिविशेषाणां चेतः मानसं यस्मिन् तथोक्ते। मूकेति मूकाः निःशब्दाः मानसौकसः मानससरोविहारिणः हंसा इति यावत् यस्मिन् तादृशे वर्षासु मर्त्यलोके वृष्टिजलस्य आविलत्वात् हंसानां तत्स्पृहाराहित्येन मानससरसि निर्मले विहरणस्य कविसमयप्रसिद्धेरिति भावः। नभसि श्रावणे मासि। चक्रपाणिः कृष्णः। हृदये हर्षः आनन्दः, गर्भे हर्षः हर्षनामा नरपतिरित्यर्थः।

(६८) परिगृहीता आश्रिता।

(६९) श्यामायमानेति। श्यामायमाना नीलायमाना चारुः मनोज्ञा चूचकयोः कुचाग्रयोः चूलिका कलङ्कविशेषः ययोः तादृशौ चक्रवर्त्तिनः भाविनः सम्राजो हर्षस्य नृपतेः मुद्रिताविव मुद्रया अङ्किताविव पयोधरकलसौ स्तनकुम्भौ।

(७०) स्तन्यार्थे स्तनदुग्धार्थे माधुर्य्यं मधुररसम्। अधत्त धृतवती। सकलेति सकलैः मङ्गलगणैः माङ्गलिकवस्तुनिवहैः अधिष्ठितम् आश्रितं यत् गात्रं शरीरं तस्य गरिमा गुरुत्वं तेनैव अमन्दायत मन्दा इव आचरत्।

(७१) निर्मलेति। निर्मलेषु कुट्टिमेषु गृहाभ्यन्तरतलेषु निमग्नं निपतितं यत् प्रतिविम्बं चरणयोरिति भावः तन्निभेन तद्व्याजेन गृहीतपादपल्लवा धृतचरणकिसलया पृथिवी भूमिः अस्याः यशोवत्याः।

(७२) दिवसं दिवसे इत्यर्थः शयनीयं शय्याम् अधिशयानायाः। अपाश्रयस्य

लकपोलोदरगता प्रसवसमयं प्रतिपालयन्ती लक्ष्मीरिव अल-क्ष्यत। (७३) क्षपासु सौधशिखराग्रगताया गर्भोन्माथमुक्तांशुके स्तनमण्डले संक्रान्तमुडुपतिमण्डलम् उपरि गर्भस्य श्वेतात-पत्रमिव केनापि धार्य्यमाणम् अदृश्यत। (७४) सुप्ताया वास-भवने चित्रभित्तिचामरग्राहिण्योऽपि चामराणि चालयाञ्चक्रुः। (७५) स्वप्नेषु करविधृतकमलिनीपलाशपुटसलिलैः चतुर्भिः अपि दिक्करिभिः अक्रियत अभिषेकः। (७६) प्रतिबुध्यमानायाः च चन्द्रशालिकाशालभञ्जिकापरिजनो जयशब्दम् असकृत् अजनयत्। (७७) परिजनाह्वानेषु आदिश इति अशरीरा वाचो निश्चेरुः। क्रीड़ायाम् अपि न असहत आज्ञाभङ्गम्। अपिच चतुर्णामपि महार्णवानाम् एकीकृतेन अम्भसा स्नातुं वाञ्छा

पर्य्यङ्कस्य या पत्रभङ्गपुत्रिका तस्याः प्रतिमा प्रतिबिम्बम्। विमलं कपोलोदरं गण्डाभ्यन्तरं तत् प्रतिफलित इत्यर्थः प्रतिपालयन्ती प्रतीक्षमाणा।

(७३) क्षपासु रजनीषु सौधशिखरस्य प्रासादशिखरस्य अग्रम् उपरिभागः तद्गतायाः तत्र स्थितायाः इत्यर्थः। गर्भेति गर्भस्य उन्माथेन क्लेशेन मुक्तं त्यक्तम् अंशुकं वसनं यस्मात् तथाभूते स्तनमण्डले संक्रान्तं प्रतिफलितम् उडुपतिमण्डलं चन्द्रमण्डलं केनापि अनिर्दिष्टेन जनेन सेवकेनेति भावः।

(७४) सुप्तायाः निद्रितायाः। चित्रेति चित्रभित्तिषु आलेख्यकुड्येषु स्थिताः चामरग्राहिण्यः ताः।

(७५) स्वप्नेषु निद्रावस्थायां विषयानुभवाः तेषु। स्वप्नो निद्रासुपेतस्य विषया-नुभवस्तु य इति दर्पणः। करेति करैः शुण्डैः विधृतानि गृहीतानि कमलिनी-पलाशानां पुटगृहीतानि सलिलानि जलानि यैः तथाभूतैः दिक्करिभिः दिग्गजैः।

(७६) प्रतिबुध्यमानायाः जाग्रत्याः। चन्द्रशालिका शिरोगृहं तत्र या याः शालभञ्जिकाः पुत्तलिकाः तासां परिजनः ता एव परिजनो वा असकृत् पुनः पुनः।

(७७) परिजनाह्वानेषु परिवाराकारणासु आदिश आज्ञापय। अशरीरा आकाशचारिण्य इत्यर्थः।

बभूव। (७८) वेलालतागृहोदरपुलिनपरिसरेषु पर्य्यटितुं हृदयम् अभिललाष। (७९) आत्ययिकेषु अपि कार्य्येषु सविभ्रमं भ्रूलता चचाल। (८०) सन्निहितेषु अपि मणिदर्पणेषु मुखम् उत्खाते खड्गपट्टे वीक्षितुं व्यसनमासीत्। (८१) उत्सारितवीणाः स्त्रीजनविरुद्धा धनुर्ध्वनयः श्रुतौ असुखायन्त। (८२) पञ्जरकेसरिषु चक्षुः अरमत। (८३) गुरुप्रणामेषु अपि स्तम्भितमिव शिरः कथमपि ननाम। (८४) सखिजनाश्च अस्याः प्रमोदविस्फारितैः लोचनपुटैः आसन्नप्रसवमहोत्सवधियेव धवलयन्तो भवनं विकचकुमुदकमलकुवलयपलाशवृष्टिमयं रक्षाबलिविधिमिवानवरतं विदधाना दिक्षु क्षणमपि न मुमुचुः पार्श्वम्।

---

(७८) वेलेति। वेलासु समुद्रतीरेषु यानि लतागृहाणि तेषाम् उदरेषु अभ्यन्तरेषु यानि पुलिनानि सैकतभागाः तेषां परिसराः आभोगाः तेषु।

(७९) आत्ययिकेषु अवश्यकर्त्तव्येषु। सविभ्रमं सविलासं भ्रूलता चचाल पस्पन्दे। भ्रूलतासञ्चालनेनैव अवश्यकर्त्तव्यानि कारयामास न तु हस्तादिना- इति आलस्यपरवशतातिशयोक्तिः। अथवा आत्ययिकेषु कष्टसाध्येषु कार्य्येषु भ्रूलता चचाल इर्येष। गर्भे वीरपुरुषस्य अवस्थित्या कष्टसाध्यकार्य्ये प्रवृत्तिः आसीत्।

(८०) सन्निहितेषु अपि निकटस्थितेषु अपि मणिदर्पणेषु अनादरे सप्तमी तान् अनादृत्येत्यर्थः। उत्खाते उद्धृते परिजनेन इति भावः खड्गपट्टे असिफलके मुखं वीक्षितुं द्रष्टुं व्यसनम् आसक्तिरभिलाष इत्यर्थः महावीराश्रितगर्भत्वात् वीरैश्च खड्गफलके एव मुखदर्शनस्य प्राकृतिकत्वादिति भावः।

(८१) उत्सारितवीणा उत्सारिता अपसारिता वीणा येभ्यः तथाभूताः धनुर्ध्वनयः धनुर्निनादाः श्रुतौ श्रवणेन्द्रिये असुखायन्त श्रुतिसुखा जाता इति यावत्।

(८२) पञ्जरकेशरिषु बन्धनं गतेषु सिंहेषु इत्यर्थः चक्षुः अरमत अप्रीयत।

(८३) गुरुप्रणामेषु गुरुजनवन्दनेषु स्तम्भितमिव निश्चलोन्नतमिव। पूर्वोक्तेषु सर्वेषु एव वाक्येषु वीरपुरुषाश्रितगर्भत्वात् तथोक्तिरिति भावः।

(८४) सखिजनाः सहचारिण्यः प्रमोदविस्फारितैः आनन्दविसारितैः धवलयन्तः शुभ्रीकुर्वन्तः विदधानाः कुर्वन्तः। मुमुचुः तत्यजुः।

(८५) आत्मोचितस्थाननिषसाश्च महान्तो विविधौषधिधरा भिषजो भूधरा इव भुवो धृतिं चक्रुः। (८६) पयोनिधीनां हृदयानीव लक्ष्म्या सहागतानि ग्रीवासूत्रग्रन्थिषु प्रशस्तरत्नानि अबध्यन्त।

ततश्च प्राप्ते (८७) ज्येष्ठामूलीये मासि बहुलासु बहुलपक्षद्वादश्यां व्यतीते प्रदोषसमये समारुरुक्षति क्षपायौवने सहसैवान्तःपुरे समुदपादि कोलाहलः स्त्रीजनस्य। निर्गत्य च ससम्भ्रमं यशोवत्याः स्वयमेव (८८) हृदयनिर्विशेषा धात्र्याः सुता सुयात्रा इति नाम्ना राज्ञः पादयोर्निपत्य देव! दिष्ट्या वर्द्धसे द्वितीयसुतजन्मना इति व्याहरन्ती पूर्णपात्रं जहार।

---

(८५) आत्मेति। आत्मनः स्वस्य उचितेषु स्थानेषु निषसाः उपविष्टाः भिषजः वैद्याः विविधानि नानाविधानि औषधीः रोगोपशमनद्रव्याणि लताश्च धरन्तीति तथोक्ताः भूधरा इव पर्वता इव भुवः स्थानस्य प्रसवस्थानस्य इत्यर्थः पृथिव्याश्च धृतिम् अवधारणं धारणञ्च चक्रुः कृतवन्तः।

(८६) पयोनिधीनां समुद्राणाम्। लक्ष्म्या पयोनिधिसमुत्थितयेति भावः सह आगतानि उपनीतानि ग्रीवासूत्रग्रन्थिषु ग्रीवायां ये सूत्रग्रन्थयः तेषु। प्रशस्तरत्नानि उत्कृष्टमणयः अबध्यन्त बद्धानि परिजनैः इति शेषः।

(८७) ज्येष्ठामूलीये ज्यैष्ठे बहुलासु कृत्तिकासु नक्षत्रेषु बहुलपक्षद्वादश्यां कृष्णपक्षद्वादश्यां तिथौ व्यतीते अतिक्रान्ते प्रदोषसमये रजनीमुखे समारुरुक्षति समारोढुमिच्छति प्रादुर्भवतीत्यर्थः क्षपायौवने रात्रितारुण्ये निशीथे इत्यर्थः समुदपादि सञ्जातः।

(८८) हृदयनिर्विशेषा हृदयादभिन्ना इत्यर्थः। धात्र्याः सुता धात्रेयीत्यर्थः। व्याहरन्ती कथयन्ती पूर्णपात्रं प्रियभाषणपरितोषजनितवसनरत्नादिपूरितपात्रं दीयमानं पूर्णपात्रम् आनन्ददीऽतिसौहार्दादित्य वस्त्रादिकं बलात्। अजानतो हरत्येव पूर्णपात्रन्तु तत् स्मृतम् इत्युक्तलक्षणं दानवस्तु च। जहार गृहीतवती।

अस्मिन्नेव च काले राज्ञः (८९) परमसम्मतः शतशः संवादितातीन्द्रियादेशो दर्शितप्रभावः सङ्कलिती ज्योतिषि सर्वासां ग्रहसंहितानां पारदृश्वा सकलगणकमध्ये महितो हितश्च त्रिकालज्ञानभाक् भोजकस्तारको नाम गणकः समुपसृत्य विज्ञापितवान् देव! श्रूयतां मान्धाता किलैवंविधे (९०) व्यतीपातादिसर्वदोषाभिषङ्गरहितेऽहनि सर्वेषु उच्चस्थानस्थितेषु एवं ग्रहेषु ईदृशि लग्ने भेजे जन्म। (९१) अर्वाक् ततोऽस्मिन् अन्तराले पुनः एवंविधे योगे चक्रवर्त्तिजनने न अजनि जगति कश्चिदपरः। (९२) सप्तानां चक्रवर्त्तिनाम्

---

(८९) परमसम्मतः अतिप्रियः शतशः शतवारान् बहुश इत्यर्थः। संवादितेति संवादितः प्रत्यक्षीकृतः अतीन्द्रियः इन्द्रियमतिक्रान्तः भावीति भावः आदेशः घटना येन तथाभूतः भविष्यद्वक्तेति भावः। दर्शितप्रभावः दर्शितः प्रकटितः प्रभावः सामर्थ्यं येन तथोक्तः सङ्कलिती सङ्कलितम् अस्यास्तीति सङ्कलिती सङ्कलनाभिज्ञः गणिताभिज्ञ इति यावत्। ज्योतिषि ज्योतिषशास्त्रे। ग्रहसंहितानां ग्रहा रव्यादयः तेषां संहिताः सन्दर्भाः तत्तद् ग्रहज्ञानशास्त्राणीति यावत् तासु पारदृश्वा पारदर्शी विशेषज्ञ इति यावत् महितः पूजितः हितः हितकर इत्यर्थः भोजकः आहारपटुरिति भावः। मान्धाता सूर्य्यवंशीययुवनाश्वसुतः सार्वभौमनृपतिविशेषः।

(९०) व्यती पातादीति। व्यतीपातः गगने हि मकरार्कौ युगपत् स्यातां यदैकमार्गस्थौ भगणार्द्धेऽर्कश्च यदा शशी स भवेद् व्यतीपात इत्युक्तलक्षणो योगविशेषः आदिर्येषां तथोक्ताः सर्वे दोषाः तेषाम् अभिषङ्गः व्यतिकरः सम्बन्ध इति यावत् तेन रहितं वर्जितं तस्मिन् अहनि दिवसे उच्चस्थानस्थितेषु तुङ्गिषु इत्यर्थः ग्रहेषु रव्यादिषु ईदृशि एवंविधे शुभे इति भावः लग्ने राश्युदये राशीनाम् उदयो लग्नमित्यमरः। भेजे लेभे।

(९१) अर्वाक् ततः, तत्पश्चादित्यर्थः अस्मिन् अन्तराले समये एवंविधे सर्वशुभाकारे इति भावः योगे ग्रहादीनां सम्मेलने इत्यर्थः चक्रवर्त्तिनः सम्राजः जननम् उत्पत्तिर्यस्मिन् तादृशे। अपरः हर्षनृपात् अन्य इति यावत् न अजनि न जातः।

(९२) सप्तानां चक्रवर्त्तिनां सार्वभौमनृपतीनां भरतार्जुनमान्धातृभगीरथ-

अग्रणीः चक्रवर्त्तिचिह्नानां मन्दाररत्नानाञ्च भाजनं सप्तानां सागराणां पालयिता सप्ततन्तूनां सर्वेषां प्रवर्त्तयिता सप्तसप्तिसमः सुतोऽयं देवस्य जात इति।

अत्रान्तरे स्वयमेव (९३) अनाध्माता अपि तारमधुरं शङ्खा विरेसुः। अताड़ितोऽपि क्षुभितजलनिधिजलध्वनिधीरं जुगुञ्ज अभिषेकदुन्दुभिः। अनाहतानि अपि (९४) मङ्गलतूर्य्याणि रेणुः। (९५) सर्वभुवनाभयघोषणापटह इव दिगन्तरेषु बभ्राम तूर्य्यप्रतिशब्दः। (९६) विधुतकेसरसटाश्च साटोपगृहीतहरितदूर्वापल्लवकवलप्रशस्तैर्मुखपुटैः समह्रेषन्त हृष्टा वाजिनः। (९७) सलीलम् उत्क्षिप्तैः हस्तपल्लवैः नृत्यन्त इव श्रवणसुभगं जगर्जुः गजाः। (९८) ववौ च अचिरात् चक्रायुधम्

युधिष्ठिराः। सगरो नहुषश्चैव सप्तैते चक्रवर्त्तिनः॥ इत्युक्तानाम् अग्रणीः अग्रगण्यः तेषां सप्तानां श्रेष्ठ इत्यर्थः चक्रवर्त्तिलक्षणानां सार्वभौमचिह्नानां पद्मजालहस्तादीनाञ्चेत्यर्थः भाजनं पात्रं सागराणां लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलशालिनाम् इत्यर्थः सप्ततन्तूनां यज्ञानां यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुरित्यमरः। प्रवर्त्तयिता सम्पादकः सप्तसप्तिसमः आदित्यसदृशः।

(९३) अनाध्माता अपूरिताः। तारमधुरम् उच्चैर्मधुरं विरेसुः दध्वनुः। अताड़ितः अनाहतः। क्षुभितेति क्षुभितस्य विलोड़ितस्य जलनिधेः सागरस्य जलं तस्य ध्वनिवत् धीरं गम्भीरं जुगुञ्ज दध्वान।

(९४) मङ्गलतूर्य्याणि माङ्गलिकवाद्यविशेषाः रेणुः रणन्ति स्म।

(९५) सर्वेति। सर्वेषां भुवनानाम् अभयघोषणाया निर्भयताप्रचारस्य पटह इव वाद्यविशेष इव तूर्य्यप्रतिशब्दः नान्दीवाद्यप्रतिध्वनिः।

(९६) विधुतेति। विधुताः कम्पिताः केसरा ग्रीवारोमाणि एव सटा जटा यैः तथोक्ताः। साटोपेति साटोपं ससम्भ्रमं गृहीतानां हरितानां श्यामलानां दूर्वापल्लवानां कवले ग्रासे प्रशस्तानि समुद्यतानि तैः मुखपुटैः मुखावयवैः समह्रेषन्त ह्रेषारवम् अकुर्वन् हृष्टाः प्रसन्ना वाजिनः अश्वाः।

(९७) सलीलं सावहेलम् उत्क्षिप्तैः उन्नमितैः इत्यर्थः हस्तपल्लवैः शुण्डकिसलयैः श्रवणसुभगं श्रुतिसुखं जगर्जुः गर्जितवन्तः।

उत्सृजन्त्या लक्ष्म्या निश्वास इव सुरामोदसुरभिः दिव्यानिलः। (९९) यज्वनां मन्दिरेषु प्रदक्षिणशिखाकलापकथितकल्याणागमाः प्रजज्वलुः घनिन्धना वैतानवह्नयः। (१) भुवस्तलात् तपनीयशृङ्खलाबन्धबन्धुरकलशीकोशाः समुदगुः महानिधयः। (२) प्रहतमङ्गलतूर्य्यप्रतिशब्दनिभेन दिक्षु दिक्शालैरपि प्रमोदात् अक्रियत एव दिष्टवृद्धिकलकलः। तत्क्षण एव च (३) शुक्लवाससो ब्रह्ममुखाः कृतयुगप्रजापतय इव प्रजावृद्धये समुपतस्थिरे द्विजातयः। साक्षाद्धर्म इव

---

(९८) ववौ वहति स्म चक्रायुधं विष्णुम् उत्सृजन्त्या त्यजन्त्याः। सुरामोदसुरभिः सुरायाः आमोदः विमर्दोत्थगन्धः तद्वत् सुरभिः घ्राणतर्पणः।

(९९) यज्वनां मन्दिरेषु यज्ञशालासु इत्यर्थः। प्रदक्षिणेति प्रदक्षिणेन दक्षिणदिग्भागागतः शिखाकलापः ज्वालासमूहः तेन कथितः सूचितः कल्याणागमः शुभागमः यैः तथोक्ताः। अनिन्धनाः इन्धनं काष्ठं तद्रहिताः वैतानवह्नयः यज्ञाग्नयः।

(१) भुवस्तलात् पृथ्वीतलात्। तपनीयेति तपनीयं स्वर्णं तस्य शृङ्खला हारविशेषः सौवर्णरज्जुनेत्यर्थः तस्याः बन्धेन बन्धुराः नतोन्नताः कलसीकोशाः कुम्भभाजनानि येषां तथाविधाः सौवर्णशृङ्खलाबद्धकुम्भभृता इत्यर्थः। महानिधयः महान्ति अमूल्यरत्नानि। समुदगुः समुद्गच्छन्ति स्म समुत्तस्थुरित्यर्थः।

(२) प्रहतेति। प्रहतस्य ताड़ितस्य मङ्गलतूर्य्यस्य। प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिः तन्निभेन तद्व्याजेन प्रमोदात् आनन्दात्। दिष्टवृद्धिकलसः दिष्टं भाग्यं दिष्टं दैवं भागधेयं भाग्यमित्यमरः। तस्य वृद्धिः उन्नतिः तस्यै कलकलः कलरवः। अक्रियत एव कृत इव।

(३) शुक्लवाससः श्वेतवसनाः ब्रह्ममुखाः ब्रह्म वेदः वेदस्तत्त्वं तपोब्रह्म इत्यमरः। मुखे येषां तथोक्ताः वेदानुद्गायन्त इति यावत्। कृतयुगप्रजापतय इव सत्ययुगसृष्टिकर्त्तार इव। प्रजावृद्धये प्रजानां लोकानां प्रजा स्यात् सन्ततौ जने इत्यमरः। सन्तानस्य च वृद्धये अभ्युदयाय। समुपतस्थिरे उपस्थिताः। द्विजातयः ब्राह्मणाः।

(४) शान्त्युदकफलहस्तः तस्थौ पुरः पुरोधाः । (५) पुरातन्यः स्थितय इव अदृश्यन्त आगता बान्धववृद्धाः । (६) प्रलम्बश्मश्रुजालजटिलाननानि बहलमलपङ्ककलङ्ककालकायानि नश्यतः कलिकालस्य बान्धवकुलानि इव आकुलानि अधावन्त मुक्तानि बन्धनवृन्दानि । (७) तत्कालापक्रान्तस्य अधर्मस्य शिबिरश्रेण्य इव अलक्ष्यन्त लोकविलुण्ठिता विपणिवीथ्यः । (८) विलसदुन्मुखवामनकबधिरवृन्दवेष्टिताः साक्षात् जातमातृदेवता इव बहुबालकव्याकुला ननृतुः वृद्धधात्र्यः ।

---

(४) शान्तीति । शान्त्यर्थमुदकं शान्त्युदकं फलञ्च हस्ते यस्य तथाभूतः । पुरोधाः पुरोहितः ।

(५) पुरातन्यः चिरन्तन्यः स्थितय इव मर्य्यादा इव शिष्टाचार इव । बान्धववृद्धाः बान्धवेषु वृद्धाः स्थविराः ।

(६) प्रलम्बेति । प्रलम्बेन लम्बमानेन क्षौराभावात् इति भावः । श्मश्रुजालेन जटिलानि आननानि येषां तानि । बहलेति बहलानां बहूनां मलपङ्कानां कलङ्केन कृष्णवर्णचिह्नेन कालः कृष्णवर्णः कायो देहो येषां तानि । नश्यतः पलायमानस्य भाविसौराज्यभयादिति भावः । बान्धवकुलानि इव स्वजनवृन्दानि इव । आकुलानि अधिकारभ्रंशात् विह्वलानि इत्यर्थः । मुक्तानि बन्धनागारात् त्यक्तानि बन्धनवृन्दानि कारानिबद्धलोकसङ्घाः महोत्सवे राज्ञां कारावासिनो मुच्यन्ते इति चिरप्रसिद्धिः ।

(७) तत् कालेति । तस्मिन् काले हर्षजन्मसमये इत्यर्थः । अपक्रान्तस्य अपसृतस्य । शिबिरश्रेण्य इव सेनानिवेशस्थानानि इव । लोकेति लोकैः जनैः विलुण्ठिताः विशेषेण हृतद्रव्या इत्यर्थः । विपणिवीथ्यः पण्यवीथिकानिवहाः आनन्देन राजाज्ञया लोका विपणिकर्त्तॄ वणिजां राजदेयक्षतिपूरणानां विपणिद्रव्याणि पराजितशिबिरधनानीव लुण्ठितवन्त इत्यर्थः ।

(८) विलसदिति । विलसद्भिः आनन्देन स्फुरद्भिः उन्मुखैः ऊर्द्ध्वमुखैः वामनकानां क्षुद्रकायानां जनविशेषाणां वृन्दैः समूहैः वेष्टिताः आकीर्णाः । जातमातृदेवता इव जातस्य मातृदेव्य इव बहुभिर्बालकैः क्रोड़निहितैः इति भावः । व्याकुलाः व्यापृताः वृद्धधात्र्यः स्थविरा उपमातरः ननृतुः नृत्यन्ति स्म ।

(९) प्रावर्त्तत च विगतराजकुलस्थितिः अधःकृतप्रतीहाराकृतिः अपनीतवेत्रिविवेको निर्दोषान्तःपुरप्रवेशः समस्वामिपरिजनः निर्विशेषबालवृद्धः समानशिष्टाशिष्टजनः दुर्ज्ञेयमत्तामत्तप्रविभागः तुल्यकुलयुवतिवेश्याविलासः प्रनृत्तसकलकटकलोकः पुत्रजन्मोत्सवो महान्।

(१०) अपरेद्युः आरभ्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्त्रीराज्यानि इव आवर्जितानि असुरविवराणि इव अपावृतानि नारायणावरोधानि इव प्रचलितानि अप्सरसामिव महीमवतीर्णानि कुलानि परिजनेन (११) पृथुकरण्डपरिगृहीताः स्नानीयचूर्णावकीर्ण-

---

(९) प्रावर्त्तत प्रबभूव। विगतेति विगता विनष्टा राजकुलस्य राजवंशस्य स्थितिः नियमः यस्मिन् तथोक्तः। अधःकृतेति अधःकृता पातिता प्रतीहाराणां दौवारिकाणाम् आकृतिः आकारः भीषणवेशेन स्थितिरिति यावत् यत्र तथाभूतः अपनीतवेत्रिविवेकः अपनीतानि त्यक्तानि वेत्रिभिः वेत्रधारिभिः लोकापसारणार्थमिति भावः वेत्राणि अपसारणयष्टयः यस्मिन् तथोक्तः। निर्दोषः दोषरहितः अन्तःपुरे प्रवेशः यस्मिन् तथाभूतः अवारितान्तःपुरप्रवेश इत्यर्थः। समेति समौ तुल्यौ स्वामिपरिजनौ यस्मिन् तथोक्तः अयं स्वामी समुचितमुपचरितव्यः अयं परिजनः तथा नोपचरितव्य इत्येवं विवेकरहित इति भावः। निर्विशेषाः विशेषरहिताः बालाः शिशवः वृद्धाः स्थविराश्च यस्मिन् तथाभूतः। समानाः तुल्यसत्काराः शिष्टा अशिष्टाश्च जनाः यस्मिन् तथोक्तः। दुर्ज्ञेयेति दुर्ज्ञेयः अविचारणीय इति भावः। मत्तानाम् अमत्तानाञ्च जनानां प्रविभागः प्रभेदः यस्मिन् तथाभूतः। तुल्येति तुल्यः समः कुलयुवतीनां कुलाङ्गनानां वेश्यानां वारनारीणाञ्च विलासः विहारः यस्मिन् तथोक्तः। प्रनृत्तेति प्रकर्षेण नृत्ताः नर्त्तनरताः सकलाः कटकलोकाः शिबिरजना यस्मिन् तथाभूतः।

(१०) अपरेद्युः इत्यादि। सामन्तान्तःपुरसहस्राणि परिजनेन अनुगम्यमानचरणानि आगच्छन्नित्यन्वयः। तानि एव विशिनष्टि स्त्रीराज्यानीव इत्यादिभिः। आवर्जितानि आहृतानि। असुरविवराणि इव रसातलानि इव अपावृतानि उद्घाटितानि उच्छृङ्खलादिति भावः। नारायणावरोधानि इव कृष्णान्तःपुराणीव

कुसुमाः सुमनःस्रजः स्फटिकशिलाशकलशुक्लकर्पूरखण्डपूरिताः पात्रीः (१२) कुङ्कुमाधिवासभाञ्जि भाजनानि च मणिमयानि सहकारतैलतिम्यत्तनुखदिरकेसरजालजटिलानि चन्दनधवलपूगफलफालीदन्तुरदन्तशफरुकाणि (१३) गुञ्जन्मधुकरकुलपीयमानपारिजातपरिमलानि पाटलानि पाटलकानि च सिन्दूरपात्राणि च पिष्टातकपात्राणि च बाललतालम्बमानविटकवीटकांश्च ताम्बूलवृन्दान् विश्राणेन (१४)

योऽश्वसहस्रसङ्ख्यापरिहृतत्वात् तस्येति भावः। मर्त्त्यीं पृथ्वीम् अवतीर्णानि आगतानि अप्सरसां कुलानीव वृन्दानीव। परिजनेन दासदासीवर्गेण।

(११) पृथ्वीति। पृथुभिः स्थूलैः महद्भिर्वा करण्डैः समुद्गकैः भाजनविशेषैः इत्यर्थः। परिगृहीताः संगृहीताः। स्नानीयेति स्नानीयं स्नानोपकरणं चूर्णं गन्धद्रव्यविशेषाणामिति भावः। तेन अवकीर्णं युक्तम् आकीर्णं वा कुसुमं यासां ताः सुमनःस्रजः पुष्पमाल्यानि विश्राणेन इत्यनेनान्वयः एवमुत्तरत्र। स्फटिकेति स्फटिकं शिलाशकलं प्रस्तरखण्डः तद्वत् शुक्लेन खण्डेन कर्पूरखण्डेन पूरिताः आकीर्णाः पात्रीः कर्पूरभाजनानि इत्यर्थः।

(१२) कुङ्कुमेति। कुङ्कुमान्येव अधिवासाः अधिवासनद्रव्याणि सुगन्धद्रव्याणि इत्यर्थः। तान् भजन्ते इति तथोक्तानि तत्पूरितानि इत्यर्थः। मणिमयानि रत्ननिर्मितानि। सहकारेति सहकारस्य अतिसौरभचूतफलस्य तैलेन द्रवेण तिम्यत् सिक्तं तनु अल्पाल्पं खदिरकेसरं खदिरसारः तस्य जालेन समूहेन जटिलानि युक्तानि सम्भृतानि इत्यर्थः। चन्दनेति चन्दनवत् धवलानि शुभ्राणि पूगफलानि गुवाकफलानि तेषां फालीभिः शकलैः दन्तुराणि सञ्जातदन्तानीव लक्ष्यमाणानि दन्तशफरुकाणि गजदन्तनिर्मितभाजनविशेषाणि इत्यर्थः।

(१३) गुञ्जदिति। गुञ्जद्भिः मधुकरकुलैः भृङ्गसङ्घैः पीयमानः आस्वाद्यमानः आघ्रायमाण इत्यर्थः। पारिजातानां तत्पुष्पाणामित्यर्थः परिमलः विमर्द्दोत्थगन्धः येषां तानि पाटलानि श्वेतरक्तवर्णानि पाटलकानि पात्रविशेषान्; पिष्टातकपात्राणि सुगन्धिद्रव्यचूर्णं पिष्टातकं पिष्टातः पटवासक इत्यमरः तस्य पात्राणि भाजनानि। बालेति बाला नवा लताः तासु लम्बमानानि विटकवीटकानि

अनुगम्यमानचरणानि (१५) कुट्टनरणितमणिनूपुरमुखरित-दिङ्मुखानि नृत्यन्ति राजकुलम् आगच्छन्ति समन्तात् साम-न्तान्तःपुरसहस्राणि अदृश्यन्त।

(१६) शनैः शनैः व्यजृम्भत च क्वचित् नृत्तानुचितचिर-न्तनशालीनकुलपुत्रकलोकलास्यप्रथितपार्थिवानुरागः क्वचित् (१७) अन्तःस्मितक्षितिपालापेक्षितक्षीवक्षुद्रदासीसमाकृष्य-माणराजवल्लभः क्वचित् (१८) मत्तकटककुट्टनीकण्ठलग्न-वृद्धार्य्यसामन्तनृत्तनिर्भरहसितनरपतिः क्वचित् (१९) क्षिति-

---

पुष्पाक्ताम्बूलदलैः क्रियमाणाः स्तवकविशेषा येषु तान्। ताम्बूलदचान् ताम्बूल-वल्लीरित्यर्थः। विशाणेन दधता परिजनेन इत्यस्य विशेषणम्।

(१४) अनुगम्यमानेति। अनुगम्यमानाः सेव्यमानाश्चरणा येषां तानि।

(१५) कुट्टनेति। कुट्टनेन दलनेन पदविक्षेपणेन इति यावत्। रणिताभ्यां स्वनिताभ्यां मणिनूपुराभ्यां मुखरितानि ध्वनितानि दिशां मुखानि येषां यैर्वा तानि नृत्यन्ति क्रियमाणनर्त्तनानि समन्तात् चतुर्दिक्षु। सामन्तेति सामन्तानाम् अधीननृपतीनाम् अन्तःपुराणि अवरोधनार्य्यः तेषां सहस्राणि।

(१६) शनैः शनैः क्रमेण। नृत्तेति नृत्ते नर्त्तने अनुचितः अयोग्यः चिरन्तन-शालीनः चिरलज्जाशीलः चिरविनीतो वा यः कुलपुत्रलोकः सत्कुलजातः सुसभ्यलोकः तस्य लास्येन नर्त्तनेन निरतिशयानन्दात् तेनापि नर्त्तितुं लज्जात्यागः कृत इति भावः प्रथितः विस्तृतः पार्थिवस्य राज्ञः पार्थिवे राज्ञि वा अनुरागः प्रीतिः यस्मिन् तथाविधः उत्सवामोदः व्यजृम्भत प्रावर्त्तत इति अन्वयः एवमुत्तरत्र।

(१७) अन्तरिति। अन्तःस्मितेन अन्तरीषद्धसता इत्यर्थः क्षितिपालेन अपेक्षिता निरीक्षिताः क्षीवाभिः मद्यपानेन मत्ताभिः क्षुद्राभिः इतरजातीयाभिः दासीभिः समाकृष्यमाणाः राजवल्लभाः राज्ञः नर्मसचिवा इत्यर्थः यत्र तादृशः।

(१८) मत्तेति मत्तानां मधुपानविह्वलानां कटककुट्टनीनां कटकस्थितवार-विलासिनीनां कण्ठेषु गलेषु लग्नाः संसक्ताः वृद्धाः स्थविरा आर्य्याः साधवः सामन्ताः अधीश्वरा नृपतयः तेषां नृत्तेन नर्त्तनेन निर्भरम् अत्यन्तं हसितः कृतहासः नरपतिः सम्राट् यत्र तथाभूतः।

याक्षिसंज्ञादिष्टदुष्टदासेरकगीत-सूच्यमानसचिव-चौर्य्यरतप्रपञ्चः क्वचित् (२०) मदोत्कटकुटहारिकापरिष्वज्यमानजरत्प्रव्रजित-जनितजनहासः क्वचित् (२१) अन्योन्यनिर्भरस्पर्द्धोद्धुरचेटकपेटकारब्धावाच्यवचनयुद्धः क्वचित् (२२) नृपाबलाबलात्कार-नर्त्त्यमाननृत्यानभिज्ञान्तःपुरपालभावितभुजिष्यः सपर्वत इव कुसुमराशिभिः सधारागृह इव सीधुप्रपाभिः सनन्दनवन इव पारिजातामोदैः सनीहार इव कर्पूररेणुभिः साट्टहास इव पटहरवैः सामृतमथन इव कलकलैः सावर्त्त इव रासकमण्डलैः

---

(१९) क्षितिपेति। क्षितिपस्य राज्ञः अक्षिसंज्ञया नेत्रेङ्गितेन आदिष्टः आज्ञप्तः दुष्टः दुर्वृत्तः यो दास्या अपत्यं दासेरकः दासीपुत्र इत्यर्थः तस्य गीतेन गानेन सूच्यमानः प्रकाश्यमानः सचिवानाम् अमात्यानां रतप्रपञ्चः निधुवन-विहारविलसितानि यत्र तथोक्तः।

(२०) मदोत्कटेति। मदोत्कटाभिः मदमत्ताभिः कुटहारिकाभिः कुम्भ-दासीभिः परिष्वज्यमानाः आलिङ्ग्यमानाः ये जरन्तः स्थविराः प्रव्रजिताः सन्न्या-सिनः तैः जनितः उत्पादितः जनानां हासो यस्मिन् सः।

(२१) अन्योऽन्येति। अन्योऽन्यस्मिन् निर्भरस्पर्द्धा आत्यन्तिका ईर्षेत्यर्थः तया उद्धुराः निर्भराः रता इत्यर्थः ये चेटकाः नीचदासाः तेषां पेटकेन समूहेन आरब्धम् अवाच्यम् अवक्तव्यं वचनयुद्धं गालिरित्यर्थः यत्र तथोक्तः।

(२२) नृपेति। नृपस्य राज्ञः अबलाभिः नारीभिः बलात्कारेण बलप्रयोगेण नर्त्त्यमानाः नृत्यानभिज्ञाः नर्त्तनज्ञानरहिताः अन्तःपुरपालाः अन्तःपुररक्षिणः तैः भाविता अहो एता मम नर्त्तनाज्ञतां जानन्तीति चिन्तिता इत्यर्थः। भुजिष्याः किङ्कर्यः यस्मिन् तथोक्तः। सपर्वतः कुसुमराशिभिः पुष्पवृष्टिभिः पर्वताकारपुञ्जैः इत्यर्थः। सीधुप्रपाभिः सुरापानशालाभिः सधारागृह इव जलधारामयगृहसम-न्वित इव पारिजातामोदैः पारिजातपुष्पसौरभैः सनन्दनवन इव नन्दनवनं देवो-द्यानं तत्सहित इव देवोद्याने यथा पारिजातानामामोदः तथा अत्रापि पारिजात-वृष्टिभिरिति भावः। सनीहार इव हिमबिन्दुसहित इव कर्पूररेणुभिः कर्पूर-क्षोदैः। साट्टहास इव अट्टहासः उच्चैर्हासविशेषः तेन सहित इव पटहरवैः

सरोमाञ्च इव भूषणमणिकिरणैः सपट्टबन्ध इव चन्दनललाटिकाभिः सप्रसव इव प्रतिशब्दकैः सप्ररोह इव प्रसाददानैः उत्सवामोदः ।

(२३) स्कन्धावलम्बमानकेसरमालाः काम्बोजवाजिन इव आस्कन्दन्तः तरलतारका हरिणा इव उड्डीयमानाः सगरसुता इव खनित्रैः निर्दयैः चरणाभिघातैः दारयन्तो भुवम् अनेकसहस्रसङ्ख्याः चिक्रीडुः युवानः । कथमपि (२४) तालावचरचारणक्षोभं चक्षमे क्षमा । (२५) क्षितिपालकुमारकाणां खेलताम् अन्योन्यास्फालैः आभरणेषु मुक्ताफलानि फेलुः । (२६) सिन्दू-

---

आमकध्वनिभिः । सामृतमथन इव अमृतमन्थनसहित इव । सावर्त इव जलभ्रमसहितभ्रान्तिसहित इव रासकमण्डलैः स्त्रीणां हस्तधारणेन मण्डलाकारेण नर्त्तनं रासः ततः स्वार्थे कन्प्रत्ययः रासकानां मण्डलानि समूहाः तैः । सरोमाञ्च इव लोमहर्षसहित इव । सपट्टबन्ध इव सोष्णीषबन्ध इव चन्दनललाटिकाभिः चन्दनतिलकरूपैः अलङ्कारैः । सप्रसव इव ससन्तान इव प्रतिशब्दकैः प्रतिध्वनिभिः । सप्ररोह इव साङ्कुर इव प्रसाददानैः पारितोषिकवितरणैः ।

(२३) स्कन्धेति । स्कन्धेषु अवलम्बमानाः केसरमाला बकुलमालाः ग्रीवारोमवल्लर्यश्च येषां तथोक्ताः । काम्बोजवाजिन इव काम्बोजदेशीया वाह्लीकदेशजा इत्यर्थः अश्वा इव आस्कन्दन्तः आस्फोटयन्तः आक्रमन्तो वा परस्परमिति शेषः तरलतारकाः चञ्चलतारकाः हरिणा इव मृगा इव उड्डीयमानाः उल्लम्फन्त इत्यर्थः सगरसुता इव सगरस्य राज्ञः सुता इव पुत्रा इव षष्टिसहस्रसङ्ख्यका इति शेषः खनित्रैः खननसाधनैः अस्त्रैः चिक्रीडुः क्रीडन्ति स्म ।

(२४) तालेति । तालैः कांस्यतालैः करतालैरित्यर्थः सङ्गीताङ्गविशेषैः वा अवचरन्तीति तालावचराः तेषां चारणानां कुशीलवानां नृत्यतामिति भावः चरणक्षोभं पदविक्षेपजनिताघातं चक्षमे सेहे । क्षमा पृथ्वी ।

(२५) क्षितिपालकुमारकाणां सामन्तकुमाराणां खेलतां क्रीडताम् अन्योन्यास्फालैः परस्परास्कन्दनैः आभरणेषु अलङ्कारेषु मध्ये मुक्ताफलानि मौक्तिकानि फेलुः विसरणं प्रापुः ।

रेणुना पुनरुत्पन्नहिरण्यगर्भगर्भशोणितशोणाशम् इव ब्रह्माण्ड-कपालम् अभवत्। (२७) पटवासपांशुपटलेन प्रकटितमन्दाकिनीसैकतसहस्रमिव शुशुभे नभस्तलम्। (२८) विप्रकीर्य्यमाणपिष्टातकपरागपिञ्जरितातपा भुवनक्षोभविशीर्णपितामहकमलकिञ्जल्करजोराजिरञ्जिता इव रेजुर्दिवसाः। (२९) सङ्घट्टविघटितहारपतितमुक्ताफलपटलेषु चस्खाल लोकः।

(३०) स्थानस्थानेषु च मन्दमन्दमास्फाल्यमानालिङ्ग्यकेन शिञ्जानमञ्जुवेणुना (३१) झणझणायमानझल्लरीकेण ताद्य-

---

(२६) सिन्दूरेति। सिन्दूररेणुना सिन्दूरचूर्णेन पुनरुत्पन्नस्य हिरण्यगर्भस्य प्रजापतेः हर्षस्येति भावः ब्रह्मणस्य गर्भशोणितेन शोणा रक्ता आशा दिशो यस्य तथोक्तं ब्रह्माण्डकपालं पृथ्वीतलमित्यर्थः।

(२७) पटवासेति। पटवासानां गन्धद्रव्यविशेषाणां पांशुपटलेन रजःसमूहेन। प्रकटितेति प्रकटितं बहिर्निःसृतं मन्दाकिन्याः स्वर्गगङ्गायाः सैकतसहस्रं यस्मिन् तथोक्तमिव नभस्तलम् अन्तरीक्षम्।

(२८) विप्रकीर्य्यमाणेति विप्रकीर्य्यमाणैः प्रसार्य्यमाणैः पिष्टातकानां परागैः रेणुभिः पिञ्जरिताः रञ्जिता इत्यर्थः आतपाः सूर्य्यमयूखाः येषु तथाभूताः। भुवनेति भुवनस्य जगतः क्षोभेण सञ्चलनेन आनन्दजनितेनेति भावः विशीर्णं विदलितं यत् पितामहकमलं ब्रह्मकमलं तस्य किञ्जल्काः केसराः तेषु ये रजसां परागाणां राजयः समूहाः तैः रञ्जिता इव रेजुः शुशुभिरे।

(२९) सङ्घट्टेति। सङ्घट्टेन अन्योन्यघर्षणेन लोकानाम् अतिनिविडत्वादिति भावः विघटितेभ्यः छिन्नेभ्यः हारेभ्यः पतितानि यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानां पटलानि तेषु चस्खाल पपात पिच्छिलत्वात् उन्नतानतत्वाच्च तेषामिति भावः।

(३०) स्थानस्थानेषु क्वचित् क्वचित् प्रदेशेषु पण्यविलासिन्यः प्रानृत्यन् इत्युत्तरेणान्वयः। ता विशिनष्टि आतोद्यवाद्यैरनुगम्यमाना इत्यादिभिः। आतोद्यवाद्येनेति विशिनष्टि मन्देत्यादिभिः। मन्दं मन्दम् आस्फाल्यमानः ताड्यमानः आलिङ्ग्यकः मुरजवाद्यभेदः यस्मिन् तेन शिञ्जानेति शिञ्जानः रणन् मञ्जुः मनोज्ञः वेणुर्वंशीवाद्यभेदः यत्र तथोक्तेन।

मानतन्त्रीपटहिकेन (२२) वाद्यमानानुत्तालालाबुवीणेन कल-कांस्यकोशीक्वणितकाहलेन (२३) समकालदीयमानानुत्ताल-तालकेन आतोद्यवाद्येन अनुगम्यमानाः पदे पदे झणझणित-भूषणरवैः अपि सहृदयैः इव अनुवर्त्तमानताललयाः कोकिला इव (२४) मदकलकाकलीकोमलालापिन्यो विटानां कर्णामृ-तानि अश्लीलरासकपदानि गायन्त्यः समुण्डमालिकाः सकर्ण-पल्लवाः सचन्दनतिलकाः समुच्छ्रिताभिर्वलयावलीवाचालाभिः बाहुलतिकाभिः सवितारम् इव आलिङ्गयन्त्यः कुङ्कुमप्रसृष्टि-रुचिरकायाः (२५) काश्मीरकिशोर्य्य इव वल्गन्त्यः नितम्ब-

---

(२१) झणेति। झणझणायमाना झल्लरी वाद्यभेदः यत्र ताहशेन। ताड्य-मानेति ताड्यमाना वाद्यमानतन्त्रीपटहिका पटहवाद्यविशेषः यत्र तथोक्तेन।

(२२) वाद्यमानेति वाद्यमाना अनुत्ताला अनुत्कटस्वना अलाबुवीणा अलाबुनिर्मिता वीणा यस्मिन् तेन। कलेति कला मधुरस्वना या कांस्यकोशी करतालिका तस्याः क्वणितेन सह काहलं तदाख्यवाद्यस्वनः यत्र तथाविधेन।

(२३) समेति। समकालं युगपत् दीयमानः अनुत्कटः तालः स्वरविशेषः यत्र तेन आतोद्यवाद्येन ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्। वंशादिकन्तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम्। चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकमित्यु-क्तेन वाद्यविशेषेण अनुगम्यमानाः सङ्गम्यमानाः। पदे पदे प्रतिपदक्षेपं झण-झणितभूषणरवैः झणझणायमानभूषणध्वनिभिः सहृदयैरिव सामाजिकैरिव अनुवर्त्तमानेति अनुवर्त्तमानौ अनुसरन्तौ ताललयौ यासां ताः।

(२४) मदेति। मदेन मद्यपानजनितेन उल्लासेन कला अस्फुटा काकली सूक्ष्ममधुरध्वनिः तया कोमलं मृदुमन्दं यथा तथा आलपन्तीति तथोक्ताः विटानां लम्पटानां विलासिनामित्यर्थः कर्णामृतानि श्रुतिसुखानीत्यर्थः अश्लीलानि लज्जावहानि ग्राम्याणि इति यावत् रसयन्तीति रासकानि शृङ्गाररसोद्दीपनानीति भावः पदानि गीयवस्तूनि गायन्त्यः कीर्त्तयन्त्यः समुण्डमालिकाः सहाराः। समु-च्छ्रिताभिः समुत्क्षिप्ताभिः वलयावलीवाचालाभिः वलयराजिझणत्कारवतीभिः इत्यर्थः बाहुलतिकाभिः भुजवल्लीभिः सवितारमिव आलिङ्गयन्त्यः आश्लिष्यन्त्यः

विम्बलम्बिविकटकुरण्टकशेखराः प्रदीप्ता इव रागाग्निना सिन्दूरच्छटाच्छुरितमुखमुद्राः शासनपट्टपङ्क्तय इव अप्रतिहतशासनस्य कन्दर्पस्य (३६) मुष्टिप्रकीर्य्यमाणकर्पूरपटवासपांशुलाः मनोरथसञ्चरणरथ्या इव यौवनस्य (३७) उद्दामकुसुमदामताड़िततरुणजनाः प्रतीहार्य्य इव तरुणमहोत्सवस्य प्रचलत्पत्रकुण्डला ललन्त्यो लता इव मदनचन्दनद्रुमस्य (३८) ललितपदहंसकरमुखराः समुल्लसन्त्यो वीचय इव

कुङ्कुमेति कुङ्कुमेन प्रमृष्टिः प्रमार्जनं रञ्जनमित्यर्थः तया रुचिरः मनोज्ञः कामो यासां ताः।

(३५) काश्मीरकिशोर्य्य इव कुङ्कुमनिर्मिताः कुमार्य्य इव वल्गन्त्यः चलन्त्यः। नितम्बेति नितम्बविम्बेषु नितम्बभागेषु लम्बिनः लम्बमानाः विकटाः आयता इत्यर्थः कुरण्टकशेखराः आम्रातकमञ्जर्य्य इत्यर्थः यासां तथोक्ताः। प्रदीप्ता इव प्रज्वलिता इव रागाग्निना अनुरागवह्निना आम्रातकशेखराणां रक्तत्वादिति भावः। सिन्दूरेति सिन्दूरच्छटाभिः सिन्दूरतिलकैः इत्यर्थः छुरिता रञ्जिता मुखमुद्रा मुखशोभा यासां ताः। शासनपट्टपङ्क्तय इव शासनपट्टाः सनन्दपत्राणीति भाषा तेषां पङ्क्तय इव राजय इव शासनपट्टानाम् उपरि सिन्दूरेण मुद्रा क्रियते इति प्रसिद्धिः। अप्रतिहतशासनस्य अव्याहताज्ञस्य।

(३६) मुष्टीति। मुष्टिभिः प्रकीर्य्यमाणैः प्रक्षिप्यमाणैः विलासिभिरिति भावः कर्पूरपटवासैः कर्पूरचूर्णैरित्यर्थः पांशुलाः रजसावृता इत्यर्थः मनोरथेति मनोरथेन स्वेच्छया सञ्चरणं भ्रमणं तस्य रथ्या इव पन्थान इव यौवनस्य तारुण्यस्य यथेच्छसम्भोगयौवनशालिन्य इति भावः।

(३७) उद्दामेति। उद्दामैः उत्कटैः विपुलैरित्यर्थः कुसुमदामभिः पुष्पमाल्यैः ताड़िता आहताः तरुणजनाः युवजना याभिः तथोक्ताः। तरुणमहोत्सवस्य तरुणानां यूनां महोत्सवः तस्य। प्रतीहार्य्य इव रक्षिण्य इवेत्यर्थः। प्रचलत्पत्रकुण्डलाः प्रचलन्ति पत्राणि किसलया एव कुण्डलानि कर्णभूषणानि अन्यत्र पत्राणि कुण्डलानीव यासां ताः अतएव ललन्त्यः स्फुरन्त्यो लता इव व्रतत्य इव।

(३८) ललितेति ललितानि रमणीयानि पदानि तेषु हंसकाः नूपुराः

शृङ्गाररसस्य (३९) वाच्यावाच्यविवेकशून्या बालक्रीड़ा इव सौभाग्यस्य घनपटहरवोत्कण्टकितगात्रयष्टयः केतक्य इव कुसुमधूलिमुद्गिरन्त्यः कमलिन्य इव दिवसमुत्फुल्लानना: कुमुदिन्य इव रात्रावनुपजातनिद्रा: (४०) आविष्टा इव नरेन्द्रवृन्दपरिवृता: प्रीतय इव हृदयमपहरन्त्यः गीतय इव रागमुद्दीपयन्त्यः पुष्टय इव आवन्दमुत्पादयन्त्यः मदमपि मदयन्त्य इव रागमपि रञ्जयन्त्य इव आनन्दमपि आनन्दयन्त्य इव नृत्यमपि नर्त्तयमाना इव उत्सवमपि उत्सुकयन्त्य इव (४१) कटाक्षितेषु पिबन्त्य इवापाङ्गशुक्तिभिः तर्जनेषु संयमयन्त्य इव नखमयूखपाशैः कोपाभिनयेषु ताड़यन्त्य इव भ्रूल-

---

क्षुद्रहंसाय स्वार्थे कप्रत्ययः । तेषां रवेण ध्वनिना मुखराः शब्दिताः समुल्लसन्त्यः समुल्लासन्त्यः वीचय इव तरङ्गा इव ।

(३९) वाच्येति । वाच्यं वक्तव्यम् अवाच्यमवक्तव्यं तयोर्विवेकेन विचारेण शून्याः रहिताः यथाकामं व्याहारिण्य इत्यर्थः बालक्रीड़ा इव शिशुक्रीड़ा इव सौभाग्यस्य सौन्दर्य्यस्य । घनेति घनेन गम्भीरेण पटहस्य वाद्यविशेषस्य रवेण ध्वनिना अन्यत्र घनः मेघ एव पटहः तस्य ध्वनिना उत्कण्टकिताः उद्गतरोमाञ्चा गात्रयष्टयः अङ्गलताः यासां तथोक्ताः । केतक्य इव केतकलता इव कुसुमधूलिं पुष्पपरागम् उद्गिरन्त्यः उत्क्षिपन्त्य इत्यर्थः । अनुपजातनिद्राः न उपजाता कान्तसङ्गातिशयादिति भावः निद्रा यासां ताः अनिमीलन्त्यश्च ।

(४०) आविष्टा इव अधिष्ठिता इव भूतादिभिरिति शेषः । नरेन्द्रेति नरेन्द्राणां राज्ञां भूतवैद्यानाञ्च भूतापसारणमन्त्रविदामित्यर्थः । वृन्दैः समूहैः परिवृताः वेष्टिताः । हृदयमपहरन्त्यः मनोहारिण्यः रागं वासनाविशेषम् उद्दीपयन्त्यः उत्तेजयन्त्यः पुष्टय इव स्फूर्त्तय इव इत्यर्थः । मदयन्त्यः समुत्तेजयन्त्य इत्यर्थः । रागं सम्भोगाभिलाषमित्यर्थः । रञ्जयन्त्यः उल्लासयन्त्य इत्यर्थः ।

(४१) कटाक्षितेषु कटाक्षविक्षेपेषु इत्यर्थः । अपाङ्गशुक्तिभिः अपाङ्गा नेत्रप्रान्तभागा एव शुक्तयः मुक्तास्फोटाः मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिरित्यमरः । ताभिः

तातिभागैः प्रणयसम्भाषणेषु वर्षन्त्य इव सर्वरसान् चतुरचंक्रमणेषु विकिरन्त्य इव विकारान् पण्यविलासिन्यः प्रानृत्यन्।

(४२) अन्यत्र वेत्रिवेत्रवित्रासितजनदत्तान्तरालाः ध्रियमाणधवलातपत्रवना वनदेवता इव (४३) कल्पतरुतलविचारिण्यः काश्चित् स्कन्धोभयपालीलम्बमानलम्बोत्तरीयलग्ना लीलादोलाधिरूढ़ा इव प्रेङ्खन्त्यः काश्चित् (४४) कनककेयूरकोटिपाट्यमानपट्टांशुकोत्तरङ्गाः तरङ्गिण्य इव तरच्चक्रवाकसीमन्त्यमानस्रोतसः काश्चित् (४५) उद्धूयमानधवलचामरस-

---

पिबन्त्य इव ग्रसन्त्य इव तरुणानिति शेषः। तर्जनेषु अङ्गुलिताड़नविशेषेषु नखमयूखपाशैः नखानां मयूखाः पाशा इव तैः संयमन्त्य इव संबध्नन्त्य इत। कोपाभिनयेषु कोपसूचकाङ्गचेष्टासु भ्रूलतातिभागैः भ्रूलताभिघातैरित्यर्थः। वर्षन्त्य इव मुञ्चन्त्य इव। चतुरचङ्क्रमणेषु विदग्धभ्रमिषु विकरन्त्य इव विचिपन्त्य इव। विकारान् विकृतभावविशेषान् तरुणानामिति शेषः।

(४२) अन्यत्रेत्यादि। राजमहिष्यः प्रारब्धनृत्याः नृत्यन्त्य इत्यर्थः। विरेजुः शुशुभिरे इत्यन्वयः। ता विशिनष्टि वेत्रीत्यादिभिः। वेत्रिभिः वेत्रपाणिभिः दौवारिकैरिति यावत् वेत्रेण वेत्रप्रदर्शनेन वेत्राघातेन च वित्रासितैः विशेषेण भीषितैः जनैः दत्तम् अन्तरालम् अवकाशः यासां ताः। ध्रियमाणेति ध्रियमाणानि धवलानि श्वेतानि आतपत्रवनानि छत्रसङ्घाः यासां तथोक्ताः। वनदेवता इव वनाधिष्ठातृदेव्य इव।

(४३) कल्पेति। कल्पतरूणां तलेषु विचरन्तीति तथोक्ताः। स्कन्धेति स्कन्धस्य उभयोः पाल्योः भागयोः लम्बमानं यत् उत्तरीयम् उत्तरासङ्गः तस्मिन् लग्नाः संसक्ताः अतएव लीलादोलां क्रीड़ादोलयन्त्रम् अधिरूढ़ा इव प्रेङ्खन्त्यः सञ्चरन्त्यः।

(४४) कनकेति। कनककेयूराणां काञ्चनाङ्गदानां कोटिभिः अग्रभागैः पाट्यमानः छिद्यमानः अन्योऽन्यसङ्घर्षणेन इति भावः। पट्टांशुकस्य उत्तरङ्गः उत्तरीयं यासां तथोक्ताः अतएव तरङ्गिण्य इव नद्य इव तरद्भिः प्लवमानैः चक्रवाकैः सीमन्त्यमानानि द्विधा क्रियमाणानि स्रोतांसि यासां तथाभूताः।

टालग्नत्रिकण्टकवलितविकटकटाक्षाः सरस्य इव हंसाकृष्यमाणनीलोत्पलवनाः काश्चित् (४६) चलच्चरणच्युतालक्तकारुणखेदशीकरसिच्यमानभवनहंसाः सन्ध्यारागरज्यमानेन्दुबिम्बा इव कौमुदीरजन्यः काश्चित् (४७) कण्ठनिहितकाञ्चनकाञ्चीगुणाञ्चितकञ्चुकिविकारकुञ्चितभ्रुवः कामवागुरा इव प्रसारितबाहुपाशा राजमहिष्यः प्रारब्धनृत्या विरेजुः।

सर्वतश्च नृत्यतः (४८) स्त्रैणस्य गलद्भिः पदालक्तकैः अरुणिता रागमयीव शुशुभे क्षोणी। (४९) समुल्लसद्भिः स्तनमण्डलैः

---

(४५) उद्धूयमानेति। उद्धूयमानानां वीज्यमानानां धवलानां श्वेतानां चामराणां सटासु लोमसु लग्नः संसक्तः यः त्रिकण्टकः कर्णाभरणभेदः त्रिकण्टकस्तु त्रासः स्यात् विभीरवैश्च भूषणमित्युक्तलक्षणः तेन वलिताः सञ्चलिताः विकटाः उत्कटाः कटाक्षाः अपाङ्गावलोकनानि यासां तथोक्ताः अतएव सरस्य इव वाप्य इव हंसैः आकृष्यमाणानि नीलोत्पलवनानि यासां तथाविधाः।

(४६) चलदिति। चलद्भ्यां सञ्चरद्भ्यां चरणाभ्यां च्युतानि निर्गलितानि अलक्तकानि अरुणा रक्ताः खेदा इव तेषां शीकरैः विन्दुभिः सिच्यमाना भवनकलहंसाः गृहहंसविशेषाः याभिः तथोक्ताः अतएव सन्ध्याया रागः लौहित्यं तेन रज्यमानम् इन्दुबिम्बं चन्द्रबिम्बं यासां ता इव कौमुदीरजन्यः कार्त्तिकज्योत्स्नापूर्णा रात्रय इत्यर्थः।

(४७) कण्ठेति। कण्ठेषु निहितेन अर्पितेन काञ्चनकाञ्चीगुणेन सौवर्णमेखलादाम्ना अञ्चितानां पूजितानां परिहासार्थं नियन्त्रितानां वा कञ्चुकिनाम् अन्तःपुरचरो वृद्धो ब्राह्मो गुणगणान्वितः। सर्वकार्य्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते इत्युक्तलक्षणानाम् अन्तःपुरचारिणां दौवारिकविशेषाणां विकारेण विकृतभावेन कुञ्चिता कुटिलिता भ्रूः यासां तथोक्ताः। कामवागुरा इव कामस्य युवजनबन्धनसाधनानि यन्त्राणि इव इत्यर्थः। प्रसारितौ बाहू भुजौ पाशौ इव याभिः तथाभूताः।

(४८) स्त्रैणस्य स्त्रीणां समूहः स्त्रैणं तस्य। गलद्भिः स्रवद्भिः पदालक्तकैः चरणलाक्षारसैः। अरुणिता रक्तीकृता शुशुभे शोणमयी बभूव इत्यर्थः।

मङ्गलकलशमय इव बभूव महोत्सवः। (५०) भुजलताविक्षेपैः मृणालवलयमय इव रराज जीवलोकः। समुल्लसद्भिः (५१) विलासस्मितैः तड़िन्मय इव अक्रियत कालः। (५२) चञ्चलानां चक्षुषाम् अंशुभिः कृष्णसारमया इव आसन् वासराः। समुल्लसद्भिः शिरीषकुसुमस्तवककर्णपूरैः शुकपिच्छमय इव हरितच्छायोऽभूत् आतपः। (५३) विस्रंसमानैः धम्मिल्लतमालपल्लवैः कज्जलमयम् इव अलक्ष्यत अन्तरिक्षम्। (५४) उत्क्षिप्तैः हस्तकिशलयैः कमलिनीमय्य इव बभासिरे सृष्टयः। (५५) माणिक्येन्द्रायुधानाम् अर्चिषा चाषपत्रमया इव चकाशिरे रविमरीचयः। (५६) रणताम् आभरणगणानां प्रतिशब्दकैः किङ्किणीमय्य इव शिशिञ्जिरे दिशः। (५७) जरत्यो-

---

(४९) समुल्लसद्भिः समुद्भासमानैः।

(५०) भुजलताविक्षेपैः मृणालवलयमय इव भुजलतानां मृणालवत् कोमलाकारत्वादिति भावः।

(५१) विलासस्मितैः विभ्रमहसितैः कालः हीरादिः कृष्णश्च।

(५२) चञ्चलानां पुनः पुनश्चलताम्। अंशुभिः किरणैः। हरितच्छायः श्यामलकान्तिः।

(५३) विस्रंसमानैः स्खलद्भिः। धम्मिल्लेति धम्मिल्लेषु संयतेषु केशेषु धम्मिल्लाः संयताः कचा इत्यमरः स्थिता ये तमालपल्लवाः तमालतरुकिसलयाः तैः कज्जलमयमिव अञ्जनमयमिव।

(५४) उत्क्षिप्तैः उन्नमितैः हस्ताः पल्लवा इव तैः बभासिरे शुशुभिरे सृष्टयः सर्गाः जगन्ति इत्यर्थः।

(५५) माणिक्येन्द्रायुधानां माणिक्यानि उत्कृष्टानि रत्नानि इन्द्रायुधानीव तेषाम् अर्चिषा प्रभया चाषपत्रमया नीलकण्ठाख्यपक्षिपक्षमया इव। रविमरीचयः सूर्यमयूखाः।

(५६) रणतां झणत्कारवताम् आभरणगणानाम् अलङ्कारजातानां प्रति-

ऽपि उन्मादिन्य इव रमण्यो रेणुः। (५८) वर्षीयांसोऽपि ग्रहगृहीता इव न अपत्रेपिरे। विद्वांसोऽपि मत्ता इव आत्मानं (५९) विसस्मरुः। निनर्त्तिषया मुनीनामपि मनांसि विपुस्फुरुः। सर्वस्वञ्च ददौ नरपतिः। दिशि दिशि (६०) कुवेरकोषा इव अलुप्यन्त लोकेन द्रविणराशयः।

एवञ्च (६१) वृत्ते तस्मिन् महोत्सवे शनैः शनैः पुनरपि अतिक्रामति काले देवे च (६२) उत्तमाङ्गनिहितरक्षासर्षपे समुन्मिषत्प्रतापाग्निस्फुलिङ्गे इव गोरोचनापिञ्जरितवपुषि (६३) समभिव्यज्यमानसहजक्षात्त्रतेजसि इव हाटकबद्धविकटव्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डितग्रीवके (६४) हृदयोज्झिय-

---

शब्दकैः प्रतिध्वनिभिः किङ्किणीमय्य इव किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः तन्मय्य इव शिशिञ्जिरे स्वनन्ति स्म।

(५७) जरत्योऽपि स्थविरा अपि उन्मादिन्य इव क्षिप्ता इव रेणुः शब्दितवत्यः।

(५८) वर्षीयांसः अतिवृद्धाः ग्रहगृहीता इव भूताद्याविष्टा इव न अपत्रपिरे न लज्जितवन्तः।

(५९) विसस्मरुः विस्मृतवन्तः। निनर्त्तिषया नर्त्तितुमिच्छया विपुस्फुरुः विशेषेण स्फुरन्ति स्म।

(६०) कुवेरकोषा इव कुवेरस्य धनाधिपस्य देवस्य कोषा इव भाण्डागाराणीव अक्षयाणि इति भावः। द्रविणराशयः धनराशयः लोकेन अर्थिजनेन इति भावः। अलुप्यन्त हृतानि इत्यर्थः।

(६१) वृत्ते अवसिते इत्यर्थः। अतिक्रामति अतिगच्छति। देवे इत्यादिपदं हर्षे इत्यस्य विशेषणम्।

(६२) उत्तमेति। उत्तमाङ्गे शिरसि निहितानि रक्षासर्षपाणि यस्य तथोक्ते। समुन्मिषदिति समुन्मिषन्तः वहिःस्फुरन्तः प्रतापाग्नेः अन्तःस्थितस्येति भावः। स्फुलिङ्गाः कणसमूहाः यस्य तथाभूते इव। गोरोचनाया तदाख्येन पीतवर्णमाङ्गलिकद्रव्यभेदेन पिञ्जरितं पिङ्गलितं रञ्जितमित्यर्थः वपुः शरीरं यस्य तथोक्ते।

(६३) समभीति। समभिव्यज्यमानं सम्यक् स्फुटीभवदित्यर्थः सहजं स्वाभा-

मानदर्पाङ्कुर इव (६५) प्रथमाव्यक्तजल्पितेन सत्यस्य शनैः ओङ्कारमिव कुर्वाणे मुग्धस्मितैः कुसुमैरिव मधुकरकुलानि बन्धुहृदयानि आकर्षति (६६) जननीपयोधरकलशपयःशीकर-सेकादिव जायमानैः विलासहसिताङ्कुरैः दशनकैः अलङ्क्रिय-माणमुखकमलके चरित्रे इव अन्तःपुरस्त्रीकदम्बकेन पाल्य-माने (६७) मन्त्रे इव सचिवमण्डलेन रक्ष्यमाणे वृत्ते इव कुलपुत्त्रकलोकेन अमुच्यमाने यशसीव आत्मवंशेन संवर्द्धमाने

चिकं भावं तेजो यस्य तथाभूत इव । हाटकेति हाटकेन काञ्चनेन बद्धा निय-न्त्रिता विकटा भीषणा व्याघ्रस्य शार्दूलस्य नखपङ्क्तिः नखरराजिः तया मण्डिता अलङ्कृता ग्रीवा कण्ठदेशः यस्य तथाभूते ।

(६४) हृदयेति । हृदये उद्भिद्यमानः उद्भेदं गच्छन् दर्पस्य अङ्कुरः प्ररोहः यस्य तथाभूत इव ।

(६५) प्रथमाव्यक्तेति । प्रथमं यत् अव्यक्तम् अस्फुटं जल्पितं वचनं तेन । सत्यस्य सत्ययुगस्य । ओङ्कारमिव प्रणवमिव तस्य अपरश्रवणशङ्कया अस्पष्टतया उच्चार्य्यत्वा-दिति भावः । कुर्वाणे उच्चारयतीत्यर्थः । बन्धुहृदयानि बन्धुजनमनांसि ।

(६६) जननीति । जनन्याः मातुर्यशोवत्याः पयोधरौ स्तनौ पयोधरा मेघाश्च तौ कलशौ इव तयोः पयःशीकरसेकादिव पयसां दुग्धानां जलानाञ्च शीकराः बिन्दवः तेषां सेकात् सेचनात् वदनेषु इति भावः । जायमानैः उत्पाद्यमानैः विलासहसिताङ्कुरैः लीलाहासप्ररोहैः दशनकैः क्षुद्रदन्तैः अलङ्क्रियमाणं शोभां नीयमानं वदनकमलं मुखपद्मं यस्य तथाभूते । चरित्रे इव सुचरित्रे इव अन्तः-पुरस्त्रीणां कदम्बकेन समूहेन पाल्यमाने लाल्यमाने, यथा अन्तःपुरिकाभिः स्वचरित्रं रक्ष्यते तथा अस्मिन् रक्ष्यमाणे इत्यर्थः ।

(६७) मन्त्र इव मन्त्रितविषय इव सचिवमण्डलेन मन्त्रिसमूहेन रक्ष्यमाणे गोप्यमाने इत्यर्थः षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रं इत्युक्तेर्मन्त्रस्य अतिगोपनमेव कर्त्तव्यमिति भावः । वृत्ते इव सदाचारे इव कुलपुत्रकलोकेन सत्कुलजातलोकेन अमुच्यमाने अत्यज्यमाने रक्ष्यमाणे इति यावत् आत्मवंशेन निजकुलेन संवर्द्धमाने सम्यक् वृद्धिं नीयमाने ।

(६८) मृगपतिपोते इव रक्षिपुरुषशस्त्रपञ्जरमध्यगते (६९) धात्रीकराङ्गुलिलग्ने (७०) पञ्चषाणि पदानि प्रयच्छति हर्षे षष्ठं वर्षम् अवतरति च राज्यवर्द्धने देवी यशोवती गर्भेण आधत्त नारायणमूर्त्तिरिव वसुधां देवीं (७१) राज्यश्रियम्।

(७२) पूर्णेषु च प्रसवदिवसेषु दीर्घरक्तनालनेत्राम् उत्पलिनीमिव सरसी (७३) हंसमधुरस्वरां शरदमिव (७४) प्रावृट् (७५) कुसुमसुकुमारावयवां वनराजिम् इव (७६) मधुश्रीः (७७) महाकनकावदातां वसुधारामिव द्यौः प्रभावर्षिणीं (७८) रत्नजातिमिव वेला सकलजनभयनानन्दकारिणीं चन्द्र-

---

(६८) मृगपतिपोत इव सिंहशिशाविव।

(६९) धात्रीकराङ्गुलिलग्ने उपमातृहस्ताङ्गुलिधारिणि।

(७०) पञ्चषाणि पञ्च वा षड् वा पञ्चषाणि पदानि प्रयच्छति चलतीत्यर्थः।

(७१) राज्यश्रियं तदाख्यां कन्यां गर्भेण आधत्त धृतवती।

(७२) पूर्णेषु प्रसवदिवसेषु दशमे मासि इत्यर्थः दुहितरं प्रसूतवती इत्यन्वयः। दीर्घेति दीर्घे आयते रक्तनाले रक्तोत्पले इव नेत्रे अन्यत्र रक्तोत्पले नेत्रे इव यस्याः ताम् उत्पलिनीमिव पद्मिनीमिव।

(७३) हंसेति। हंसवत् मधुरः स्वरः यस्याः अन्यत्र हंसस्य मधुरः स्वरः यस्यां ताम्।

(७४) प्रावृट् वर्षर्त्तुः इत्यर्थः प्रावृषोऽनन्तरमेव शरत्प्रवृत्तेः तथा उपमीयते।

(७५) कुसुमेति। कुसुमवत् सुकुमाराः सुकोमला अवयवाः अङ्गानि अन्यत्र कुसुमान्येव सुकुमारा अवयवा भागाः यस्याः ताम्।

(७६) मधुश्रीः वसन्तलक्ष्मीः। माधवश्रीरिति पाठे माधवो वसन्तस्तस्य श्रीरिति स एवार्थः।

(७७) महेति। महाकनकं तिलसुवर्णं तद्वत् अवदाता गौराङ्गी ताम् अन्यत्र महद्भिः प्रभूतैः कनकैः स्वर्णैः अवदाता उज्ज्वला तां वसुधारामिव धनवृष्टिमिव द्यौः अन्तरीक्षं सा हि जगतो महाभ्युदयाय दिवान्तरीक्षात् पततीति प्रसिद्धिः।

लेखामिव प्रतिपत् (७९) सहस्रनेत्रदर्शनयोग्यां जयन्तीमिव शची (८०) सर्वभूभृदभ्यर्थितां गौरीमिव देवी प्रसूतवती दुहितरम्। (८१) यया द्वयोः सुतयोः उपरि स्तनयोः इव एकावलीलतया नितराम् अराजत।

(८२) अस्मिन्नेव तु काले देव्या यशोवत्या भ्राता सुतम् अष्टवर्षदेशीयम् उद्धूयमानकुटिलकाकपक्षकशिखण्डं (८३) खण्डपरशुहुङ्काराग्निधूमलेखानुबद्धमूर्द्धानं मकरध्वजमिव पुनर्जातम् एकेन (८४) इन्द्रनीलकुण्डलांशुश्यामलितेन शरीरार्द्धेन इतरेण च त्रिकण्टकमुक्ताफलालोकधवलितेन सम्पृक्तकायमिव

---

(७८) रत्नजातिमिव रत्नराजिमिव वेला समुद्रजलविकारः अब्ध्यम्बुविकृतौ वेलेत्यमरः। प्रतिपत् प्रथमा तिथिः।

(७९) सहस्रेति। सहस्रैः नेत्रैः बहुजननयनैरिति भावः सहस्रनेत्रेण इन्द्रेण च दर्शनयोग्या दर्शनीया तां जयन्तीमिव तदाख्यां कन्यकामिव शची इन्द्राणी।

(८०) सर्वेति सर्वैः भूभृद्भिः राजभिः अन्यत्र सर्वभूभृता हिमाद्रिणा अभ्यर्थिता प्रार्थिता तां गौरीमिव पार्वतीमिव। एकावलीलतया एकसरेण हारेण इत्यर्थः।

(८१) यया दुहित्रा नितरामतिशयेन।

(८२) अस्मिन्नेवेति अस्मिन्नेव समये दुहितृजननकाले यशोवत्या भ्राता स्वतनयं भण्डिनामानं कुमारयोः अनुचरम् अर्पितवानिति सम्बन्धः। तं विशिनष्टि अष्टवर्षदेशीयमित्यादिभिः अष्टवर्षदेशीयं प्रायेण अष्टवर्षवयसमित्यर्थः उद्धूयमानेति उद्धूयमानः उड्डीयमानः कुटिलः भङ्गिमान् काकपक्षकः शिखा एव शिखण्डः पिच्छं यस्य तं बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डक इत्यमरः।

(८३) खण्डेति। खण्डपरशुः हरः तस्य हुङ्कारेण योऽग्निः उत्थितः तृतीयनयनादिति भावः तस्य धूमलेखया अनुबद्धः आक्रान्तः मूर्द्धा शिरो यस्य तथाभूतं मकरध्वजमिव काममिव पुनर्जातं पुनरुत्पन्नम्।

(८४) इन्द्रनीलेति। इन्द्रनीलस्य नीलकान्तमणिविशेषस्य यत् कुण्डलं

हरिहरयोः दर्शयन्तं (८५) पीनप्रकोष्ठप्रतिष्ठितपुष्पलोहवलयं परशुराममिव (८६) क्षत्रक्षपणक्षीणपरशुपाशचिह्नितं बालतां गतं (८७) कण्ठसूत्रग्रथितभङ्गुरप्रवालाङ्कुरं हिरण्यकशिपुमिव उरःकाठिन्यखण्डितनरसिंहनखरखण्डं गृहीतजन्मान्तरं शैशवेऽपि सावष्टम्भं बीजमिव वीर्यद्रुमस्य भण्डिनामानम् अनुचरं कुमारयोः अर्पितवान्।

(८८) अवनिपतेस्तु तस्य उपरि पुत्रयोः तृतीयस्य नेत्रयोः इव ईश्वरस्य तुल्यं दर्शनमासीत्। राजपुत्रौ अपि सकलजीवलोकहृदयानन्ददायिनौ तेन प्रकृतिदक्षिणेन (८९) मधुमाधवौ इव मलयमारुतेन उपेतौ नितरां रेजतुः। क्रमेण च अपरेणेव

कर्णभूषणं तस्य अंशुभिः श्यामलितं तेन। शरीरार्द्धेन अङ्गार्द्धभागेन इतरेण अन्येन शरीरार्द्धेनेति शेषः त्रिकण्टकं तदाख्यं कर्णभूषणं तस्य मुक्ताफलानाम् आलोकेन प्रभया धवलितं तेन सम्पृक्ताकायमिव सम्मिलितावयवमिव।

(८५) पीनेति। पीनयोः स्थूलयोः प्रकोष्ठयोः कूर्पराधोभागयोः प्रतिष्ठितं प्रतिष्ठां गतं स्थितमिति यावत् पुष्पलोहवलयं मणिविशेषवलयं यस्य तथोक्तम्।

(८६) क्षत्रेति। क्षत्राणां क्षत्रियाणां क्षपणेन छेदनेन क्षीणः क्षयं गतः परशुः कुठारः अतएव पाशः रज्वाकारः तेन चिह्नितः परशुरामोऽयमिवेति लक्षित इत्यर्थः तम्। बालतां शिशुत्वं गतं प्राप्तम्।

(८७) कण्ठेति कण्ठसूत्रे ग्रथितः गुम्फितः भङ्गुरः कुटिलः प्रवालाङ्कुरः विद्रुमप्ररोहः यस्य तम्। हिरण्यकशिपुमिव तदाख्यमादिदैत्यमिव उर इति उरसः वक्षसः काठिन्येन दार्ढ्येन खण्डितः भग्नः नरसिंहस्य नृसिंहाकृतेर्भगवतो विष्णोः नखरखण्डः येन तथोक्तं गृहीतजन्मान्तरं पुनर्जातमित्यर्थः सावष्टम्भं सतेज इत्यर्थः बीजमिव प्ररोहमूलमिव वीर्यद्रुमस्य शौर्यवृक्षस्य।

(८८) अवनिपतेः राज्ञः। तस्य भण्डिनामकस्य कुमारस्य। ईश्वरस्य हरस्य। दर्शनम् अवलोकनम् राजा पुत्राविव तं ददर्शेत्यर्थः। प्रकृतिदक्षिणेन प्रकृत्या स्वभावेन दक्षिणः अनुकूलः तेन दक्षिणदिग्भवेन च।

भ्राता प्रजानन्देन सह वर्द्धमानौ यौवनम् अवतेरतुः। (९०) स्थिरोरुस्तम्भौ च पृथुप्रकोष्ठौ दीर्घभुजार्गलौ (९१) विकटोरःकवाटौ प्रांशुशालाभिरामौ महानगरसन्निवेशौ इव सर्वलोकाश्रयक्षमौ बभूवतुः।

(९२) अथ चन्द्रसूर्य्यौ इव स्फुरज्ज्योत्स्नायशःप्रतापाक्रान्तभुवनौ अभिरामदुर्निरीक्ष्यौ अग्निमारुतौ इव समभिव्यक्ततेजोबलौ एकीभूतौ (९३) शिलाकठिनकायबन्धौ हिमवद्विन्ध्यौ

---

(८९) मधुमाधवाविव चैत्रवैशाखाविव। उपेतौ युक्तौ सङ्गतौ इत्यर्थः प्रजानन्देन प्रजानामानन्देन तयोर्यौवनोदयेन प्रजानामानन्दवृद्धिः जातेति भावः।

(९०) स्थिरौ दृढौ ऊरू स्तम्भाविव अन्यत्र स्थिरा उरवः महान्तः स्तम्भाः ययोः तौ पृथुप्रकोष्ठौ पृथू स्थूलौ प्रकोष्ठौ प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरविमणिबन्धयोः इत्युक्तौ कूर्पराधोभागौ इत्यर्थः विभागविशेषाश्च ययोः तौ। दीर्घेति दीर्घौ आयतौ भुजौ बाहू अर्गलाविव अन्यत्र भुजाविव अर्गलौ ययोः तौ।

(९१) विकटेति विकटः विशालः उरः वक्षस्थलं कवाट इव द्वारावरणभूतः पट्ट इव अन्यत्र उर इव कवाटौ ययोः तौ। प्रांश्विति प्रांशुः उन्नतः शाल इव तदाख्यवृक्ष इव अभिरामौ दर्शनीयौ अन्यत्र प्रांशुना शालेन प्राकारेण प्राकारोवरणः शाल इत्यमरः यद्वा प्रांशुभिः शालाभिः गृहविशेषैः अभिरामौ। सर्वेति सर्वेषां लोकानाम् आश्रये रक्षणे अधिवेशने च क्षमौ शक्तौ।

(९२) अथेत्यादि। तौ सर्वस्यामेव पृथिव्यां प्रकाशतां जग्मतुरित्यन्वयः। तौ विशिनष्टि स्फुरदित्यादिभिः। स्फुरत् प्रसरत् ज्योत्स्नेव यशः प्रतापः कोषदण्डजं तेजः स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोषदण्डजमित्यमरः आतपश्च तेन आक्रान्तं भुवनं याभ्यां तौ। अभिरामदुर्निरीक्ष्यौ अभिरामः सुदर्शनः चन्द्रतुल्यत्वादिति भावः दुर्निरीक्ष्यः निरीक्षितुमशक्यः दुर्द्धर्ष इति भावः सूर्यतुल्यत्वादिति भावः सौम्यभीमाविति भावः। समभिव्यक्तेति समभिव्यक्तानि सम्प्रकटितानि तेजांसि बलानि च याभ्यां ययोर्वा तौ एकीभूतौ समवेतौ अन्योन्यानुवर्त्तिनौ च।

(९३) शिलेति। शिलावत् शिलाभिश्च कठिनः दृढ़ः कायबन्धः अवयव-

इव अचलौ महावृषौ इव कृतयुगयोग्यौ अरुणगरुडौ इव (९४) हरिवाहनविभक्तशरीरौ इन्द्रोपेन्द्रौ इव नागेन्द्रगतौ कर्णार्ज्जुनौ इव (९५) कुण्डलकिरीटधरौ पूर्वापरदिग्भागौ इव सर्वतेजस्विनामुदयास्तमयसम्पादनसमर्थौ अमान्तौ इव अतिमानेन (९६) आसन्नवेलार्गलनिरोधसङ्कटे कुकुटीरके तेजःपराङ्मुखीं छायामपि जुगुप्समानौ (९७) स्वात्मप्रतिबिम्बेन

संश्लेषः ययोः तौ। कृतयुगेति कृतयुगस्य सत्ययुगस्य अन्यत्र कृतस्य हलाकर्षणादौ स्वन्धयोजितस्य युगस्य काष्ठभेदस्य योग्यौ समुचितौ वहनचमौ च यद्वा कृतयुगस्य इव योग्या शिचा विनीतत्वादिगुणाभ्यास इत्यर्थः ययोः तौ अन्यत्र सत्ययुगे यादृशी शकटादियोजना नियता आसीत् तद्योग्यौ।

(९४) हरीति। हरयोऽश्वाः एव वाहनानि तैः विभक्तं विभज्य गृहीतं शरीरं ययोः तौ पृथक्कृताश्ववाहनौ इति यावत्। अन्यत्र हरिः सूर्य्यस्य विष्णोश्च वाहने विभक्तं शरीरं याभ्यां तौ। यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु। शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु इति शेषः। नागेन्द्रगतौ गजेन्द्रगामिनौ गजेन्द्रवाहनौ वा अन्यत्र नागानां गजानां पन्नगानाञ्च इन्द्रः ऐरावतः शेषश्च तत्र गतौ स्थितौ।

(९५) कुण्डलेति। कुण्डलं कर्णालङ्कारभेदः किरीटं शिरोभूषणं तयोः धरौ धारिणौ अन्यत्र कुण्डलधरः कर्णः किरीटधारी अर्जुनः तौ। पूर्वेति पूर्वश्च अपरः पश्चिमश्च तौ दिग्भागौ दिशां विभागौ तौ इव। सर्वेति सर्वे च ते तेजस्विनः प्रतापवन्तः राजानः ग्रहाश्च तेषाम्। उदयेति उदयः अभ्युन्नतिः अस्तमयः नाशः अदर्शनञ्च तयोः सम्पादने समर्थौ चमौ। अमान्तौ इव पर्य्याप्तिम् अगच्छन्तौ इव अतिमानेन अतिगौरवेण इति यावत्।

(९६) आसन्नेति। आसन्ना निकटवर्त्तिनी वेला जलधिजलमर्य्यादा एव अर्गलं तेन निरोधः तेन सङ्कटम् अप्रशस्तमिति यावत् पर्य्याप्तम् अयोग्यमिति भावः। तस्मिन् कुः पृथिवी एव कुटीरकं चुद्रगृहं तस्मिन् तेजःपराङ्मुखीं तेजः प्रतापः पराङ्मुखं प्रतिनिवृत्तं प्रसरणावकाशविरहादिति भावः यस्याः तथाभूतां छायां शरीरप्रतिबिम्बं जुगुप्समानौ कथमेषा निष्प्रतेजाः धिगेतामिति निन्दन्तौ।

अपि पादनखलग्नेन लज्जमानौ शिरोरुहाणामपि भङ्गेन दुःखम् अवतिष्ठमानौ चूड़ामणिसंक्रान्तेनापि द्वितीयेन आतपत्रेण अपत्रमाणौ भगवति (९८) षण्मुखेऽपि स्वामिशब्देन असुखायमानश्रवणौ दर्पणदृष्टेन अपि प्रतिपुरुषेण दूयमाननयनौ (९९) सन्ध्याञ्जलिघटनेषु अपि शूलायमानोत्तमाङ्गौ (१) जलधरधृतेन अपि धनुषा दोदूयमानहृदयौ आलेख्यक्षितिपतिभिः अपि अप्रणमद्भिः सन्तप्यमानचरणौ (२) परिमितमण्डलसन्तुष्टं

---

(९७) स्वात्मेति। स्वस्य आत्मनः प्रतिविम्बं छायाः तेन लज्जमानौ अभिमानातिशयात् ममापि चरणपतनमिति धियेति भावः। शिरोरुहाणां केशानां भङ्गेन भङ्गुरत्वेन युद्धे पलायनेन च। चूड़ामणिसंक्रान्तेन शिरोरत्नप्रतिफलितेन अतएव द्वितीयेन आतपत्रेण छत्रेण अपत्रपमानौ लज्जमानौ कथमेकच्छत्रलेऽस्माकं द्वितीयच्छत्रं दृश्यते इति धियेति भावः।

(९८) षण्मुखे षड़ानने स्कन्ददेवे इत्यर्थः। स्वामिशब्देन स्वामी कुमारः प्रभुश्च तच्छब्देन असुखायमानश्रवणौ दुःखानुभाविकर्णौ इत्यर्थः। कथमस्मद्व्यतिरेकेण अपि स्वामीति प्रयुज्यते इति धियेति भावः। दर्पणदृष्टेन आदर्शावलोकितेन प्रतिपुरुषेण प्रतिस्पर्द्धिपुरुषेण स्वप्रतिविम्बं दर्पणपतितं दृष्ट्वा प्रतिस्पर्द्धी अयमिति धियेति भावः। दूयमाननयनौ असन्तुष्टनेत्रौ।

(९९) सन्ध्येति। सन्ध्यायाम् अञ्जलिघटनानि सन्ध्याकालीनदेवतावन्दने शिरसि अञ्जलियोजनानि इत्यर्थः तेषु शूलायमानं शूलविद्धमिवाचरत् उत्तमाङ्गं शिरो ययोः तौ अस्मदभिवन्दने एव लोकैः शिरसि अञ्जलिर्बध्यते वयन्तु कथमञ्जलिं शिरसि बध्नाम इति धियेति भावः।

(१) जलेति। जलधरधृतेन मेघधृतेन धनुषा शक्रधनुषेत्यर्थः। दोधूयमानहृदयौ पुनः पुनः कम्पमानमानसौ कथमपरेणापि धनुर्ध्रियते अस्माकं समक्षम् इति क्रोधादिति भावः। आलेख्यक्षितिपतिभिः चित्रार्पितनृपतिप्रतिकृतिभिः इत्यर्थः। सन्तप्यमानचरणौ कथमेते अस्माकं चरणेषु न प्रणमन्तीति क्रोधादिति भावः।

(२) परिमितेति। परिमिते परिच्छिन्ने इयत्तया ईदृक्तया च इति भावः।

तेजः सवितुरपि अवहुमन्यमानौ (३) भूभृदपहृतलक्ष्मीकं सागरमपि उपहसन्तौ बलवन्तमक्षतविग्रहं मारुतमपि निन्दन्तौ हिमवतोऽपि चमरीबालव्यजनवीजितेन दह्यमानौ जलधीनामपि शङ्खैः खिद्यमानौ चतुःसमुद्राधिपतिम् अपरं प्रचेतसमपि असहमानौ (४) अनपहृतच्छत्रानपि विच्छायान् अवनिपालान् कुर्वाणौ साधुषु अपि असेवितप्रसन्नौ मुखेन मधु क्षरन्तौ दुष्टराजवंशान् (५) उष्मणा दूरस्थितानपि म्लानिमानयन्तौ अनुदिवसं शस्त्राभ्यासश्यामिकाकलङ्कितम् अशेष-राजकप्रतापाग्निनिर्वापणमलिनमिव करतलमुद्वहन्तौ (६) योग्याकालेषु धीरैः धनु-

---

मण्डले विश्वे विषये च सन्तुष्टं पर्याप्तमित्यर्थः। सवितुः सूर्यस्य तेजः अवहु न प्रभूतमित्यर्थः। मन्यमानौ अवधारयन्तौ स्वस्य अपरिमिततेजःशालित्वादिति भावः।

(३) भूभृदिति। भूभृता मन्दराचलेन भूभृद्भिः राजभिश्च अपहृता लक्ष्मीः यस्मात् तथाभूतं सागरमपि उपहसन्तौ ततोऽपि स्वस्य दुर्धर्षत्वादिति भावः। अक्षतः विग्रहः युद्धम् अक्षतः अधृतः विग्रहः शरीरञ्च येन तथोक्तं मारुतं वायुम्। निन्दन्तौ कुत्सयन्तौ यदि विग्रहवत्त्वमस्य अभविष्यत् तदा कियत् बलम् अस्माभिः अद्रक्ष्यतेति धियेति भावः। हिमवतोऽपि हिमाद्रेरपि चमरीणां बालव्यजनेन वीजितं तेन वयमेव चामरव्यजनैः वीज्यामहे कथमयमपि इति ईर्ष्ययेति भावः। जलधीनां सागराणां शङ्खैः कम्बुभिः निधिविशेषैश्च खिद्यमानौ शङ्खनिधिभुजो वयमेव कथं जलधिषु एतत्सद्भाव इति स्पर्द्धयेति भावः। अपरम् अन्यम् अस्मदतिरिक्तमिति भावः प्रचेतसं वरुणदेवम्।

(४) अनपहृतेति। न अपहृतं छत्रं येषां तान् विजित्य पुनः स्वे स्वे पदे स्थापितानिति भावः। विच्छायान् विगतकान्तीन् पराजयव्यलीकादिति भावः। अवनिपालान् राज्ञः। असेवितप्रसन्नौ विना सेवां प्रसन्नौ सज्जनप्रियौ इत्यर्थः। मधुक्षरन्तौ मधुरभाषिणौ।

(५) उष्मणा प्रतापाग्निना म्लानिं मालिन्यम्। अनुदिवसं प्रतिदिनं शस्त्रेति शस्त्राणाम् अभ्यासेन सञ्चालनेन या श्यामिका कलङ्करेखा तया कलङ्कितं सञ्जा-

ध्वनिभिः अभ्यर्णोपभोगाय दिग्वधूभिः इवालपन्तौ राज्यवर्द्धन इति हर्ष इति सर्वस्यामेव पृथिव्याम् (७) आविर्भूतशब्दप्रादुर्भावौ स्वल्पीयसा एव कालेन द्वीपान्तरेषु अपि प्रकाशतां जग्मतुः।

एकदा च तौ आहूय भुक्तवान् अभ्यन्तरगतः पिता सस्नेहम् अवादीत् वत्सौ! (८) प्रथमं राज्याङ्गं दुर्लभाः सद्भृत्याः। प्रायेण परमाणव इव समवायेषु अनुगुणीभूय द्रव्यं कुर्वन्ति पार्थिवं क्षुद्राः। क्रीड़ारसेन नर्त्तयन्तो मयूरतां नयन्ति बालिशाः। (९) दर्पणमिवानुप्रविश्य आत्मीयां प्रकृतिं संक्रा-

---

लक्षणम् अशेषाणां राजकानां राजन्यानां प्रतापाग्नेः निर्वापणेन मलिनमिव मलदूषितमिव।

(६) योग्याकालेषु अभ्यासकालेषु धीरैः गम्भीरैः धनुर्ध्वनिभिः कार्मुकनिनादैः अभ्यर्णः सन्निहितः प्रत्यासन्न इत्यर्थः अचिरभावीति भावः उपभोगः दिक्पालानां विजयेन सम्भोगः तस्मै।

(७) आविर्भूतेति। आभिर्भूतः प्रकाशितः शब्दप्रादुर्भावः ख्यातिः ययोः तौ स्वल्पीयसैव अत्यल्पेनैव।

(८) प्रथमं प्रधानभूतं राज्याङ्गं राज्यपोषकमिति भावः सद्भृत्याः सच्चरित्राः अमात्या इत्यर्थः। क्षुद्राः साधारणा जना इत्यर्थः क्षुद्राः अतिसूक्ष्मावयवाः परमाणव इव समवायेषु मन्त्रेषु संहतिषु च अनुगुणीभूय अनुकूलीभूय प्रविश्य च द्रव्यं सामान्यं जनरूपं वस्तु पार्थिवं राजानम् अन्यत्र पार्थिवं पृथिवीसम्बन्धि द्रव्यं वस्तु प्रायेण बाहुल्येन कुर्वन्ति निष्पादयन्ति प्रायेण इत्यनेन अदृष्टादिकमपि हेतुरत्र विद्यते इति ध्वनितम्। क्रीड़ारसेनेति। बालिशा धूर्त्ताः कुमाराश्च क्रीड़ारसेन क्रीड़ारागेण नर्त्तयन्तः सञ्चारयन्त इत्यर्थः। मयूरतां धूर्त्तजनसेव्यतामित्यर्थः हास्यतां शिखण्डित्वञ्च नयन्ति प्रापयन्ति बालका यथा क्रीड़न्तो मयूरं नर्त्तयन्ति तथा धूर्त्ताः अबोधं नृपमन्यं वा क्रीड़ारसेन उन्माद्य क्रीड़नकं कुर्वन्तीति भावः।

(९) दर्पणमिति। पल्लविकाः विटाः दर्पणमिव अनुप्रविश्य राजानम् अन्यं वा आत्मीयां प्रकृतिं स्वभावं प्रतिकृतिञ्च संक्रामयन्ति समारोपयन्ति। दर्पणे यथा

मयन्ति पल्लविकाः। (१०) स्वप्ना इव मिथ्यादर्शनैः असद्बुद्धिं जनयन्ति विप्रलम्भकाः। (११) गीतनृत्यहसितैः उन्मत्ततामावहन्ति उपेक्षिता विकारा इव वातिकाः। (१२) चातका इव तृष्णावन्तो न शक्यन्ते ग्रहीतुमकुलीनाः। (१३) मानसे मीनमिव स्फुरन्तमेव अभिप्रायं गृह्णन्ति जालिकाः। (१४) यमपट्टिका इव अम्बरे चित्रमालिखन्ति उद्गीतकाः। (१५) शल्यं हृदये निक्षिपन्ति अतिमार्गणाः। (१६) यतः सर्वैर्दोषाभिषङ्गैः

प्रतिबिम्बं पतति तथा अभ्यन्तरं प्रविष्टैर्धूर्त्तैः चित्तरञ्जनेन राजा अन्यो वा स्वां प्रकृतिं धूर्त्ततां नीयते इति भावः। पल्लविका विटाः।

(१०) स्वप्ना इव। स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु य इत्युक्तलक्षणा इव मिथ्यादर्शनैः असच्छास्त्रैः अलीकवस्तुप्रकटनैश्च असतीम् अशोभनां बुद्धिम् असति अविद्यमाने अलीके च बुद्धिं जनयन्ति उत्पादयन्ति। विप्रलम्भकाः प्रतारकाः।

(११) गीतेति। गीतं नृत्यं हसितं तैः उपेक्षिताः उपशमाय अचेष्टिता इत्यर्थः वातिका वायुजनिता इत्यर्थः। विकारा रोगविशेषा इव वातिका धूर्त्ताः उन्मत्ततां ज्ञानान्धताम् आवहन्ति नयन्तीत्यर्थः।

(१२) चातका इव तदाख्यपक्षिविशेषा इव तृष्णावन्तः पिपासिताः धनलुब्धाश्च अकुलीनाः अकुलजाः दुष्कुलजाता इत्यर्थः अथच कौ पृथिव्यां न लीनाश्च आकाशचारिण इत्यर्थः। ग्रहीतुं वशीकर्त्तुं धर्त्तुञ्च न शक्यन्ते न पार्य्यन्ते।

(१३) मानसे इति। मानसे चित्ते सरसि च। स्फुरन्तं राजमानम् अभिप्रायम् आशयं गृह्णन्ति अवबुध्यन्ते धरन्ति च जालिकाः कूटकारकाः जालोपजीविनः कैवर्त्ताश्च। यमपट्टिका इवेति उद्गीतकाः अतिदुश्चरितत्वेन उच्चैर्गीतं कीर्त्तनं येषां तथाभूताः अतिदुर्विनीता इत्यर्थः।

(१४) यमपट्टिका इव अन्तकशासनपत्राणि इव अम्बरे आकाशे अभित्तौ इत्यर्थः वस्त्रे च चित्रम् आश्चर्यम् असम्भावनीयं वस्तु इति भावः। आलेख्यञ्च आलिखन्ति चित्रयन्ति। यमो यथा अतर्कितमेव स्वव्यापारमनुतिष्ठति तथा तादृशा धूर्त्ताः सहसा असम्भाव्यमनिष्टमुत्पादयन्तीति भावः।

(१५) शल्यमिति। अतिमार्गणाः अतिशयेन याच्ञाभक्तिप्रदर्शिनः धूर्त्तविशेषाः

असङ्गतौ बहुधा उपधाभिः परीक्षितौ शुची विनीतौ विक्रान्तौ अभिरूपौ मालवराजपुत्रौ भ्रातरौ भुजौ इव मे शरीरात् अव्यतिरिक्तौ कुमारगुप्त-माधवगुप्तौ अस्माभिर्भवतोः अनुचरत्वार्थम् इमौ निर्दिष्टौ। अनयोः उपरि भवद्‌भ्यामपि न अन्यपरिजन-समवृत्तिभ्यां भवितव्यम्। इत्युक्त्वा तयोः आह्वानाय प्रतीहारम् आदिदेश।

(१७) नचिरात् द्वारदेशनिहितलोचनौ राज्यवर्द्धन-हर्षौ प्रतीहारेण सह प्रविशन्तम् अग्रतो ज्येष्ठम् अष्टादशवर्षवयसं नात्युच्चं नातिखर्वम् अतिगुरुभिः पदन्यासैः अनेकनरपति-सञ्चरणचलां निश्चलीकुर्वाणम् इव उर्वीम् (१८) अनवरताभ्य-स्तलङ्घनघनोपचयकठिनमांसमेदुरात् ऊरुद्वयात् निष्पततेव

तीक्ष्णशरास्त्र हृदये अन्तरात्मनि वचसि च शल्यं व्यथाविशेषं स्वं फलकञ्च निक्षिपन्ति निदधतीत्यर्थः।

(१६) यत इति। यस्मात् सर्वैः दोषाभिषङ्गैः दोषाणाम् अविनयादीनाम् अभिषङ्गाः पराभवाः अभिषङ्गः पराभवे इत्यमरः। तैः असङ्गतौ अमिलितौ असंसृष्टौ इत्यर्थः। बहुधा बहुना प्रकारेण उपधाभिश्छलैः परीक्षितौ अवेक्षितौ शुची विशुद्धचरितौ विनीतौ विनयवन्तौ विक्रान्तौ पराक्रमशालिनौ अभिरूपौ सुन्दराकृती अव्यतिरिक्तौ अभिन्नौ निर्दिष्टौ निरूपितौ।

(१७) न चिरादित्यादि। राज्यवर्द्धनहर्षौ कुमारगुप्तं तत् पृष्ठतः माधवगुप्तञ्च ददृशतुरिति सम्बन्धः। प्रथमं तावत् कुमारगुप्तं विशिनष्टि प्रतीहारेणे-त्यादिभिः। प्रतीहारेण दौवारिकेण। अतिगुरुभिः अतिभारवद्भिः पदन्यासैः पदविक्षेपैः। अनेकेति अनेकेषु नरपतिषु सञ्चरणेन संक्रमणेन चलां चञ्चलां नैकत्रस्थायिनीमित्यर्थः बहुस्वामिकामिति भावः। निश्चलीकुर्वाणमिव एक-स्वामिकां कुर्वाणमिव इत्यर्थः। उर्वीं पृथ्वीम्।

(१८) अनवरतेति। अनवरतम् अविच्छेदं यथा तथा अभ्यस्तेन लङ्घनेन अपसारणेन प्लुति यावत्। घनं सान्द्रम् उपचयेन वृद्ध्या कठिनं मांसं तेन मेदुरं

अनुल्बणजानुग्रन्थिप्रसूतेन तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन भासमानम् (१९) उल्लिखितपार्श्वप्रकाशितकृशिम्ना मन्दरमिव सुरासुररभसभ्रमितवासुकिकषणक्षीणेन मध्येन लक्ष्यमाणम् अतिविस्तीर्णेन उरसा स्वामिसम्भावनानाम् अपरिमितानाम् अवकाशम् इव प्रयच्छन्तम् (२०) प्रलम्बमानस्य भुजयुगलस्य निभृतललितैः विक्षेपैः अतिदुस्तरं तरन्तमिव यौवनोदधिं (२१) वामकरकटकमाणिक्यमरीचिमञ्जरीजालिन्या समुद्भिद्यमानप्रतापानलशिखापल्लवयेव चापकिणलेखया अङ्कितपीवरप्रकोष्ठम् (२२) आलोहिनीम् उच्चांसतटावलम्बिनीम् अस्त्रग्-

---

पुष्टं तस्मात् ऊरुद्वयात् ऊरुयुगलात् निष्पततीव निर्गच्छतीव अनुल्बणः अनुत्कटः यः जानुग्रन्थिः जानुसन्धिः तस्मात् प्रसूतम् उद्भूतं तेन तनुतरजङ्घाकाण्डयुगलेन कृशतरजङ्घाकाण्डद्वयेन भासमानं राजमानम्।

(१९) उल्लिखितेति। उल्लिखितेन तनूकृतेन पार्श्वेन पार्श्वदेशेन प्रकाशितः प्रकटितः कृशिमा कार्श्यं यस्य तेन। सुरेति, सुराश्च असुराश्च तैः रभसेन वेगेन भ्रमितस्य वासुकेः नागराजस्य कषणेन घर्षणेन क्षीणं तेन मध्येन मध्यभागेन कटिदेशेन इत्यर्थः। मन्दरमिव मन्दराचलमिव लक्ष्यमाणं दृश्यमानम् अतिविस्तीर्णेन अतिविशालेन उरसा वक्षःस्थलेन स्वामिसम्भावनानां प्रभुसमादराणां प्रभुसेवानामिति भावः। अवकाशमिव स्थानमिव प्रयच्छन्तं ददतम्।

(२०) प्रलम्बमानस्य अत्यायतस्य इत्यर्थः निभृतललितैः निभृतानि साधारणदुर्ज्ञेयानीति भावः ललितानि रम्याणि तैः विक्षेपैः सञ्चालनविशेषैः यौवनोदधिं तारुण्यसागरम्।

(२१) वामेति। वामकरे यः कटकः वलयः तस्य माणिक्यं रत्नविशेषः तस्य मरीचयः मयूखा एव मञ्जर्यः तासां जालं समूहः अस्ति अस्यामिति तथोक्तया समुद्भिद्यमानेति समुद्भिद्यमानाः समुन्नेदं नीयमानाः प्रतापानलस्य शिखा एव पल्लवाः किसलयाः यस्यां तथाभूतया चापकिणलेखया धनुर्धारणजनितकलङ्करेखया अङ्कितः चिह्नितः पीवरः पुष्टः प्रकोष्ठः अरत्निमणिबन्धयोः अन्तरालभागः यस्य तथोक्तम्।

हणव्रतविधृतां रौरवीम् इव त्वचं कर्णाभरणमणेः प्रभां बिभ्राणम् (२३) उत्कोटिकेयूरपत्रभङ्गपुत्त्रिकाप्रतिबिम्बगर्भकपोलं मुखं चन्द्रमसम् इव हृदयस्थितरोहिणीकम् उद्वहन्तम् (२४) अचपलस्तिमिततारकेण अधोमुखेन चक्षुषा शिक्षयन्तमिव लक्ष्मीलाभोत्तानितमुखानि पङ्कजवनानि विनयं स्वाम्यनुरागमिव अम्लातकम् (२५) उत्तंसीकृतं शिरसा धारयन्तं निर्दयया कङ्कणभङ्गभीतसकलकार्मुकार्पितामिव नम्रतां प्रकाशयन्तं शैशवे एव निर्जितैः इन्द्रियैः अरिभिरिव संयतैः शोभमानं प्रणयिनीमिव विश्वासभूमिं (२६) कुलपुत्त्रताम् अनुवर्त्त-

---

(२२) आलोहिनीम् आरक्ताम् उच्चांसतटावलम्बिनीम् उच्चमुन्नतम् अंसतटं स्कन्धदेशम् अवलम्बते आश्रयतीति तथोक्ताम् अस्त्रग्रहणमेव व्रतं तस्मै विधृतां गृहीतां रौरवीमिव रुरुर्मृगविशेषः तत्सम्बन्धिनीमिव त्वचं चर्म कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः। वसीरन्नानुपूर्वेण शाणक्षौमाविकानि च इति मनुना क्षत्रियब्रह्मचारिणां रौरवचर्माच्छादनस्योक्तत्वादिति भावः। कर्णाभरणमणेः कर्णालङ्काररत्नस्य प्रभां कान्तिं बिभ्राणं दधानम्।

(२३) उत्कोटीति। उन्नता कोटिः यस्य तादृशः यः केयूरपत्रभङ्गः अङ्गदपत्रभङ्गः तत्र या पुत्त्रिका पुत्तलिकाकृतिः तस्याः प्रतिबिम्बं गर्भे यस्य तादृशौ कपोलौ यस्य तथाभूतं मुखं वदनम्। हृदयेति हृदये अन्तरे स्थिता रोहिणी स्वप्रिया यस्य तथाविधम्।

(२४) अचपलेति। अचपला अचञ्चला स्तिमिता स्थिरा तारका यस्य तेन अधोमुखेन नतेन विनयप्रदर्शिनेति भावः। लक्ष्मीति लक्ष्म्याः श्रिया लाभेन शोभया उत्तानितानि उन्नमितानि मुखानि येषां तानि पङ्कजवनानि पद्मवनानि विनयं शिष्टाचारं शिक्षयन्तमिव सम्पत्समये नैव औद्धत्यं प्रदर्शितव्यमिति उपदिशन्तमिव इत्यर्थः अम्लातकं पुष्पविशेषं करण्टिकापुष्पभेदम्।

(२५) उत्तंसीकृतं शेखरतां नीतं निर्दयया दयाराहित्येन काठिन्येन इति भावः। कङ्कणस्य हस्ताभरणस्य वलयस्य इत्यर्थः भङ्गात् भीतं सकलं कार्मुकं धनुः तेन अर्पिता मा एवं निर्दयतां कुर्विति शिक्षितामिति भावः नम्रतां विनीतत्वम्।

मानं तेजस्विनमपि शीलेन आह्लादकेन सवितारमिव शशिना अन्तर्गतेन विराजमानम् अचलानामपि कायकार्कश्येन गन्धनम् इव आचरन्तं दर्शनक्रीतम् आनन्दहस्ते विक्रीणानमिव (२७) जनं सौभाग्येन कुमारगुप्तं पृष्ठतः तस्य कनीयांसम् अतिप्रांशुतया गौरतया च मनःशिलाशैलमिव सञ्चरन्तम् (२८) अनुल्वणमालतीकुसुमशेखरनिभेन निर्जिगमिषता गुरुणा शिरसि चुम्बितमिव यशसा परस्परविरुद्धयोः विनययौवनयोः चिरात् प्रथमसङ्गमचिह्नमिव भ्रूसङ्गतकेन कथयन्तम् अतिधीरतया हृदयनिहितां स्वामिभक्तिम् इव निश्चलां दृष्टिं धारयन्तम्

शैशव एव बाल्य एव निर्जितैः वशीकृतैः इन्द्रियैः चक्षुरादिभिः अरिभिरिव शत्रुभिरिव संयतैः निगडितैः।

(२६) कुलपुत्रतां कुलीनताम् अनुवर्तमानम् अनुसरन्तम्। तेजस्विनमपि प्रतापवन्तमपि शीलेन चरित्रेण अन्तर्गतेन अन्तःस्थितेन अचलानामपि पर्वतानामपि कायकार्कश्येन अङ्गकाठिन्येन गन्धनमिव विमर्दनमिव आचरन्तं कुर्वाणं दर्शनक्रीतं दृष्टिमात्रेण वशङ्कृतमिति यावत्।

(२७) जनं सौभाग्येन प्रणयित्वेन आनन्दहस्ते विक्रीणानमिव सानन्दं कुर्वाणमिव इत्यर्थः। कनीयांसं कनिष्ठम् अतिप्रांशुतया अत्युन्नतकायत्वेन गौरतया गौराङ्गत्वेन च मनःशिलाशैलमिव तस्य तथोन्नतत्वात् मनःशिलासद्भावेन गौराङ्गत्वाच्च इति भावः।

(२८) अनुल्वणेति। अनुल्वणं सौम्यं शुभदर्शनमित्यर्थः। यत् मालतीकुसुमशेखरं मालतीपुष्पशिरोमाल्यं तन्निभेन तद्व्याजेन निर्जिगमिषता निर्गन्तुमिच्छता प्रकाशमानेन इति भावः गुरुणा महता पित्रादिगुरुजनेन च यशसा शिरसि चुम्बितमिव स्पृष्टमिव परस्परविरुद्धयोः अन्योऽन्यविरोधिनोः प्रथमसङ्गमचिह्नमिव प्रथमसम्मेलनचिह्नमिव भ्रूसङ्गतकेन भ्रुवोः सङ्गतकं सम्मेलनं तेन कथयन्तं सूचयन्तं यथा भ्रुवौ मम परस्पराविरोधेन युक्ते तथा विनययौवने परस्परमविरोधिनी स्यातम् इति प्रकटयन्तमिव इत्यर्थः।

(२९) अच्छाच्छचन्दनरसानुलेपशीतलं सन्निहितहारोपधानं वक्षःस्थलम् अनन्तसामन्तसंक्रान्तिश्रान्ताया: श्रियो विशालं शशिमणिशिलापट्टशयनमिव बिभ्राणं चक्षुः कुरङ्गकैः घोणावंशं वराहैः स्कन्धपीठं महिषैः प्रकोष्ठबन्धं व्याघ्रैः पराक्रमं (३०) केसरिभिः गमनं मतङ्गजैः मृगयाक्षपितशेषैर्भीतैः उत्कोचमिव दत्तं दर्शयन्तं माधवगुप्तं ददृशतुः।

प्रविश्य च दूरादेव (३१) चतुर्भिः अङ्गैः उत्तमाङ्गेन च गां स्पृशन्तौ नमश्चक्रतुः। (३२) स्निग्धनरेन्द्रदृष्टिनिर्दिष्टाम् उचितां भूमिं भेजाते। सुहूर्त्तं च स्थित्वा भूपतिः आदिदेश तौ अद्य प्रभृति भवद्भ्यां कुमारौ अनुवर्त्तनीयौ इति। यथा आज्ञापयति देव इति (३३) मेदिनीदोलायमानमौलिभ्याम्

---

(२९) अच्छेति। अच्छाच्छः अतिस्वच्छः यः चन्दनरसः तस्य अनुलेपेन शीतलं सन्निहितस्य अर्पितस्य हारस्य उपधानम् आश्रयमित्यर्थः हारशोभितम् इति भावः अनन्तेषु बहुषु इति यावत् सामन्तेषु राजसु या संक्रान्तिः संक्रमणं सञ्चरणमित्यर्थः तया श्रान्ता क्लान्ता तस्याः श्रियः लक्ष्म्याः विशालं विस्तृतं शशिमणिशिलापट्टशयनमिव चन्द्रकान्तमणिपट्टशय्यामिव। श्रान्ताया शयिता विश्रम्यते इति भावः। चक्षुः नेत्रं कुरङ्गकैः मृगविशेषैः दत्तमित्यन्वयः एवमुत्तरत्र। घोणावंशं नासावंशम्। स्कन्धपीठम् अंसतटम्। प्रकोष्ठबन्धं हस्तावयवबन्धविशेषम्।

(३०) केशरिभिः सिंहैः। मतङ्गजैः गजैः। मृगयेति मृगयया आखेटाचरणे क्षपिता नाशिताः तेभ्यः शेषाः तैः भीतैः अस्मानपि क्षपयिष्यति इति धिया शङ्कितैः इत्यर्थः उत्कोचमिव दाक्षविशेषमिव।

(३१) चतुर्भिरिति। चतुर्भिरङ्गैः जानुभ्यां हस्ताभ्याञ्च इत्यर्थः उत्तमाङ्गेन शिरसा।

(३२) स्निग्धेति। स्निग्धेन स्नेहवता नरेन्द्रेण राज्ञा प्रभाकरवर्द्धनेन दृष्ट्या नेत्रेण नेत्रसंज्ञयेत्यर्थः निर्दिष्टा प्रदर्शिता तां स्निग्धेति दृष्टिविशेषणं वा। भेजाते उपविविशतुरित्यर्थः।

उत्थाय राज्यवर्द्धनहर्षौ प्रणेमतुः। (३४) तौ च पितरम्। ततश्च आरभ्य क्षणमपि (३५) निमेषोन्मेषौ इव चक्षुर्गोचरात् अनपयान्तौ उच्छ्वासनिश्वासौ इव नक्तन्दिवम् अभिमुखस्थितौ भुजौ इव सततपार्श्ववर्त्तिनौ कुमारयोः तौ बभूवतुः।

(३६) अथ राज्यश्रीरपि नृत्यगीतादिषु विदग्धासु सखीषु सकलासु कलासु च प्रतिदिनमुपचीयमानपरिचया शनैः शनैः अवर्द्धत। (३७) परिमितैरेव दिवसैः यौवनम् आरुरोह। निपेतुः एकस्यां तस्यां शरा इव लक्ष्यभुवि भूभुजां सर्वेषां दृष्टयः। दूतप्रेषणादिभिश्च तां ययाचिरे राजानः।

कदाचित्तु राजा अन्तःपुरप्रासादस्थितो (३८) वाह्यकक्ष्यावस्थितेन पुरुषेण स्वप्रस्तावागतां गीयमानामार्य्यामशृणोत्

उद्वेगमहावर्त्ते पातयति पयोधरोन्नमनकाले।
सरिदिव तटमनुवर्षं विवर्द्धमाना सुता पितरम्॥ ३९॥

---

(३३) मेदिनीति। मेदिन्यां भूमौ दोलायमानः लुण्ठन् मौलिः किरीटी धम्मिल्लो वा ययोः ताभ्याम् अवनमितशिरोभ्यामिति भावः।

(३४) तौ च राज्यवर्द्धनहर्षौ च पितरं प्रणेमतुरित्यन्वयः।

(३५) निमेषोन्मेषौ इव निमीलनोन्मीलने इव चक्षुर्गोचरात् दृष्टिविषयात् अनपयान्तौ अवहिर्गच्छन्तौ सततपार्श्ववर्त्तिनौ निरन्तरपार्श्वचारिणौ।

(३६) राज्यश्रीः तदाख्या राजदुहितापि विदग्धासु चतुरासु कलासु विद्यासु उपचीयमानपरिचया वर्द्धमानशिक्षा।

(३७) परिमितैरेव अल्पैरेव। लक्ष्यभुवि शरव्यविषये। भूभुजां राज्ञाम्।

(३८) वाह्येति वाह्या कक्ष्या प्रकोष्ठः महल इति भाषा तत्र स्थितः तेन। स्वस्य आत्मनः प्रस्तावः कन्यादानविषयकः प्रसङ्गः तेन तत्र वा आगता उपस्थिता तां कन्यादायविषयिणीमिति भावः गीयमानां कीर्त्त्यमानाम् आर्य्यां छन्दोजातिं यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि। अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्य्येत्युक्तलक्षणाम्।

उद्वेगेति। अनुवर्षं प्रतिवर्षं प्रतिवृष्टि च विवर्द्धमाना वृद्धिं गच्छन्ती सुता

ताञ्च श्रुत्वा पार्श्वस्थितां (४०) महादेवीम् उत्सारितपरिजनो जगाद देवि! तरुणीभूता वत्सा राज्यश्रीः। एतदीया गुणवत्तेव क्षणमपि हृदयात् नापयाति मे चिन्ता। यौवनारम्भ एव च कन्यकानाम् (४१) इन्धनीभवन्ति पितरः सन्तापानलस्य। हृदयम् अन्धकारयति मे दिवसमिव (४२) पयोधरोन्नतिः अस्याः। केनापि कृता धर्म्या नाभिमता मे स्थितिः इयं यत् अङ्गसम्भूतानि अङ्कलालितानि अपरित्याज्यानि अपत्यकानि अकाण्ड एवागत्य असंस्तुतैर्नीयन्ते। एतानि तानि खलु अङ्गनस्थानानि संसारस्य। सेयं (४३) सर्वाभिभाविनी शोकाग्नेः दाहशक्तिः यत् अपत्यत्वे समाने जातायां दुहितरि दूयन्ते सन्तः। एतदर्थं जन्मकाल एव कन्यकाभ्यः प्रयच्छन्ति सलिलम् अश्रुभिः साधवः। एतद्भयात् अकृतदारपरिग्रहाः (४४) परि-

---

कन्या सरिदिव नदीव पयोधरोन्नमनकाले स्तनोन्नतिसमये मेघाभ्युत्थानकाले च पितरं जनयितारं तटमिव उद्वेगः महान् आवर्त्त इव उद्वेग इव महान् आवर्त्तश्च तस्मिन् पातयति निक्षिपति। कन्यादायी महोद्वेगजनक इति भावः। उपमालङ्कारः ॥ ३९ ॥

(४०) महादेवीं यशोवतीम्। उत्सारितपरिजनः अपसारितपरिवारवर्गः। एतदीया एतत्सम्बन्धिनी।

(४१) इन्धनीभवन्ति काष्ठभूता भवन्ति कथमेषा पात्रसात्क्रियते यदि अपात्रगता स्यात् तदातीव दुःखमिति सन्तापानलस्य उद्वेगाग्नेः।

(४२) पयोधरोन्नतिः स्तनोन्नतिः मेघोन्नतिश्च। केनापि नियन्त्रेति भावः धर्म्या धर्मादनपेता स्थितिर्मर्य्यादा सदाचार इत्यर्थः अङ्गसम्भूतानि देहोत्पन्नानि अङ्कलालितानि उत्सङ्गवर्द्धितानि अपरित्याज्यानि परित्यक्तुमयोग्यानि अपत्यानि कन्या इत्यर्थः अकाण्डे एव हठादेव असंस्तुतैः अपरिचितैः जनैरिति शेषः। अङ्गनस्थानानि कलङ्कस्थानानि।

(४३) सर्वेति। सर्वान् जनान् अभिभवतीति तथोक्ता। अपत्यत्वे सन्तानत्वे समाने तुल्ये जातायाम् उत्पन्नायां दूयन्ते तप्यन्ते।

हृतगृहवसतयः शून्यानि अरण्यानि अधिशेरते मुनयः। को हि नाम सहते विरहम् अपत्यानाम्। यथा यथा (४५) समापतन्ति दूता वराणां वराकी लज्जमानेव चिन्ता तथा तथा नितरां प्रविशति मे हृदयम्। किं क्रियते तथापि (४६) गृहगतैः अनुगन्तव्या एव लोकवृत्तयः। प्रायेण च सत्सु अपि अन्येषु वरगुणेषु (४७) अभिजनमेव अनुरुध्यन्ते धीमन्तः। धरणीधराणाञ्च मूर्ध्नि स्थितो माहेश्वरः पादन्यास इव सकलभुवननमस्कृतो मौखरो वंशः। (४८) तत्र अपि तिलकभूतस्य अवन्तिवर्मणः सूनुः अग्रजो ग्रहवर्मा नाम ग्रहपतिरिव गां गतः पितुः अन्यूनो गुणैः एनां प्रार्थयते। यदि भवत्या अपि मतिः अनुमन्यते ततः तस्मै दातुम् इच्छामि।

इति उक्तवति भर्त्तरि दुहितृस्नेहकातरतरहृदया साश्रुलोचना महादेवी प्रत्युवाच आर्य्यपुत्त्र! संवर्द्धनमात्त्रोपयोगिन्यो

---

(४४) परिहृतगृहवसतयः परित्यक्तगृहस्थितयः। अधिशेरते आश्रयन्ति।

(४५) समापतन्ति समागच्छन्ति। लज्जमानेव दुहितुः अन्यासङ्गभावनाजनितत्रपान्वितेव।

(४६) गृहगतैः गृहस्थैः लोकवृत्तयः लोकस्थितयः।

(४७) अभिजनमेव सत्कुलमेव। अनुरुध्यन्ते अनुसरन्ति। धरणीधराणां राज्ञां पर्वतानाञ्च मूर्ध्नि शिरसि शिखरे च माहेश्वरः महेश्वरस्य हरस्य अयं माहेश्वरः पादन्यास इव चरणनिक्षेप इव निक्षिप्तचरण इवेत्यर्थः कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते इति न्यायादिति भावः सकलैः भुवनैः तद्वासिभिरित्यर्थः नमस्कृतः अभिवन्दितः श्रेष्ठत्वेन गणितश्च मौखरः मुखरो नाम कश्चिदवनिपतिः तस्य अयं मौखरः वंशः कुलम्।

(४८) तत्रापि वंशे इत्यर्थः तिलकभूतस्य ललाटालङ्कारभूतस्य अवन्तिवर्मणः तदाख्यस्य नृपतेः। ग्रहपतिरिव सूर्य्य इव गां गतः भुवमवतीर्णः।

(४९) धात्रीनिर्विशेषा भवन्ति खलु मातरः कन्यकानाम्। दाने तु प्रमाणम् आसां पितरः। केवलं (५०) कृपाकृतविशेषः सुदूरेण तनयस्नेहात् अतिरिच्यते दुहितृस्नेहः। यथा यावज्जीवम् आवयोः (५१) न आर्त्तितां प्रतिपद्यते तथा आर्य्यपुत्र एव जानाति इति।

राजा तु (५२) जातनिश्चयो दुहितृदानं प्रति समाहूय सुतौ अपि विदितार्थौ अकार्षीत्। (५३) शोभने च दिवसे ग्रहवर्मणा कन्यां प्रार्थयितुं प्रेषितस्य पूर्वागतस्यैव प्रधानदूतपुरुषस्य करे सर्वराजकुलसमक्षं दुहितृदानजलम् अपातयत्। (५४) जातमुदि कृतार्थे गते च तस्मिन् आसन्नेषु च विवाहदिवसेषु (५५) उद्दामदीयमानताम्बूलपटवासकुसुमप्रसाधितसर्वलोकं (५६) सकलदेशादिश्यमानशिल्पिसार्थागमनम्

---

(४९) धात्रीति। धात्री उपमातृका तस्या निर्विशेषाः विशेषरहिताः। प्रमाणं यथेच्छाचारिण इत्यर्थः।

(५०) कृपेति कृपया अनुकम्पया कृतः जनितः विशेषः यस्य तथाभूतः।

(५१) आर्त्तितां मनःपीड़ात्वं प्रतिपद्यते प्राप्नोति मनः पीड़ां जनयतीत्यर्थः कन्येति शेषः। नार्धितामिति पाठे आर्धितां मनः पीड़ां न प्रतिपद्यते न प्राप्नोति इत्यर्थः।

(५२) जातनिश्चयः निश्चितमतिरित्यर्थः विदितार्थौ ज्ञातार्थौ।

(५३) शोभने शुभे दुहितृदानजलं दुहितुः दानाय जलम् अपातयत् प्रायच्छत् वाग्दानविधानेनेति भावः।

(५४) जातमुदि जातहर्षे। आसन्नेषु सन्निहितेषु राजकुलमेवम्भूत आसीदिति सम्बन्धः।

(५५) तदेव विशिनष्टि उद्दामेति उद्दामम् उच्छृङ्खलमिति भावः दीयमानेन ताम्बूलेन पटवासेन गन्धद्रव्यभेदेन कुसुमेन च प्रसाधिताः अलङ्कृताः सम्मानिता वा सर्वे लोका यस्मिन् तत्।

अवनिपाल-पुरुष-गृहीत-समग्रामीणानीयमानोपकरणसम्भारं (५७) राजदौवारिकोपनीयमानानेकनृपोपायनम् (५८) उपनिमन्त्रितागतबन्धुवर्गसंवर्गणव्यग्रराजवल्लभं (५९) लब्धमधुमद-प्रचण्डचर्मकार-करपुटोल्लालितकोणपटुविघट्टनरणन्मङ्गलपटहं (६०) पिष्टपञ्चाङ्गुलमण्डलमण्ड्यमानोलूखलमुसलशिलाद्युपकरणम् (६१) अशेषाशामुखाविर्भूतचारणपरम्परापूर्य्यमाणप्रकोष्ठप्रतिष्ठाप्यमानेन्द्राणीदैवतं (६२) सितकुसुम-

---

(५६) सकलेति सकलेभ्यः देशेभ्यः सकलैः देशैर्वा आदिश्यमानं शिल्पिसार्थानां कारुकर्मिसमूहानाम् आगमनम् उपस्थितिर्यस्मिन् तत् । अवनीपालेति अवनीपालपुरुषैः राजपुरुषैः राजकर्मचारिपुरुषैर्वा गृहीताः समग्राः ग्रामीणानां जानपदानाम् आनीयमाना उपकरणसम्भाराः उपकरणसामग्रीसञ्चया यस्मिन् तत् ।

(५७) राजेति । राजदौवारिकैः उपनीयमानानि संगृह्यमानानि अनेकेषां बहूनां नृपाणाम् उपायनानि उपढौकनानि यस्मिन् तत् ।

(५८) उपेति । उपनिमन्त्रिताः कन्याविवाहक्रियासमाधानार्थमाहूताः आगता उपस्थिताः ये बन्धुवर्गाः बान्धवसमूहाः तेषां संवर्गणाय संग्रहणाय व्यग्राः व्यापृताः राजवल्लभाः राजनर्मसचिवाः यत्र तत् ।

(५९) लब्धेति । लब्धेन पीतेनेति यावत् मधुना मद्येन यो मदः उल्लासः तेन प्रचण्डाः कार्य्यतत्परा इति भावः । ये चर्मकाराः वाद्यकरा इति यावत् तेषां करपुटेन करयुगलेन उल्लासितः धृतः कोणः वादनदण्डः तस्य पटुना नैपुण्यसहकृतेन विघट्टनेन ताड़नेन रणन्तः ध्वनन्तः मङ्गलपटहाः यस्मिन् तत् ।

(६०) पिष्टेति । पिष्टानां पिटुलि इति भाषाप्रसिद्धानां पञ्चानाम् अङ्गुलीनां समाहारः पञ्चाङ्गुलं तेन पञ्चाङ्गुलगृहीतपिष्टेन इत्यर्थः मण्ड्यमानानि अलङ्क्रियमाणानि उलूखलमुसलशिलादीनि उपकरणानि यत्र तत् ।

(६१) अशेषेति । अशेषाणां सर्वासाम् आशानां दिशां मुखेभ्यः आविर्भूतानाम् आगतानां चारणानां कुशीलवानां नटानामित्यर्थः परम्पराभिः समूहैः पूर्य्यमाणेषु भ्रियमाणेषु प्रकोष्ठेषु वहिर्द्वारेषु प्रतिष्ठाप्यमाना प्रतिष्ठां नीयमाना इन्द्राणी शची एव देवता उत्सवविघ्ननिवारिणीति भावः यस्मिन् तत् । स्वयंवरादिशीभकारिणः शच्या विनाश्यन्ते इति श्रुतेः ।

विलेपनवसनसत्कृतैः सूत्रधारैः (६३) आदीयमानविवाहवेदीसूत्रपातम् उत्कूर्चककरैश्च सुधाकर्परस्कन्धैः अधिरोहणीसमारूढैः धवैः धवलीक्रियमाणप्रासादप्रतोलीप्राकारशिखरं (६४) चुसक्षाल्यमानकुसुम्भसम्भाराम्भःप्लवपूररज्यमानजनपादपल्लवं (६५) निरूप्यमाणयौतुकयोग्यमातङ्गतुरङ्गतरङ्गिताङ्गनं (६६) गणनाभियुक्तगणकगणगृह्यमाणलग्नगुणं गन्धोदक-

---

(६२) सितेति । सितेन शुभ्रेण कुसुमेन पुष्पेण विलेपनेन रञ्जनद्रव्येण वसनेन वस्त्रेण च सत्कृताः सम्मानिताः तोषिता इति यावत् तैः सूत्रधारैः स्थपतिभिः ।

(६३) आदीयमानेति । आदीयमानः क्रियमाण इत्यर्थः विवाहवेद्याः निर्माणार्थमिति भावः सूत्रपातः यत्र तत् । उत्कूर्चककरैः उत्कूर्चकानि कर्णिकेति ख्यातानि राजमिस्त्रिलोकानाम् 'इष्टकागृहनिर्माणसाधनानि अस्त्राणि इत्यर्थः करेषु हस्तेषु येषां तैः । सुधेति सुधानां चूर्णद्रव्याणां कर्परा भाजनानि स्कन्धेषु येषां तैः । अधिरोहणीसमारूढैः अधिरुह्यते अनयेति अधिरोहणी निश्रेणी सिँड़ीति भाषा तां समारूढाः तैः धवैः पुरुषैः । धवलीति । धवलीक्रियमाणानि श्वेतीक्रियमाणानि प्रासादाः राजभवनानि प्रतोल्यः रथ्याः प्राकाराः प्राचीराणि तेषां शिखराणि शृङ्गाणि यत्र तत् ।

(६४) चुसेति । चुषाणां चूर्णितानां क्षाल्यमानानां धौतीक्रियमाणानां कुसुम्भसम्भाराणां रञ्जनद्रव्यविशेषाणाम् अम्भःसु जलेषु प्लवपूरेण सन्तरणपरम्परया रज्यमाना जनानां पादपल्लवाः चरणकिसलया यस्मिन् तत् ।

(६५) निरूप्यमाणेति । निरूप्यमाणैः दैवज्ञेन अवधार्यमाणैः यौतुकयोग्यैः विवाहेषु कन्यावरौ उद्दिश्य सम्बन्धिभिः देयं वस्तु यौतुकं युतमिश्रणे इति धातोः तप्रत्ययेन निष्पन्नं तस्य योग्याः तैः मतङ्गैः हस्तिभिः तुरङ्गैः अश्वैश्च तरङ्गितानि सञ्जाततरङ्गाणि इव लक्ष्यमाणानि इत्यर्थः अङ्गनानि चत्वराणि यस्मिन् यस्य वा तत् ।

(६६) गणनेति । गणनायां लग्ननिरूपणे इत्यर्थः । अभियुक्तैः अभिनिविष्टैः गणकगणैः ग्रहाचार्य्यैः गृह्यमाणा विचार्य्यमाणा लग्नस्य विवाहकालोदित-

वाहिमकरमुखप्रणालीपूर्य्यमाणक्रीड़ावापीसमूहं (६७) हेमकारचक्रप्रकान्तहाटकघटनटाङ्कारवाचालितालिन्दकम् (६८) उत्थापिताभिनवभित्तिपात्यमान-बहलबालुकाकण्टकालेपाकुलालेपकलोकं (६९) चतुरचित्रकरचक्रवाललिख्यमानमङ्गल्यालेख्यं (७०) लेप्यकारकदम्बकक्रियमाणमृण्मयमीनकूर्म-मकरनारिकेलकदलीपूगवृन्दकं क्षितिपालैश्च स्वयमाबद्धकक्ष्यैः स्वाम्यर्पितकर्मशोभासम्पादनाकुलैः सिन्दूरकुट्टिमभूमीश्च मसृणयद्भिः (७१) विनिहितसरसातर्पणहस्तान् विन्यस्ता-

---

राशेः गुणाः यस्मिन् तत्। गन्धोदकेति गन्धोदकं सुगन्धवारीत्यर्थः वहतीति गन्धोदकवाहिनी या मकरमुखा मकरस्य इव मुखं यस्याः तथाभूता प्रणाली जलनिःसरणमार्गः तया पूर्य्यमाणा भ्रियमाणाः क्रीड़ावापीनां विहारसरसीनां समूहाः यस्मिन् तत्।

(६७) हेमकारेति। हेमकाराणां स्वर्णकाराणां चक्रैः वृन्दैः प्रक्रान्तं प्रारब्धं यत् हाटकानां स्वर्णानां घटनम् अलङ्कारादिनिर्माणमित्यर्थः तस्य टाङ्कारैः ध्वनिविशेषैः वाचालिताः शब्दिताः अलिन्दकाः वहिर्द्वारविभागविशेषाः यस्मिन् तत्।

(६८) उत्थापितेति। उत्थापितेभ्यः अभिनवेभ्यः भित्तिभ्यः कुड्येभ्यः पात्यमानानां बहलानां प्रभूतानां बालुकानां कण्टकाः कणाः तेषाम् आलेपेन आकुलाः आलेपकाः प्रलेपकारिणो लोकाः यस्मिन् तत्।

(६९) चतुरेति। चतुरैः निपुणैः चित्रकराणां चक्रवालैः वृन्दैः लिख्यमानानि चित्रीयमाणानि आलेख्यानि यस्मिन् तत्।

(७०) लेप्यकारेति। लेप्यकाराणां मृत्तिकाशिल्पिनां कदम्बकैः समूहैः क्रियमाणानि मृण्मयानि मीनकूर्ममकरनारिकेलकदलीपूगवृन्दकाणि तत्तत्समूहाः यत्र तत्। क्षितिपालैः राजभिः आबद्धकक्ष्यैः बद्धपरिकरैः इत्यर्थः स्वामीति स्वामिना प्रभुणा समाजेत्यर्थः अर्पितानां दत्तानां कर्मणां शोभासम्पादने आकुलाः तैः सिन्दूरकुट्टिमभूमीः सिन्दूररञ्जिताः कुट्टिमाः तलदेशा यासां तथाभूताः भूमीः प्रदेशान् मसृणयद्भिः चिक्कणीकुर्वद्भिः।

(७१) विनिहितेति। विनिहिताः विशेषेण निहिताः अर्पिताः सरसाः

लक्तकपाटलांश्च चूताशोकपल्लवलाञ्छितशिखरान् (७२) उद्वाहवितर्दिकास्तम्भान् उत्तम्भयद्भिः प्रारब्धविविधव्यापारम् आ सूर्य्योदयाच्च प्रविष्टाभिः सतीभिः सुभगाभिः सुरूपाभिः सुवेशाभिः अविधवाभिः (७३) सिन्दूररजोराजिराजितललाटाभिः वधूवरगोत्रग्रहणगर्भाणि श्रुतिसुभगानि मङ्गलानि गायन्तीभिः (७४) बहुविधवर्णकादिग्धाङ्गुलीभिः ग्रीवासूत्राणि च चित्रयन्तीभिः चित्रपत्रलतालेख्यकुशलाभिः कलशांश्च धवलितान् शीतलशालाजिरश्रेणीश्च मण्डयन्तीभिः (७५) अभिन्नपुटकार्पासतूलपल्लवांश्च वैवाहिककङ्कणोर्णासूत्रसन्ना-

---

आर्द्राः अतर्पणहस्ताः पिष्टहस्ता हस्तगृहीतपिष्टानि येषु तान्। विन्यस्तेति विन्यस्तेन निहितेन अलक्तकेन लाचारसेन पाटलाः रक्तवर्णाः तान्। चूतेति चूतानाम् आम्राणां अशोकानाञ्च पल्लवैः लाञ्छितानि अलङ्कृतानि शिखराणि अग्राणि येषां तान्।

(७२) उद्वाहेति। उद्वाहवितर्दिका विवाहवेदिका तस्याः स्तम्भाः तान् उत्तम्भयद्भिः उन्नमयद्भिः प्रारब्धाः विविधा बहवः व्यापाराः कर्माणि यत्र तत्। सुभगाभिः पतिवल्लभाभिः।

(७३) सिन्दूरेति। सिन्दूराणां रजोराजिभिः परागसमूहैः राजिता अलङ्कृता ललाटा भालदेशा यासां ताभिः। वध्विति। वधूवरयोर्गोत्रस्य नाम्नः ग्रहणं गर्भे येषां तानि।

(७४) बहुविधेति। बहुविधैर्वर्णकैः रञ्जनद्रव्यैः हरिद्रादिभिरित्यर्थः आदिग्धा लिप्ता अङ्गुलयः यासां ताभिः। ग्रीवासूत्राणि ग्रीवाबन्धनसूत्राणि चित्रयन्तीभिः रञ्जयन्तीभिः चित्राणि मनोज्ञानि पत्रलतालेख्यानि तेषु कुशलाभिः निपुणाभिः धवलितान् श्वेतीकृतान् शीतलशालाजिरश्रेणीश्च शीतलगृहाङ्गनसमूहांश्च मण्डयन्तीभिः अलङ्कुर्वतीभिः।

(७५) अभिन्नेति। अभिन्नानि अविदलितानि पुटानि आवरणानि येषां तेषां कार्पासतूलानां पल्लवाः तान्। वैवाहिकेति विवाहाय हितं वैवाहिकं यत्

हांश्च रञ्जयन्तीभिः (७६) बलाघृतघनीकृतकुङ्कुमकल्कमिश्रितांश्च अङ्गरागान् लावण्यविशेषकान्ति च मुखालेपनानि कल्पयन्तीभिः कक्कोलमिश्राः सजातीफलाः स्फुरत्स्फीतस्फटिककर्पूरशकलखचितान्तरालाः लवङ्गमाला रचयन्तीभिः समन्तात् सामन्तसीमन्तिनीभिः व्याप्तम् (७७) बहुविधभक्तिनिर्माणनिपुणपुराणपौरपुरन्ध्रिबध्यमानैश्च आचारचतुरान्तःपुरजरतीजनितपूजाराजमानरजकरज्यमानैः रक्तैश्च उभयपटान्तलग्नपरिजनप्रेङ्खोलितैः छायासु शोष्यमाणैः शुष्कैश्च (७८) कुटिलक्रमरूपक्रियमाणपल्लवपरभागैः अपरैः आरब्धकुङ्कुम-

---

कङ्कणं हस्तसूत्रं तस्य ऊर्णासूत्राणि मेषादिलोमतन्तवः तेषां सन्नाहाः सङ्घाः तान् रञ्जयन्तीभिः रञ्जनद्रव्येण अलङ्कुर्वतीभिः।

(७६) बलेति। बला शणपुष्पाख्या औषधिः तत् पक्वं घृतं रक्षार्थं क्रियमाणमिति भावः। तेन घनीकृताः कुङ्कुमानां कल्काः शेषाः तैः मिश्रिताः तान् लावण्यविशेषकान्ति कान्तिविशेषसाधनानि इत्यर्थः मुखालेपनानि मुखरञ्जनानि द्रव्याणि इति शेषः कल्पयन्तीभिः रचयन्तीभिः कक्कोलैः वनकर्पूरैः गन्धद्रव्यविशेषैः इत्यर्थः मिश्राः संवलिताः जातीफलसहिताः स्फुरदिति स्फुरतां राजतां स्फीतानां बहुलानां स्फटिककर्पूराणां कर्पूरभेदानां शकलैः खण्डैः खचितम् आकीर्णम् अन्तरालं यासां ताः रचयन्तीभिः ग्रथ्नतीभिः सामन्तसीमन्तिनीभिः राजाङ्गनाभिः व्याप्तम् आकीर्णम्।

(७७) बहुविधेति। बधुविधा विविधा भक्तिः विच्छित्तिः तस्या निर्माणे रचने निपुणाः पटवः पुराणाः स्थविराः पुरन्ध्रयः गृहिण्यः ताभिः बध्यमानाः संयम्यमानाः तैः। आचारेति आचारेषु कुलोचितेषु व्यवहारेषु चतुरा निपुणाः या अन्तःपुरजरत्यः अन्तःपुरवृद्धाः ताभिः जनितायाम् अनुष्ठितायां पूजायां देवाराधनकर्मणि राजमानाः शोभमानाः रजकेन वस्त्ररञ्जकजातिभेदेन च रज्यमानाः तैः रक्तैः रक्तवर्णैः उभयोः पटान्तयोः वसनान्तयोः लग्नाः सक्ताः पटप्रान्तधारिण इत्यर्थः परिजनाः तैः प्रेङ्खोलितैः सञ्चालितैः शोष्यमाणैः शोषं नीयमानैः।

ङ्कस्थासकच्छुरणैः अपरैः उद्भुजभुजिष्यभज्यमानभङ्गुरोत्तरीयैः क्षौमैश्च वादरैश्च दुकूलैश्च लालातन्तुजैश्च अंशुकैश्च नेत्रैश्च निर्मोकनिभैः अकठोररम्भागर्भकोमलैः निश्वासहार्य्यैः स्पर्शानुमेयैः वासोभिः सर्वतः स्फुरद्भिः इन्द्रायुधसहस्रैः इव संछादितम् (७९) उज्ज्वलनिचोलकावगुण्ठ्यमानहंसकुलैश्च शयनीयैः तारामुक्ताफलोपचीयमानैश्च कञ्चुकैः (८०) अनेकोपयोगपाट्यमानैश्च अपरिमितैः पट्टपटीसहस्रैः (८१) अभिनवरागकोमलदुकूलराजमानैश्च पटवितानैः (८२) स्तवरकनिवहनिरन्तरच्छाद्यमानसमस्तपटलैश्च मण्डपैः उच्चित्रनेत्रपटवेष्ट्यमानैश्च

---

(७८) कुटिलेति। कुटिलः कौटिल्ययुक्तः क्रमो येषां तादृशैः रूपैः प्रकारभेदैः क्रियमाणाः सम्पाद्यमानाः पल्लवानामिव परभागा उत्कर्षा येषां तैः अपरैः अन्यजनैः आरब्धानि कुङ्कुमपङ्कस्थासकानां छुरणानि येषु येषां वा तैः। उद्भुजेति उद्गता भुजा येषां तैः उत्क्षिप्तभुजैरित्यर्थः भुजिष्यैः चेटैः किङ्करविशेषैः भज्यमानानि भङ्गुराणि भङ्गिमन्ति उत्तरीयाणि येषां तैः क्षौमैः क्षुमाविकारैः वादरैः कार्पासैः दुकूलैः वसनैः लालातन्तुजैः कौशेयैः अंशुकैः सूक्ष्मवसनभेदैः नेत्रैः वसनविशेषैः निर्मोकनिभैः सर्पकञ्चुकसदृशैः अकठोररम्भागर्भकोमलैः मृदुलकदलीगर्भसुकुमारैः स्फुरद्भिः द्योतमानैः निःश्वासहार्य्यैः अतिसूक्ष्मैरिति भावः स्पर्शानुमेयैः स्पर्शमात्रवेद्यैः वासोभिः वसनैः।

(७९) उज्ज्वलेति। उज्ज्वलैः निचोलकैः वसनैः अवगुण्ठ्यमानानि आच्छाद्यमानानि हंसकुलानि हंसाकाराणि अङ्गानि येषां तैः शयनीयैः पर्य्यङ्कैः तारा नक्षत्राणि तद्वत् यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैः उपचीयमानैः अलङ्क्रियमाणैः तैः कञ्चुकैः वर्मभिः।

(८०) अनेकेति। अनेकेषु उपयोगेषु व्यवहारेषु पाट्यमानानि छिद्यमानानि तैः पट्टपटीसहस्रैः पट्टवसनसहस्रैः।

(८१) अभिनवेति। अभिनवः रागः रञ्जनं येषां तानि कोमलानि मृदूनि दुकूलानि वसनानि तैः राजमानाः शोभमानाः तैः पटवितानैः वसननिर्मितचन्द्रातपैः इत्यर्थः।

स्तम्भैः उज्ज्वलं रमणीयञ्च औत्सुक्यदञ्च मङ्गल्यञ्च आसीत् राजकुलम्।

देवी तु यशोवती (८३) विवाहोत्सवपर्य्याकुलहृदया हृदयेन भर्त्तरि कुतूहलेन जामातरि स्नेहेन दुहितरि उपचारेण निमन्त्रितस्त्रीषु आदेशेन परिजने शरीरेण सञ्चरणे चक्षुषा कृताकृतप्रत्यवेक्षणेषु आनन्देन महोत्सवे एकापि बहुधा विभक्तेव अभवत्। भूपतिरपि उपर्य्युपरि विसर्जितोष्ट्र-वामीजनितजामातृतोषः सत्यपि आज्ञासम्पादनदक्षे (८४) सुखेक्षणपरे परिजने समं पुत्राभ्यां दुहितृस्नेहविक्लवः सर्वं स्वयम् अकरोत्।

एवञ्च तस्मिन् अविधवामय इव भवति राजकुले मङ्गल-मय इव जायमाने जीवलोके (८५) चारणमयेषु इव लक्ष्य-माणेषु दिङ्मुखेषु पटहमय इव कृतेऽन्तरिक्षे भूषणमय इव

---

(८२) स्तवरकेति। स्तवरकाणां वस्त्रविशेषाणां निवहेन समूहेन निरन्तरम् अविच्छेदं यथा यथा छाद्यमानानि समस्तानि पटलानि छदयः येषां तैः मण्डपैः गृहैः। उच्चित्रेति उच्चित्रैः उन्नतचित्रैः चित्रितैरिति यावत् नेत्रपटैः वसनभेदैः वेष्ट्यमानाः आच्छाद्यमानाः तैः।

(८३) विवाहेति। विवाहोत्सवेन पर्य्याकुलं व्यस्तं हृदयं यस्याः तथाभूता। भर्त्तरि पत्यौ हृदयेन विभक्ता हृदयनिहितपतिकेत्यर्थः कुतूहलेन जामातरि विभक्ता कु[illegible]हलविहितजामातृकेत्यर्थः जामातरि कौतूहलवतीत्यर्थः एवमुत्तरत्र विभक्ते[illegible]नान्वयः। उपचारेण समुचितसम्माननेन। कृतेति कृतानि अकृतानि च तेषां प्रत्यवेक्षणानि परिदर्शनानि तेषु। विसर्जितेति विसर्जिताभिः प्रेषिताभिः उष्ट्रवामीभिः उष्ट्रीभिः विविधद्रव्यवाहिणीभिरिति भावः जनितः उत्पादितः जामातुः वरस्य तोषः प्रीतिः येन तथोक्तः।

(८४) सुखेक्षणपरे सुखदर्शनपरे सुखवचनप्रतीक्षे इति भावः।

(८५) चारणमयेषु नटमयेषु। पटहमये पटहादिवादित्रमये।

भ्रमति परिजने बान्धवमय इव दृश्यमाने (८६) सर्गे निर्वृतिमय इव उपलक्ष्यमाणे काले लक्ष्मीमये इव विजृम्भमाणे महोत्सवे निधाने इव सुखस्य फल इव जन्मनः परिणाम इव पुण्यस्य यौवन इव विभूतेः यौवराज्य इव प्रीतेः सिद्धिकाल इव मनोरथस्य वर्त्तमाने (८७) गण्यमान इव जनाङ्गुलीभिः आलोक्यमान इव मार्गध्वजैः प्रत्युद्गम्यमान इव मङ्गल्यवाद्यप्रतिशब्दकैः (८८) आहूयमान इव मौहूर्त्तिकैः आकृष्यमाण इव मनोरथैः परिष्वज्यमान इव वधूसखीहृदयैः आजगाम विवाहदिवसः। प्रातरेव (८९) प्रतीहारैः समुत्सारितनिखिलानिबद्धलोकं विविक्तम् अक्रियत राजकुलम् ।

अथ प्रतीहारः प्रविश्य नृपसमीपं देव! जामातुः अन्तिकात् ताम्बूलदायकः पारिजातकनामा (९०) सम्प्राप्तः इति अभिधाय स्वाकारं युवानम् अदर्शयत्। राजा तु तं दूरादेव जामातृबहुमानात् दर्शितादरो बालक! कच्चित् कुशली ग्रहवर्मेति पप्रच्छ। (९१) असौ तु समाकर्णितनराधिपध्वनिः

---

(८६) सर्गे सृष्टौ। निर्वृतिमये सुखमये लक्ष्मीमये शोभामये विजृम्भमाणे प्रकाशमाने। निधाने इव आश्रये इव विभूतेः सम्पदः।

(८७) गण्यमान इव संख्यायमान इव आलोक्यमान इव दृश्यमान इव मार्गध्वजैः अध्ववैजयन्तीदण्डैः। प्रत्युद्गम्यमान इव पुरत आगत्य अभिनन्द्यमान इव। मङ्गल्येति मङ्गल्यवाद्यानां प्रतिशब्दकैः प्रतिध्वनिभिः।

(८८) आहूयमान इव आकार्य्यमाण इव मौहूर्त्तिकैः गणकैः परिष्वज्यमान इव आलिङ्ग्यमान इव वध्विति वध्वाः सखीनां हृदयानि तैः।

(८९) प्रतीहारैः दौवारिकैः। समुत्सारितेति समुत्सारिता अपनीता निखिलाः समग्राः अनिबद्धाः बाह्यालोका यस्मात् तथोक्तं विविक्तं विशोधितं विजनं वा।

(९०) सम्प्राप्तः समागतः। स्वाकारं सुन्दराकृतिं सौम्यदर्शनं वा।

धावमानः कतिचित् पदानि उपसृत्य प्रसार्य्य च बाहू सेवा-चतुरः चिरं वसुन्धरायां निधाय मूर्द्धानम् उत्थाय देव! कुशली यथाज्ञापयसि अर्च्चयति च देवं नमस्कारेण इति व्यज्ञापयत्। (९२) आगतजामातृनिवेदनागतञ्च तं ज्ञात्वा कृतसत्कारं राजा यामिन्याः प्रथमे यामे विवाहकालात्ययकृतो यथा न भवति दोष इति सन्दिश्य प्रतीपं प्राहिणोत्।

(९३) अथ सकलकमलवनलक्ष्मीं वधूमुख इव सञ्चार्य्य समवसिते वासरे विवाहदिवसश्रियः पादपल्लव इव रज्यमाने सवितरि (९४) वधूवरानुरागलघूकृतप्रेमलज्जितेषु इव विघट-मानेषु चक्रवाकमिथुनेषु सौभाग्यध्वज इव (९५) रक्तांशुक-सुकुमारवपुषि नभसि स्फुरति सन्ध्यारागे कपोतकण्ठकर्वुरे वरयात्रागमनरजसीव कलुषयति दिङ्मुखानि तिमिरे लग्न-सम्पादनसज्ज इव (९६) उज्जिहाने ज्योतिर्गणे विवाहमङ्गल-

---

(९१) असौ बालकः समाकर्णितेति समाकर्णितः श्रुतः नराधिपस्य राज्ञः ध्वनिर्येन तथोक्तः। सेवाचतुरः सेवायां निपुणः।

(९२) आगतेति आगतस्य उपस्थितस्य जामातुः निवेदनाय ज्ञापनाय आगतः तम्। यामिन्याः रात्रेः यामे प्रहरे। विवाहेति विवाहस्य कालः समयः तस्य अत्ययः अतिक्रमः तेन कृतः जनितः प्रतीपं प्राहिणोत् प्रतिप्रस्थापयामास।

(९३) अथेत्यादि। सकलेति सकलानां कमलवनानां लक्ष्मीं श्रियं सञ्चार्य्य संक्रमय्य समवसिते शेषतां गते।

(९४) वध्विति वधूवरयोः अनुरागेण प्रेम्णा लघूकृतं प्रेम स्वकीयमिति भावः तेन लज्जितानि तेषु इव विघटमानेषु विच्छेदं गच्छत्सु। सौभाग्यध्वज इव उत्सवीयपताकादण्ड इव।

(९५) रक्तेति रक्तांशुकेन सुकुमारं सुदर्शनं वपुः अवयवः यस्य तथाभूते नभसि आकाशे। स्फुरति दीप्यमाने। कपोतेति कपोतानां कण्ठ इव कर्वुरः पांशुलं तस्मिन्। कलुषयति आविलयति मलिनयतीत्यर्थः। लग्नेति लग्नस्य वैवाहिकशुभसमयस्य सम्पादने निर्धारणे सज्जः प्रवृत्तः तस्मिन्निव।

कलश इव उदयशिखरिणा समुत्क्षिप्यमाणे (९७) वर्द्धमान-धवलच्छाये ताराधिपमण्डले वधूवदनलावण्यज्योत्स्नापरिपीततमसि प्रदोषे द्वयोदितसुपहसत्सु इव रजनिकरम् उत्तानितमुखेषु कुमुदवनेषु आजगाम मुहुर्मुहुः (९८) उल्लासितस्फारस्फुरितारुणचामरैः मनोरथैः इव उत्थितरागाग्रपल्लवैः पुरो धावमानैः पादातैः (९९) उत्कर्णकटकहयप्रतिहेषितदीयमानस्वागतैः इव वाजिनां वृन्दैश्च आपूरितदिग्भागः(१००) चलकर्णचामराणां चामीकरमयसर्वोपकरणानां वर्णकलम्बिनां बलिनां घण्टाटाङ्कारिणां करिणां घटाभिः घटयन् इव पुनः

---

(९६) उज्जिहाने उदयमाने ज्योतिर्गणे तारानिकरे ज्योतिषिकनिवहे उदयशिखरिणा उदयाद्रिणा समुत्क्षिप्यमाणे समुन्नम्यमाने।

(९७) वर्द्धमानेति वर्द्धमाना धवला छाया कान्तिः प्रभेत्यर्थः यस्य तथाभूते ताराधिपमण्डले चन्द्रमण्डले। वध्विति वध्वा वदनस्य लावण्यमेव ज्योत्स्ना कौमुदी तया परिपीतं ग्रस्तं तमः अन्धकारं यस्य तथाभूते। प्रदोषे रजनीमुखे। द्वयोदितं सपोदयमानं रजनीकरं चन्द्रम्। उत्तानितमुखेषु उन्मुखेषु विकसितवदनेष्विति भावः आजगाम ग्रहवर्मेति सम्बन्धः।

(९८) उल्लासितेति उल्लासितानि सञ्चालितानि स्फारस्फुरितानि अतिशयेन राजितानि अरुणानि चामराणि यैः तथोक्तानि। उत्थितेति उत्थितः उद्गतो रागो येषां तानि अग्रपल्लवानि पल्लवाग्राणि येषां तैः। धावमानैः गच्छद्भिः पादातैः पादचारिभिः सैनिकैरित्यर्थः।

(९९) उत्कर्णेति उद्गताः कर्णा येषां तेषां कटकहयानां से[illegible]श्वानां प्रतिहेषितैः प्रतिहेषारवैः दीयमानं निवेद्यमानमित्यर्थः स्वागतं सुखेन अ[illegible]नं यैः तथाभूतैः। वाजिनाम् अश्वानां वृन्दैः समूहैः। आपूरितः आकीर्णः दिग्भागो येन तथभूतः।

(१००) चलेति चलानि चपलानि कर्णयोः चामराणि येषां तेषाम्। चामीकरेति चामीकरमयानि स्वर्णमयानि सर्वाणि उपकरणानि अलङ्कारा येषां तेषां वर्णकलम्बिनां विचित्रवर्णरञ्जितानामित्यर्थः बलिनां बलवतां घण्टाटाङ्कारिणां

इन्दूदयविलीनम् अन्धकारं (१) नक्षत्रमालामण्डितमुखीं करिणीं निशाकर इव पौरन्दरीं दिशम् आरूढ़ः प्रकटितविविधविहगविरुतैः (२) तालावचरचारणैः पुरःसरैः बालो वसन्त इव उपवनैः क्रियमाणकोलाहलो (३) गन्धतैलावसेकसुगन्धिना दीपिकाचक्रवालस्य आलोकेन कुङ्कुमपटवासधूलिपटलेन इव पिञ्जरीकुर्वन् सकलं लोकम् (४) उत्फुल्लमल्लिकामुण्डमालामध्याध्यासितकुसुमशेखरेण शिरसा हसन्निव सपरिवेशचन्द्राकरं कौमुदीप्रदोषम् (५) आत्मरूपनिर्जितम-

---

घण्टाध्वनिमतां करिणां हस्तिनां घटाभिः सङ्घैः घटयन्निव समाहरन्निव इन्दूदयविलीनं चन्द्रोदयक्षीणम्।

(१) नक्षत्रेति नक्षत्रमालया सप्तविंशतिमौक्तिकरचितकरिणां माला नक्षत्रमाला उच्यते तया अन्यत्र नक्षत्रमालया तारानिचयेन मण्डितम् अलङ्कृतं मुखं यस्याः ताम्। निशाकरः चन्द्रः। पौरन्दरीं पुरन्दर इन्द्रः तस्येयं पौरन्दरी प्राची ताम्। प्रकटितेति प्रकटितं प्रकीर्त्तितं प्रकाशितञ्च विविधं बहुप्रकारं विचित्रमित्यर्थः विहगेन रागभेदेन वेहाग इति भाषा प्रसिद्धेनेति भावः विहगानां पक्षिणाञ्च विरुतं सङ्गीतवादः शब्दश्च येषां येषु वा तैः।

(२) तालेति तालेन सङ्गीताङ्गविशेषेण अवचरन्ति आलपन्तीति तथोक्ता ये चारणाः कुशीलवाः तैः। बालः नवः तरुण इत्यर्थः अभिनवश्च क्रियमाणकोलाहलः क्रियमाणकलकलनिनादः।

(३) गन्धेति गन्धतैलानाम् अवसेकेन प्रयोगेण सुगन्धिः तेन। दीपिकाचक्रवालस्य दीपमण्डलस्य आलोकेन उद्योतेन। कुङ्कुमेति कुङ्कुमानां पटवासधूलयः तेषां पटलेन निचयेन पिञ्जरीकुर्वन् रञ्जयन्नित्यर्थः।

(४) उत्फुल्लेति। उत्फुल्लानां विकस्वराणां मल्लिकानां या मुण्डमाला शिरोमालिका तस्या मध्यम् अध्यासितं निवेशितं कुसुमशेखरं पुष्पमयं शिरोभूषणं यस्य तेन। सपरिवेशचन्द्राकरं परिधिवेष्टितचन्द्रं कौमुदीप्रदोषं ज्योत्स्नाढ्यं रजनीमुखम्।

करकेतुकरापहृतेन कार्मुकेण इव कौसुमेन दाम्ना (६) विरचितवैकक्ष्यकविलासः कुसुमसौरभगर्वभ्रान्तभ्रमरकुलकलप्रलापसुभगः पारिजात इव जातः श्रिया सह पुनः अवतारितो मेदिनीम् नववधूवदनावलोकनकुतूहलेन इव क्वथमाणहृदयः पतन्निव सुखेन (७) प्रत्यासन्नलग्नो ग्रहवर्मा ।

(८) राजा तु तम् उपद्वारम् आगतं चरणाभ्यामेव राजचक्रानुगम्यमानः ससुतः प्रत्युज्जगाम । अवतीर्णञ्च तं कृतनमस्कारं मन्मथमिव माधवः प्रसारितभुजो गाढ़म् आलिलिङ्ग । यथाक्रमं परिष्वक्तराज्यवर्द्धनहर्षञ्च हस्ते गृहीत्वा अभ्यन्तरं निन्ये । स्वनिर्विशेषासनदानादिना च एनम् उपचारेण उपचचार ।

(९) नचिरात् च गम्भीरनामा नृपतेः प्रणयी विद्वान्

---

(५) आत्मेति । आत्मनः स्वस्य रूपेण सौन्दर्य्येण निर्जितस्य पराजितस्य मकरकेतोः कामस्य करात् हस्तात् अपहृतं तेन कार्मुकेण धनुषा कौसुमेन पुष्परचितेन दाम्ना स्रजा ।

(६) विरचितेति । विरचितः सम्पादितः वैकक्ष्यकस्य वामस्कन्धात् तिर्य्यगालम्बिनो हारविशेषस्य विलासः शोभा येन तथोक्तः । कुसुमेति कुसुमानां सौरभात् गर्वेण उल्लासेन भ्रान्तानां भ्रमतां भ्रमराणां कुलस्य वृन्दस्य कलप्रलापेन मधुरास्फुटेन झङ्कारेण सुभगः मनोहरः पारिजात इव देवतरुविशेष इव श्रिया लक्ष्म्या सहोदरयेति भावः । अवतारितः अवतारं नीतः विधात्रेति शेषः ।

(७) प्रत्यासन्नलग्नः सन्निहितवैवाहिकशुभक्षण इत्यर्थः ।

(८) राजेत्यादि । उपद्वारं द्वारसमीपं द्वारं वा विभक्त्यर्थे अव्ययीभावः । राजचक्रानुगम्यमानः राजसमूहैः अनुगम्यमानः । माधवो कृष्णः वसन्तः । मन्मथमिव प्रद्युम्नमिव काममिव च । उपचारेण पूजोपकरणेन उपचचार पूजयामास ।

(९) न चिरात् नातिविलम्बेन इत्यर्थः द्विजन्मा ब्राह्मणः चिरात् वंशी

द्विजन्मा ग्रहवर्माणम् उवाच तात! त्वां प्राप्य चिरात् खलु राज्यश्रिया घटितौ तेजोमयौ सकलजगद्गीयमानबुधकर्णानन्दकारिगुणगणौ सोमसूर्य्यवंशौ इव पुष्पभूतिमुखरवंशौ। प्रथममेव कौस्तुभमणिरिव गुणैः स्थितोऽसि हृदये देवस्य। इदानीन्तु शशीव शिरसा परमेश्वरेण असि वोढ़व्यो जात इति।

एवं वदति एव तस्मिन् नृपमुपसृत्य मौहूर्त्तिका देव! समासीदति लग्नवेला व्रजतु जामाता (१०) कौतुकगृहमिति ऊचुः। अथ नरेन्द्रेण उत्तिष्ठ गच्छ इति गदितो ग्रहवर्म्मा प्रविश्य अन्तःपुरं जामातृदर्शनकुतूहलिनीनां स्त्रीणां पतितानि लोचनसहस्राणि विकचनीलकुवलयवनानि इव लङ्घयन् आससाद कौतुकगृहद्वारम्। निवारितपरिजनश्च प्रविवेश।

(११) अथ तत्र कतिपयाप्तप्रियसखीस्वजनप्रमदाप्राय-

कालात् राज्यश्रिया तदाख्यया राजकन्यया राज्यलक्ष्म्या च घटितौ योजितौ सङ्गतौ इत्यर्थः तेजोमयौ प्रतापसम्पन्नौ ज्योतिर्मयौ च। सकलेति सकलैः जगद्भिः सकलेषु जगत्सु वा गीयमानाः कीर्त्त्यमानाः बुधानां विदुषां कर्णानन्दकारिणः बुधकर्णयोः चन्द्रसुतसूर्य्यसुतयोः आनन्दकारिणश्च गुणगणाः गुणसङ्घाः ययोः तथाभूतौ। पुष्पभूतिः प्रभाकरवर्द्धनस्य पूर्वपुरुषः मुखरः ग्रहवर्मणः पूर्वपुरुषः तयोः वंशौ। कौस्तुभमणिरिव तदाख्यमहारत्नमिव। गुणैः धैर्य्यगाम्भीर्य्यादिभिः सूत्रैश्च देवस्य राज्ञः विष्णोश्च हृदये अन्तःकरणे वक्षसि च। शशीव चन्द्र इव परमेश्वरेण सार्वभौमेण हरेण च वोढ़व्यः धार्य्यः।

(१०) मौहूर्त्तिका गणकाः समासीदति समासन्नः भवति लग्नवेला शुभराश्युदयकालः। व्रजतु गच्छतु कौतुकगृहं वैवाहिकमण्डलम्। विकचेति विकचानि प्रस्फुटितानि नीलकुवलयवनानि नीलोत्पलकाननानि लङ्घयन् अतिक्रामन्।

(११) अथेत्यादि। वधूमपश्यदित्यन्वयः। तां विशिनष्टि कतीति कतिपया

परिवाराम् (१२) अरुणांशुकावगुण्ठितमुखीं प्रभातसन्ध्या-मिव स्वप्रभया निष्प्रभान् प्रदीपकान् कुर्वाणाम् (१३) अतिसौकुमार्य्यशङ्कितेन इव यौवनेन नातिनिर्भरमुपगूढ़ाम् (१४) साध्वसनिरुध्यमानहृदयदेशदुःखमुक्तैः निभृतायतैः (१५) श्वसितैः अपयान्तं कुमारभावम् इव अनुशोचन्तीम् अत्युत्कम्पिनीं पतनभिया इव त्रपया निष्पन्दं धार्य्यमाणां हस्तं तामरसप्रतिपच्चम् आसन्नग्रहणं शशिनमिव रोहिणीं (१६) भयवेपमानमानसाम् अवलोकयन्तीं चन्दनधवलतनु-लतां ज्योत्स्नादानसञ्चितलावण्यात् कुमुदिनीगर्भात् इव

आप्ताः विश्वस्ताः प्रियसख्यः स्वजनानां बन्धुजनानां प्रमदाश्च प्रायेण परिवाराः यस्याः तां ताभिः वेष्टितामिति भावः ।

(१२) अरुणेति । अरुणेन रक्तेन अंशुकेन वसनेन अवगुण्ठितम् आच्छादितं मुखं यस्याः ताम् । प्रभातसन्ध्यामिव प्रातःसन्ध्यामिव । निष्प्रभान् प्रभारहितान् मलिनान् इत्यर्थः ।

(१३) अतीति । अतिसौकुमार्य्यम् अतिमार्दवं तेन शङ्कितं विनाशात् भीतमित्यर्थः तेनेव नातिनिर्भरं नातिगाढ़म् उपगूढ़ा आलिङ्गिता तां नवयौवना-मिति भावः ।

(१४) साध्वसेति । साध्वसेन इतःपरमन्यस्य वयंस आगमने अशुभं वा भवेदिति भयेनेति भावः निरुध्यमानः अमङ्गलमत्र मा विशेदिति अवरुध्य-मानः हृदयदेशः चित्तदेशं तस्मात् दुःखेन अवकाशनिरोधजनितादिति भावः मुक्तैः त्यक्तैः निभृतायतैः असरष्टायतैः इत्यर्थः उद्वेगादिति भावः ।

(१५) श्वसितैः दीर्घनिःश्वासैः अपयान्तम् अपसरन्तम् आत्मानं त्य[क्त्वा] [गच्छन्त]मिति यावत् कुमारभावं कौमारम् अनुशोचन्तीं शोकेन चिन्तयन्तीम् इत्यर्थः । [अत्युत्]-कम्पिनीम् अतिशयेन उत्कम्पमानां त्रपया लज्जया निष्पन्दं निश्चलं यथा तथा धार्य्यमाणाम् अवलम्ब्यमानां तामरसप्रतिपच्चं रक्तोत्पलनिभं रक्तकमलवैरिणम् इत्यर्थश्च । आसन्नग्रहणं सन्निहितपरिणयं सन्निहितग्रासञ्च ।

(१६) भयेति । भयेन वेपमानं कम्पमानं मानसं यस्याः ताम् अवलोकयन्तीं पश्यन्तीम् । चन्दनेति चन्दनेन चन्दनानुलेपनेन धवला तनुलता शरीरयष्टिः

प्रसूतां (१७) कुसुमामोदनिर्हारिणीं वसन्तहृदयात् इव निर्गतां निश्वासपरिमलाकृष्टमधुकरकुलां मलयमारुतात् इव उत्पन्नां कृतकन्दर्पानुसरणां रतिमिव पुनर्जातां (१८) प्रभा-लावण्यमदसौरभमाधुर्य्यैः कौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृत-प्रभवैः (१९) सर्वरत्नगुणैः अपरामिव सुरासुररुषा रत्नाकरेण कल्पितां श्रियं स्निग्धेन बालिकालोकेन सितसिन्धुवारकुसुम-मञ्जरीभिः इव मुक्तादीधितिभिः कल्पितकर्णावतंसां (२०) कर्णाभरणमरकतप्रभाहरितशाद्वलेन कपोलस्थलीतलेन विनो-

---

यस्याः ताम्। ज्योत्स्नेति ज्योत्स्नानाम् आदानेन ग्रहणेन सञ्चितं परिपुष्टं लावण्यं कान्तिविशेषः यस्य तस्मात् कुमुदिनीगर्भात् कुमुदिन्या जठरादिव प्रसूतां निर्गताम्।

(१७) कुसुमेति। कुसुमानाम् आमोदः सौरभं तेन निर्हरति लोकान् रञ्जयतीति यावत् तथोक्ता ताम्। निःश्वासेति निःश्वासपरिमलेन आकृष्टानि मधुकरकुलानि भृङ्गवृन्दानि यया ताम्। कृतेति कृतं कन्दर्पस्य मदनस्य अनुसरणं यया ताम्।

(१८) प्रभेति। प्रभा कान्तिः लावण्यं मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवा-न्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिह स्मृतमित्युक्तलक्षणं मदः मद्यपान-जनितः उल्लासः सौरभं परिमलः माधुर्यं सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता इत्युक्तलक्षणं तैः कौस्तुभशशिमदिरापारिजातामृतप्रभवैः तत्र कौस्तुभस्य गुणः प्रभा शशिनो गुणो लावण्यं मदिराया गुणः मदः पारिजातस्य गुणः सौरभम् अमृतस्य गुणो माधुर्य्यमिति द्रष्टव्यम्।

(१९) सर्वरत्नगुणैः सर्वेषां रत्नानाम् उत्कृष्टानां वस्तूनां जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिह कथ्यते इत्युत्पलमाला। गुणाः उत्कर्षाः। सुरासुररुषा देवासुरान् प्रति कोपेन मन्थनजनितेन इति भावः रत्नाकरेण समुद्रेण कल्पितां रचिताम् स्निग्धेन बालिकालोकेन कुमारीमनेन सिताभिः सिन्धुवारकुसुमानां मञ्जरीभिः मुक्तादीधितिभिरिव मौक्तिकप्रभाभिरिव कल्पितः कर्णावतंसः कर्णभूषणं यस्याः ताम्।

दयन्तीम् इव हारिणीं लोचनच्छायाम् अधोमुखं वरकौतुकालोकनाकुलं मुहुर्मुहुः (२१) कृतमुखोन्नमनप्रयत्नं सखीजनं हृदयञ्च निर्भर्त्सयन्तीं वधूम् अपश्यत्।

प्रविशन्तमिव तं हृदयचौरं बध्वा समर्पितं जग्राह कन्दर्पः। (२२) परिहासस्मेरमुखीभिः च नारीभिः कौतुकगृहे यद् यत् कार्य्यते जामाता तत्तत्सर्वम् अतिपेशलं चकार। (२३) कृतपरिणयानुरूपवेशपरिग्रहां गृहीत्वा करे वधूं निर्जगाम। (२४) जगाम च नवसुधाधवलां निमन्त्रितागतैः तुषारशैलोपत्यकाम् इव (२५) त्र्यम्बकाम्बिकाविवाहाहूतैः भूभृद्भिः परिवृतां (२६) सेकसुकुमारयवाङ्कुरदन्तुरैः पञ्चास्यैः

---

(२०) कर्णेति। कर्णाभरणेषु यानि मरकतानि हरिन्मणयः तेषां प्रभाभिः हरितशाद्वलेन श्यामघासनिभेन कपोलस्थलीतलेन गण्डतटेन विनोदयन्तीमिव प्रीणयन्तीमिव हारिणीं मनोहारिणीं लोचनच्छायां नेत्रकान्तिम्। अधोमुखम् अवनतमुखं वरस्य कौतुकेन आलोकने दर्शने आकुलं व्यापृतम्।

(२१) कृतेति। कृतः मुखस्य उन्नमने उत्तोलने प्रयत्नः येन तम्। हृदयं चित्तं निर्भर्त्सयन्तीं निन्दन्तीम्।

(२२) परिहासेति। परिहासेन स्मेरं मृदुहसितं मुखं यासां ताभिः। अतिपेशलम् अतिमार्दवं यथा तथा चकार कृतवान्।

(२३) कृतेति। कृतः परिणयस्य अनुरूपः वेशस्य परिच्छदस्य परिग्रहो यया तथोक्ताम।

(२४) जगाम वेदीमित्युत्तरेणान्वयः। तां विशिनष्टि नव इत्यादि। नवाभिः नूतनाभिः सुधाभिः चूर्णलेपैः इत्यर्थः धवलिता ताम्। निमन्त्रिताः सन्तः आगताः तैः तुषारशैलस्य हिमगिरेः उपत्यकामिव आसन्नां भूमिमिव उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरित्यमरः।

(२५) त्र्यम्बकाम्बिकाविवाहाहूतैः हरगौरीविवाहाहूतैः भूभृद्भिः राजभिः पर्वतैश्च परिवृताम् आकीर्णाम्।

(२६) सेकेति। सेकेन जलधारासेचनेन सुकुमाराः सुकोमलाः ये यवाङ्कुराः

कलशैः कोमलवर्णिकाविचित्रैः अमत्रसुखैश्च (२७) मङ्गल्य-फलहस्ताभिः अञ्जलिकारिकाभिः उद्भासितपर्य्यन्ताम् (२८) उपाध्यायोपधीयमानेन्धन-धूमायमानाग्निसन्धुक्षण-क्षणिकोप-द्रष्टृद्विजाम् (२९) उपकण्ठानुनिहितानुपहतहरितकुशां सन्निहितदृषदजिनाज्यस्रुक्समित्पूलीनिवहां (३०) नूतन-शूर्पार्पितश्यामलशमीपलाशमिश्रलाजहासिनीं वेदीम्। आरु-रोह च तां दिवमिव सज्योत्स्नः शशी। समुत्ससर्प च (३१) वेल्लितारुणशिखापल्लवस्य शिखिनः कुसुमायुध इव

तैः दन्तुराः सञ्जातदन्ता इव लक्ष्यमाणाः तैः पञ्चास्यैः पञ्चमुखैः कलसैः कुम्भैः कोमलाभिः वर्णिकाभिः वर्णविशेषैः विचित्राः तैः अमत्रमुखैः रौप्यमयैः अमित्र-मुखैरिति पाठान्तरम्।

(२७) मङ्गल्येति। मङ्गलाय हितं मङ्गल्यं फलं हस्ते यासां ताभिः अञ्जलि-कारिकाभिः मृण्मयप्रतिमाभिः शालभञ्जिकाभिर्वा उद्भासितपर्य्यन्तां विद्योतित-प्रान्तभागाम्।

(२८) उपाध्यायेति। उपाध्यायेन गुरुणा पुरोधसेति यावत् उपधीयमा-नानि अर्प्यमाणानि इन्धनानि काष्ठानि अग्निसंस्थापनार्थमिति भावः तैः धूमाय-मानो योऽग्निः तस्य सन्धुक्षणे प्रज्वालने क्षणिकः व्यग्रः उपद्रष्टा साक्षीभूतः द्विजः यस्यां तथोक्ताम्।

(२९) उपेति। उपकण्ठासु अग्निसमीपे निहिताः स्थापिताः अनुपहताः अच्छिन्नाः हरिताः कुशा यस्यां ताम्। सन्निहितेति। दृषत् शिला अजिनं चर्म आज्यं घृतं स्रुक् होमभाण्डं समिधः काष्ठानि तेषां पूल्यः श्रेणयः तासां निवहाः सङ्घाः सन्निहिताः यस्यां ताम्।

(३०) नूतनेति। नूतने नवे शूर्पे अर्पितानि श्यामलानि शमीपलाशानि शमीपत्राणि तैः मिश्राः संवलिताः लाजाः तैः हसति राजते इति तथाविधा ताम्। तां वेदीम् आरुरोह। सज्योत्स्नः ज्योत्स्नासहितः सवधूक इति भावः। समुत्ससर्प उपाविशत्।

(३१) वेल्लितेति। वेल्लिताः चलिताः अरुणा रक्ताः शिखाः पल्लवा इव

र्त्तिद्वितीयो रक्ताशोकस्य समीपम्। हुते च (३२) हुतभुजि दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभिः बधूवदनविलोकनकुतूहलिनीभिः इव ज्वालाभिः एव सह प्रदक्षिणं बभ्राम। पात्यमाने च लाजाञ्जलौ नखमयूखधवलिततनुः अदृष्टपूर्वबधूवररूपविस्मयस्मेर इव अदृश्यत विभावसुः।

अत्रान्तरे (३३) स्वच्छकपोलोदरसंक्रान्तमनलप्रतिबिम्बमिव निर्वापयन्ती (३४) स्थूलमुक्ताफलविमलवाष्पविन्दुसन्दोहदर्शितदुर्दिना निर्वदनविकारं रुरोद बधूः। (३५) उदश्रुविलोचनानाञ्च बान्धवबधूनाम् उदपादि महान् आक्रन्दः। परिसमापितवैवाहिकक्रियाकलापस्तु जामाता बध्वा समं प्रणनाम श्वशुरौ। (३६) प्रविवेश च द्वारपक्षलिखितरतिप्रीतिदैवतं प्रणयिभिः इव प्रथमप्रविष्टैः अलिकुलैः

शिखा इव पल्लवाश्च यस्य तथाभूतस्य शिखिनः अग्नेः रक्ताशोकस्य विकसिताशोकस्य।

(३२) हुतभुजि अग्नौ दक्षिणावर्त्तप्रवृत्ताभिः प्रदक्षिणप्रसृताभिरित्यर्थः ज्वालाभिः शिखाभिः। पात्यमाने प्रक्षिप्यमाणे अर्प्यमाणे इत्यर्थः। नखेति नखानां मयूखेन धवलिता तनुः यस्य तथाभूतः अतएव अदृष्टपूर्वेण बधूवरयोः रूपेण यो विस्मयः चमत्कारः तेन स्मेर इव सहास इव। विभावसुः अग्निः।

(३३) स्वच्छेति। स्वच्छं कपोलस्य उदरं संक्रान्तः तम् अनलप्रतिबिम्बमिव अग्निप्रतिरूपमिव।

(३४) स्थूलेति। स्थूलानि मुक्ताफलानि इव विमला वाष्पविन्दूनां सन्दोहः समूहः तैः दर्शितं दुर्दिनं यया तथाभूता। निर्वदनविकारं, नास्ति वदनस्य विकारः विकृतिः यस्मिन् तद् यथा तथा।

(३५) उदश्रुविलोचनानाम् उद्गतवाष्पनेत्राणाम्।

(३६) प्रविवेश वासगृहमित्युत्तरेण सम्बन्धः। तदेव विशिनष्टि द्वारेत्यादि।

छातकोलाहलम् (३७) अलिकुलपक्षपवनप्रेङ्खोलितैः कर्णोत्पलप्रहारभयप्रकम्पितैः इव मङ्गलप्रदीपैः प्रकाशितम् (३८) एकदेशलिखितस्तवकितरक्ताशोकतरुतलभाजा अधिज्यचापेन तिर्य्यक्कूणितनेत्रत्रिभागेण शरमृजूकुर्वता कामदेवेन अधिष्ठितम् एकपार्श्वन्यस्तेन काञ्चनचामरकेण इतरपार्श्ववर्त्तिन्या च (३९) दान्तशफरुकधारिण्या कनकपुत्त्रिकया साक्षाल्लक्ष्म्येव उद्दण्डपुण्डरीकहस्तया सनाथेन सोपधानेन स्वास्तीर्णेन शयनेन शोभमानं शयनशिरोभागस्थितेन च (४०) स्रतकुमुदशोभेन कुसुमायुधसाहायकाय आगतेन शशिनेव निद्राकलशेन राजतेन विराजमानं वासगृहम्।

द्वारपक्षे पक्षद्वारे लिखितं चित्रितं रतिप्रीतिदैवतं रतिरेव प्रीतिदैवतं यस्य तत्। शयशिभिरिव सुहृद्भिरिव।

(३७) अलीति। अलिकुलानां भ्रमरवृन्दानां पक्षपवनेन प्रेङ्खोलिताः कम्पिताः तैः। कर्णेति कर्णोत्पलस्य प्रहारात् भयेन प्रकम्पितैरिव।

(३८) एकेति। एकदेशे एकस्मिन् विभागे लिखितः चित्रितः स्तवकितः सञ्जातस्तवकः रक्ताशोकतरुः तस्य तलं भजते इति तथोक्तेन तत्तलस्थितेन इत्यर्थः अधिज्यचापेन मौर्वीयुतधनुषा। तिर्य्यगिति तिर्य्यग् यथा तथा कूणितः सङ्कोचितः. नेत्रत्रिभागः येन तथाविधेन अपाङ्गावलोकनतत्परेणेत्यर्थः। शरम् ऋजूकुर्वता सन्दधतेत्यर्थः। एकपार्श्वन्यस्तेन एकपार्श्वनिहितेन काञ्चनचामरकेण काञ्चनं सौवर्णं चामरकं चमरमृगप्रतिकृतिः तेन।

(३९) दान्तेति। दान्तं गजदन्तमयं शफरुकं धरतीति तथोक्तया। कनकपुत्तिकया काञ्चनपुत्तलिकया। उद्दण्डेति उद्दण्डम् उन्नतनालं पुण्डरीकं श्वेतपद्मं हस्ते यस्याः तथाभूतया। सनाथेन युक्तेन सोपधानेन उपधानं बालिश इति भाषाप्रसिद्धं तत्सहितेन स्वास्तीर्णेन शोभनास्तरणशालिना।

(४०) स्रतेति। स्रता कुमुदेन कुमुदस्य वा शोभा यस्य तेन राजतेन रौप्यमयेण।

तत्र च (४१) व्रीडाया नववधूकायाः पराङ्मुखप्रसुप्ताया मणिभित्तिदर्पणेषु मुखप्रतिबिम्बानि (४२) प्रथमालापाकर्णनकौतुकागतगृहदेवताननानीव मणिगवाक्षकेषु वीक्षमाणः क्षणदां निन्ये । स्थित्वा च श्वशुरकुले (४३) शीलेन अमृतमिव श्वश्रूहृदये वर्षन् अभिनवाभिनवोपचारैः अपुनरुक्तानि आनन्दमयानि दश दिनानि स्थित्वा दत्त्वा राजदौवारिकमिव राजकुले रणरणकं यौतुकनिवेदितानि इव शम्बलानि आदाय हृदयानि सर्वलोकस्य कथं कथमपि विसर्जितो नृपेण वध्वा सह स्वदेशम् अगमदिति ।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते चतुर्थः उच्छ्वासः ।

---

(४१) व्रीडाया लज्जितायाः । मणीति मणिभित्तयः रत्नकुड्यानि एव दर्पणाः आदर्शाः तेषु ।

(४२) प्रथमेति । प्रथमालापस्य आकर्णने श्रवणे यत् कौतुकं तस्मै आगता या गृहदेवताः तासाम् आननानि इव मुखानि इव मणिगवाक्षेषु रत्नमयवातायनेषु वीक्षमाणः पश्यन् क्षणदां रात्रिम् ।

(४३) शीलेन सच्चरितेन । अपुनरुक्तानि अनधिकानि । रणरणकं विच्छेदजनितमुद्वेगम् । शम्बलानि पाथेयानि ।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्यविरचिता हर्षचरितस्य चतुर्थोच्छ्वासव्याख्या समाप्ता ।

पञ्चमः उच्छ्वासः ।

नियतिर्विधाय पुंसां प्रथमं सुखमुपरि दारुणं दुःखम् ।
कृत्वालोकं तरला तड़िदिव वज्रं निपातयति ॥ १ ॥
पातयति महापुरुषान् सममेव बहूननादरेणैव ।
परिवर्त्तमान एकः कालः शैलानिवानन्तः ॥ २ ॥

(३) अथ कदाचित् राजा राज्यवर्द्धनं कवचहरम् आहूय हूणान् हन्तुं हरिणान् इव हरिर्हरिणेश्वकिशोरम् अपरिमितबलानुयातं चिरन्तनैः अमात्यैः अनुरक्तैश्च महासामन्तैः कृत्वा साभिसारम् उत्तरापथं प्राहिणोत् ।

(४) प्रयान्तञ्च तं देवो हर्षः कतिचित्प्रयाणकानि तुरङ्गमैः अनुवव्राज । प्रविष्टे च (५) कैलासप्रभाभासिनीं ककुभं

नियतिरिति । नियतिर्दैवं दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिरित्यमरः प्रथमम् आदौ इत्यर्थः पुंसां सुखं तरला चपला तड़ित् विद्युदिव आलोकं कृत्वा उपरि पश्चात् वज्रमिव दारुणं भीषणं दुःखं निपातयति ॥ १ ॥

पातयतीति । अनन्तः अशेषः एकः कालः परिवर्त्तमानः परिभ्रमन् शैलानिव पर्वतानिव बहून् महापुरुषान् अनादरेणैव अवहेलनैव पातयति ध्वंसयति । एतेन ...विराजनिधनं सूचितम् । उभयत्रापि उपमालङ्कारः ॥ २ ॥

(३) अथेत्यादि । कवचहरं वर्मधरम् । हूणान् तदाख्यान् क्षत्रियान् । हरिः सिंहः । हरिणेश्वकिशोरं मृगेन्द्रशिशुम् अपरिमितबलानुयातं प्रभूतैः सैनिकैः अनुयातम् ।

(४) प्रयान्तं गच्छन्तं रणार्थेति शेषः । प्रयाणकानि पथः ।

(५) कैलासेति । कैलासस्य अद्रेः प्रभया भासते द्योतते इति तच्छीला तां

भ्रातरि वर्त्तमानो नवे वयसि विक्रमरसानुरोधिनि (६) केसरिशरभशार्दूलवराहबहुलेषु तुषारशैलोपकण्ठेषु (७) उत्कण्ठमानवनदेवताकटाक्षांशुशारितशरीरकान्तिः क्रीड़न् मृगयां मृगलोचनः कतिपयानि अहानि बहिरेव व्यलम्बत। चकार च (८) आकर्णान्ताकृष्टकार्मुकनिर्गतभासुरभल्लवर्षी स्वल्पीयोभिः एव दिवसैः निःश्वापदानि अरण्यानि।

एकदा तु (९) वासतेय्याः तुरीये यामे प्रत्युषसि एव स्वप्ने चटुलज्वालापुञ्जपिञ्जरीकृतसकलककुभा दुर्निवारेण दवहुतभुजा दह्यमानं केसरिणम् अद्राक्षीत्। तस्मिन् एव च

ककुभं दिशं भ्रातरि राज्यवर्द्धने। विक्रमरसानुरोधिनि विक्रमे यो रसः अनुरागः उत्साह इति यावत् तम् अनुरुध्यते इति तथाभूते विक्रमरसानन्दिनीत्यर्थः।

(६) केशरीति। केशरिणः सिंहाः शरभाः अष्टापदमृगाः शार्दूला व्याघ्राः वराहाः शूकराः तैः बहुलेषु आकीर्णेषु यद्वा ते बहुलाः प्रभूता येषु तथोक्तेषु तुषारशैलोपकण्ठेषु हिमाद्रिसविधेषु।

(७) उत्कण्ठेति। उत्कण्ठमानानां तादृशवीरपुरुषदर्शनेन अङ्गमानानाम् इत्यर्थः। वनदेवतानां वनाधिष्ठातृदेवीनां कटाक्षाः तिर्य्यगवलोकितानि तेषाम् अंशुभिः मयूखैः शारिता चित्रिता शरीरकान्तिः यस्य तथाभूतः मृगलोचनः हरिणायतनयनः। व्यलम्बत विलम्बं कृतवान्।

(८) आकर्णेति। कर्णान्तात् आ आकर्णान्तम् आकृष्टात् कार्मुकात् धनुषः निर्गतान् निःसृतान् भासुरान् प्रदीप्तान् तीक्ष्णानिति भावः। भल्लान् तदाख्यास्त्रविशेषान् वर्षति मुञ्चतीति तथाभूतः स्वल्पीयोभिः अत्यल्पैः निःश्वापदैः श्वापदरहितानि हिंस्रजन्तुशून्यानीत्यर्थः।

(९) वासतेय्याः वसतिः रात्रिरेव वासतेयी स्वार्थे ष्णिप्रत्ययः। तस्याः वसती रात्रि वैश्वनीरित्यमरः। तुरीये चतुर्थे यामे प्रहरे प्रत्यूषसि प्रभाते। चटुलेति चटुलानां चञ्चलानाम् इतस्ततः सञ्चरन्तीनामित्यर्थः। ज्वालानां शिखानां पुञ्जैः समूहैः पिञ्जरीकृताः पिङ्गलिताः सकलाः ककुभः दिशः येन तथाभूतेन

दावदहने (१०) समुत्सृज्य शावकान् उत्प्लुत्य च आत्मानं पातयन्तीं सिंहीम् अपश्यत्। आसीच्च अस्य चेतसि (११) लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमया बन्धनपाशाः यदाकृष्टाः तिर्य्यञ्चोऽपि एवम् आचरन्तीति प्रबुद्धस्य च अस्य मुहुर्मुहुः (१२) दक्षिणेतरम् अक्षि पस्पन्दे गात्रेषु च अकस्मादेव वेपथुः विपप्रथे निर्निमित्तम् एव अन्तर्बन्धनस्थानात् चचाल इव हृदयम् अकारणादेव च अजायत गरीयसी दुःखासिका। किमिदमिति च (१३) समुत्पन्नविविधविकल्पविमथितमतिः अपगतधृतिः चिन्तावनमितवदनः स्तिमिततारकेण चक्षुषा (१४) समुद्भिद्यमानस्थलकमलिनीवनामिव चकार चकोरेक्षणः क्षणं क्षौणीम्। अह्नि च तस्मिन् शून्येन एव च चेतसा चिक्रीड़ मृगयाम्। आरोहति च (१५) हरिितहये मध्यमह्नो

दुर्निवारेण :निवारयितुमशक्येन अनिर्वापनीयेन इत्यर्थः। दवहुतभुजा दावाग्निना केसरिणं सिंहम्। एतेन पितुर्गात्रदाहरूपी व्याधिः सूचितः।

(१०) समुत्सृज्य परित्यज्य एतेन अस्य मातुरग्निप्रवेशः सूचितः।

(११) लोके जगति संसारे इत्यर्थः बन्धनपाशाः बन्धनरज्जवः यदाकृष्टाः यैः पाशैः आकृष्टाः नियन्त्रिताः तिर्य्यञ्चः पशुपक्ष्यादयः एवम् अग्निप्रवेशेन आत्मत्यागमिति भावः।

(१२) दक्षिणेतरं वामम् अक्षि नेत्रं वेपथुः कम्पः विपप्रथे अभूदित्यर्थः निर्निमित्तम् अहेतुकम्। दुःखासिका दुःखेन अवस्थानम्।

(१३) समुत्पन्नेति। समुत्पन्नेन आविर्भूतेन विविधेन नानाप्रकारेण विकल्पेन संशयेन विमथिता आलोड़िता मतिर्यस्य तथाभूतः अपगतधृतिः अधीरः। चिन्तेति चिन्तया दुर्भावनया अवनमितं वदनं येन तथाभूतः स्तिमिततारकेण निश्चलकनीनिकेन।

(१४) समुद्भिद्यमानेति। समुद्भिद्यमानं विकासं गच्छत् स्थलकमलिनीवनं यस्याः तामिव क्षौणीं पृथ्वीं चकोरेक्षणः चकोरनेत्रः।

भवनम् आगत्य उभयतो मन्दमन्दं संवाह्यमानतनुतालवृन्तः क्षितितलवितताम् (१६) अतिशिशिरमलयजरसलवलुलित-वपुषम् इन्दुधवलोपधानधारिणीं वेत्रपट्टिकाम् अधिशयानः साशङ्क एव तस्थौ।

(१७) अथ दूरादेव लेखगर्भया नीलीरागमेचकरुचा चीरचीरिकया रचितमुण्डमालकं (१८) श्रमातपाभ्याम् आरोप्यमाणकायकालिमानम् अन्तर्गतेन शोकशिखिना अङ्गारताम् इव नीयमानम् (१९) अतित्वरागमनद्रुततरपदो-द्धूयमानधूलिराजिव्याजेन राजवार्त्ताश्रवणकुतूहलिन्या मेदिन्या

---

(१५) हरितहये हरिदश्वे सूर्ये इत्यर्थः अह्नो दिवसस्य मध्यम् आरोहति उत्पतति। उभयतः उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः। संवाह्यमानेति संवाह्यमानं संवीज्यमानं तनु स्वल्पं क्षुद्रमित्यर्थः तालवृन्तं यस्य तथाभूतः क्षितितल-विततां पृथ्वीतलविस्तृताम्।

(१६) अतिशिशिरेति। अतिशिशिरेण अतिशीतलेन मलयजरसस्य चन्दन-रसस्य लवेन विन्दुना लुलितं लिप्तं वपुः शरीरं यस्य तथोक्ताम्। इन्दुधवलेति इन्दुः चन्द्रः तद्वत् धवलम् उपधानं शिरोरक्षणार्थं तूलपूर्णवसनविशेषः तत् धरतीति ताम् तद्विशिष्टामित्यर्थः वेत्रपट्टिकां वेत्रनिर्मितपर्य्यङ्किकाम्। साशङ्कः सोद्वेगः।

(१७) अथ कुरङ्गकनामानम् आयान्तम् अद्राक्षीदिति सम्बन्धः तं विशिनष्टि लेखगर्भयेत्यादिभिः लेखगर्भया अन्तर्गतलिपिना। नीलीति नीलीरागः नीलवर्णः तेन तद्वद्वा मेचका श्यामला रुक् कान्तिः यस्याः तया चीरचीरिकया वसन-खण्डेन। रचितेति रचिता कृता मुण्डमाला शिरोमाला शिरोवेष्टनमित्यर्थः येन तम्।

(१८) श्रमेति। श्रमेण आतपेन च आरोप्यमाणः उत्पाद्यमानः कायस्य देहस्य कालिमा कार्ष्ण्यं यस्य तम्। अन्तर्गतेन हृदयस्थेन शोकशिखिना शोका-ग्निना अङ्गारतामिव नीयमानं कृष्णवर्णदेहप्रक्षमिति भावः।

(१९) अतीति। अतित्वरया अतिवेगेन आगमनं तस्मिन् द्रुततरेण पदेन

इव अनुगम्यमानम् (२०) अभिमुखपवनप्रेङ्खप्रविततोत्तरीयपटप्रान्तवीज्यमानोभयपार्श्वम् अतित्वरया कृतपक्षम् इव आशु परापतन्तं प्रेर्य्यमाणम् इव पृष्ठतः स्वास्यादेशेन कृष्यमाणम् इव पुरस्तात् आयतैः श्रमश्वाससमोच्चैः (२१) स्विद्यल्ललाटतटघटमानप्रतिबिम्बकेन कार्य्यकौतुकात् अपह्रियमाणलेखमिव भास्वता सम्भ्रमभ्रष्टैः इव इन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरं (२२) लेखार्पितप्रयोजनगौरवात् इव समेऽपि वर्त्मनि शून्यहृदयतया स्खलन्तं कालमेघशकलम् इव पतिष्यतो दुर्वार्त्तावज्रस्य धूमपल्लवम् इव ज्वलिष्यतः शोकज्वलनस्य

पदक्षेपेण उद्धूयमाना उत्क्षिप्यमाणा या धूलीनां रजसां राजिः तद्व्याजेन राजवार्त्ताश्रवणकुतूहलिन्या राज्ञः संवादाकर्णनौत्सुक्यवत्या मेदिन्येव पृथिव्येव राजपवेग्रव इति भावः अनुगम्यमानम् अनुस्रियमाणम्।

(२०) अभिमुखेति। अभिमुखपवनेन सम्मुखागतेन वायुना प्रेङ्खत् चलन् प्रविततस्य सुविस्तृतस्य उत्तरीयपटस्य उत्तरीयवसनस्य प्रान्तः तेन वीज्यमानौ उभौ पार्श्वौ यस्य तम्। कृतपक्षं जनितमरुतमिव परापतन्तम् आपतन्तं प्रेर्य्यमाणमिव प्रेर्य्यमाणमिव पुरस्तात् अग्रतः आयतैः दीर्घैः श्रमश्वाससमोच्चैः परिश्रमजनितनिःश्वाससुक्तिभिः।

(२१) स्विद्यदिति। स्विद्यतस्सु घर्माक्तेषु ललाटतटेषु घटमानं पतत् प्रतिबिम्बं यस्य तथाभूतेन भास्वता सूर्य्येण कार्य्यकौतुकात् कार्य्यौत्सुक्यात् अपह्रियमाणा चौर्य्यमाणा लेखा यस्मात् यस्य वा तं सम्भ्रमभ्रष्टैरिव सम्भ्रमः कार्य्यव्यग्रता तेन भ्रष्टानि च्युतानि तैरिव इन्द्रियैः हस्तपदादिभिः अङ्गैः। शून्यीकृतेति। शून्यीकृतं विरहितमित्यर्थः शरीरं यस्य तथोक्तम्।

(२२) लेखेति। लेखे पत्रिकायाम् अर्पितस्य लिखितस्य प्रयोजनस्य कार्य्यस्य गौरवं गुरुत्वं तस्मादिव। समे समतले अवन्धुरे इत्यर्थः वर्त्मनि पथि कालमेघशकलमिव कृष्णवर्णमेघखण्डमिव दुर्वार्त्तावज्रस्य दुष्टा कठिना वार्त्ता संवादः एव वज्रं तस्य धूमपल्लवमिव धूमनिचयमिव शोकज्वलनस्य

बीजम् इव फलिष्यतो दुष्कृतशालेः अनिमित्तभूतदीर्घाध्वगं कुरङ्गकनामानम् आयान्तम् अद्राक्षीत्।

(२३) दृष्ट्वा च पूर्वानिमित्तपरम्पराविर्भूतभीतिः अभिद्यत हृदयेन। कुरङ्गकस्तु कृतप्रणामः समुपसृत्य प्रथमम् आननलग्नं विषादम् उपनिन्ये पश्चाल्लेखम्। तञ्च देवो हर्षः स्वयमेव आदाय अवाचयत्। लेखार्थेन एव च समं गृहीत्वा हृदयेन सन्तापम् अवग्रहरूपोऽभ्यधात् कुरङ्गक! किं मान्द्यं तातस्येति। (२४) स चक्षुषा वाष्पजलविन्दुभिः मुखेन च अखण्डाक्षरैः चरद्भिः युगपत् आचचक्षे देव! दाहज्वरो महान् इति। तच्च आकर्ण्य सहसा सहस्रधा इव अस्य हृदयं पफाल। कृताचमनश्च जनयितुः आयुष्कामो(२५)ऽपरिमितमणिकनकरजतजातमात्मपरिवर्हम् अशेषं ब्राह्मणसात् अकरोत्

टीकायाः फलिष्यतः जनिष्यमाणस्य दुष्कृतशालेः दुःखव्रीहिभेदस्य दुर्दैवधान्यविशेषस्य वा अनिमित्तभूतदीर्घाध्वगं दुर्निमित्तसूचकं दीर्घपथिकं यद्वा अनिमित्तभूतं दुर्निमित्तरूपं दीर्घं पन्थानं गच्छतीति तथोक्तम्।

(२३) पूर्वेति। पूर्वाभिः प्रागनुभूताभिः अनिमित्तपरम्पराभिः दुर्लक्षणसमूहैः दुःखप्नदर्शनादिभिरिति भावः आविर्भूता सञ्जाता भीतिः यस्य तथाभूतः हृदयेन अभिद्यत भग्नहृदयोऽभूदित्यर्थः। आननलग्नं वदनसंसक्तं वदनवैकृतेन सूचितमिति यावत् उपनिन्ये अर्पितवान् दर्शितवान् वा। लेखार्थेन लिखितवृत्तान्तेन समं सह अवग्रहरूपः स्तम्भिताकृतिरित्यर्थः मान्द्यम् असुस्थतामित्यर्थः।

(२४) स कुरङ्गकः वाष्पजलविन्दुभिः नेत्रजलपृषतैः अखण्डाक्षरैः अस्पष्टाक्षरैः अस्पष्टाक्षरैः इत्यर्थः चरद्भिः स्खलद्भिः अन्तरान्तरा भङ्गमाप्नुवद्भिरित्यर्थः। पफाल पुस्फोट। आयुष्कामः जीविताकाङ्क्षी।

(२५) अपरिमितेति। अपरिमितानि असंख्यानि मणयः रत्नानि कनकानि काञ्चनानि रजतानि रौप्याणि तेषां जातं समूहम् आत्मनः स्वस्य परिवर्हं परिच्छदम् अध्वोपकरणभूतमिति यावत्। अशेषं समग्रम्।

(२६) अभुक्त एव उच्चचाल दापय वाजिनः पर्य्याणम् इति च पुरःस्थितं शिरःकृपाणं बिभ्राणं बभाण युवानम्। वेपमानहृदयश्च (२७) ससंभ्रमप्रधावितपरिवर्द्धकोपनीतम् आरुह्य तुरङ्गमम् एकाकी एव प्रावर्त्तत।

(२८) अकाण्डप्रयाणसंज्ञाशङ्खक्षुभितं तु संभ्रमात् सज्जीभूतम् उद्भूतमुखरखुररवभरितसकलभुवनविवरम् आगत्यागत्य सर्वाभ्यो दिग्भ्यो धावमानम् अश्वीयम् अढौकत। (२९) प्रस्थितस्य च अस्य प्रदक्षिणेतरं प्रयान्तो विनाशम् उपस्थितं राजसिंहस्य हरिणाः प्रकटयाम्बभूवुः। (३०) अशिशिररश्मिमण्ड-

---

(२६) अभुक्त एव अनाहार एव। दापय परिधापय वाजिनः अश्वस्य पर्य्याणं पल्ययनम्। शिर इति शिरसि कृपाणम् असिं निहितमिति भावः। बिभ्राणं धारयन्तं बभाण उवाच। वेपमानहृदयः कम्पमानचित्तः।

(२७) ससम्भ्रमेति। ससम्भ्रमं सत्वरं प्रधावितः परिवर्द्धकः अश्वपालः तेन उपनीतः उपस्थापितः तम्। एकाकी एव असहाय एव प्रावर्त्तत प्राक्रमे गन्तुम् इति शेषः।

(२८) अकाण्डेति। अकाण्डे असमये सहसा इत्यर्थः प्रयाणं यात्रा प्रत्यावर्त्तनमिति यावत् तस्य संज्ञा सूचना संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैश्चार्थसूचना इत्यमरः। तस्यै शङ्खः शङ्खनाद इत्यर्थः तेन क्षुभितं समाकुलितम्। सम्भ्रमात् आवेगात् सज्जीभूतं कृतसज्जम्। उद्भूतेति उद्भूतेन उद्गतेन मुखरेण खुराणाम् अश्वशफानां रवेण नादेन भरितम् आपूरितं सकलं भुवनानां जगतां विवरम् अन्तरालं येन यस्य वा तथाभूतं सर्वाभ्यः चतसृभ्य इत्यर्थः अश्वीयम् अश्वानां समूहः अश्वीयम् अश्वारोहि सैन्यमित्यर्थः अढौकत अनुययौ तमिति शेषः।

(२९) प्रस्थितस्य प्रचलितस्य प्रदक्षिणेतरम् अप्रदक्षिणं यथा तथा वामभागेन इति यावत् प्रयान्तः गच्छन्तः। राजसिंहस्य राजा सिंह इव राजैव सिंहस्तस्य प्रकटयाम्बभूवुः सूचयामासुः उक्तञ्च वामे शवशिवाकुम्भा दक्षिणे गोमृगद्विजा इति।

(३०) अशिशिरेति। अशिशिरा उष्णा रश्मयो यस्य तस्य मण्डलं विम्बं

लाभिमुखस्य हृदयम् अवदारयन् इव दावशुष्के दारुणि दारुणं रराण वायसः। (३१) कज्जलमय इव बहुदिवसम् उपचितवहलमलपटलमलिनिततनुः अभिमुखम् आजगाम शिखिपिच्छलाञ्छनो नग्नाटकः। (३२) दुर्निमित्तैः अनभिनन्द्यमानगमनस्य नितराम् अशङ्कत। हृदयेन पितृस्नेहाहितस्रदिम्ना च तत्तदुपेक्षमाणः तुरङ्गमस्कन्धबद्धलक्ष्यं (३३) चक्षुः अविचलं दधानः समवसितहसितसङ्कथः

तदभिमुखः अवदारयन् विदारयन् व्यथयन्निति यावत् अमङ्गलसूचकत्वादिति भावः दावशुष्के वनाग्निना दग्धावशिष्टे इति यावत् दारुणि वृक्षावयवे स्थित इति शेषः दारुणं श्रुतिकठोरं यथा तथा रराण दध्वान एतस्य दुर्लक्षणत्वमुक्तं वराहमिहिरेण। छिन्नाग्रेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्कद्रुमस्थिते ध्वाङ्क्षे इति।

(३१) कज्जलमय इव अञ्जनमय इव। उपचितेति उपचितेन सञ्चितेन अङ्गमलेषु जीवानां सञ्चारसम्भावनया तत्चालननिषेधादिति भावः बहुलेन प्रभूतेन मलपटलेन मलनिचयेन मलिनिता सञ्जातमला तनुः शरीरं यस्य तथाभूतः। शिखीति शिखिनो मयूरस्य पिच्छं लाञ्छनं चिह्नं यस्य तथाभूतः। नग्नाटकः नग्नः विवसनः सन् अटति भ्रमतीति तथोक्तः नग्नक्षपणक इत्यर्थः। अहिंसां परमं धर्मं वदद्भिः बौद्धैः शरीरकीटविनाशशङ्कया न शरीरसंस्कारः क्रियते मयूरपिच्छरूपेण व्यजनेन च पथि आकाशे च सञ्चारिणः कीटा अपसार्यन्ते इति प्रसिद्धिः तेषाञ्च दर्शने दुर्लक्षणत्वमुक्तम्। नपुंसकव्यङ्गनग्नमुक्तकच्छसिताम्बराः। प्रस्थाने वा प्रवेशे वा नेष्यन्ते दर्शनं गता इति।

(३२) दुर्निमित्तैः पूर्वोक्तैः हरिणादिभिः अनभिनन्द्यमानम् अप्रशस्यमानं गमनं यस्य तथाभूतः नितराम् अतिशयेन। पित्रेति। पितरि स्नेहः भक्तिविशेषः तेन आहितः जनितः स्रदिमा मार्दवं यस्य तेन। जनकस्नेहाकुलेन इति भावः। तत्तद्दुर्निमित्तजातमित्यर्थः उपेक्षमाणः अगणयन्। तुरङ्गमेति तुरङ्गमस्य स्ववाहनस्य स्कन्धे एव बद्धं लग्नमित्यर्थः लक्ष्यं यस्य तथोक्तम्।

(३३) अविचलं स्थिरं चक्षुः दधानः। समवसितेति समवसिता अवसानं गता हसितेन सङ्कथा यस्य सः।

(३४) तूष्णीभूतेन भूपाललोकेन अनुगम्यमानो (३५) बहु-योजनसम्पिण्डितम् अध्वानम् एकेन एव अह्ना समलङ्घयत्।

(३६) उपलब्धनरेन्द्रमान्द्यवार्त्ताविषण्ण इव नष्टतेजसि अधोमुखीभवति भगवति भानुमति भण्डिप्रमुखेन प्रणयिना राजपुत्त्रलोकेन बहुशो विज्ञाप्यमानोऽपि न आहारम् अक-रोत्। (३७) पुरःप्रवृत्तप्रतीहारगृह्यमाणग्रामीणपरम्परा-प्रकटितप्रगुणवर्त्मा च वहन्नेव निन्ये निशाम्।

(३८) अन्यस्मिन् अहनि मध्यन्दिने विगतजयशब्दम् अस्तमिततूर्य्यनादम् उपसंहृतगीतम् उत्सारितोत्सवम् अप्र-गीतचारणम् (३९) अप्रसारितापणपण्यं स्थानस्थानेषु पवन-

---

(३४) तूष्णीभूतेन मौनिना। बहुयोजनेति बहुभिः योजनैः क्रोशचतुष्टयैः स्याद् योजनं क्रोशचतुष्टयेन इति लीलावती। सम्पिण्डितं पूर्णं बहुयोजनविस्तृत-मित्यर्थः।

(३५) अह्ना दिवसेन समलङ्घयत् अतिचक्राम।

(३६) उपलब्धेति। उपलब्धया विदितया नरेन्द्रस्य राज्ञः मान्द्यवार्त्तया अकुशलसंवादेन विषण्ण इव विषादं गत इव व्यथित इव इत्यर्थः। नष्टतेजसि मन्दप्रभे इत्यर्थः। अधोमुखीभवति पश्चिमाशामवतरतीत्यर्थः भानुमति सूर्य्ये। भण्डिप्रमुखेन भण्डिप्रभृतिना विज्ञाप्यमानोऽपि अनुरुध्यमानोऽपि।

(३७) पुर इति। पुरः अग्रतः प्रवृत्तेन प्रचलितेन प्रतीहारेण दौवारिकेण गृह्यमाणाः ध्रियमाणा या ग्रामीणपरम्पराः ग्रामवासिगणाः ताभिः प्रकटितं प्रदर्शितं प्रगुणं सहजं सुगमञ्च वर्त्म पन्थाः यस्य तथाभूतः सन्। वहन्नेव चलन्नेव।

(३८) मध्यन्दिने मध्याह्ने स्कन्धावारमाससादेत्यन्वयः तं विशिनष्टि विगते-त्यादि। विगतः विरहितः जयशब्दः जयसूचकमङ्गलनिनादः यस्मात् यस्मिन् वा तम्। अस्तमिताः अस्तं गताः नष्टा इत्यर्थः तूर्य्याणां वादित्रभेदानां नादा ध्वनयः यस्मिन् तम्। उपसंहृतानि त्यक्तानीति यावत् गीतं गानं यस्मिन् यस्माद्वा तम्। उत्सारितोत्सवम् अपनीतानन्दम् अप्रगीतचारणं प्रकृष्टं गीतं येषां ते प्रगीताः न सन्ति प्रगीताः चारणाः कुशीलवा नटा इति यावत् यस्मिन् तम्।

वलङ्कुटिलाभि: कोटिहोमधूमलेखाभि: उल्लसन्तीभि: (४०) यमसहिषविषाणकोटिभि: इव उल्लिख्यमानं कृतान्तपाशवागुराभि: इव वेष्ट्यमानम् उपरि (४१) कालमहिषालङ्कारकालायसकिङ्किणीभि: इव कटु क्वणन्तीभि: दिवसं वायसमण्डलीभि: भ्रमन्तीभि: आवेद्यमानप्रत्यासन्नाशुभं क्वचित् (४२) प्रतिशायितस्निग्धबान्धवाराध्यमानाहिर्बुध्नं क्वचित् (४३) दीपिकादह्यमानकुलपुत्त्रकप्रसाद्यमानमातृमण्डलं क्वचित्

---

(३९) अप्रसारितेति। न प्रसारितानि न विस्तारितानि आपणेषु हट्टेषु पण्यानि विक्रेयवस्तूनि यस्मिन् तम्। पवनेति पवनस्य वायोर्वलेन वेगेन कुटिला: भङ्गिमत्य: ताभि:। कोटीति कोटिहोमस्य राज्ञ: पीड़ानिवृत्त्यर्थं स्वस्त्ययनेषु इति भाव:. धूमलेखाभि: धूमराजिभि: उल्लसन्तीभि: उद्गच्छन्तीभि:।

(४०) यमेति। यमस्य राज्ञो ग्रहणार्थम् आगतस्य इति भाव: यो महिष: वाहनभूत इति भाव: तस्य विषाणकोटिभिरिव शृङ्गाग्रैरिव उल्लिख्यमानम् उद्घृष्यमाणं समन्तादाकीर्य्यमाणमिति यावत्। कृतान्तेति कृतान्तस्य यमस्य पाशा: प्राणिसंयमनार्थं रज्जव एव वागुरा: पशुबन्धनजालविशेषा वागुरा मृगबन्धनीत्यमर: ताभि: वेष्ट्यमानमिव संयम्यमानमिव।

(४१) कालेति। कालस्य यमस्य यो महिष: तस्य अलङ्कारा: या: कालायसकिङ्किण्य: कृष्णलौहनिर्मितक्षुद्रघण्टिका: ताभिरिव कटु श्रुतिविरसं यथा तथा क्वणन्तीभि: रुवतीभि: वायसमण्डलीभि: काकनिवहै:। आवेद्यमानेति आवेद्यमानं सूच्यमानं प्रत्यासन्नम् उपस्थितम् अशुभम् अमङ्गलं राजविनाशरूपमिति भाव: यस्मिन् तम्। क्वचित् कुत्रचित् विभागे।

(४२) प्रतिशायितेति। प्रतिशायितै: कृतोपवासै: इत्यर्थ: स्निग्धै: राजनि अनुरक्तैरित्यर्थ:। बान्धवै: बन्धुजनै: आराध्यमान: अर्च्यमान: आरोग्यकामनयेति भाव: अहिर्बुध्न: शिव: यस्मिन् तम्।

(४३) दीपकेति। दीपिकाभि: सर्वासु दिक्षु प्रज्वलन्तीभिरिति भाव:। एतदपि स्वस्त्ययनार्थमिति भाव: एवमुत्तरत्रापि। दह्यमानेन दीपमण्डलीमध्यस्थितेनेति भाव: कुलपुत्रकेण सत्कुलजातकुमारेण प्रसाद्यमानं सन्तर्प्यमाणं मातृणां ब्राह्मी

(४४) मुण्डोपहाराहरणोद्यतद्रविड़प्रार्थ्यमानामर्दकं क्वचित् (४५) अन्ध्रोद्ध्रियमाणबाहुवप्रोपयाच्यमानचण्डिकम् अन्यत्र (४६) शिरोविधृतविलीयमानगुग्गुलुविकलनवसेवकानुनीयमानमहाकालम् अपरत्र (४७) निशितशस्त्रीनिकृत्तात्ममांस-

---

त्यादीनां मण्डलं समूहः यस्मिन् तम्। मातरश्चोक्ता यथा, ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा। वाराही च तथेन्द्राणी चामुण्डाः सप्त मातरः॥ इति।

(४४) मुण्डेति। मुण्डं नरशिरः तदेव उपहारः बलिः तस्य आहरणे संग्रहणे उद्यतः प्रवृत्तः द्रविड़ः द्रविड़देशीयोपासकविशेषः तेन प्रार्थ्यमानः याच्यमानः राज्ञ आरोग्यमिति भावः आमर्दकः वेतालविशेषः यस्मिन् तथोक्तं वेताला हि मुण्डोपहारप्रिया अलौकिकप्रभावेण उपासकानामभीष्टं साधयन्तीति धिया केनचित् द्रविड़ेन राज्ञ आरोग्यकामेन नरशिरःसंग्रहणेन यत्र क्वचित् वेतालसिद्धिः क्रियते इति भावः।

(४५) अन्ध्रेति। अन्ध्रैः तदाख्यदेशभवैः उपासकैः उद्ध्रियमाणैः उत्तोल्यमानैः बाहुभिः वप्रैरिव वप्रसदृशैरित्यर्थः बृहद्भिरिति भावः उपयाच्यमाना राजजीवनं प्रार्थ्यमाना चण्डिका तदाख्या देवीमूर्त्तिः यस्मिन् तम्। यत्र क्वचित् अन्ध्राः स्वान् स्वान् बाहून् उत्तोल्य स्तुतिभिः चण्डिकान्तिके राजारोग्यं प्रार्थयामासुरिति भावः। आन्ध्रेति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः। चण्डिकामाहात्म्यस्तुतेरारोग्यफलकत्वमुक्तं देवीमाहात्म्ये यथा। शुतं हरति पापानि तथारोग्यं प्रयच्छति। तथा सर्वाबाधासु घोरासु वेदनाभ्यर्दितोऽपि वा। स्मरन्ममैतन्माहात्म्यं नरो मुच्येत सङ्कटादिति च। अन्ध्रोद्ध्रियमाणान्त्रोपयाच्यमानचण्डिकम् इति पाठे अन्ध्रेण उद्ध्रियमाणं यदन्त्रं वलिपशोः उदरदेशस्थनाड़ीविशेषः तेन तद्दानेन इत्यर्थः उपयाच्यमाना देवि! एतदन्त्रग्रहणेन सन्तुष्टा राजानं नीरुजं कुरु इति प्रार्थ्यमाना चण्डिका यत्र तम्।

(४६) शिर इति। शिरसा मूर्ध्ना विधृतेन स्थापितेन विलीयमानेन अग्न्युत्तापेन विगलता गुग्गुलुना तन्निर्मितधूपविशेषेण विकलः विह्वलः यो नवः नवीनः युवेत्यर्थः वृद्धानां तद्धारणासामर्थ्यादिति भावः सेवकः उपासकः तेन अनुनीयमानः प्रसाद्यमानः राजजीवनार्थमिति भावः महाकालः हरः यस्मिन् तम्। तदुक्तमग्निपुराणे। गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं साक्षाद्दहति शङ्कर इति।

होमप्रसक्ताप्तवर्गम् अपरत्र (४८) प्रकाशनरपतिकुमारकक्रियमाणमहामांसविक्रयप्रक्रमम् उपहतमिव (४९) श्मशानपांशुभिः अमङ्गलैरिव परिगृहीतं यातुधानैरिव विध्वस्तं कलिकालेन इव कवलितं (५०) पापपटलैः इव संछादितम् अधर्मविक्षेपैः इव लुण्ठितम् अनित्यताधिक्कारैः इव आक्रान्तं नियतिविलासैः इव आत्मीकृतं शून्यमिव सुप्तमिव मुषितमिव विलञ्चितमिव छलितमिव मूर्च्छितमिव स्कन्धावारम् आससाद ।

---

(४७) निशितेति । निशितया तीक्ष्णया शस्त्या क्षुरिकया निकर्त्तन छिन्नेन आत्मनः मांसेन यो होमः तस्मिन् प्रसक्ताः प्रवृत्ताः आप्तवर्गाः स्वजनाः यस्मिन् तम् । उक्तञ्च तन्त्रसारे यः स्वहृदयसञ्जातं मांसं माषप्रमाणतः । तिलमुद्गप्रमाणं वा दद्याद् भक्तियुतो नरः स एव मासाभ्यन्तरे काममिष्टमवाप्नुयादिति ।

(४८) प्रकाशेति । प्रकाशं यथा तथा नरपतीनां राज्ञां करदानां सामन्तानामित्यर्थः कुमारकैः क्रियमाणः महामांसानां निहतपुरुषावयवगृहीतानामिति भावः विक्रयस्य पिशाचादिभ्य इति भावः प्रक्रमः प्रारम्भः यस्मिन् तथोक्तं पिशाचादयोऽपि महामांसप्राप्त्या तद्विनिमयेन अलौकिकशक्त्या विक्रेतृणामुपकारं कुर्वन्ति अत्र तु राजजीवनोपायभूतौषधादिदानेनैव उपकार इति भावः । तादृशक्रियायाः राजदण्डभयात् अप्रकाशेन अनुष्ठानं जनैः क्रियते इह तु राजाभीष्टसिद्धये क्रियते न अत्र दण्डभयमिति प्रकाशशब्देन द्योत्यते ।

(४९) श्मशानपांशुभिः श्मशानरजोभिः उपहतमिव दूषितमिव अमङ्गलैः अशुभैः परिगृहीतमिव आक्रान्तमिव यातुधानैरिव राक्षसैरिव राक्षसः कौणपः क्रव्याद् क्रव्यादोऽस्रप आशरः । यातुधानः पुण्यजन इत्यमरः । विध्वस्तं विशेषेण ध्वंसं गतं कवलितं ग्रस्तम् ।

(५०) पापपटलैरिव कलुषनिचयैरिव संछादितम् आकीर्णम् । अधर्मविक्षेपैः इव अधर्मसञ्चारैरिव लुण्ठितं कृतलुण्ठनम् । अनित्यताधिक्कारैरिव संसारोऽयमनित्यः क्षणभङ्गुरः तस्य भावः अनित्यता तया धिक्काराः अनित्यं संसारं धिगिति वचनानि तैरिव आक्रान्तम् आश्रितम् । नियतिविलासैरिव भाग्यविचेष्टितैः

प्रविशन्नेव च (५१) विपणिवर्त्मनि कुतूहलाकुलबहलबालकपरिवृतम् ऊर्द्ध्वयष्टिविष्कम्भवितते वामहस्तवर्त्तिनि (५२) भीषणमहिषाधिरूढ़प्रेतनाथसनाथे चित्रवति पटे परलोकव्यतिकरम् इतरकरकलितेन शरकाण्डेन कथयन्तं यमपट्टिकं ददर्श तेनैव च गीयमानं श्लोकम् अशृणोत्।

मातापितृसहस्राणि पुत्त्रदारशतानि च।
युगे युगे व्यतीतानि कस्य ते? कस्य वा भवान्? ॥५३॥ इति।

तेन च अधिकतरम् अवदीर्य्यमाणहृदयः क्रमेण राजद्वारं (५४) प्रतिषिद्धसकललोकप्रवेशं ययौ। तुरगात् अवतीर्णश्च

इव आत्मीकृतं गृहीतं शून्यमिव जनरहितमिव सुप्तमिव निद्रितमिव मुषितमिव हृतसर्वस्वमिव इत्यर्थः विलक्षितमिव अप्रतिभमिव छलितमिव प्रतारितमिव मूर्च्छितमिव मोहं गतमिव स्कन्धावारं कटकं सैनिकनिवेशनस्थानमित्यर्थः।

(५१) विपणिवर्त्मनि पण्यवीथिकामार्गे आपणस्तु निषद्यायां विपणिः पण्यवीथिकेत्यमरः। यमपट्टिकं ददर्शेत्यन्वयः। कुतूहलेति कुतूहलेन किमेतदिति कौतुकेनाकुला आक्रान्ता बहलाः बहवः बालकाः तैः परिवृतः तम्। ऊर्द्ध्वेति ऊर्द्ध्वा दीर्घेति यावत् या यष्टिः दण्डः सैव विष्कम्भः अवष्टम्भः अवलम्बनमिति यावत् तत्र विततः प्रसारितः तस्मिन् वामहस्तवर्त्तिनि वामकरस्थिते।

(५२) भीषणेति। भीषणो भयङ्करः महिषः तम् अधिरूढ़ः प्रेतनाथः यमः तत्सनाथे तद्युक्ते चित्रवति चित्रिते पटे फलके इत्यर्थः। परलोकव्यतिकरं परलोकव्यापारम् इतरकरकलितेन दक्षिणहस्तधृतेन शरकाण्डेन तदाख्यतृणविशेषस्तम्बेन यमपट्टिकं यमपट्टेन जीवतीति यमपट्टिकः तं तेनैव यमपट्टिकेन।

मातेति। मातापितॄणां सहस्राणि पुत्रदारशतानि च स्त्रीपुत्रशतानि च युगे युगे प्रतियुगं व्यतीतानि अतिक्रान्तानि स्वं स्वं सम्बन्धिनं त्यक्त्वा नाशं गतानि इत्यर्थः। ते मातापित्रादयः स्त्रीपुत्रादयश्च कस्य? न कस्यापि इत्यर्थः भवान् वा कस्य? न कस्यापि इत्यर्थः॥ ५३॥

(५४) प्रतिषिद्धेति। प्रतिषिद्धः निवारितः सकलानां लोकानां प्रवेशः यस्मिन्

अभ्यन्तरात् निष्क्रामन्तम् अप्रसन्नमुखरागं मुक्तमिव इन्द्रियैः सुषेणनामानं वैद्यकुमारम् अद्राक्षीत्। कृतनमस्कारञ्च अप्राक्षीत् सुषेण! अस्ति तातस्य विशेषो न वेति। सोऽब्रवीत् नास्ति इदानीं यदि भवेत् कुमारं दृष्ट्वेति। मन्दमन्दं द्वारपालैः (५५) प्रणम्यमानस्य दीयमानसर्वस्वं पूज्यमानकुलदेवतं (५६) प्रारब्धामृतचरुपचनक्रियं क्रियमाणषड़ाहुतिहोमं (५७) हूयमानपृषदाज्यलवलिप्तप्रचलद्दूर्वापल्लवम्

तत्। निष्क्रामन्तं निर्गच्छन्तम्। अप्रसन्नेति न प्रसन्नः मुखस्य रागः कान्तिः यस्य तम्। इन्द्रियैः चक्षुरादिभिः मुक्तमिव परित्यक्तमिव रोगशान्तिगतचित्ततया वाह्यव्यापाररहितमिव इत्यर्थः। नास्ति इदानीं विशेष इति शेषः। भवेत् विशेष इति शेषः।

(५५) प्रणम्यमानस्य राजकुलं विवेशेति सम्बन्धः 'तद् विशिनष्टि दीयमानेत्यादि। दीयमानानि ब्राह्मणादिभ्य इति भावः। सर्वाणि स्वानि धनानि यत्र तत्। पूज्यमानेति पूज्यमानाः कुलदेवताः चण्डीप्रभृतयो गृहदेवताः यस्मिन् तत्।

(५६) प्रारब्धेति। प्रारब्धा प्रक्रान्ता अमृतचरोः रोगशान्तये देवेभ्यः दीयमाणस्य क्षीरपक्कान्नविशेषस्य पायसस्येति यावत् पचनक्रिया पाकानुष्ठानं यस्मिन् तत्। पुष्यनक्षत्रजनितरोगशान्तये घृतपायसेन होमविधानादिति भावः उक्तञ्च षट्कर्मदीपिकायां पुष्ये घृतपायसमिति। क्रियमाणेति क्रियमाणः अनुष्ठीयमानः षट् आहुतयः एव होमा यस्मिन् तत् षड़ाहुतिहोमानामशुभशान्तिकरत्वं तत्तन्मन्त्रैरेवोक्तं यथा शाकलः। ओं देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा १। ओं मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा २। ओं पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ३। ओं आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ४। ओं एनसोऽवयजनमसि स्वाहा ५। ओं यच्चैनो विश्वांश्चचार यद्वा विद्वांसस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ६। इति।

(५७) हूयमानेति। हूयमानाः अग्नौ प्रक्षिप्यमाणाः पृषदाज्यस्य दधियुक्तघृतस्य पृषदाज्यं सदध्न्याज्ये इति कोषः लवेन विन्दुना लिप्ताः प्रचलाः

(५८) पठ्यमानमहामायूरि प्रवर्त्त्यमानगृहशान्ति (५९) निर्व-र्त्त्यमानभूतरक्षाबलिविधानं प्रयतविप्रप्रस्तुतसंहिताजपं (६०) जप्यमानरुद्रैकादशीशब्दायमानशिवगृहम् अतिशुचि-शैवसम्पाद्यमानविरूपाक्षक्षीरकलशसहस्रस्नपनम् अजिरोप-विष्टैश्च अनासादितस्वामिदर्शनदूयमानमानसैः (६१) अभ्यन्त-रनिष्पतितनिकटवर्त्तिपरिजननिवेद्यमानवार्त्तैः वार्त्तीभूतस्नान-

---

दूर्वापल्लवाः यस्मिन् तत्। उक्तञ्च षट्कर्मदीपिकायाम् आयुष्कामी घृततिलैः दूर्वाभिः आम्रपर्णकैः ज्वरं सद्यो विनाशयेदिति।

(५८) पठ्यमानेति। पठ्यमाना उच्चार्य्यमाणा महामायूरी बौद्धविद्याविशेषः शैवमन्त्रविशेषो यत्र तत्। प्रवर्त्त्यमानेति प्रवर्त्त्यमाना :सम्पाद्यमाना गृहशान्तिः गृहदोषसंशुद्धिरिति यावत् यत्र तत्।

(५९) निर्वर्त्त्यमानेति। निर्वर्त्त्यमानं सम्पाद्यमानं भूतेभ्यः रक्षार्थं बलि-विधानं माषभक्तादिबलिप्रदानं यस्मिन् तत्। तत्प्रदानमन्त्राश्च उक्ताः यथा ओं भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ये वसन्त्यत्र भूतले। ते गृह्णन्तु मया दत्तं बलिमेतं प्रसा-धितम्। अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः। ये भूता विघ्नकर्त्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञयेति। प्रयतेति प्रयतैः संयमशालिभिः विशुद्धचित्तैः इति यावत् विप्रैः द्विजैः प्रस्तुतः प्रारब्धः संहिताजपः वेदपाठः यस्मिन् तत्।

(६०) जप्यमानेति। जप्यमानया पठ्यमानया रुद्रैकादश्या नमस्ते रुद्रमन्यव इत्यादि यजुर्वेदोक्तरुद्राध्यायस्तुतिरूपया शब्दायमानं निनद्यमानं शिवगृहं यस्मिन् तत्। अतिशुचीति अतिशुचिना अतिपूतेन शैवेन शिवोपासकेन सम्पाद्यमानम् अनुष्ठीयमानं विरूपाक्षस्य शिवस्य क्षीरकलशानां सहस्रेण स्नपनम् अभिषेचनं यस्मिन् तत्। अजिरोपविष्टैः चत्वरासीनैः। अनासादितेति अनासादितेन अप्राप्तेन स्वामिदर्शनेन स्वामिदर्शनालाभेन इत्यर्थः दूयमानं तप्यमानं मानसं येषां तैः।

(६१) अभ्यन्तरेति अभ्यन्तरात् अन्तःपुरात् निष्पतितेन निर्गतेन निकटवर्त्तिना परिजनेन निवेद्यमाना वार्त्ता राजवृत्तान्तः येभ्यः तैः। वार्त्तीभूतेति वार्त्तीभूतानि

भोजनशयनैः (६२) उज्झितात्मसंस्कारमलिनवेशैः लिखितैः इव निश्चलैः नरपतिभिः नीयमाननक्तन्दिनं (६३) दुःखदीनवदनेन च प्रघणेषु बद्धमण्डलेन उपांशुव्याहृतैः केनचित् चिकित्सकदोषान् उद्भावयता केनचित् (६४) असाध्यव्याधिलक्षणपदानि पठता केनचित् दुःस्वप्नान् आवेदयता केनचित् पिशाचवार्त्तां विवृण्वता केनचित् (६५) कार्त्तान्तिकादेशान् प्रकाशयता केनचित् उपलिङ्गानि गायता अन्येन अनित्यतां भावयता संसारञ्च अपवदता कलिकालविलसितानि च निन्दता दैवञ्च उपालभमानेन अपरेण

वार्त्तात आगतानि कथाशेषाणीति भावः स्नानानि भोजनानि शयनानि च येषां तैः दुःखादिति भावः ।

(६२) उज्झितेति । उज्झितेन परित्यक्तेन आत्मसंस्कारेण केशशरीरमार्जनादिरूपेण प्रसाधनकर्मणा इति भावः मलिनाः वेशाः येषां तैः । लिखितैरिव चित्रार्पितैरिव । नीयमानेति नीयमानम् अतिक्रम्यमाणं नक्तन्दिनं रात्रिन्दिनं यस्मिन् तत् ।

(६३) दुःखेति । दुःखेन दीनं म्लानं वदनं यस्य तेन । प्रघणेषु वहिर्द्वारप्रकोष्ठविशेषेषु बद्धमण्डलेन मण्डलाकारोपविष्टेन उपांशुव्याहृतैः अनुच्चभाषितैः चिकित्सकदोषान् चिकित्सका रोगमेतं न निर्णेतुं शक्नुवन्ति औषधानि नैतेषां समीचीनानीत्येवं दोषान् उद्भावयता प्रकटयता ।

(६४) असाध्येति । असाध्यस्य दुश्चिकित्स्यस्य व्याधेः लक्षणपदानि लक्षणप्रकाशकवाक्यानि पठता कीर्त्तयता । दुःस्वप्नान् अमङ्गलसूचकस्वप्नदर्शनानि आवेदयता ज्ञापयता । पिशाचवार्त्तां पिशाचः अधमदेवयोनिविशेषः तस्य वार्त्तां वृत्तान्तः तां पिशाचाविष्टो वा राजा यदस्य तथा चेष्टितं दृश्यते इत्येवंरूपवचनमित्यर्थः विवृण्वता प्रकटयता ।

(६५) कार्त्तान्तिकादेशान् ज्योतिर्विदादेशान् ज्योतिर्विदः राज्ञ एवमेवमशुभं निर्णीतवन्त इत्येवं रूपान् । उपलिङ्गानि उत्पातविशेषान् अमङ्गलसूचकरक्तवृष्ट्यादिरूपान् । अनित्यतां क्षणभङ्गुरतां देहस्येति भावः भावयता चिन्तयता ।

धर्माय कुप्यता राजकुलदेवताश्च अधिक्षिपता अपरेण (६६) क्लिष्टकुलपुत्रकभाग्यानि गर्हयता बाह्यपरिजनेन कथ्यमानकष्टपार्थिवावस्थं राजकुलं विवेश।

(६७) अविरलवाष्पपयःपरिप्लुतलोचनेन पितृपरिजनेन वीक्ष्यमाणो विविधौषधिद्रव्यद्रवगन्धगर्भसुतक्वथतां क्वाथानां सर्पिषां तैलानाञ्च पच्यमानानां गन्धम् आजिघ्रन् अवाप तृतीयं कक्ष्यान्तरम्।

(६८) तत्र च घतिनिःशब्दे गृहावग्रहणीग्राहिबहुवेत्रिणि त्रिगुणतिरस्करणीतिरोहितसुवीथीपथे (६९) पिहित-

---

अपवदता निन्दता। कलिलालविलसितानि कलिकालस्य दुश्चेष्टितानि कलिकाले ईदृशो धर्मपरायणो राजा कथं जीवेत् इत्यादिरूपाणीति भावः। उपालम्भमानेन तिरस्कुर्वता अधिक्षिपता निर्भर्त्सयता।

(६६) क्लिष्टानां क्लेशपतितानां कुलपुत्राणां सत्कुलजातकुमाराणां पित्रादिविहीनतया निराश्रयाणां राज्ञा पाल्यमानानामिति भावः भाग्यानि दुरदृष्टानि गर्हयता निन्दता बाह्यपरिजनेन बहिःसञ्चरता भृत्येन कथ्यमानेति कथ्यमाना कष्टा दारुणा पार्थिवस्य राज्ञः अवस्था यस्मिन् तत्।

(६७) अविरलेति। अविरलैः अविच्छिन्नैरिति यावत् वाष्पपयोभिः नेत्रजलैः परिप्लुतानि व्याप्तानि लोचनानि यस्य तेन। विविधेति विविधानां नानाप्रकाराणां औषधिद्रव्याणां द्रवस्य गन्धः गर्भे यत्र तद्यथा तथा उत्क्वथतां पच्यमानानां क्वाथानां द्रव्यविशेषाणां सर्पिषां घृतानाम्। अवाप प्रविवेश कक्ष्यान्तरं प्रकोष्ठान्तरम्।

(६८) तत्रेत्यादि। तत्र च एवंविधे धवलगृहे स्थितं पितरमद्राक्षीदिति सम्बन्धः। गृहेति गृहावग्रहणी देहली द्वारारम्भप्रदेश इत्यर्थः गृहावग्रहणी देहलीत्यमरः। तद्ग्राहिणः तद्द्वारिणः बहवः वेत्रिणः वेत्रपाणयः पुरुषा यस्मिन् तथोक्ते। त्रिगुणेति त्रिगुणाभिः त्रिरावृत्ताभिः तिरस्करिणीभिः जवनिकाभिः तिरोहिताः सवीथिनाम् अभ्यन्तरगृहाणां पन्थानः अभ्यन्तरमार्गा इत्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते।

पक्षद्वारके परिहृतकवाटरटिते घटितगवाक्षरचितमरुति दूयमानपरिचारके (७०) चरणताड़नस्वनत्सोपानप्रकुपितप्रतीहारे निभृतसंज्ञानिर्दिश्यमानसकलकर्मणि नातिनिकटोपविष्टकञ्चुकिनि (७१) कोणस्थिताह्वानचकिताचमनकवाहिनि चन्द्रशालिकालीनमूकमौललोके महाधिविधुरबान्धवाङ्गनावर्गगृहीतप्रच्छन्नप्रग्रीवके (७२) सञ्जवनपुञ्जितोद्विग्नपरिजने प्रविष्टकतिपयप्रणयिनि गम्भीरज्वरारम्भभीत-

---

(६९) पिहितेति। पिहितम् आवृतं पक्षद्वारं प्रच्छन्नमन्तर्द्वारं यत् पक्षद्वारं तदुच्यते इति कोषः यस्य तादृशे। परिहृतेति परिहृतं परित्यक्तं कवाटानां रटितं शब्दः यस्मिन् तथोक्ते निःशब्दे इति भावः। घटितेति घटितैः बद्धैः गवाक्षैर्वातायनैः रचिताः मरुतः वायवः यस्मिन् तथोक्ते। निवारितदूषितवायाविति भावः दूयमानाः तप्यमानाः परिचारकाः भृत्या यस्मिन् तथोक्ते।

(७०) चरणेति। चरणस्य पदस्य ताड़नेन क्षेपणेन स्वनत् नदत् यत् सोपानं तेन प्रकुपिताः प्रतीहाराः द्वारपाला यस्मिन् तादृशे निःशब्दपदसञ्चारे इति भावः। निभृतेति निभृतया शब्दरहितया संज्ञया हस्तादीनाम् इङ्गितेन निर्दिश्यमानानि प्रदर्श्यमानानि सकलानि कर्माणि यस्मिन् तथाविधे। नातीति नातिनिकटे नातिसन्निधौ उपविष्टाः कञ्चुकिनः वर्मभृतः यस्य तथोक्ते तेषामवयवसञ्चालनेन वर्मणः मर्मरशब्दा जायन्ते इति तत्परिहारायेति भावः।

(७१) कोणेति कोणेषु स्थिताः आह्वानकेन आकारणामात्रेण चकिताः व्यग्रा इत्यर्थः आचमनकवाहिनः आचमनार्थं पानीयहारिणः यत्र तादृशे। चन्द्रेति चन्द्रशालिकायां शिरोगृहे प्रासादोपरिवर्त्तिनि गृहविशेषे इत्यर्थः चन्द्रशाला शिरोगृहमित्यमरः लीनाः निस्तब्धाः मूकाः अवाचः मौलाः कुलक्रमपालिताः लोकाः प्रकृतिविशेषाः यस्मिन् तथोक्ते। महेति महद्भिराधिभिः मानसव्यथाभिः पुंस्याधिर्मानसी व्यथेत्यमरः। विधुराणां व्याकुलानां बान्धवाङ्गनानां बन्धुस्त्रीणां वर्गैः समूहैः गृहीतम् अधिष्ठितं प्रच्छन्नं निर्जनं गुप्तमित्यर्थः प्रग्रीवं कक्ष्याविशेषः वातायनं वा यस्मिन् यस्य वा तथोक्ते।

(७२) सञ्जवनेति। सञ्जवने चतुःशालायां पुञ्जिताः समवेताः उद्विग्नाः

भिषजि दुर्मनायमानमन्त्रिणि (७२) मन्दायमानपुरोधसि सीदत्सुहृदि निद्राणविपश्चिति सन्तप्ताप्तसामन्ते (७४) विचित्तचामरग्राहिणि दुःखक्षामशिरोरक्षिणि क्षीयमाणप्रसादवित्तमनोरथसम्पदि (७५) स्वामिभक्तिपरित्यक्ताहारक्षीयमानबलविकलवल्लभभूभृति (७६) क्षितितलपतितसकलरजनीजागरूकराजपुत्त्रकुमारके (७७) कुलक्रमागतकुल-

---

परिजनाः यस्मिन् तथोक्ते। प्रविष्टेति प्रविष्टाः कतिपये अल्पा इत्यर्थः प्रणयिनः सुहृदः यत्र तादृशे। गम्भीरेति गम्भीरस्य कठिनस्य ज्वरस्य आरम्भात् भीताः शङ्किताः भिषजः चिकित्सकाः यस्मिन् तथाविधे भिषग् वैद्यौ चिकित्सके इत्यमरः। दुर्मनानायमानेति दुर्मनायमाना व्यथितमनसः मन्त्रिणः सचिवाः यस्मिन् तादृशे।

(७३) मन्देति। मन्दायमानः विषादं गच्छन्नित्यर्थः पुरोधाः पुरोहितो यस्मिन् तथोक्ते। सीददिति सीदन्तः अवसादं गच्छन्तः क्लिश्यन्त इत्यर्थः सुहृदो बान्धवाः यस्मिन् तथोक्ते। निद्राणविपश्चिति निद्राणाः समस्तरात्रिजागरणादिति भावः स्वपन्तः विपश्चितः उपाध्यायाः यस्मिन् तथोक्ते। सन्तप्तेति सन्तप्ताः आप्ताः विश्वस्ताः सामन्ताः राजानः यत्र तादृशे।

(७४) विचित्तेति। विचित्ताः विचेतनाः चामरग्राहिणः यत्र तथोक्ते। दुःखेति दुःखेन क्षामः क्षीणः शिरोरक्षी शीर्षरक्षकः यस्मिन् तथाविधे। क्षीयमाणेति क्षीयमाणा क्षयमापद्यमाना प्रसादेन वित्तानां प्रसादख्यातानां प्रसादेन प्रतिपालितानामित्यर्थः यद्वा प्रसादः राजानुग्रह एव वित्तं धनं येषां तथोक्तानां मनोरथसम्पद् अभिलाषसमृद्धिः यस्मिन् तादृशे।

(७५) स्वामीति स्वामिनि भक्तिः अनुरागातिशयः तया परित्यक्तः आहारः भोजनं तेन क्षीयमानं क्षीयमाणं बलं सामर्थ्यं तेन विकलाः अपटवः वल्लभाः प्रियाः भूपतयः राजानः यस्मिन् तथोक्ते।

(७६) क्षितीति। क्षितितलेषु भूतलेषु पतिताः सकलाः रजनीषु जागरूकाः जागरणशीलाः स्वामिपरिचर्य्यार्थमिति भावः राजपुत्रा एव कुमारा यत्र तथाभूते।

(७७) कुलेति। कुलक्रमेण वंशपरम्परया आगतानां प्रतिपालितानामिति

पुत्त्रनिवहोह्यमानशुचि शोकसङ्कुचितकञ्चुकिनि निरानन्दवन्दिनि निश्वसन्निराशासन्नसेवके विस्मृतताम्बूलधूसराधरवारयोषिति (७८) विलक्षवैद्योपदिश्यमानपथ्याहरणावहितपौरोगवे अनुजीविपीयमानोच्चषकधारावारिविनोद्यमानास्यशोषरुजि राजाभिलाषभोज्यमानबहुभुजि (७९) भेषजसामग्रीसम्पादनव्यग्रसमग्रव्यवहारिणि मुहुर्मुहुः आह्वयमा-

---

भावः। कुलपुत्राणां कुलीनसन्तानानां निवहैः समूहैः उह्यमाना धार्य्यमाणा शुक् शोकः यत्र तथोक्ते। शोकेति शोकेन सङ्कुचिताः कुण्ठिताः उद्विग्ना इत्यर्थः कञ्चुकिनः अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः। सर्वकार्य्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते इत्युक्तरूपाः पुरुषाः यस्मिन् तथोक्ते। निरानन्दाः निरुत्साहा इति भावः वन्दिनः स्तुतिपाठकाः यस्मिन् तादृशे। निश्वसदिति निश्वसन्तः दीर्घम् इति शेषः निराशाः आशाशून्याः राजजीवने स्वभाग्ये च इति भावः। आसन्नसेवकाः अन्तिकचरभृत्या यस्मिन् तथोक्ते। विस्मृतेति। विस्मृतताम्बूलाः परित्यक्तताम्बूलाः अतएव धूसराधराः शोकात् ताम्बूलपरित्यागेन पांशुलाधरा इत्यर्थः वारयोषितः वाराङ्गनाः परिचारिण्य इति भावः यत्र तथोक्ते।

(७८) विलक्षेति विलक्षेण लज्जितेन रोगापनयनाक्षमत्वात् कुण्ठितेन इति यावत् वैद्येन भिषजा उपदिश्यमानस्य पथ्यस्य राजभोग्यस्य रोगोपशमनोपयोगिनो भक्ष्यद्रव्यस्य इति यावत् आहरणे आयोजने अवहितः अभिनिविष्टः पौरोगवः पाकाध्यक्षः यस्मिन् तथोक्ते। अनुजीवीति अनुजीविभिः सेवकैः सेवकास्तु अनुजीविन इत्यमरः पीयमानेन उच्चषकधारावारिणा विनोद्यमाना शाम्यमाना आस्यस्य मुखस्य शोषरुक् शोषाख्यव्याधिः यस्मिन् तथोक्ते। रोगिणो जलपाननिषेधात् तत्समीपे बान्धवैः उद्धृतजलपात्रात् धारावारि पीयमानं दृष्टापि मुखशोषनिवृत्तिः जायते इति भावः। राजेति राज्ञः अभिलाषेण इच्छया भोज्यमानाः आहारं कार्य्यमाणाः बहुभुजः प्रभूतभोजनक्षमाः पुरुषा यत्र तथोक्ते स्वयं भोक्तुमशक्तस्य अन्यभोजनदर्शनेनापि तृप्तिः स्यात् इति भावः।

(७९) भेषजेति। भेषजस्य औषधस्य सामग्र्यः द्रव्याणि तेषां सम्पादने समाहरणे व्यग्राः व्यापृताः समग्राः व्यवहारिणः व्यवहाराभिज्ञाः द्रव्यगुणविज्ञानिन

नतोयकर्मान्तिकानुमितघोरातुरतृषि तुषारपरिकरितकरक-शिशिरीक्रियमाणोदश्विति श्वेतार्द्रकर्पटार्पितकर्पूरपराग-शीतलीकृतशलाके (८०) नाश्यानपङ्कलिप्यमाननवभाण्डगत-गण्डूषग्रहणमस्तुनि तिम्यत्कोमल-कमलिनीपलाशप्रावृतमृदु-मृणालके सनालनीलोत्पलपूलीसनाथसलिलपानभाजनभुवि धारानिपातनिर्वाप्यमाणक्वथिताम्भसि (८१) पटुपाटलशर्करा-मोदमुचि मञ्चकाश्रितसिक्ततिलककर्करीविश्रान्तातुरचक्षुषि

इति भावः यत्र तादृशे। आहूयमानेति आहूयमानेन आकार्य्यमाणेन तोयकर्मान्तिकेन तोयदानकर्मणि निरतेन अनुमिता घोरा दारुणा आतुरस्य रोगिणः तृषा पिपासा यस्मिन् तादृशे। तुषारेति तुषारेण नीहारेण परिकरितं संयुक्तं यत् करकं जलसङ्घातविशेषः [बरफ् इति भाषा] तेन शिशिरीक्रियमाणं शीतलीक्रियमाणम् उदश्वित् तक्रं यस्मिन् तथोक्ते। श्वेतेति श्वेते शुभ्रे धौते इत्यर्थः आर्द्रे जलसिक्ते इत्यर्थः। कर्पटे जीर्णवस्त्रखण्डे अर्पितैः कर्पूराणां परागैः रजोभिः शीतलीकृताः शलाकाः शिलाकणिकाः अङ्गेषु यत् स्पर्शनादीषद्विनोद इति भावः यत्र तथोक्ते।

(८०)· नाश्यानेति। नाश्यानेन अघनेन तरलेन इत्यर्थः पङ्केन लिप्यमानं यत् नवं भाण्डं तद्गतं गण्डूषग्रहणाय मुखपूरणाय इत्यर्थः मस्तु दध्न उपरिभागात् निःसृतं जलं यत्र तादृशे मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनवं पय इत्यमरः। तिम्यदिति तिम्यता जलार्द्रेण इत्यर्थः कोमलेन मृदुना कमलिनीपलाशेन पद्मिनीपत्रेण प्रावृतानि आच्छादितानि मृदूनि कोमलानि मृणालानि यस्मिन् तथोक्ते। एतेन स्पर्शादङ्गदाहस्य कथञ्चिदुपशमः स्यादिति भावः। सनालेति सनालानां नालसहितानां नीलोत्पलानां पूलीभिः समूहैः सनाथा युक्ता आच्छादितेति यावत् सलिलपानभाजनानां जलपानपात्राणां भूः स्थानं यस्मिन् तथोक्ते। धारेति धाराणां जलस्येति भावः निपातेन निर्वाप्यमाणानि शीतलीक्रियमाणानि क्वथितानि सिद्धानि अम्भांसि जलानि यस्मिन् तादृशे।

(८१) पट्विति। पटु प्रबलं यथा तथा पाटलायाः श्वेतरक्तवर्णायाः शर्करायाः आमोदं सौरभं मुञ्चति त्यजतीति तस्मिन्। मञ्चकेति मञ्चकम् आधारविशेषः तत्

(८२) सजलशैवलवलयितगलद्गोलयन्त्रके गल्लर्कशालाजिरोल्ला-सितलाजसक्तुनि पीतमसारपारीपरिगृहीतकर्कशर्करे (८३) शिशिरौषधरसचूर्णावकीर्णस्फटिकशुक्तिशङ्खसञ्चये सञ्चितप्रचुर-प्राचीनामलकमातुलुङ्गद्राक्षादाड़िमादिफले (८४) प्रतिग्राहितविप्रविप्रकीर्य्यमाणशान्त्युदकविप्रुषि प्रेष्यापेष्यमाणललाट-लेपोपदिग्धदृषदि धवलगृहे स्थितं (८५) परलोकविजयाय

आश्रिता अधिष्ठिता सिकतिला सैकतयुक्ता प्रायशो बालुकाचितेति भावः या कर्करी वारिधानी जलपात्रविशेषः कर्कर्य्यालुर्गलन्तिकेत्यमरः। तस्यां विश्रान्ते प्रायशः स्थिते इति यावत् अतितृष्णार्त्तत्वादिति भावः। आतुरस्य पीड़ितस्य राज्ञः चक्षुषी यत्र। विश्रान्तान्तरचक्षुषि इति पाठे आन्तरे अन्तर्निलीने रोगातिरेकात् कोटरं गते इति भावः चक्षुषी राज्ञ इति भावः यस्मिन् यस्य वा तथोक्ते।

(८२) सजलेति। सजलैः जलसहितैः शैवलैः शैवालैः वलयितं वेष्टितं गलत् स्यन्दमानं गोलयन्त्रकं बहुच्छिद्रं जलपात्रं सहस्रधारेति प्रसिद्धं यस्मिन् तथोक्ते। गल्लर्केति गल्लर्को मणिविशेषः तस्य शालाजिरः शरावः गल्लर्कनिर्मित इति यावत् स्यात्छरावस्तु मार्त्तिकः शालाजिर इति त्रिकाण्डशेषः। तत्र उल्लासिता उद्भा-सिता लाजसक्तवः भृष्टधान्यचूर्णानि यत्र तथोक्ते कदाचित् पथ्यार्थमिति भावः। पीतेति पीतः पीतवर्णः यो मसारः मणिविशेषः तस्य पारी शरावविशेषः पारी-पात्रशरावयोरिति विश्वः। तत्र परिगृहीताः स्थापिताः कर्कशर्कराः शर्करा-विशेषा यत्र तादृशे।

(८३) शिशिरेति। शिशिरौषधानां शैत्यकारकाणाम् औषधानां रसैः चूर्णैश्च अवकीर्णाः आकीर्णाः स्फटिकानां शुक्तीनां शङ्खानाञ्च सञ्चयाः समूहाः यस्मिन् तथोक्ते। सञ्चितेति। सञ्चितानि संगृहीतानि औषधार्थमिति भावः प्रचुराणां प्रभूतानां प्राचीनानां पुरातनानाम् आमलकानां मातुलुङ्गानां द्राक्षाणां दाड़िमादीनाञ्च फलानि यत्र तादृशे।

(८४) प्रतिग्राहितेति। प्रतिग्राहिताः प्रतिग्रहं ग्राहिताः दत्तदक्षिणा इति यावत् विप्रा ब्राह्मणाः तैः विप्रकीर्य्यमाणाः समन्तात् विक्षिप्यमाणाः शान्त्यु-दकानां शान्तिजलानां विप्रुषः विन्दवः यस्मिन् तथोक्ते। प्रेष्येति प्रेष्याभिः दासीभिः पेष्यमाणेन चूर्ण्यमानेन ललाटलेपेन भाललेपनद्रव्येण उपदिग्धाः संलिप्ताः

नीराज्यमानमिव ज्वरज्वलनेन अनवरतपरिवर्त्तनैः तरङ्गिणि शयनीये शेषमिव विषोष्मणा क्षीरोदन्वति विचेष्टमानं (८६) मुक्ताफलवालुकाधूलिधवलितं जलधिमिव क्षयकाले शुष्यन्तं (८७) कालेन कैलासमिव दशाननेन उद्ध्रियमाणम् अविरत-चन्दनचर्चापराणां परिचारकाणाम् अत्युष्णावयवस्पर्शभस्मी-भूतोदरैः इव धवलैः करैः स्पृश्यमानं लोकान्तरप्रस्थितं स्थास्नुना स्वयशसा एव चन्दनानुलेपनच्छलेन आपृच्छ्यमानम् (८८) अविच्छिन्नदीयमानकमलकुमुदेन्दीवरदलं कालकटा-

---

दृषदः शिला यस्मिन् तथोक्ते धवलगृहे स्फटिकशिलानिर्मिते सुधाक्षालिते वा भवने।

(८५) परलोकेति। परलोकस्य स्वर्गस्य विजयाय आत्मसात्करणाय ज्वर-ज्वलनेन ज्वराग्निना। नीराज्यमानमिव निर्मञ्छ्यमानमिव विजयप्रवृत्तस्य जिगीषोः नीराजना क्रियते इति प्रसिद्धिः। अनवरतपरिवर्त्तनैः शय्यायां लुण्ठनैः तर-ङ्गिणि तरङ्गवति सङ्कोचशालिनि इत्यर्थः शयनीये शय्यातले शेषमिव अनन्तनाग-मिव विषोष्मणा विषोत्तापेन क्षीरोदन्वति क्षीरसागरे विचेष्टमानं लुण्ठन्तम्।

(८६) मुक्तेति। मुक्ताफलानां मौक्तिकानां वालुका एव धूलयः चूर्णानि ताभिः धवलितः शुभ्रीकृतः तापशान्तये तच्चूर्णलेपनादिति भावः अन्यच्च मुक्ता-फलानामिव वालुकानां धूलयः सैकतानीति यावत् ताभिः धवलितस्य क्षयकाले कल्पान्ते शुष्यन्तं शोषं गच्छन्तम्।

(८७) कालेनेति। कालेन यमेन कृष्णवर्णेन च दशाननेन रावणेन उद्ध्रिय-माणम् उत्क्षिप्यमाणं स्वमावासं नीयमानमिति यावत्। अविरतेति अविरतम् अविच्छिन्नं यथा तथा चन्दनचर्चायां चन्दनरसलेपने पराणां नियुक्तानामित्यर्थः परिचारकाणां भृत्यानाम्। अत्युष्णानाम् अवयवानां स्पर्शेन भस्मीभूतानि उदराणि अन्तराणि येषां तथाभूतैरिव धवलैः श्वेतैः चन्दनलेपनादिति भावः। करैः हस्तैः स्पृश्यमानं संवाह्यमानम्। लोकान्तरप्रस्थितं लोकान्तरप्रस्थानाय उद्यतमित्यर्थः स्थास्नुना स्थितिशीलेन स्वयशसैव निजकीर्त्त्यैव आपृच्छ्यमानम् आमन्त्र्यमाणम्।

(८८) अविच्छिन्नेति। अविच्छिन्नम् अनवरतं दीयमानानि निधीयमानानि

चपतनशबलमिव शरीरम् उद्वहन्तं (८९) निविड़दुकूलपट्टनिपीड़ितकेशान्तकथ्यमानकष्टवेदनानुबन्धं मूर्द्धानं धारयन्तं (९०) दुर्द्धरवेदनोन्नमन्नीलशिराजालककरालेन च कालकराङ्गुलिलिख्यमानलेखाख्यातमरणावधिदिवससंख्यानेन इव ललाटफलकेन भयमुपजनयन्तम् (९१) आसन्नयमदर्शनोद्वेगादिव च किञ्चित् अन्तःप्रविष्टतारकं शुष्यद्दशनपङ्क्तिप्रसृतधूसरदीधितितरङ्गिणीं मृगतृष्णिकामिव उष्णां निश्वासपरम्पराम् उद्वहन्तम् (९२) अत्युष्णनिश्वासदग्धया इव श्यामायमानया रसनया निवेद्यमानदारुणसन्निपातारम्भम्

कमलानां कुमुदानाम् इन्दीवराणां नीलोत्पलानाञ्च दलानि यस्मिन् तथोक्तम् अतएव कालस्य यमस्य कटाक्षाणां कमलादिसदृशानामिति भावः पतनेन शबलमिव चित्रितमिव शरीरं कलेवरम्।

(८९) निविड़ेति। निविड़ेन दृढ़ेन दुकूलपट्टेन वस्त्रफलकेन निपीड़ितः दृढ़निबद्ध इत्यर्थः यः केशान्तः केशपाशः तेन कथ्यमानः सूच्यमानः कष्टः वेदनानुबन्धः व्यथानैरन्तर्य्यं यस्य तथाभूतं मूर्द्धानं शिरः।

(९०) दुर्द्धरेति। दुर्द्धरया दुःसहया वेदनया उन्नमत् उद्गच्छत् नीलं कृष्णं शिराणां जालकं समूहः तेन करालं दन्तुरं व्याप्तं वा तेन। कालेति कालस्य अन्तकस्य कराङ्गुलिभिः लिख्यमानया लेखया ख्यातं प्रकाशितं मरणस्य अवधिदिवसानां संख्यानं गणना यस्मिन् तेनेव।

(९१) आसन्नेति। आसन्नम् उपस्थितं यमस्य दर्शनं तेन उद्वेगः भीतिः तस्मादिव किञ्चित् ईषत् अन्तःप्रविष्टा कोटरं गता तारका कनीनिका यस्य तम्। शुष्यदिति शुष्यन्त्या दशनानां पङ्क्त्याः प्रसृता निःसृता धूसराः पांशुला दीधितयः मयूखाः तासां तरङ्गाः ऊर्मयः सन्ति अस्यामिति तथोक्तां मृगतृष्णिकामिव मरीचिकामिव उष्णां तप्तां निःश्वासपरम्परां निःश्वाससततिम्।

(९२) अत्युष्णेति। अत्युष्णैः अतितप्तैः निःश्वासैः दग्धा तया इव। श्यामायमानया श्यामतामापद्यमानया रसनया जिह्वया सान्निपातिके ज्वरे रसना कृष्णा भवति

(८३)उरःस्थलस्थापितमणिमौक्तिकहारचन्दनचन्द्रकान्तं क्षतान्तदूतदर्शनयोग्यमिव आत्मानं कुर्वाणम् (८४)अङ्गभङ्गवलनोत्क्षिप्तभुजयुगलम् पर्य्यस्तहस्तनखमयूखैः धारागृहमिव तापशान्तये रचयन्तं (८५) नेदिष्ठसलिलमणिकुट्टिमादर्शोदरेषु निपतद्भिः प्रतिबिम्बैरपि सन्तापातिशयमिव कथयन्तं स्पृशन्तीं प्रणयिनीमिव विश्वासभूमिं मूर्च्छां बहु मन्यमानम् (८६)अन्तकाह्वानाक्षरैः इव सभयभिषग्दृष्टैः अरिष्टैः आविष्टम् महा-

---

इति प्रसिद्धिः। निवेद्यमानः कथ्यमानः प्रकाश्यमानः दारुणः भीषणः सन्निपातस्य दोषत्रयसम्भूतस्य ज्वरस्य आरम्भः उपक्रमः यस्य तथोक्तम्।

(८३) उरःस्थलेति। उरःस्थले वक्षसि स्थापिता निहिताः तापशान्तये इति भावः मणीनां रत्नानां मौक्तिकानाञ्च हाराः चन्दनानि चन्द्रकान्ताश्च तदाख्यमणिभेदाश्च यस्य तम् अतएव क्षतान्तेति क्षतान्तोऽन्तकः राजेति भावः तस्य दूतेन दर्शनं साक्षात्कारः तस्य योग्यः अनुरूपः तमिव राजदूतानां सन्निधौ स्वस्वाधिकैश्वर्य्यप्रदर्शनाय राजभिः सुसज्जितैर्भूयते इति भावः।

(८४) अङ्गेति। अङ्गानाम् अवयवानां भङ्गः गामोड़ेति भाषा तस्मै वलनं सञ्चालनं तेन उत्क्षिप्तम् उन्नमितं भुजयुगलं बाहुद्वयं येन तथोक्तम् अतएव पर्य्यस्ताः समन्तात् प्रसृताः हस्तयोः नखानां मयूखाः किरणाः तैः। रचयन्तं कल्पयन्तम्।

(८५) नेदिष्ठेति। नेदिष्ठेषु सन्निहितेषु सलिलेषु जलेषु मणिकुट्टिमाना मणिमयगृहतलानाम् आदर्शानां दर्पणानाञ्च उदरेषु अभ्यन्तरेषु निपतद्भिः प्रतिफलद्भिः प्रतिबिम्बैरपि प्रतिकृतिभिरपि। प्रणयिनीमिव प्रेयसीमिव स्पृशन्तीं शरीरं संवाहयन्तीं जायमानाञ्च विश्वासभूमिम् अतिविश्वस्तां विशिष्टानाम् आयतानामिति भावः श्वासानां निःश्वासानां भूमिः स्थानं तां हेतुभूतामिति भावः मूर्च्छायां निःश्वासानाम् आयतत्वं प्रसिद्धम्। बहु मन्यमानम् अतिशयेन आद्रियमाणं तदवस्थायां सन्तापाननुभवादिति भावः।

(८६) अन्तकेति। अन्तकस्य यमस्य आह्वानम् आकारणं तस्य अक्षराणि आगच्छ राजन्! मदालयमिति एवं रूपाणीति भावः तैरिव। सभयेति सभयैः

प्रस्थानकाले स्वसन्तापसन्तानम् आप्तहृदयेषु सञ्चारयन्तम् अरतिपरिगृहीतम् ईर्ष्यया इव छायया मुच्यमानम् उद्योगमिव उपद्रवाणां सर्वास्त्रमोचमिव क्षामतायाः हस्तीकृतं विह्वलतया विषयीकृतं (९७) वैषम्येण, चेत्रीकृतं क्षयेण, गोचरीकृतं ग्लान्या दष्टं दुःखासिकया आत्मीकृतम् अस्वास्थ्येन विधेयीकृतं व्याधिना क्रोड़ीकृतं कालेन लक्ष्यीकृतं दक्षिणाशया पीतमिव पीड़ाभिः जग्धमिव जागरेण निगीर्णमिव वैवर्ण्येन ग्रासीकृतं (९८) गात्रभङ्गेन क्रियमाणमिव विपद्भिः वण्टा-

---

विध्यद्भिः इत्यर्थः भिषग्भिः चिकित्सकैः दृष्टानि तैः। अरिष्टैः दुर्लक्षणैः मृत्युचिह्नैरिति भावः आविष्टं युक्तम्। महेति महत् प्रस्थानम् अपुनरावृत्तये गमनमित्यर्थः तस्य कालः समयः तस्मिन्। स्वसन्तापानां निजव्यथानां सन्तानः समूहः तम्। आप्तहृदयेषु स्वजनमनःसु सञ्चारयन्तं संक्रामयन्तं स्वजनान् नितरां सन्तापयन्तमिति यावत्। अरतिपरिगृहीतम् अरतिः एकत्र अनवस्थितिः वस्तुवैराग्यं वा नारीति भावः तया परिगृहीतः आश्रितः तम् अतएव ईर्ष्ययेव द्वेषेणेव छायया कान्त्या अपरया कान्तयेति भावः मुच्यमानं परित्यज्यमानम्। उद्योगमिव उपक्रममिव उपद्रवातिशययुक्तमिति भावः। सर्वास्त्रमोचमिव सर्वेषाम् अस्त्राणां मोचः प्रक्षेपः तमिव क्षामतायाः क्षीणतायाः क्षीणतया सर्वथा आक्रान्तमिति भावः। विह्वलतया व्याकुलीभावेन विह्वलव्याकुलौ समौ इत्यमरः। हस्तीकृतम् आयत्तीकृतमित्यर्थः।

(९७) वैषम्येण विषमावस्थया दारुणावस्थयेत्यर्थः। विषयीकृतं स्वगोचरीकृतं हस्ते कृतमित्यर्थः। क्षयेण गोचरीकृतं विषयीकृतं कवलितमित्यर्थः ग्लान्या वेदनाविशेषेण दष्टं ग्रस्तम्। दुःखासिकया कष्टावस्थानेन आत्मीकृतम् आयत्ततां नीतम्। अस्वास्थ्येन रोगजनितेन क्लेशेन विधेयीकृतं विषयीकृतम्। क्रोड़ीकृतम् उत्सङ्गं नीतमित्यर्थः लक्ष्यीकृतम् आघ्रातम्। दक्षिणाशया दक्षिणया दिशा यमपालितयेति भावः पीतमिव ग्रस्तमिव जग्धमिव भक्षितमिव निगीर्णमिव कवलितमिव वैवर्ण्येन मालिन्येन।

(९८) गात्रभङ्गेन गा मोड़ इति भाषा प्रसिद्धेन क्रियमाणमिव चौर्य्यमाणमिव।

मानम् इव वेदनाभिः लुण्ठ्यमानमिव दुःखैः आदित्सितं दैवेन निरूपितं नियत्या घ्रातम् अनित्यत्वेन अभिभूयमानम् अभावेन परिकलितं परासुतया दत्तावकाशं क्लेशस्य निवासं वैमनस्यस्य समीपे कालस्य अन्तिकेऽन्त्योच्छ्वासस्य मुखे महाप्रयासस्य द्वारि दीर्घनिद्राया जिह्वाग्रे जीवितेशस्य वर्त्तमानम् विरलं वाचि चलितं चेतसि विह्वलं वपुषि क्षीणमायुषि प्रचुरं प्रलापे सन्ततं श्वसिते जितं जृम्भिकाभिः पराधीनम् आधिभिः (९९) अनुबद्धम् अनुबन्धिकाभिः पार्श्वोपविष्टया अनवरतरोदनोच्छूननयनया गृहीतचामरिकयापि निश्वसितैः एव वीजयन्त्या विविधौषधधूलिधूसरितशरीरया मुहुर्मुहुः आर्य्यपुत्त्र ! स्वपिषि इति व्याहरन्त्या देव्या यशोवत्या शिरसि वक्षसि च स्पृश्यमानं पितरम् अद्राक्षीत् ।

वण्ट्यमानमिव विभज्यमानमिव । आदित्सितमिव ग्रहीतुमिष्टमिव निरूपितं निर्धारितं ग्रहणायेति भावः नियत्या भाग्येन घ्रातमिव स्पृष्टमिव अनित्यत्वेन अस्थायित्वेन अभिभूयमानम् आक्रम्यमाणम् अभावेन अविद्यमानतया परिकलितं कवलितं परासुतया गतप्राणतया । दत्तः अवकाशः स्थानं यस्मै तं प्रायेण निधनं गतमिति भावः । निवासम् आश्रयं वैमनस्यस्य विकृतमनस्कतायाः समीपे स्थितमिति शेषः अन्तिके सन्निधौ । अन्त्योच्छ्वासस्य चरमनिःश्वासस्य मुखे वदने पतितमिति शेषः । महाप्रयासस्य महतः क्लेशस्य द्वारि स्थितमिति शेषः । दीर्घनिद्रायाः मृत्योरित्यर्थः । जिह्वाग्रे रसनाग्रे स्थितमिति शेषः । जीवितेशस्य यमस्य । विरलम् अल्पं वाचि शब्दकथने वाक्यं कथयितुमशक्तमिति भावः । चलितं भ्रष्टं चेतसि चित्ते विगतचित्तमित्यर्थः । विह्वलं विवशम् । क्षीणं क्षयं गतम् । प्रचुरं प्रभूतं प्रलापे अनवरतं प्रलपन्तमिति भावः । सन्ततं श्वसिते पुनः पुनः अतिशयेन निःश्वसन्तमित्यर्थः । जृम्भिकाभिः आलस्यप्रकटनक्रियाभिः हिक्काभिरिति वा जितम् अभिभूतम् ।

(९९) अनुबन्धिकाभिः गात्रसन्धिपीड़ाभिः अनुबद्धम् अविच्छिन्नम् । पार्श्वोप

(१००) दृष्ट्वा च प्रथमदुःखसम्पातमथ्यमानमतिः आशङ्कित इव भागधेयेभ्यः समभवत्। अन्तकपुरवर्त्तिनमिव च पितरम् अमन्यत। निराकृत इव च अन्तःकरणेन क्षणम् आसीत्। अवधूतश्च धैर्य्येण चेत्रीकृतः क्षोभेण रिक्तीकृतो रत्या विषयीकृतो विषादेन पावकमयमिव हृदयम् उद्वहन् विषमविषदूषितानीव मुह्यन्ति इन्द्रियाणि बिभ्राणः तमसा रसातलमपि विशेषयन् शून्यत्वेन आकाशमपि अतिशयानो न अविन्दत कर्त्तव्यम्। पस्पर्श च हृदयेन भियम् उत्तमाङ्गेन च गाम्।

अवनिपतिस्तु दूरादेव दृष्ट्वा अतिदयितं तनयं (१) तदवस्थोऽपि निर्भरस्नेहावर्जितः प्रधावमानो मनसा प्रसार्य्य

विष्टया पार्श्वे आसीनया। अनवरतेति अनवरतेन अविरतेन रोदनेन उच्छूने स्फीते नयने यस्याः तथाभूतया गृहीतचामरिकया चामरेण वीजयन्त्येति यावत्। विविधेति विविधानाम् औषधीनां धूलिभिः चूर्णैः धूसरितं शरीरं यस्याः तथाभूतया। व्याहरन्त्या जल्पन्त्या।

(१००) प्रथमेति। प्रथमेन दुःखानां सम्पातेन मथ्यमाना विलोड्यमाना मतिः यस्य तथाभूतः। भागधेयेभ्यः दुर्भाग्येभ्यः पितृविनाशहेतुभ्य इति भावः। आशङ्कित इव जाताशङ्क इव। समभवत् पितृविनाशं शङ्कितवानित्यर्थः। अन्तकपुरवर्त्तिनमिव यमपुरगतमिव। निराकृत इव भंशित इव। अवधूतः विचलितः। चेत्रीकृतः विषयीकृतः क्षोभेण दुःखेन। रिक्तीकृतः विरहितः रत्या सन्तोषेण। विषयीकृतः गोचरीकृतः। पावकमयमिव अग्निमयमिव ज्वलितमिव इति भावः। विषमेति विषमेण दारुणेन विषेण हलाहलेन दूषितानीव मुह्यन्ति [illegible] गच्छन्ति विमूढानीति यावत् व्यापाररहितानीति भावः। इन्द्रियाणि [illegible]रादीनि। तमसा अन्धकारेण मोहेन च रसातलं पातालमपि विशेषयन् अतिशयानः पातालादधिकमपि तमः आश्रयन् इत्यर्थः आकाशमपि गगनमपि अतिशयानः अभिभवन्। कर्त्तव्यं कार्य्यं न अविन्दत न अवबुबुधे। भियं भीतिम् उत्तमाङ्गेन शिरसा गां भूमिं पस्पर्श भूमिपतितः पितरं प्रणनामेत्यर्थः।

(१) तदवस्थोऽपि तया अस्वस्थोऽपीत्यर्थः। निर्भरेति निर्भरेण निरतिशयेन

भुजो एहि एहि इति आह्वयन् शरीरार्द्धेन शयनात् उदगात्। ससम्भ्रमम् उपसृतं च एनं विनयावनम्रम् उन्नमय्य बलात् उरसि निवेश्य विशन्निव प्रेम्णा निशाकरमण्डलमध्यं, मज्जन् इव अमृतमये महासरसि स्नान् इव महति (२) हरिचन्दनरस-प्रस्रवणे अभिषिच्यमान इव तुषाराद्रिद्रवेण पीडयन् अङ्गैः अङ्गानि कपोलेन कपोलम् अवघट्टयन् निमीलयन् पक्ष्माग्र-ग्रथिताजस्रास्रविस्राविणी विलोचने विस्मृतज्वरसंज्वरः सुचिरम् आलिलिङ्ग। कथं कथमपि चिरात् (३) विमुक्तम् उपसृत्य कृतनमस्कारं प्रणतजननीकम् उपागतम् आसीनञ्च शयनान्तिके पिबन् इव विगतनिमेषनिश्चलेन चक्षुषा व्यलोकयत्। पस्पर्श च पुनःपुनः वेपथुमता पाणितलेन क्षयक्षामकण्ठश्च कृच्छ्रात् इव अवादीत् वत्स ! कृशोऽसीति। भण्डिस्तु अकथयत् देव ! तृतीयमहः कृताहारस्य अस्य अद्य इति।

स्नेहेन आवर्जितः अधीनीकृत । उदगात् उत्तस्थौ। उपसृतम् उपगतं प्रेम्णा स्नेहेन। निशाकरमण्डलमध्यं चन्द्रमण्डलान्तरम्। स्नान् इव स्नानं कुर्वन्निव।

(२) हरिचन्दनेति। हरिचन्दनस्य रसः द्रव एव प्रस्रवणं निर्झरः तस्मिन्। तुषाराद्रिद्रवेण हिमाद्रिस्रावेण। अवघट्टयन् सङ्घर्षयन्। निमीलयन् मुद्रयन्। पक्ष्माणां नेत्रलोम्नाम् अग्रेषु ग्रथितानि सङ्गतानि अजस्राणि अविच्छिन्नानि अस्राणि [illegible] विस्रवत इति तथोक्ते विलोचने नेत्रे। विस्मृतः अननुभूत इत्यर्थः ज्वरस्य संज्वरः सन्तापः येन तथाभूतः।

(३) विमुक्तं त्यक्तम्। प्रणतेति प्रणता वन्दिता जननी येन तथाभूतम् आसीनमुपविष्टं शयनान्तिके शय्यासन्निधौ। विगतेति विगतः निमेषः यस्य तथाभूतम् अतएव निश्चलं तेन। वेपथुमता कम्पमानेन। क्षयेति क्षयेण क्षीणतया क्षामः अवरुद्धः कण्ठः यस्य तथाभूतः। भण्डिः हर्षस्य मातुलात्मजः। तृतीयम् अहः दिनं कृताहारस्य कृतभोजनस्य दिनद्वयं पथि नासौ आहारं कृतवान् इत्यर्थः।

(४) तत् श्रुत्वा वाष्पवेगरुद्ध्यमानाक्षरं कथं कथमपि आयतं निश्वस्य उवाच वत्स ! जानामि त्वां पितृप्रियम् अतिमृदुहृदयम् । ईदृशेषु विधुरयति धीमतोऽपि धियम् अतिदुर्धरो बान्धवस्नेहः सर्वप्रमाथी । अतो न अर्हसि आत्मानं शुचे दातुम् । (५) उद्दामदाहज्वरदग्धोऽपि दह्ये खलु अहम् अधिकतरम् अनेन आयुष्मदाधिना । निशितमिव शस्त्रं तक्ष्णोति मां त्वदीयः तनिमा । सुखञ्च राज्यञ्च वंशश्च प्राणाश्च त्वयि मे स्थिताः । यथा मम तथा सर्वासां प्रजानाम् । त्वद्विधानां पीड़ाः पीड़यन्ति सकलमेव भुवनतलम् । न हि अल्पपुण्यभाजां वंशम् अलङ्कुर्वन्ति भवादृशाः । (६) फलमस्य अनेकजन्मान्तरोपार्जितस्य अकलुषस्य कर्मणः । करतलगतमिव कथयन्ति चतुर्णाम् अपि अर्णवानाम् आधिपत्यं ते लक्ष-

---

(४) तत् दिनद्वयाभोजनमित्यर्थः । वाष्पेति वाष्पवेगेन रुद्ध्यमानानि अवरुध्यमानानि अक्षराणि यस्मिन् तद्‌यथा तथा । आयतं दीर्घम् । अतिमृदुहृदयम् अतिकोमलान्तःकरणम् अल्पेनैव मद्दुःखेन त्वम् अतिविधुरतां व्रजसीति भावः । ईदृशेषु महत्सु दुर्योगेष्विति भावः विधुरयति व्याकुलयति धीमतोऽपि बुद्धिमतोऽपि अतिधीरस्यापीत्यर्थः धियं मतिं सर्वप्रमाथी सर्वजनव्यथाकरः अतिदुर्धरः अतिदुःखेन ध्रियते इति तथोक्तः अतिदुःखेनापि त्यक्तुमशक्य इति भावः । शुचे शोकाय दातुं शोकाधीनं कर्त्तुमित्यर्थः ।

(५) उद्दामेति । उद्दामेन अत्युत्कटेन दाहज्वरेण ज्वरसन्तापेन दग्धोऽपि दह्ये भस्मीक्रिये आयुष्मदाधिना आयुष्मतः वत्सस्य आधिना मनःपीड़या त्वन्निमित्तयेति यावत् । तक्ष्णोति निकृन्तति कृशीकरोति वा तनिमा तनोर्भावः तनिमा कृशत्वम् ।

(६) अनेकेति । अनेकैः बहुभिर्जन्मान्तरैः उपार्जितम् अनुष्ठितं यस्य अकलुषस्य अनघस्य कर्मणः सुकृतरूपस्य । करतलगतमिव हस्ततलस्थितमिव लक्षणानि शुभचिह्नानि । त्वज्जन्मनैव तव उत्पत्तिमात्रेणैव कृतार्थः चरितार्थः सिद्ध-

णानि। त्वज्जन्मना एव कृतार्थोऽस्मि निरभिलाषोऽस्मि जीवितव्ये। भिषगनुरोधः पाययति माम् औषधम्। (७) अपिच सर्वप्रजापुण्यैः सकलभुवनतलपरिपालनार्थम् उत्पत्स्यमानानां भवादृशां जन्मग्रहणोपायः पितरौ। प्रजाभिस्तु बन्धुमन्तो राजानः न ज्ञातिभिः। तत् उत्तिष्ठ कुरु पुनरेव सर्वाः क्रियाः। कृताहारे च त्वयि अहमपि स्वयम् उपयोक्ष्ये पथ्यम्।

(८) इति एवमभिहितस्य च अस्य धक्ष्यन्निव हृदयमतितरां शोकानलः सन्दुधुक्षे। क्षणमात्रञ्च स्थित्वा पिता पुनः आहारार्थम् आदिश्यमानो धवलगृहात् अवततार चकार च चेतसि अकाण्डे खलु अयं समुपस्थितो महाप्रलयो व्यभ्र इव वज्रपातः। सामान्योऽपि तावत् शोकः सोच्छ्वासं मर-

---

काम इत्यर्थः निरभिलाषः निस्पृहः जीवितव्ये प्राणधारणे। तव जननेनैव प्राणधारणफलं प्राप्तम् अतोऽन्यफलाकाङ्क्षाभावात् निरर्थकं प्राणधारणमिति भावः। तत् कथमौषधं सेव्यते इत्यत आह भिषगिति भिषजां चिकित्सकानाम् अनुरोधः निर्बन्धः आग्रह इति यावत् माम् औषधं पाययति न तु जीवितार्थीति भावः।

(७) अपिचेति सर्वेति सर्वासां प्रजानां पुण्यैः सुकृतैः न केवलं ममेति भावः सकलभुवनपरिपालनार्थं समस्तभूमण्डलरक्षणार्थं उत्पत्स्यमानानां जनिष्यमाणानां भवादृशां भवद्विधानां जन्मग्रहणस्य उत्पत्तिलाभस्य उपायः निमित्तभूतावित्यर्थः। उक्तञ्च वशिष्ठेन शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तक इति। प्रजाभिः भूतलवासिभिर्जनैः बन्धुमन्तः राजानः प्रजा एव राज्ञां बन्धवः न ज्ञातयस्तदन्वयव्यतिरेकादिति भावः। सर्वाः क्रियाः स्नानाहारादिरूपाः। उपयोक्ष्ये खादिष्ये।

(८) धक्ष्यन्निव भस्मीकरिष्यन्निव सन्दुधुक्षे सन्दिदीपे। आदिश्यमानः आज्ञाप्यमानः अनुरुध्यमान इति यावत्। अकाण्डे सहसा। व्यभ्रः निरभ्रः निर्मेघ इत्यर्थः सामान्यः अल्पः शोकः प्रियजनविच्छेदजं दुःखमित्यर्थः सोच्छ्वासं

णम् (९) अनुपदिष्टौषधो महाव्याधिः अभस्मीकरणोऽग्नि-प्रवेशः अनुपरतस्य एव नरकवासः निर्ज्योतिः अङ्गारवर्षम् अशकलीकरणं क्रकचदारणम् (१०) अव्रणो वज्रसूचीपातः किमुत विशेषाश्रितः किमत्र करवाणीति।

(११) राजपुरुषेण अधिष्ठितश्च गत्वा स्वधाम धूममयान् इव कृताश्रुपातान् अग्निमयान् इव जनितहृदयदाहान् विषमयान् इव दत्तमूर्च्छावेगान् (१२) महापातकमयान्

सनिश्वासं मरणं मृत्युः मरणे निश्वासापगमः स्यात् शोकरूपे मरणे तु तत्सद्भाव इति भावः।

(९) अनुपदिष्टेति न उपदिष्टम् औषधं यस्य तथाभूतः शास्त्रोक्तभेषजरहित इत्यर्थः महाव्याधिः महान् रोगः महती व्याधेः शास्त्रीयौषधेन प्रतीकारः स्यात् शोकस्य तु न तथेति भावः। अभस्मीकरणः अदहन इत्यर्थः अग्निप्रवेशेऽङ्गदाहः स्यात् शोके तु न तथा किन्तु केवलं ज्वलनमिति भावः। अनुपरतस्य अमृतस्य नरकवासः नरके निरवच्छिन्नदुःखनिलये स्थानविशेषे वासः अवस्थानं मृतस्यैव पापातिरेकात् नरकेऽवस्थानं शोकार्त्तस्य तु तदभावेऽपि इति भावः। निर्ज्योतिः निष्प्रभम् अङ्गारवर्षं ज्वलदग्निस्फुलिङ्गवृष्टिः तादृशाङ्गारवर्षणे उद्योतो दृश्यते शोकरूपे तु निष्प्रभता एव भवतीति भावः। अशकलीकरणम् अखण्डीकरणं क्रकचदारणं करपत्रविदारणं करपत्रच्छेदने वस्तुनः खण्डनं भवति शोकेतु न तथा परं तादृशः क्लेश एवेति भावः।

(१०) अव्रणः अक्षतकरणः वज्रसूचीपातः कुलिशशलाकापतनं वज्रसूचीपाते शरीरं क्षतं स्यात् शोकपाते तु न तथा किन्तु तत्पतनक्लेश इति भावः। विशेषाश्रितः विशेषम् आश्रितः असामान्य इत्यर्थः पितृवियोगज इति भावः।

(११) राजपुरुषेण राजलोकेन अधिष्ठितः अनुसृतः। स्वधाम स्वमावासम्। कर्षखान् अट्टालात् इत्यन्वयः। ताम् विशिनष्टि धूमेति कृतः अश्रूणां वाष्पाणां पातः येषु तान् अतएव धूममयानिव धूमाकृतीनिव धूमाच्छन्नानिव वा दृष्टेरवरोधका-दिति भावः। जनितः उत्पादितः हृदयस्य दाहो ज्वलनं यैः तान् अतएव अग्नि-मयानिव अनलसन्निभानिति यावत्। दत्तेति दत्तः जनित इत्यर्थः मूर्च्छाया आवेगः यैः तान् अतएव विषमयानिव विषस्य मोहजनकत्वादिति भावः।

इव उत्पादितघृणान् चारमयान् इव आनीतवेदनान् कतिचित् कवलान् अग्टह्णात् । (१३) आचमस्व चामरग्राहिणम् आदिदेश विज्ञाय आगच्छ कथम् आस्ते तात इति । गत्वा च प्रतिनिवृत्य च देव ! तथैवेति विज्ञापितः तेन अग्टहीतताम्बूल एव उत्ताम्यता मनसा अस्ताभिलाषिणि सवितरि सर्वान् आहूय उपह्वरे वैद्याः ! किमस्मिन्नेवंविधे विधेयमधुनेति विषसहृदयः पप्रच्छ । ते तु व्यज्ञापयन् देव ! धैर्य्यमवलम्बस्व कतिपयैः एव वासरैः पुनः स्वां प्रकृतिमापन्नं स्वस्थं श्रोष्यसि पितरमिति ।

तेषान्तु भिषजां मध्ये (१४) पौनर्वसवो युवा अष्टादशवर्षदेशीयः तस्मिन्नेव राजकुले कुलक्रमागतो गतः पारम् (१५) अष्टाङ्गस्य आयुर्वेदस्य भूभुजा सुतनिर्विशेषं लालितः

---

(१२) उत्पादितेति । उत्पादिता जनिता घृणा जुगुप्सा यैः तान् अतएव महापातकमयानिव ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयी गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्च पञ्चममित्युक्तानि पञ्चविधानि महान्ति घोराणि पातकानि पातित्यजननानि पापानि यथा लोकैः जुगुप्सान्ते तथा तदानीं कवलेषु घृणा असीदिति भावः । चारेति आनीतवेदनान् जनितक्लेशान् अतएव चारमयान् इव लवणमयान् इव यथा समधिकलवणमयव्यञ्जनादिभक्षणे क्लेशः स्यात् तथा तत्कवलग्रहणे[illegible] जात इति भावः । कवलान् अन्नग्रासान् ।

(१३) आचमस्व आचमनं कुर्वस्व । उत्ताम्यता क्लाम्यता । अस्ताभिलाषिणि अस्ताचलं गन्तुमभिलषति । उपह्वरे विजने । वैद्या इति सम्बोधनम् । विधेयं कर्त्तव्यम् । वासरैः दिवसैः । आपन्नं प्राप्तम् ।

(१४) पौनर्वसवः पुनर्वसुनक्षत्रे जातः पुनर्वसोः अपत्यं पुमान् पौनर्वसव इति यद्वा पुनर्वसुना मुनिना प्रोक्तम् आयुर्वेदं वेत्ति अधीते वेति पौनर्वसवः । अष्टादशवर्षदेशीयः प्रायेण अष्टादशवर्षवयस्कः ।

(१५) अष्टाङ्गस्येति । अष्टौ अङ्गानि यस्य तथोक्तस्य तथाचोक्तम् । काय-

प्रकृत्यैव अतिपटीयस्या प्रज्ञया यथावत् विज्ञाता व्याधिस्वरूपाणां रसायनो नाम वैद्यकुमारकः सास्रः तूष्णीम् अधोमुखोऽभूत्। पृष्टश्च राजसूनुना सखे! रसायन! कथय तथ्यं यदि असाधु इव पश्यसीति। सोऽब्रवीत् देव! श्वः प्रभाते यथावस्थितम् आवेदयितास्मीति।

(१६) अत्रैव च अन्तरे भवनकमलिनीपालः कोकम् आश्वासयन् अपरवक्त्रमुच्चैः अपठत्

विहग! कुरु दृढं मनः स्वयं त्यज शुचमास्स्व विवेकवर्त्मनि।
सह कमलसरोजिनीश्रिया श्रयति सुमेरुशिरो विरोचनः॥१७॥

वालग्रहोऽर्द्धाङ्गशल्यदंष्ट्राजराविषान्। अष्टावङ्गानि तस्याहुः चिकित्सा तेषु संश्रितेति। ततोऽल्पायुष्कम् अल्पमेधस्त्वञ्चावलोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान् शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्या अगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति सुश्रुतसंहिता। आयुर्वेदस्य :आयुर्विद्यते लभ्यते येन तत् आयुर्वेदं वैद्यकशास्त्रमित्यर्थः तस्य। भूभुजा राज्ञा। प्रकृत्यैव स्वभावेन एव अतिपटीयस्या अतिचतुरया प्रज्ञया बुद्ध्या यथावत् यथायथं विज्ञाता वेत्ता। राजसूनुना हर्षेण।

(१६) अन्तरे अवसरे। भवनेति भवनकमलिनीपालः गृहसरसीरक्षकः कोकं चक्रवाकं कोकश्चक्रश्चक्रवाक इत्यमरः भाविविच्छेदविधुरमिति भावः। आश्वासयन् प्रबोधयन् सान्त्वयन् वा अपरवक्त्रं छन्दोविशेषम् अयुजि ननरला गुरुः समे तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ इत्युक्तलक्षणं तन्निबद्धश्लोकमिति यावत्।

(१७) विहगेति। हे विहग! पक्षिन्! त्वं स्वयं मनः दृढं धीरमिति यावत् कुरु, शुचं शोकं भावि प्रियावियोगजमिति भावः त्यज मुञ्च विवेकवर्त्मनि ज्ञानमार्गे संसारसुखस्य क्षणभङ्गुरत्वबोधके इति भावः आस्स्व तिष्ठ विचरेत्यर्थः। विरोचनः सूर्यः कमलसरोजिनीश्रिया कमलयुक्ता सरोजिनी पद्मिनी पद्मलतेत्यर्थः तस्याः श्रीः शोभा तया सह सुमेरोः कनकाचलस्य शिरः शृङ्गं श्रयति भजतेतीति भावः विधातुर्नियोगोऽयं यत् प्रतिदिनं सूर्यस्य उदयास्तमयौ स्याताम् उदये युष्माकं सम्मेलनात् सुखम् अस्तमये च वियोगदुःखं तदत्र वृथा शोकं परित्यज्य

(१८) तच्च आकर्ण्य वाङ्निमित्तज्ञः पितरि सुतरां जीविताशां शिथिलीचकार। गतेषु च भिषक्षु क्षतधृतिः क्षपामुखे क्षितिपालसमीपम् एव पुनः आरुरोह धवलं गृहम्। तत्र च दाहो महान् आहर हारान् हरिणि! मणिदर्पणान् मे देहि देहि वैदेहि! हिमलवैर्लिम्प ललाटं लीलावति! (१९) घनसारक्षोदधूलीर्निधेहि धवलाक्षि! निक्षिप चक्षुषि चन्द्रकान्तं कान्तिमति! कपोले कलय कुवलयं कलावति! चन्दनचर्चां रचय चारुमते! पाटय पटमारुतं पाटलिके! मन्दय दाहम् इन्दुमति! अरविन्दैः जनय जलार्द्रया मुदं मदिरावति! समुपानय मृणालानि मालति! तरलय तालवृन्तम् आवन्तिके! (२०) मूर्द्धानं धावमानं बधान बन्धुमति! कन्धरां धारय धारणिके! उरसि समीकरं करं कुरु कुरङ्गवति! संवाहय बाहू वलाहिके!

धैर्य्यमवलम्ब्यतामिति निष्कर्षः। राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य सूर्य्यतुल्यस्य राजमहिष्या सह सुमेरुशिरोरूपस्वर्गप्राप्तिः अचिरभाविनी इति धैर्य्यावलम्बनमेवात्र कर्त्तव्यमिति हर्षं प्रति भङ्ग्या ध्वन्यते।

(१८) वाङ्निमित्तज्ञः वाचो निमित्तं शुभाशुभलक्षणं जानातीति तथोक्तः शिथिलीचकार मन्दीचकार। क्षतधृतिः विच्युतधैर्य्यः क्षपामुखे रजनीमुखे क्षितिपालसमीपं राजान्तिकम्। तत्र क्षितिपालसमीपे। आहर अर्पय अङ्गेषु इति शेषः यो[illegible] हरिणि! तदाख्यायाः परिचारिण्याः सम्बोधनम् एवमुत्तरत्र। लिम्प लिप्तम् कुरु।

(१९) घनेति। घनसारस्य चन्दनस्य क्षोदाः चूर्णान्येव धूलयः ताः निधेहि अर्पय। कलय निधेहि कुवलयं नीलोत्पलम्। चन्दनचर्चां चन्दनलेपम्। पाटय सञ्चालय पटमारुतं वस्त्रव्यजनम्। मन्दय ह्रासय। जलार्द्रया जलयुक्ततालवृन्तेन। समुपानय समाहर। तरलय सञ्चालय।

(२०) मूर्द्धानं मस्तकं धावमानं यातनातिशयात् चलन्तं बधान स्थगय।

पीड़य पादौ पद्मावति! गृहाण गाढ़मङ्गम् अनङ्गसेने! का वेला विलासवति! नेति निद्रा कथाः कथय कुमुद्वति! इत्येवंप्रायान् पितुरालापान् अनवरतम् आकर्णयन् दूयमानहृदयो दुःखदीर्घां जाग्रदेव निशाम् अनैषीत्।

(२१) उषसि च अवतीर्य राजद्वारदेशोपसर्पिणा परिवर्धकेन उपस्थापितेऽपि तुरङ्गे चरणाभ्यामेव आजगाम स्वमन्दिरम्। तत्र च त्वरमाणो (२२) भ्रातुः आगमनार्थम् उपर्य्युपरि क्षिप्रपातिनो दीर्घाध्वगान् प्रजविनश्च उष्ट्रपालान् प्राहिणोत्। प्रक्षालितवदनश्च परिजनोपनीतमपि प्रतिकर्म न अग्रहीत्। (२३) अग्रतः स्थितानां राजपुत्त्रयूनां विमनसां रसायनो रसायन इति जल्पितम् अव्यक्तम् अश्रौषीत्। पर्य्यपृच्छत् च तान् भद्राः! किं रसायन इति। पृष्टाश्च ते सर्वे समम् एव तूष्णीबभूवुः। भूयोभूयश्च (२४) अनुबध्यमाना दुःखेन कथंकथमपि आचचक्षिरे देव! पावकं प्रविष्ट इति। तच्च श्रुत्वा

कन्धरां ग्रीवाम्। उरसि वक्षसि सशीकरं साश्रुकणं संवाह्य परामृश्य। पीड़य संवाहय। एति आगच्छति। आकर्णयन् शृण्वन् दूयमानहृदयः तप्यमानचित्तः।

(२१) उषसि प्रभाते। राजेति। राज्ञः द्वारदेशे उपसर्पति उपतिष्ठते इति तथोक्तेन परिवर्द्धकेन अश्वपालेन।

(२२) भ्रातुः राज्यवर्द्धनस्य क्षिप्रपातिनः द्रुतगामिनः। दीर्घाध्वगान् दीर्घं बहुविस्तृतम् अध्वानं मार्गं गच्छन्ति गन्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः तथोक्तान् प्रजविनः प्रकृष्टवेगशालिनः प्राहिणोत् प्रेषयामास। प्रतिकर्म प्रसाधनम्।

(२३) अग्रतः पुरतः स्थितानां दण्डायमानानां राजपुत्रयूनां तरुणानां राजसुतानां विमनसां विकृतचेतसां दुःखातिशयादिति भावः। जल्पितं भाषितम् अव्यक्तम् अस्पष्टम्।

(२४) अनुबध्यमानाः अनुरुध्यमानाः। आचचक्षिरे ऊचुः। पावकम् अग्निं प्रविष्टः रसायन इति शेषः।

(२५) प्लुष्ट इव अन्तस्तापेन सद्यो विवर्णताम् अगात्। उत्पाद्यमानमिव च न शशाक शोकान्धं धारयितुं हृदयम्। आसीच्च अस्य चेतसि कामं स्वयं न भवति न तु श्रावयति अप्रियं वचनम् अरतिकरम् इतर इव अभिजातो जनः। कष्टं च यथा अनेन अनुष्ठितम् उज्ज्वलीकृतम् अधिकतरं (२६) ज्वलनप्रवेशेन कल्याणप्रकृति कार्त्तस्वरमिव कौलपुत्त्रमस्येति। पुनश्च अचिन्तयत् समुचितम् एव अथवा स्नेहस्य इदम्। किमस्य तातो न तातः किंवा अम्बा न जननी वयं न भ्रातरः। (२७) अन्यस्मिन्नपि तावत् स्वामिनि दुर्लभीभवति भवन्ति असवो म्रियमाणा क्रीडितवो लोके किमुत अमृतमयेऽनुजीविनां निर्व्याजबान्धवे अवन्ध्यप्रसादे सुगृहीतनाम्नि ताते। सम्प्रति साम्प्रतम् आचरितमनेन आत्मानं दहता। (२८) किं वा अस्य आकल्पम् अवस्थितस्य स्थेयसो यशोमयस्य

---

(२५) प्लुष्टः दग्धः। उत्पाद्यमानमिव उच्छिद्यमानमिव। न भवति न जीवति, अरतिकरम् असन्तोषकरम्। इतर :इव नीच इव। अभिजातः सत् कुलजातः।

(२६) ज्वलनप्रवेशेन अग्निप्रवेशेन कल्याणप्रकृति सौम्यस्वभावं मृदुस्वभावञ्च कार्त्तस्वरमिव सुवर्णमिव कौलपुत्रं कुलपुत्रः कुलीनतनयः तस्य भावः कौलपुत्त्रम्। समुचितं सु..हृद्यम्।

(२७) अन्यस्मिन् सत्पितुरिति शेषः दुर्लभीभवति दुष्प्रापे सति असव प्राणाः क्रीडितवः लज्जाकराः। अमृतमये सुधामये निर्व्याजबान्धवे अकपटसुहृदि अवन्ध्यप्रसादे सफलानुग्रहे। साम्प्रतं युक्तम् आचरितम् अनुष्ठितम् अनेन रसायनेन आत्मानं देहम्।

(२८) आकल्पं प्रलयकालपर्यन्तं स्थेयसः स्थितिशीलस्य यशोमयस्य पूर्णयशसः यशोरूपस्य देहस्य वा।

दह्यते। (२९) पतित: स केवलं दहने दग्धास्तु वयम्। धन्य: खलु असौ अग्रणी: पुण्यभाजाम्। अपुण्यभाक् तु इदमेव राजकुलं कुलपुत्त्रेण यत् तादृशा वियुक्तम्। अपिच ममापि क: खलु एतेषां प्राणानां (३०) कार्य्यातिभार: कृत्यशेषो वा का वा व्यापृतता येन न अद्यापि निष्ठुरा: प्राणा: प्रतिष्ठन्ते। को वा अन्तरायो हृदयस्य येन सहस्रधा न दलतीति। दुःखार्त्तश्च न जगाम राजसद्म। समुत्ससर्ज च सर्वकार्य्याणि। (३१) शयनीये निपत्य उत्तरीयवाससा सोत्तमाङ्गम् आत्मानम् अवगुण्ठ्य अतिष्ठत्।

(३२) इत्थम्भूते च देवे हर्षे राजनि च तदवस्थे सर्वस्य लोकस्य कपोलेषु कीलिता इव करा: लोचनेषु (३३) लेप्यमय्य इव अश्रुस्रुतय: नासाग्रेषु ग्रथिता इव दृष्टय: कर्णेषु (३४) उत्कीर्णा इव रुदितध्वनय: जिह्वासु (३५) सहजानि

---

(२९) स रसायन:। दहने अग्नौ। असौ रसायन: अग्रणी: अग्रगण्य:। तादृशा तथाविधेन कुलपुत्त्रेण सत्कुलजातेन वियुक्तं विरहितम्।

(३०) कार्य्यातिभार: कार्य्यगौरवं कृत्यशेष: करणीयावशेष: अस्ति इति शेष: व्यापृतता कार्य्यनियोग: अन्तराय: विघ्न:। समुत्ससर्ज परितत्याज।

(३१) शयनीये शय्यायाम् उत्तरीयवाससा उत्तरीयवसनेन सोत्तमाङ्गम् आमस्तकमित्यर्थ: अवगुण्ठ्य आच्छाद्य।

(३२) इत्थम्भूते ईदृगवस्थे। कपोलेषु गण्डदेशेषु करा हस्ता: कीलिता इव कीलप्रोथिता इव सर्वे लोका: कपोलनिहितकरा: सततं चिन्तामग्ना जाता इति भाव:।

(३३) लेपमय्य इव लिप्ता इवेत्यर्थ: अविच्छिन्ना इति भाव: अश्रुस्रुतय: अश्रुपाता:। ग्रथिता इव निबद्धा इव।

(३४) उत्कीर्णा इव सततसन्निहिता इति भाव: अनवरतं रोदनध्वनि: श्रूयते इति भाव:।

इव हाकष्टानि लपनेषु पल्लवितानि इव श्वसितानि अधरेषु (३६) लिखितानि इव परिदेवितपदानि हृदयेषु निधानीकृतानि इव दुःखानि अभवन्। (३७) उष्णाश्रुदाहभीता इव न अभजत नेत्रोदराणि निद्रा। (३८) निश्वासवातविधुता इव व्यलीयन्त हासाः। (३९) निरवशेषदग्धा इव च सन्तापेन न प्रावर्त्तत वाणी। कथासु अपि न अश्रूयन्त परिहासाः। क्व अगमन्निति न अज्ञायन्त गीतगोष्ठ्यः। (४०) जन्मान्तरानीतानि इव न असमर्थ्यन्त लास्यानि। स्वप्नेऽपि न अगृह्यन्त (४१) प्रसाधनानि। वार्त्तापि न अलभ्यत उपभोगानाम्। नामापि न अकीर्त्त्यत आहारस्य। (४२) खपुष्पप्रतिमानि आसन् आपानमण्डलानि। लोकान्तरम् इव

---

(३५) सहजानि इव स्वभाविकानि इव हा कष्टानि हा कष्टं किमेतदित्येवं-वचनानीत्यर्थः। लपनेषु मुखेषु पल्लवितानीव सञ्जातपल्लवानीव विस्तारं गतानीत्यर्थः श्वसितानि निश्वासाः।

(३६) लिखितानि इव चित्रितानि इव परिदेवितपदानि विलापाक्षराणि। निधानीकृतानि इव निहितानि इव।

(३७) उष्णेति। उष्णैरश्रुभिः दाहात् भीता इव त्रस्ता इव नेत्रोदराणि नयनान्तराणि न अभजत न सिषेवे।

(३८) निश्वासेति निश्वासवातेन विधुता इव सञ्चालिता इव निरस्ता इ व्यलीयन्त विलयं गता इत्यर्थः।

(३९) निरवशेषदग्धा इव निःशेषदग्धा इव प्रावर्त्तत उदचरत् वाणी वाक्। परिहासाः नर्महसितानि। गीतगोष्ठ्यः सङ्गीतालापाः।

(४०) जन्मान्तरानीतानि इव जन्मान्तरगतानि इव लास्यानि नर्त्तनानि।

(४१) प्रसाधनानि अलङ्काराः। वार्त्तापि प्रवृत्तिरपि उपभोगानां सम्भोगानाम्।

(४२) खपुष्पप्रतिमानि आकाशकुसुमनिभानि अलीकानि इत्यर्थः आपान-

अनीयन्त वन्दिवाचः। युगान्तर इव अवर्त्तन्त निर्वृतयः। पुनरिव अदह्यत शोकाग्निना (४३) मकरकेतुः। दिवापि न अमुच्यन्त शयनानि। शनैः शनैश्च (४४) महापुरुषविनिपातपिशुनाः समं समन्तात् समुदभवन् भुवने भूयांसो भूपतेः अभावाय भयम् उत्पादयन्तो (४५) भूतानां महोत्पाताः।

तथाहि (४६) दोलायमानसकलकुलाचलचक्रवाला

मण्डलानि पानगोष्ठ्यः। वन्दिवाचः वैतालिकस्तुतयः। अवर्त्तन्त अतिष्ठन्। निर्वृतयः सुखानि।

(४३) मकरकेतुः कामः पुनरिव अदह्यत दग्धोऽभूत् हरकोपाग्निना प्राक् दग्धोऽपीति भावः। अमुच्यन्त त्यक्तानि।

(४४) महापुरुषेति। महापुरुषस्य विनिपातः विध्वंसनं तस्य पिशुनाः सूचकाः। समं युगपत् समन्तात् चतुर्दिक्षु समुदभवन् समुद्भूताः भूयांसः बहवः उत्पादयन्तः जनयन्तः।

(४५) भूतानां प्राणिनां महोत्पाताः महान्तः उत्पाताः प्रकृतिविपर्य्यासरूपाः भूकम्पादयः तदुक्तं नारदसंहितायाम्। उत्पाता विविधा लोके दिव्यभौमान्तरीक्षजाः। देवतौघाः प्रनृत्यन्ति पतन्ति प्रज्वलन्ति च। मुहुर्गायन्ति रोदन्ति प्रस्विद्यन्ति हसन्ति वा। वमन्त्यग्निं तथा धूमं स्नेहं रक्तं पयोजलम्। अधोमुखं प्रतिष्ठन्ति स्थानास्थानं व्रजन्ति वा। एवमाद्याश्च दृश्यन्ते विकाराः प्रतिमादिषु। गन्धर्वनगरञ्चैव दिवा नक्षत्रदर्शनम्। महोल्कापातनं काष्टं तृणां रक्तप्रवर्षणम्। गान्धर्वदाहो दिग्दाहो भूमिकम्पो दिवानिशि। अनग्नौ च स्फुलिङ्गाः सुज्वलनञ्च विनेन्धनम्। निशीन्द्रचापमण्डूकशिखरं श्वेतवायसम्। प्रतिसूर्य्याश्चतस्रश्च सुदिक्षु युगपद्रवेः। जम्बूकी ग्रामसञ्चेशः केतूनाञ्च प्रदर्शनम्। काकानामाकुलं रात्रौ कपोतानां दिवा यदीति।

(४६) दोलायमानेति दोलायमानं कम्पमानं सकलानां कुलाचलानां (महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः। विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः) इत्युक्तानां चक्रवालं मण्डलं यस्यां तथाभूता पृथ्वी प्रभाकरवर्धनेन राज्ञेति भावः

पत्या सार्द्धं गन्तुकामा इव प्रथमम् अचलत् धरित्री । (४७) धान्वन्तरेः इव अन्तरे तस्मिन् स्मरन्तः परस्परास्फालनवाचालवीचयो विजुघूर्णिरेऽर्णवाः । (४८) भूभृदभावभीतानां विततशिखाकलापविकटकुटिलाः केशपाशा इव ऊर्द्धीबभूवुः धूमकेतवः ककुभाम् । (४९) धूमकेतुकरालितदिङ्मुखं दिक्पालारब्धायुष्कामहोमधूमधूम्रमिव अभवत् भुवनम् । (५०) भ्रष्टभासि तप्तकालायसकुम्भबभ्रुणि भानुमण्डले भयङ्करकबन्धकाय-

---

अचलत् अकम्पत । चक्रवालन्तु मण्डलमित्यमरः । भूमिकम्पः प्रादुरासीदिति भावः ।

(४७) धान्वन्तरेः धन्वन्तरिरेव धान्वन्तरिः स्वर्वैद्यविशेषः तस्य कर्मणि षष्ठी धन्वन्तरित्यर्थः धन्वन्तरेरिति पाठोऽपि । स्मरन्तः यदि इदानीं धन्वन्तरिरस्मदाश्रयेऽस्थास्यत् तदा राजानमरोगिणम् अकरिष्यदित्येवं चिन्तयन्त इति यावत् । तस्मिन् अन्तरे अवसरे । परस्परेति परस्परस्य आस्फालनेन वाचालाः नदन्त्य इत्यर्थः वीचयः तरङ्गाः येषां ते अर्णवाः समुद्राः विजुघूर्णिरे चुक्षुभुः । पुरा धन्वन्तरेः समुद्रगर्भस्थितिः पश्चात् तदुत्थानञ्च पुराणेषु प्रसिद्धं तथा च । अथोदधेर्मथ्यमानात् काश्यपैरमृतार्थिभिः । उदतिष्ठत् महाराज ! पुरुषः परमाद्भुतः । अमृतापूर्णकलसं बिभ्रद् वलयभूषितः । धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृगिज्यभागिति ।

(४८) भूभृदिति भूभृतः राज्ञः अभावात् भाविविनाशात् भीताः तासां पतिवियोगार्त्तानामिति भावः ककुभां दिशां केशपाशा इव केशनिचया इव । विततेति विततेन विस्तृतेन शिखाकलापेन ज्वालानिचयेन विकटाः उत्कटाः कुटिलाः भङ्गिभृत इत्यर्थः धूमकेतवः खेचरविशेषाः अग्नयश्च ऊर्द्धीबभूवुः उत्तस्थुः उक्तञ्च कालिदासेन । उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थित इति ।

(४९) धूमकेत्विति । धूमकेतुभिः करालितानि व्याप्तानि दिशां मुखानि यस्य तथोक्तम् अतएव दिक्पालेति दिक्पालैः इन्द्रादिभिः आरब्धस्य उत्पातशान्तये प्रस्तुतस्य आयुष्कामस्य राज्ञः आयुर्वर्द्धनार्थमभिलषितस्य होमस्य धूमैः धूम्रमिव धूमलमिव । कृष्णलोहितमिव ।

(५०) भ्रष्टेति भ्रष्टा च्युता भासो दीप्तयः यस्य तथोक्ते निष्प्रभे इत्यर्थः । तप्तेति

व्याजेन कोऽपि पार्थिवप्राणितार्थी पुरुषोपहारमिव उपजहार। (५१) ज्वलितपरिवेशमण्डलाभोगभास्वरो जिघृक्षाजृम्भमाणस्वर्भानुभयात् उपचिताग्निप्राकार इव प्रत्यदृश्यत श्वेतभानुः। (५२) अवनिपतिप्रतापप्रसाधिताः प्रथमतरकृतपावकप्रवेशा इव अदह्यन्त अनुरक्ता दिशः। (५३) स्रुतशोणितशीकरासारारुणिततनुः अनुमरणाय प्रावृतपाटलांशुकपटेव अदृश्यत वसुधावधूः। (५४) नराधिपविनाशसम्भ्रमभीतैः

तप्तम् अग्न्युत्तापेन ज्वलितमित्यर्थः यत् कालायसं कृष्णवर्णलौहविशेषः तस्य कुम्भः तन्निर्मितकलस इत्यर्थः तद्वत् बभ्रु पिङ्गलं तस्मिन्। भानुमण्डले सूर्य्यबिम्बे। भयङ्करः भयजनकः कबन्धकायः छिन्नशिरः शरीरं कबन्धोऽस्त्रीक्रियायुक्तमपमूर्द्धकलेवर इत्यमरः तस्य व्याजेन मिषेण कोऽपि जन इति शेषः। पार्थिवेति पार्थिवस्य राज्ञः प्राणितं जीवितं तस्य अर्थी तत्काम इत्यर्थः पुरुषोपहारमिव नरबलिमिव उपजहार उपहृतवान् पुरुषोपहारेण सूर्य्यदेवम् आराधितवान् इव इत्यर्थः।

(५१) ज्वलितेति ज्वलितेन प्रदीप्तेन परिवेशमण्डलस्य परिधिमण्डलस्य आभोगेन वेष्टनेन भास्वरः दीप्यमानः। जिघृक्षेति जिघृक्षया ग्रहीतुमिच्छया ग्रासेच्छयेति यावत् जृम्भमाणः मुखं व्याददानः स्वर्भानुः राहुः तस्मात् भयं तस्मात्। उपरचितेति उपरचितः वेष्टनाकारेण कल्पितः राहुप्रवेशनिवारणार्थमिति भावः अग्निप्राकारः अग्निमयो वरण इत्यर्थः प्राकारो वरणः साल इत्यमरः येन तथाविध इव श्वेतभानुः चन्द्रः प्रत्यदृश्यत अलक्ष्यत।

(५२) अवनीति। अवनिपतेः राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य प्रतापेन तेजसा कोषदण्डजेनेति यावत्। प्रसाधिता आवर्जिता अलङ्कृताश्च। प्रथमेति प्रथमतरम् अतिपूर्व्वमित्यर्थः अवनिपतेः निधनादिति भावः कृतः पावके अग्नौ प्रवेशः याभिः तथाभूता इव अदह्यन्त दग्धा अभवन् दिग्दाहोऽभूदिति भावः।

(५३) स्रुतेति। स्रुतानां वृष्टानामित्यर्थः। शोणितानां रक्तानां शीकरासारेण बिन्दुधारया अरुणिता रञ्जिता तनुः कलेवरं यस्याः तथाभूता वसुधा एव वधूः राजपत्नीति भावः। अनुमरणाय मृतस्य पत्युर्मरणात् परं मरणाय। प्रावृतेति प्रावृतः आच्छादितः परिहित इति यावत् पाटलः रक्तः अंशुकपटः वस्त्ररूपमावरणं यया तथाभूता इव। रक्तवृष्टिः आसीदिति भावः।

लोकपालैः इव कालायसकवाटपुटैः अकालकालमेघपटलैः अरुध्यन्त दिग्द्वाराणि। (५५) प्रेतपतिप्रयाणप्रहताः पटवः पटहा इव आरटन्तो हृदयस्फोटनाः पस्फायिरे निर्घातानां घोरा निर्घोषाः। (५६) निकटीभवद्यममहिषखुरपुटोद्धूता इव द्युमणिधाम धूसरीचक्रुः क्रमेलककचकपिलाः पांशुवृष्टयः। (५७) विरसविराविणीनाम् उन्मुखीनां शिखिनो ज्वालाः

---

(५४) नराधिपेति। नराधिपस्य राज्ञः विनाशेन भाविना इति भावः सम्भ्रमः आवेगः तस्मात् भीताः तैः लोकपालैः इन्द्रादिभिरिव। कालेति कालायसं कृष्णवर्णलोहविशेषः तस्य कवाटानां पुटानि आवरणानि तैः कृष्णलौहनिर्मितकवाटपरम्पराभिरिति यावत्। अकाले ये कालमेघाः नीलजलदाः तेषां पटलानि वृन्दानि तैः दिग्द्वाराणि दिशां द्वारदेशाः अरुध्यन्त आच्छाद्यन्त राज्ञः प्रतापेन लोकपाला निष्कण्टकं स्वं स्वमधिकारं पालयन्ति स्म इदानीं तन्निधनात् असुराणां प्रादुर्भावात् पुनः स्वाधिकाराणाम् उपद्रवो भविता इति आशङ्कया कवाटावरणेन स्वाधिकारसंरोधनमिति भावः। अकालमेघोत्थानरूपा उत्पाताः प्रादुरासन् इति निष्कर्षः।

(५५) प्रेतेति। प्रेतपतेः अन्तकस्य प्रयाणे यात्रायां प्रहताः ताड़िताः पटवः गम्भीररवा इत्यर्थः पटहा इव वाद्यभेदा इव आरटन्तः नदन्तः हृदयस्फोटनाः हृदयविदारिण इत्यर्थः। निर्घातानां वायुविशेषाणां यदन्तरीक्षे बलवान् मारुतो मरुताहतः। पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भव इत्युक्तलक्षणानां घोरा दारुणाः निर्घोषाः शब्दाः पस्फायिरे वर्धिरे उदभवन् इत्यर्थः।

(५६) निकटीभवदिति। निकटीभवन् यमस्य राज्ञः प्राणानादातुरिति भावः। यो महिषः वाहनमित्यर्थः तस्य खुराणां पुटैः युगलैः उद्धूता इव उत्क्षिप्ता इव क्रमेलकस्य उष्ट्रस्य कचा इव लोमानि इव कपिलाः धूसराः पांशुवृष्टयः रजोवर्षणानि द्युमणेः सूर्य्यस्य धाम अन्तरीक्षमित्यर्थः धूसरीचक्रुः छादयामासुः इति भावः। पांशुवृष्टिरूपोत्पातः प्रादुरभवदिति निष्कर्षः।

(५७) विरसेति। विरसं कठोरं विरुवन्तीति तथोक्तानां कठोरनादिनीनाम् इत्यर्थः। उन्मुखीनाम् ऊर्द्ध्वमुखीनां शिवानां राजयः शृगालवृन्दानि शिखिनः

प्रतीच्छन्त्य इव पतन्तीः उल्का नभसो ववाशिरे शिवानां राजयः। (५८) राजधामनि धूमायमानकवरीविभागविभावितविकाराः प्रकीर्णकेशपाशप्रकाशितशोका इव प्राकाशन्त प्रतिमाः कुलदेवतानाम्। (५९) उपसिंहासनमाकुलं कालरात्रिविधूयमानवृजिनवेणीबन्धविभ्रमं बिभ्राणं बभ्राम भ्रामरं पटलम्। (६०) अटताम् अन्तःपुरस्य उपरि क्षणमपि न शशाम व्याक्रोशी वायसानाम्। (६१) श्वेतातपत्रमण्डलमध्यात् जीवितमिव राज्यस्य सरसपिशितपिण्डलो-

---

अग्नेः ज्वालाः शिखाः प्रतीच्छन्त्य इव गृह्णन्त्य इव जिघृक्षव इव इति यावत् नभस आकाशात् पतन्तीः उल्काः तेजोविशेषान् वृहच्छिखा च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला। पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता इत्युक्तलक्षणान् इत्यर्थः ववाशिरे आह्वयन्ति स्म। तदानीं उल्कामुख्यः वदनेभ्य अग्निशिखा उद्गीर्य्य कठोरं न्यनदन् उल्कापाताश्च अभवन् इति वाक्यार्थः।

(५८) राजधामनि राजमन्दिरे। धूमेति धूमायमानेन धूम इव आचरतीति धूमायमानः तेन। कवरीविभागेन केशनिचयेन विभावितः प्रकटितः विकारः विकृतिभावः यासां ताः अतएव प्रकीर्णेति प्रकीर्णेन प्रस्खलितेन इति यावत् केशपाशेन प्रकाशितः शोकः याभिः ता इव। प्राकाशन्त अराजन्त। शोकार्त्ता इव अलक्ष्यन्त इति भावः।

(५९) उपसिंहासनं सिंहासनस्य समीपे आकुलं चञ्चलं भ्रामरं पटलं भ्रमरवृन्दम्। कालेति कालरात्रिः संहाररजन्याः मृत्युदेव्या इति भावः। विधूयमानः विस्तार्य्यमाणः वृजिनः कुटिलः यः वेणीबन्धः केशपाशः तस्य विभ्रमः विलासः तम्। बिभ्राणं दधानं बभ्राम भ्रमति स्म। अत्र अन्यस्य विभ्रमं कथमन्यो बिभर्त्तु इति वेणीबन्धस्य विभ्रममिव विभ्रममिति बिम्बानुबिम्बप्रतीतेः निदर्शनालङ्कारः। तदुक्तं दर्पणे। सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुत्रचित्। यत्र बिम्बानुबिम्बत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति।

(६०) अटतामिति। अन्तःपुरस्य उपरि अटतां सञ्चरतां वायसानां काकानां व्याक्रोशी विकृतशब्दविशेषः क्षणमपि न शशाम न निवृत्त इत्यर्थः।

हितं चञ्चञ्चचुः उच्चैः उच्चखान खण्डं माणिक्यस्य कूजन् जरद्गृध्रः। महोत्पातदूयमानश्च कथमपि निनाय निशाम्।

(६२) अन्यस्मिन् अहनि समीपमस्य राजकुलात् द्रुतगतिवशविशीर्य्यमाणालङ्कारझाङ्कारिणी विजयघोषणेव विषादस्य (६३) आकुलचरणचलत्तुलाकोटिक्वणितवाचालिताभिः उदग्रीवाभिः किं किमिति पृच्छ्यमानेव दूरादेव भवनहंसीभिः (६४) स्खलितविशालश्रोणिशिञ्जानरशनानुराविणीभिश्च वाष्पान्धा समुपदिश्यमानमार्गेव गृहसारसीभिः (६५) अदृष्टकवाटपट्टसंघट्टस्फुटितललाटपट्टरुधिर-

---

(६१) श्वेतातपत्रमध्यात् श्वेतच्छत्रमध्यात्। सरसेति सरसम् आर्द्रं तरलम् इति भावः। पिशितपिण्डं मांसपिण्डं तद्वत् लोहितं रक्तं चञ्चन्ती आमिषलोभेन स्फुरन्ती चञ्चुः यस्य तथाभूतः उच्चखान उत्खातवान् उत्पाटितवान् इत्यर्थः। कूजन् विरसं नदन् जरद्गृध्रः स्थविरगृध्रः। महेति महद्भिः अतिभयजनकैः इति भावः। उत्पातैः प्रागुक्तैः अशुभसूचकैः भूकम्पादिभिः दूयमानः सन्तप्यमानः।

(६२) वेला इति नाम्ना यशोवत्याः प्रतीहारी अन्तःपुरद्वाररक्षिणी आजगाम इति सम्बन्धः तां विशिनष्टि द्रुतेति। द्रुतगतिवशेन शीघ्रगमनवेगेन विशीर्य्यमाणैः स्खलद्भिः अलङ्कारैः झाङ्कारिणी झङ्कारशब्दवती अतएव विषादस्य दुःखस्य विजयघोषणा इव विजयख्यापनी वीर्य्यरटना इव इत्यर्थः।

(६३) आकुलेति। आकुलयोः समविषमस्थानानवबोधेन विक्षिप्तयोरिति भावः चरणयोः चलन्त्योः तुलाकोट्योः नूपुरयोः क्वणितेन रणितेन वाचालिताः मुखरीकृताः ताभिः उदग्रीवाभिः उन्नमितग्रीवाभिः भवनकलहंसीभिः गृहराजहंसीभिः पृच्छ्यमाना अनुयुज्यमाना।

(६४) स्खलितां शिथिलितां विशालायां बृहत्यां श्रोण्यां नितम्बे शिञ्जानां स्वनन्तीं रशनां काञ्चीम् अनुरुवन्तीति तथोक्ताभिः गृहसारसीभिः समुपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानः मार्गः यस्याः यस्यै वा तथोक्ता वाष्पान्धा अश्रुजलपूरितनेत्रा इति भावः।

पटलेन पटान्तेन इव रक्तांशुकस्य मुखम् आच्छाद्य प्ररुदती (६६) सन्तापबलविलीनकनकवलयरसधारामिव वेत्रलताम् उत्सृजन्ती (६७) मुखमरुत्तरङ्गितामुत्तरीयांशुकपटीं स्फुरन्तीं फणिनी इव निर्मोकमञ्जरीम् आकर्षन्ती नम्रांसस्रंसिना अनिलविलोलेन नीलतमेन तमालचीरचीवरेणेव शोकोचितेन धम्मिल्लरचनारहितेन शिरोरुहसञ्चयेन चञ्चता प्रावृतकुचा (६८) कुचताड़नपीड़या समुच्छूनाताम्रश्यामतलं मुहुर्मुहुः अत्युष्णाश्रुप्रमार्जनप्रदग्धम् इव करकिशलयं धुनाना चक्षुर्निर्झरैः (६९) शोच्यैति स्नपयन्ती इव शोकाग्निप्रवेशाय

---

(६५) अदृष्टेति । अदृष्टस्य अलक्षितस्य व्यस्ततयेति भावः । कवाटपट्टस्य कवाटफलकस्य संघट्टेन सङ्घर्षेण स्फुटितात् क्षतात् ललाटपट्टात् भालफलकात् रुधिरपटलं रक्तनिचयः निःसृत इति भावः । तेन रक्तांशुकस्य रक्तवस्त्रस्य पटान्तेन इव अञ्चलेन इव मुखमाच्छाद्य अवगुण्ठ्य ।

(६६) सन्तापेति । सन्तापस्य बलेन वेगेन विलीनस्य गलितस्य कनकवलयस्य रसधारामिव द्रवपरम्परामिव वेत्रलताम् उत्सृजन्ती पातयन्ती ।

(६७) मुखेति । मुखमरुता मुखवायुना श्वासरूपेण इति भावः । तरङ्गिता सञ्जाततरङ्गा तां कुञ्चितामिति भावः उत्तरीयांशुकपटीम् उत्तरासङ्गवसनं स्फुरन्तीं प्रेङ्खन्तीं फणिनीव भुजङ्गीव निर्मोकमञ्जरीं कञ्चुकवल्लरीम् आकर्षन्ती निरुन्धाना इत्यर्थः नम्रांसस्रंसिना नम्रात् आनतात् अंसात् स्कन्धदेशात् स्रंसते लम्बते इति तथोक्तेन अनिलविलोलेन मरुत्तरलेन नीलतमेन अतिनीलेन तमालस्य वृक्षभेदस्य चीरचीवरेण सूक्ष्मवल्करूपेण वसनेनेव शोकोचितेन शोकसमययोग्येन धम्मिल्लरचनारहितेन बन्धनरहितेनेत्यर्थः । शिरोरुहसञ्चयेन केशनिचयेन चञ्चता स्फुरता प्रावृतकुचा आच्छादितस्तनी ।

(६८) कुचेति कुचयोः स्तनयोः ताड़नम् आघातः तेन या पीड़ा तया समुच्छूनं सम्यक् स्फीतम् आताम्रम् आरक्तं श्यामञ्च तलं यस्य तथाभूतम् । अत्युष्णेति अत्युष्णानाम् अश्रूणां नेत्रजलानां प्रमार्जनेन प्रमोचनेन प्रदग्धं प्रकर्षेण दुष्टमिव करकिसलयं हस्तपल्लवं धुनाना कम्पयन्ती सञ्चालयन्ती इत्यर्थः ।

स्वकपोलतलप्रतिबिम्बितम् आसन्नलोकं (७०) लोललोचन-प्रवृत्तैः तरलैः तारकांशुभिः श्यामायमानम् आत्मदुःखेन दिवसमपि दहन्ती इव क्व कुमारः क्व कुमारः इति पुरुषं पृच्छन्ती वेलेति नाम्ना यशोवत्याः प्रतीहारी आजगाम। (७१) विषण्णलोकलोचनप्रत्युद्गता च उपसृत्य कुट्टिमन्यस्तहस्त-युगला गलन्तीभिः सिञ्चन्ती इव शुष्यन्तं दशनदीधितिधाराभिः आधूसरम् अधरम् अधोमुखी विज्ञापितवती देव ! परित्रायस्व परित्रायस्व जीवत्येव भर्त्तरि किमपि अध्यवसितं देव्या इति।

(७२) ततस्तत् अपरम् आकर्ण्य च्युत इव सत्त्वेन द्रुत इव दुःखेन आचान्त इव चिन्तया तुलित इव तापेन अङ्गीकृत इव आतङ्केन अप्रतिपत्तिः आसीत्। (७३) आसीच्च अस्य

---

(६९) शीर्य्येति प्रसरति चक्षुर्निर्झरे नेत्रवारिनिस्रवणे स्नपयन्ती इव स्नानं कुर्वतीव। स्वेति स्वस्य आत्मनः कपोलतले गण्डभागे प्रतिबिम्बितम् आसन्नलोकं पार्श्ववर्त्तिनं जनमित्यर्थः।

(७०) लोलेति लोलात् चञ्चलात् लोचनात् नयनात् प्रवृत्ताः निःसृताः तैः। तरलैः स्फुरद्भिरित्यर्थः तारकायाः कनीनिकायाः अंशुभिः मयूखैः श्यामाय-मानं मलिनायमानम्।

(७१) विषण्णेति विषण्णानां विषादयुक्तानां लोकानां लोचनैः नयनैः प्रत्युद्गता अभिवीक्षितेति भावः कुट्टिमन्यस्तहस्तपल्लवा कुट्टिमे गृहाभ्यन्तरतले न्यस्तौ निहितौ हस्तपल्लवौ करकिसलयौ यया तथाभूता भूतलस्पृष्टकरेति यावत् गलन्तीभिः स्रव-न्तीभिः दशनदीधितिधाराभिः दन्तकिरणपरम्पराभिः शुष्यन्तं शोषमापद्यमानम् अतएव आधूसरम् अधरं सिञ्चन्तीव क्षालयन्तीव अधोमुखी अवनतवदना। अध्यवसितम् उद्युक्तम्।

(७२) अपरम् अन्यत् अशुभमित्यर्थः शोककारणमिति भावः च्युत इव भ्रष्ट इव सत्त्वेन बलेन। द्रुत इव गलित इव आचान्त इव निपीत इव तुलित इव लघुतां नीत इव तापेन आधिना। अङ्गीकृतः क्रोड़निहित इत्यर्थः आतङ्केन उद्वेगेन अप्रतिपत्तिः इतिकर्त्तव्यविमूढ़ः मूर्च्छित इत्यर्थः।

चेतसि प्रतिपन्नसंज्ञस्य बहुशोऽपि हृदये दुःखाभिषङ्गो निपतन् अश्मनीव लोहप्रहारः कठिने हुतभुजम् उत्थापयति न तु भस्मसात्करोति मे निरनुक्रोशस्य कायमिति। उत्थाय च त्वरमाणोऽन्तःपुरम् अगात्। तत्र च मर्तुमुद्यतानां राजमहिषीणाम् अशृणोत् दूरादेव (७४) तात! चूत! चिन्तय आत्मानं प्रवसति ते जननी वत्स! जातीगुच्छ! गच्छामि आपृच्छस्व मां मया विना अद्य अनाथा भवसि भगिनि! भवनदाड़िमलते! रक्ताशोक! मर्षणीयाः पादप्रहाराः कर्णपूरपल्लवभङ्गापराधाश्च (७५) पुत्रक! अन्तःपुरबालवकुलक! वारुणीगण्डूषग्रहणदुर्ललित! दृष्टोऽसि वत्से! प्रियङ्गुलतिके! गाढ़म् आलिङ्ग मां दुर्लभा भवामि ते भद्र! भवनद्वारसहकारक! दातव्यो निवापतोयाञ्जलिः अपत्यमसि भ्रातः! पञ्जरशुक!

---

(७३) प्रतिपन्नसंज्ञस्य लब्धचैतन्यस्य दुःखाभिषङ्गः दुःखाभिघातः। अश्मनीव प्रस्तर इव निरनुक्रोशस्य निर्दयस्य निष्ठुरस्येति यावत्।

(७४) तात! वत्स! चूत! आम्र! आत्मानं त्वं चिन्तय स्वस्य योगक्षेमं स्वयमेव सम्पादयेति यावत् प्रवसति दूरं गच्छति जननी उत्पादिका या त्वामुत्पादितवती इयन्तं कालं पालितवती च सा इदानीं परलोकं गच्छतीति भावः। जातीगुच्छ! जातीस्तवक! माम् आपृच्छस्व सम्भाषस्व। अनाथा निराश्रया। रक्ताशोक! विकसिताशोक! मर्षणीयाः सोढव्याः पादप्रहाराः चरणताड़नानि पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोक इति कविसमयसिद्धेः। कर्णेति कर्णपूरार्थं कर्णभूषणार्थं पल्लवानां किसलयानां भङ्गा एव अपराधाः दोषाः।

(७५) अन्तःपुरबालवकुलक! अन्तःपुरस्थवकुलकशावक! वारुणीति वारुणी मदिरा तस्या गण्डूषं मुखपूरणं मुखपूरितमदिरारस इत्यर्थः तस्य ग्रहणेन लाभेन मत्सकाशादिति भावः। दुर्ललितः दुर्विनीत! अन्यानपेक्ष्य मयाहृत इति भावः। शोकं जहाति वकुलो मुखसीधुसिक्त इति कविसमयसिद्धेः। दातव्यः देयः त्वया

यथा न विस्मरसि मां किं (७६) व्याहरसि दूरीभूतास्मि ते शारिके! स्वप्ने नः समागमः पुनर्भूयात् मातः! मार्गलग्नं कस्य समर्पयामि गृहमयूरकम् अम्ब! सुतवल्लालनीयमिदं हंसमिथुनं (७७) मन्दपुण्यया मया न सम्भावितोऽस्य चक्रवाकयुगलस्य विवाहोत्सवः मातृवत्सले! (७८) निवर्त्तस्व गृहहरिणिके! समुपनय सौविदल्ल! वल्लभवल्लकीं परिष्वजे तावत् एनां चन्द्रसेने! सुदृष्टः क्रियतामयं जनः विन्दुमति! इयं ते (७९) अन्त्या वन्दना चेटि! मुञ्च चरणौ आर्य्ये! कात्यायनिके! किं रोदिषि नीतास्मि दैवेन तात! कञ्चुकिन्! किं माम् अलक्षणां प्रदक्षिणीकरोषि धात्रेयि! धारय आत्मानं किं पादयोः पतसि भगिनि! गृहाण (८०) माम् अपश्चिमां कण्ठे कष्टं न दृष्टा प्रियसखी मलयवती कुरङ्गवति! अयम् आमन्त्रणाञ्जलिः सानुमति! अयमन्त्यः प्रणामः कुवलयवति! एष ते अवसानपरिष्वङ्गः सख्यः! क्षन्तव्याः प्रणयकलहाः इत्येवंप्रायान् आलापान्।

इति शेषः। निवापतीयाञ्जलिः निवापतीयं तर्पणसलिलं तस्य अञ्जलिः। अपत्यमसि पुत्रोऽसि। यथा मां न विस्मरसि तथा कार्य्यमिति शेषः।

(७६) व्याहरसि ब्रवीषि मार्गलग्नं मार्गे पथि लग्नः संसक्तः तं मार्गरोधकम् इति भावः। सुतवत् पुत्रवत् लालनीयं यत्नेन पालनीयम्।

(७७) मन्दपुण्यया अपुण्ययेत्यर्थः अधन्ययेति यावत् सम्भावितः सम्पादितः।

(७८) निवर्त्तस्व प्रतिनिवृत्ता भव। समुपनय समुपस्थापय सौविदल्ल! कञ्चुकिन् सौविदल्लाः कञ्चुकिन इत्यमरः। वल्लभवल्लकीं प्रियवीणाम्। परिष्वजे आलिङ्गामि।

(७९) अन्त्या चरमा। मुञ्च त्यज। अलक्षणां दुर्लक्षणाम्। धात्रेयि! उपमातृतनये! आत्मानं धारय धैर्य्यमवलम्बस्व इत्यर्थः।

(८०) अपश्चिमाम् अपुनः प्रत्यागामिनीमित्यर्थः। आमन्त्रणाञ्जलिः विदाया·

(८१) दह्यमानश्रवणस्य तैः प्रविशन्नेव निर्यान्तीं दत्तसर्वस्वापतेयां (८२) गृहीतमरणप्रसाधनां जानकीमिव जातवेदसं पत्युः पुरः प्रवेक्ष्यन्तीं प्रत्यग्रस्नानार्द्रदेहतया श्रियमिव भगवतीं सद्यः समुद्रात् उत्थितां कुसुम्भवभ्रुणी वाससी दिवमिव तेजसी साम्ध्ये दधानां (८४) ताम्बूलदिग्धरागान्धकाराधरप्रभापटलपाटलं पट्टांशुकमिव विधवामरणचिह्नम् अङ्ग-

---

ञ्जलिः । अन्त्यः चरमः । अवसानपरिष्वङ्गः शेषालिङ्गनम् । चन्तव्याः मर्षयितव्याः ।

(८१) दह्यमानश्रवणः तैः इति तैः आलापैः प्रागुक्तैरिति यावत् दह्यमानं श्रवणं श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तथाभूतः । मातरं ददर्शेति सम्बन्धः । तां विशिनष्टि निर्यान्तीमित्यादि । निर्यान्तीं निर्गच्छन्तीम् अन्तःपुरादिति शेषः । दत्तेति दत्तानि सर्वाणि स्वपती हितानि स्वापतेयानि धनानि स्वाधिकृतानि यौतकादिद्रव्याणि यया ताम् अर्थिसात् कृतसर्वधनामित्यर्थः ।

(८२) गृहीतेति । गृहीतानि मरणाय मरणस्य वा प्रसाधनानि अलङ्कारा रक्तवसनादय इत्यर्थः यया तथोक्ताम् । जानकीमिव जनकदुहितरमिव सीतामिव इत्यर्थः जातवेदसम् अग्निम् । पुरः अग्रतः । प्रत्यग्रेति प्रत्यग्रेण नवेन अचिरकृतेन इति यावत् स्नानेन आर्द्रः देहः यस्याः तस्या भावः तत्ता तया हेतुना अग्निप्रवेशात् पूर्वं कृतस्नानेन भूयते इति प्रसिद्धिः । श्रियमिव लक्ष्मीमिव ।

(८३) कुसुम्भेति । कुसुम्भवत् वभ्रुणी पिञ्जरे वाससी वसने परिधानमुत्तरीयञ्च इति भावः । दिवमिव आकाशमिव साम्ध्ये सन्ध्याकालीने तेजसी सूर्याचन्द्रमसौ इत्यर्थः ।

(८४) ताम्बूलेति । ताम्बूलानां पुनः पुनः चर्वितानामिति भावः दिग्धो लिप्तः घनीभूत इति भावः राग एव लौहित्यमेव अन्धकारः लक्षणया आवरणभूतः यस्य तादृशः योऽधरः तस्य प्रभापटलेन प्रभापुञ्जेन पाटलम् अरुणं पट्टांशुकमिव रक्तपट्टवसनमिव । विधवेति विधवानां पत्युमरणानन्तरं सहमरणप्रवृत्तानामिति भावः मरणचिह्नं सहगमनचिह्नं रक्तपरिच्छदमिति शेषः । अङ्ग-

लग्नम् उद्वहन्तीं (८५) रत्नाकण्ठसूत्रेण कुचान्तरावलम्बिना स्फुटितहृदयविगलितरुधिरधाराशङ्कां कुर्वतीं (८६) तिर्य्यक्-कुटिलकुण्डलकोटिकण्टकाक्रष्टतन्तुना हारेण वलितेन सितांशुकपाशेन इव कण्ठम् उत्पीड़यन्तीं (८७) सरसकुङ्कुमाङ्गरागतया कवलितामिव दिधक्षता चितार्च्चिष्मता चितानलार्च्चनाकुसुमैः इव धवलधवलैः अश्रुविन्दुभिः अंशुकोत्सङ्गम् आपूरयन्तीं (८८) गृहदेवतामन्त्रणबलिमिव वलयैर्विगलद्भिः पदे पदे विकिरन्तीम् आप्रपदीनां कण्ठे गुणकुसुम-

---

लग्नम् अङ्गासक्तम्। ताम्बूलदिग्धरागान्धकारप्रभापटलं पाटलमिति पाठः समीचीनतया प्रतिभाति।

(८५) रत्नेति। रत्नं कण्ठसूत्रं तेन कुचान्तरावलम्बिना स्तनान्तरविलम्बमानेन स्फुटितेति स्फुटितात् विदीर्णात् भर्तृशोकेन इति भावः। हृदयात् विगलितानि रुधिराणि तेषां धाराशङ्कां प्रवाहसंशयं कुर्वतीं जनयन्तीं लोकानां दृष्टृणामिति भावः।

(८६) तिर्य्यगिति। तिर्य्यक् कुटिलेन भङ्गिमता कुण्डलकोटिकण्टकेन कुण्डलाग्रसूच्या आक्रष्टः आक्रान्तः तन्तुः सूत्रं यस्य तेन वलितेन वेष्टनकारिणा हारेण सितांशुकपाशेनेव श्वेतवसनरूपेण पाशेन रज्ज्वा इत्यर्थः। उत्पीड़यन्तीम् उद्वध्नतीम् इव लक्ष्यमाणमित्यर्थः।

(८७) सरसेति। सरसैः आर्द्रैः कुङ्कुमैः अङ्गरागो यस्याः तस्याः भावः तत्ता तया हेतुना कवलितामिव ग्रस्तामिव दिधक्षता दग्धुमिच्छता चितार्चिषता चितानलेन। चितेति चितानलस्य अर्चनाकुसुमानि तैरिव धवलधवलैः अतिस्वच्छैः अश्रुविन्दुभिः नयनजलविन्दुभिः अंशुकोत्सङ्गं वसनमध्यभागम् आपूरयन्तीं परिपूर्णं कुर्वतीं स्त्रीणामयं स्वभावः यद् वसनाञ्चलेन पूजार्थकुसुमानि उच्चिन्वन्ति इति भावः।

(८८) पदे पदे प्रतिपादक्षेपं विगलद्भिः भ्रश्यद्भिः शोककार्श्यादिति हस्तानाम् इति भावः वलयैः गृहदेवतानाम् आमन्त्रणाय सम्भाषणाय बलिमिव उपहार-

मालां यमदोलाम् इव आरूढ़ाम् (८९) अन्तर्गुञ्जन्मधुकर-मुखरेण आमन्त्र्यमाणलोचनोत्पलामिव कर्णोत्पलेन प्रद-क्षिणीक्रियमाणामिव मणिनूपुरबन्धुभिर्वद्धमण्डलं भ्रमद्भिर्भवन-हंसैः (९०) सन्निहितप्राणसमं मरणाय चित्तमिव चित्रफल-कमविचलं धारयन्तीम् (९१) अर्चावद्धोद्धूयमानधवलपुष्प-दामकां पतिव्रतापताकामिव पतिप्रासयष्टिमिष्टामुपगूह्-मानां बन्धोरिव निजचारित्रधवलस्य नृपातपत्रस्य पुरो नेत्रो-दकमुत्सृजन्तीं (९२) पत्युः पादपतनसमुद्गमदभ्यधिकवा-

---

मिव विकिरन्तीं विक्षिपन्तीम् अर्पयन्तीमिति यावत्। आप्रपदीनां पादाग्रं प्रप-दमित्यमरः प्रपदात् आ आप्रपदं पादाग्रपर्य्यन्तमित्यर्थः लम्बमाना आप्रपदीना तां गुणकुसुममालां तन्तुगुम्फितपुष्पस्रजं यमदोलामिव यमस्य प्राणिविशेषा-नयनार्थं दोलायन्त्रमिव आरूढ़ाम्।

(८९) अन्तरभ्यन्तरे गुञ्जद्भिः मधुकरैः भृङ्गैः मुखरं वाचालितं तेन कर्णोत्पलेन आमन्त्र्यमाणं सम्भाष्यमाणं लोचनं नयनम् उत्पलमिव यस्याः तामिव। प्रद-क्षिणीक्रियमाणामिव अप्रदक्षिणा प्रदक्षिणा क्रियमाणा प्रदक्षिणीक्रियमाणा तामिव मणिनूपुरयोः रत्नमञ्जीरयोः बन्धुभिः सुहृद्भिः मणिनूपुरसदृशस्वनैरिति भावः।

(९०) सन्निहितेति। सन्निहितः चिचित इति यावत् प्राणसमः पतिरिति भावः यत्र तादृशम् अविचलं निश्चलम् एकाग्रञ्च चित्रफलकं धारयन्तीं दधानाम्।

(९१) अर्चेति अर्चा पूजा तस्यै बद्धं संयमितम् उद्धूयमानं कम्पमानं धवलं श्वेतं पुष्पदाम पुष्पमाल्यं यत्र तथोक्तां पतिव्रतापताकामिव पातिव्रत्यसूचनीं वैजय-न्तीमिव पत्युः प्रासयष्टिम् अस्त्रविशेषमिव इष्टां प्रियां भर्तुरिति शेषः उपगूह्-मानाम् आश्लिष्यन्तीम्। बन्धोरिव सुहृद इव निजं चारित्रं विशुद्धं चरितमिव धवलं तस्य नृपातपत्रस्य राजच्छत्रस्य पुरोऽग्रतः नेत्रोदकं वाष्पम् उत्सृजन्तीं मुञ्चन्तीम्।

(९२) पत्युः स्वामिनः पादपतने चरणप्रणिपातकाले समुद्गमतां समुच्छलताम्

व्याम्भःप्रवाहप्रतिरुद्धदृशः कथमपि प्रतिपन्नादेशान् सचिवान् सन्दिशन्तीम् (९३) अनुनयनिवर्त्तितविधुरवृद्धबन्धुवर्गवर्द्धमान-ध्वनिभिः गृहाक्रन्दैः आक्रम्यमाणश्रवणां (९४) भर्त्तृभाषित-निभैः पञ्जरसिंहबृंहितैर्क्रियमाणहृदयां धात्र्या भर्त्तृभक्त्या च निजया प्रसाधितां जरत्या मूर्च्छया च संस्तुतया धार्य्य-माणां सख्या पीड़या च व्यसनसङ्गतया समालिङ्गितां परिजनेन सन्तापेन च (९५) गृहीतसर्वावयवेन परीतां कुलपुत्त्रोच्छ्वसितैश्च महत्तरैः अधिष्ठितां (९६) कञ्चुकिभिः

अभ्यधिकानाम् अधिकाधिकानां वाष्पाम्भसाम् अश्रुजलानां प्रवाहेण स्रोतसा प्रतिरुद्धा आवृता दृशः नेत्राणि येषां तान् प्रतिपन्नादेशान् आज्ञाकारिण इत्यर्थः सचिवान् अमात्यान् सन्दिशन्तीम् एवमेवं युष्माभिः वर्त्तितव्यमित्यादिशन्तीम्।

(९३) अनुनयेति अनुनयेन सान्त्वनेन मद्वियोगदुःखं मा कुरुतेति एवं प्रबो-धवाक्येन इति भावः निवर्त्तितानां स्थिरीकृतानां विधुराणां वियोगार्त्तानां वृद्धानां बन्धुवर्गाणां वर्द्धमानाः ध्वनयः विलापाक्षराणीत्यर्थः येषु तादृशैः गृहाक्रन्दैः गृह-रुदितरवैः आक्रम्यमाणं बधिरीक्रियमाणमिति भावः श्रवणं श्रोत्रेन्द्रियं यस्याः ताम्।

(९४) भर्त्तृभाषितेति। भर्त्तुः स्वामिनः भाषितं वचनं तन्निभानि तत्सदृशानि तैः पञ्जरसिंहबृंहितैः पञ्जरबद्धसिंहगर्जनैः क्रियमाणहृदयाम् आक्रम्यमाणचित्ताम्। धात्र्या उपमात्रा भर्त्तृभक्त्या च पतिभक्त्या च प्रसाधितां प्रकर्षेण निवर्त्तनाय चेष्टिताम् अलङ्कृताञ्च। जरत्या वृद्धया कयाचिदिति शेषः मूर्च्छया च मोहेन च संस्तुतया परिचितया धार्य्यमाणां गृह्यमाणाम्। सख्या सङ्गिन्या व्यसन-सङ्गतया सहायभूतया समुपस्थितया च समालिङ्गितां समाश्लिष्टाम् आक्रान्ताञ्च।

(९५) गृहीतेति। गृहीताः सर्वे अवयवा अङ्गानि येन तथोक्तेन परीतां युक्ताम्। कुलपुत्रेति कुलपुत्राणां सत्कुलजातानाम् उच्छ्वसितैः दीर्घनिःश्वासैः महत्तरैः अतिमहद्भिः कुलपुत्राः कुलीनतनयाः उच्छ्वसिताः ऊर्द्ध्वश्वासाश्च तैः महत्तरैः महामहिमशालिभिः पुरुषैश्च अधिष्ठितां परिवृताम्।

दुःखैश्च अतिवृद्धैः अनुगतां भूपालवल्लभान् कौलेयकान् अपि सास्रमालोकयन्तीं सपत्नीनामपि पादयोः पतन्तीं चित्रपुत्रिका अपि (९७) आमन्त्रयमाणां गृहपतत्रिणामपि अञ्जलिं पुरस्तात् उपरचयन्तीं पशूनपि आपृच्छमानां भवनपादपानपि परिष्वजमानां मातरं ददर्श ।

दूरादेव च (९८) वाष्पायमाणदृष्टिः अभ्यधात् अम्ब ! त्वमपि मां मन्दपुण्यं त्यजसि प्रसीद निवर्त्तस्व इत्यभिदधान एव च सस्नेहमिव (९९) नूपुरमणिमरीचिभिः चुम्ब्यमानचूड़ः चरणयोः न्यपतत् । देवी तु यशोवती (१००) तथा तिष्ठति पादनिहितशिरसि विमनसि कनीयसि प्रेयसि तनये गुरुणा गिरिणा इव उद्वेगवेगेन अवष्टभ्यमाना मूर्च्छान्धतमसं रसातलमिव प्रविशन्ती (१) वाष्पप्रवाहेण इव चिरनिरोधसम्पिण्डितेन स्नेहसम्भारेण निर्भराविर्भूतेन अभिभूयमाना

---

(९६) कञ्चुकिभिः प्रायुक्तैः गृहान्तरचारिभिः द्विजविशेषैः अतिवृद्धैः अतिस्थविरैः महद्भिश्च अनुगताम् अनुसृताम् । भूपालवल्लभान् राजप्रियान् कौलेयकान् कक्कुरान् सास्रं सवाष्पम् ।

(९७) आमन्त्रयमाणां सम्भाषमाणाम् । गृहपतत्रिणां गृहपालितपक्षिणाम् । उपरचयन्तीं कुर्वतीम् । पशून् गवादीन् आपृच्छमानां सम्भाषमाणाम् । भवनपादपान् गृहवृक्षकान् परिष्वजमानाम् आलिङ्गन्तीम् ।

(९८) वाष्पायमाणदृष्टिः अश्रुपूर्णनयनः ।

(९९) नूपुरेति । नूपुरयोः ये मणयः रत्नानि तेषां मरीचिभिः किरणैः चुम्ब्यमाना स्पृश्यमाना चूड़ा यस्य तथाभूतः ।

(१००) तथा तेन प्रकारेण तदवस्थायामित्यर्थः कनीयसि कनिष्ठे प्रेयसि अतिप्रियतमे । गिरिणा इव पर्वतेन इव उद्वेगवेगेन दुःखातिरेकेण अवष्टभ्यमाना आक्रम्यमाणा मूर्च्छा एव अन्धतमसं गाढ़ान्धकारम् ।

(१) वाष्पप्रवाहेण अश्रुस्रोतसा । चिरनिरोधसम्पिण्डितेन चिरं निरोधः अव-

कृतप्रयत्नापि निवारयितुं न शशाक वाष्पोत्पतनम्। (२) उत्कटकुचोत्कम्पप्रकटितासह्यशोकाकूता च गद्गदिकागृह्यमाणगलविकला निःसामान्यमन्युतरलीक्रियमाणाधरोद्देशा (३) पुनरुक्तस्फुरणनिपीड़ितनासापुटा निमील्य नयने नयनाम्भःसेकप्लवेन प्लावयन्ती विमलौ कपोलौ संछाद्य (४) करनखमयूखमालाखचितदशान्तेन तनुना तन्वन्तरनिर्गच्छदच्छास्रस्रोतसा इव अंशुकपटान्तेन किञ्चित् उत्तानितं वदनेन्दुं दूयमानमानसा (५) स्मरन्ती प्रस्नुतस्तनी प्रसवदिवसात् आरभ्य सकलम् अङ्कशायिनः शैशवम् अस्य (६) ज्ञातिगृहगतहृदया

रोधः तेन सम्पिण्डितः समवेतः तेन। स्नेहसम्भारेण स्नेहातिशयेन। निर्भराविर्भूतेन नितरामुच्छलितेन इत्यर्थः। अभिभूयमाना वाध्यमाना। वाष्पोत्पतनम् अश्रुप्रवाहम्।

(२) उत्कटेति। उत्कटेन अत्यन्तेन कुचयोः स्तनयोः उत्कम्पेन प्रकटितः प्रकाशितः असह्यः दुःसहः शोकाकूतः शोकाभिषङ्गः यया तथाभूता गद्गदिकेति। गद्गदिकया गद्गदस्वरेण गृह्यमाणः अभिभूयमानः गलः कण्ठः तेन विकला विह्वला। निःसामान्येति निःसामान्येन असाधारणेन मन्युना शोकेन तरलीक्रियमाणः स्फूर्य्यमाणः अधरोद्देशः अधरभागः यस्याः तथाभूता।

(३) पुनरुक्तेन पुनः पुनः प्रवृत्तेन स्फुरणेन निपीड़ितं विचलितं नासापुटं यस्याः तथोक्ता। नयनाम्भःसेकप्लवेन अश्रुजलाभिषेकप्रसरेण प्लावयन्ती आपूरयन्ती।

(४) करेति। करनखानां हस्तनखानां मयूखमालाभिः किरणराजिभिः खचितः व्याप्तः दशान्तः दशाप्रान्तो यस्य तथोक्तेन। तनुना सूक्ष्मेण तन्वन्तरेति तन्वन्तरात् अवयवमध्यात् निर्गच्छत् निःसरत् अच्छं निर्मलम् अस्रस्रोतः अश्रुप्रवाहः यस्य तथाभूतेन। अंशुकपटान्तेन वसनाञ्चलेन उत्तानितम् उन्नमितं वदनेन्दुं मुखचन्द्रम्। दूयमानमानसा सन्तप्यमानचित्ता।

(५) स्मरन्ती ध्यायन्ती अङ्कशायिनः उत्सङ्गवर्त्तिनः अस्य हर्षस्य।

अम्ब ! तात ! न पश्यतं पापां परलोकप्रस्थितां माम् एव अति-दुःखिताम् इति मुहुर्मुहुः आक्रन्दन्ती पितरौ, हा वत्स ! विश्रान्त-भागधेयया न दृष्टोऽसि इति (७) प्रेष्ठं ज्येष्ठं तनयम् असन्निहितं क्रोशन्ती अनाथा जातेति श्वशुरकुलवर्त्तिनीं दुहितरम् अनु-शोचन्ती निष्करुण ! किम् अपराद्धं तव अमुना जनेन इति दैवम् उपालभमाना नास्ति मत्समा सीमन्तिनी दुःखभागिनी इति निन्दन्ती बहुविधम् आत्मानं (८) मुषितास्मि नृशंस ! त्वया इति अकाण्डे कृतान्तं गर्हमाणा मुक्तकण्ठम् अतिचिरं प्राकृतप्रमदा इव प्रारोदीत्।

(९) प्रशान्ते च मन्युवेगे सस्नेहम् उत्थापयामास सुतम्। हस्तेन च अस्य प्ररुदितस्य (१०) पक्ष्मपालीपुञ्जमाननख-किरणनिवहां द्रुताम् इव अधिकतरं क्षरन्तीं दृष्टिम् उन्म-मार्ज। (११) स्वयमपि कठोररागपरिपीयमानेन धवलिम्ना

(६) ज्ञातीति। ज्ञातिगृहं गतं हृदयं यस्याः तथोक्ता स्मृतपितृकुलेति भावः। परलोकप्रस्थितां परलोकं प्रस्थातुमुद्यताम्। विश्रान्तभागधेयया अभाग्यया इत्यर्थः।

(७) प्रेष्ठम् अतिप्रियम् ज्येष्ठं राज्यवर्द्धनम् असन्निहितं दूरस्थमिति यावत् क्रोशन्ती उद्दिश्य रुदतीत्यर्थः। दुहितरं राज्यश्रियम्। उपालभमाना तिरस्कुर्वती। सीमन्तिनी नारी।

(८) मुषिता विप्रलब्धा हृतसर्वस्वा इति यावत्। नृशंस ! निष्ठुर ! अकाण्डे सहसा कृतान्तम् अन्तकम्। गर्हमाणा निन्दन्ती। मुक्तकण्ठम् उच्चैरिति यावत्। प्राकृतप्रमदा इव सामान्या नारी इव।

(९) प्रशान्ते निवृत्ते मन्युवेगे शोकप्रसरे। सुतं हर्षम्।

(१०) पक्ष्मेति। पक्ष्मणां नेत्रलोम्नां पालीषु श्रेणीषु पुञ्जमानः सङ्क्रमानः नखकिरणानां निवहः यस्यां तां द्रुतामिव द्रवीभूतामिव क्षरन्तीं स्रवन्तीम्।

(११) कठोरेति। कठोरेण घनेन रागेण लौहित्येन परिपीयमानः निरस्य-

मुच्यमानोदरे (१२) क्वथदसम्बयत्पर्य्यन्ते शुक्लशीकरतारकितपक्ष्मणी (१३) सूक्ष्मतराश्रुविन्दुपरिपाटीपतनानुबन्धविधुरे लोचने पुनः पुनः आपूर्य्यमाणे प्रमृज्य (१४) वाष्पार्द्रगण्डगृहीतां च श्रवणशिखरम् आरोप्य शोकलब्धाम् अलकलताम् (१५) अधःस्रस्तविलोलवालिकाव्याकुलिताञ्च समुत्सार्य्य तिरश्चीं चिकुरसटाम् (१६) अश्रुप्रवाहपूरितम् आर्द्रञ्च किञ्चित् च्युतमुत्क्षिप्य हस्तेन स्तनोत्तरीयं तरङ्गितमिव नखांशुपटलेन (१७) मग्नांशुकपटान्ततनुताम्रलेखालाञ्छितलावण्यकुञ्जिका-

---

मान इत्यर्थः तेन। धवलिम्ना धावल्येन मुच्यमानं चीयमाणम् उदरम् अभ्यन्तरं ययोः तथाभूते अनवरतरोदनेन आताम्रे इत्यर्थः।

(१२) क्वथदिति क्वथता उष्णतां गच्छता अस्रेण नयनवारिणा श्वयन् स्फीततां गच्छन् पर्य्यन्तः प्रान्तभागः ययोः तादृशे। शुक्लेति शुक्लेन धवलेन शीकरेण वाष्पकणेन तारम् अत्यन्तं तारकितानि सञ्जाततारााणि पक्ष्माणि लोमानि ययोः तथाविधे।

(१३) सूक्ष्मेति सूक्ष्मतराणाम् अतिसूक्ष्माणाम् अश्रुविन्दूनां परिपाट्याः परम्परायाः पतनानुबन्धेन पतनसातत्येन अविच्छिन्नपतनेन इत्यर्थः विधुरे कातरे। आपूर्य्यमाणे भ्रियमाणे अश्रुभिरिति शेषः।

(१४) वाष्पेति वाष्पेण आर्द्रः गण्डः कपोलः तेन गृहीता तां वाष्पार्द्रकपोलपतितामिति यावत्। श्रवणेति श्रवणशिखरं कर्णाग्रं कर्णोपरीत्यर्थः आरोप्य स्थापयित्वा शोकलब्धां शोकेन लभ्यते इति तथोक्ताम्।

(१५) अध इति अधः स्रस्ता बन्धनशैथिल्यात् अधः पतिता विलोला विशीर्य्यन्ती वालिकया कयाचित् व्याकुलिता विपर्य्यासेन धृता तां तिरश्चीं वक्रां भङ्गिमतीमिति भावः चिकुरसटां केशराजिम्।

(१६) अश्रुप्रवाहेति अश्रूणां प्रवाहेण पूरितं सिक्तमित्यर्थः। च्युतं स्खलितं स्वस्थानादिति भावः।

(१७) मग्नेति मग्नस्य अश्रुसुतयोः कपोलयोः संसक्तस्य अंशुकपटान्तस्य उप-

वर्जितराजतराजहंसास्यभृङ्गारकास्यसमुद्गीर्णेन पयसा प्रक्षाल्य मुखकमलं (१८) कलमूकलोककरविधृते धौतवासःशकले शुचिनि समुन्मृज्य पाणी (१९) सुतवदनविनिहितनिभृतनयनयुगला चिरं स्थित्वा पुनः पुनः आयतं निश्वस्य अवादीत्।

वत्स! नासि नप्रियो निर्गुणो वा परित्यागार्हो वा। स्तन्येन एव सह त्वया पीतं मे हृदयम्। अस्मिंश्च समये (२०) प्रभूतप्रभुप्रसादान्तरिता त्वां न पश्यति दृष्टिः। अपिच पुत्रक! (२१) पुरुषान्तरविलोकनव्यसनिनी राज्योपकरणाकरुणा वा न अस्मि लक्ष्मीः (२२) क्षमा वा। कुलकलत्रम् अस्मि चारित्रधना धर्मधवले कुले जाता। किं विस्मृतोऽसि मां (२३) समरशतशौण्डस्य पुरुषप्रकाण्डस्य केशरिण इव केश-

---

रौप्यवसनाञ्चलस्य तनूनाम् अवयवानां तन्वूनामिति भावः ताम्रलेखाभिः रक्तरेखाभिः लाञ्छितं विलक्षणीकृतं लावण्यं कान्तिः यस्याः तथाभूता या कुलिका अग्रपृष्ठपरिचारिकाविशेषः तया आवर्जितस्य आनीतस्य राजतस्य रौप्यमयस्य राजहंसास्यभृङ्गारकस्य राजहंसमुखाकाररचितभृङ्गारस्य इत्यर्थः। आस्यं मुखं तस्मात् समुद्गीर्णेन निर्गतेन पयसा जलेन।

(१८) कलेति। कलमूकः जन्ममूकः लोकः तेषां करेण विधृतं तस्मिन्। धौतवासःशकले धौतवसनखण्डे शुचिनि धवले पवित्रे वा पाणी हस्तौ समुन्मृज्य निर्जलीकृत्येत्यर्थः।

(१९) सुतेति। सुतस्य हर्षस्य वदने विनिहितम् अर्पितं निभृतं निश्चलं नयनयुगलं यया तथाभूता।

(२०) प्रभूतेति। प्रभूतेन समधिकेन प्रभुप्रसादेन स्वामिभक्त्या अन्तरिता आच्छादिता।

(२१) पुरुषान्तरेति। पुरुषान्तरस्य अपरपुरुषस्य विलोकने व्यसनिनी सक्ता। राज्योपकरणेति। राज्यस्य उपकरणे उपकारक्रियायाम् अकरुणा निर्दया।

(२२) क्षमा पृथिवी। कुलकलत्रं कुलाङ्गना। चारित्रधना विशुद्धचरित्रधना। धर्मधवले धर्मोज्ज्वले।

(२३) समरशतशौण्डस्य शतशतसंग्रामविजयिनः। पुरुषप्रकाण्डस्य पुरुष-

रिणीं गृहिणीम्। वीरजा वीरजाया वीरजननी च मादृशी पराक्रमक्रीता कथमन्यथा कुर्य्यात्। एवंविधेन पित्रा ते भरतभगीरथनाभागनिभेन नरेन्द्रवृन्दारकेण गृहीतः पाणिः। (२४) आसेवितः सेवासम्भ्रान्तानन्तसामन्तसीमन्तिनीसमावर्जितजाम्बूनदघटाभिषेकः शिरसा। (२५) लब्धो मनोरथदुर्लभो महादेवीपट्टबन्धसत्कारलाभो ललाटेन। आपीतौ युष्मद्विधैः पुत्रैः (२६) अमित्रकलत्रवन्दीवृन्दविधूयमानचामरमरुच्चलचीनांशुकधरौ पयोधरौ। सपत्नीनां शिरःसु निहितं (२७) नमन्निखिलकटककुटुम्बिनीकिरीटमाणिक्यमालार्चितं चरणयुगलकम्। (२८) एवं कृतार्थसर्वावयवा

श्रेष्ठस्य। केशरिणः सिंहस्य केशरिणीं सिंहीम्। वीरजा वीरप्रसूता वीरकन्या इत्यर्थः। वीरजाया वीरपत्नी वीरजननी वीरपुत्रा। पराक्रमक्रीता वीर्य्यशुल्का। नरेन्द्रवृन्दारकेण नरेन्द्रश्रेष्ठेन।

(२४) आसेवितः लब्धः। सेवेति सेवायै सम्भ्रान्ताः व्यापृता अनन्ताः बहव इत्यर्थः सामन्तानाम् अधीश्वराणां सीमन्तिन्यः नार्य्यः ताभिः समावर्जितैः समाहृतैः गृहीतैर्वा जाम्बूनदघटैः काञ्चनकलसैः अभिषेकः स्नानमित्यर्थः।

(२५) लब्धः प्राप्तः। मनोरथैर्दुर्लभः दुष्प्रापः महादेवी राज्ञः प्रधानमहिषी तस्याः यः पट्टबन्धः शिरोभूषणभूतः किरीटबन्धनं तेन सत्कारलाभः पूजालाभः सम्मानातिशय इत्यर्थः। ललाटेन भालदेशेन। एतेन सर्वोच्चपदप्राप्त्या आश्वास्यान्तरं मे नास्ति येन अतः परं जीव्यते इति व्यज्यते।

(२६) अमित्रेति। अमित्राणां शत्रूणां कलत्राणि नार्य्य एव वन्द्यः विजयहृताः स्त्रियः तासां वृन्दानि समूहाः तैः विधूयमानानां सञ्चाल्यमानानां चामराणां मरुता चलतः स्फुरतः चीनांशुकस्य सूक्ष्मवसनस्य धरौ धारकौ पयोधरौ स्तनौ।

(२७) नमदिति। नमन्तीनां प्रणिपतन्तीनां निखिलानां समस्तानां कटककुटुम्बिनीनां सैनिकरमणीनां किरीटेषु या माणिक्यमालाः ताभिः अर्चितं रञ्जितमित्यर्थः।

किमपरम् अपेक्षे क्षीणपुण्या। (२९) मर्त्तुम् अविधवैव वाञ्छामि। न च शक्नोमि (३०) दग्धस्य भर्त्तुः आर्य्यपुत्रविरहिता रतिः इव निरर्थकान् प्रलापान् कर्त्तुम्। पितुश्च ते पादधूलिः इव प्रथमं (३१) गगनगमनम् आवेदयन्ती बहुमता भविष्यामि शूरानुरागिणीनां सुराङ्गनानाम्। (३२) प्रत्यग्रदृष्टदारुणदुःखदग्धायाश्च मे किं धक्ष्यति धूमध्वजः। मरणाच्च मे जीवितम् एव अस्मिन् समये साहसम्। अतिशीतलः (३३) पतिविरहशोकानलात् अक्षयस्नेहेन्धनात् अस्मात् अनलः। (३४)

---

(२८) एवम् इत्थम्। कृतार्थेति कृतार्थाः सिद्धकामाः सर्वे अवयवा यस्याः तथाभूता अपरम् अन्यत् अपेक्षे आशां करोमि इत्यर्थः। यतः क्षीणपुण्या पुण्यक्षयवती पूर्वोक्तभोगेन इति भावः पुण्यान्तरसद्भावेतु भर्त्तुरीदृशी दशा न स्यादिति भावः।

(२९) अविधवा अननुभूतवैधव्येति यावत् सधवेति भावः।

(३०) दग्धस्य श्मशानानलेन हरकोपेन च मृतस्य भर्त्तुः स्वामिनः सम्बन्धविवक्षया षष्ठी। निरर्थकान् निष्प्रयोजनान्।

(३१) गगनगमनं स्वर्गगमनम् आकाशगमनञ्च आवेदयन्ती निवेदयन्ती बहुमता बहुसत्कृता शूरेषु वीरेषु अनुरागिण्यः तासां सुराङ्गनानां देवमहिलानाम्। पदधूलिः प्रागागता यथा कस्यापि आगमनं ज्ञापयति तथा अहं तव पितुर्वीरस्य आगमनं तासाम् अग्रतो निवेद्य बहु सम्मानं ताभ्यः लप्स्ये इति भावः।

(३२) प्रत्यग्रेति प्रत्यग्रम् अभिनवम् अननुभूतपूर्वमिति यावत् दृष्टम् अनुभूतं यत् दारुणं दुःखं भर्तृपीड़ाजनितमिति भावः तेन दग्धायाः भस्मीभूताया मे। प्रत्यग्रदृष्टेत्यादि पाठान्तरम्। धक्ष्यति भस्मीकरिष्यति धूमध्वजः अग्निः। साहसं सहसा बलेन कृतम्। मरणस्य अक्लेशहेतुत्वात् जीवनस्य तु क्लेशहेतुत्वादिति भावः।

(३३) पतिविरहशोकानलात् भर्तृमरणशोकाग्नेः। अक्षयेति अक्षयम् अविनाशि स्नेह एव इन्धनं काष्ठं यस्य तथाभूतात्। अनलः लौकिकः अग्निरित्यर्थः अतिशीतलः क्षयशीलेन्धनत्वादिति भावः।

कैलासकल्पे प्रवसति जीवितेश्वरे जरत्तृणकणिकालघीयसि जीविते लोभ इति क्व घटते। अपिच जीवन्तीम् अपि मां (३५) नरपतिमरणावधीरणमहापातकिनीं न स्प्रक्ष्यन्ति पुत्त्र! पुत्त्रराज्यसुखानि। दुःखदग्धानाञ्च हृदि भूतिः असङ्गला च अप्रशस्ता च निरुपयोगा च भवति। वत्स! (३६) विश्वस्तानां स्थास्नुना यशसा स्थातुम् इच्छामि लोके न वपुषा। तत् अहमेव त्वां तावत् तात! प्रसादयामि न पुनः (३७) मनोरथप्रातिकूल्येन कदर्थनीया अस्मि। इत्युक्त्वा पादयोः अपतत्।

(३८) स तु ससम्भ्रमम् अपनीय चरणयुगलम् अवनमिततनुः उभयकरविधृतवपुषम् (३९) अवनिगतशिरसम् उदनमयत् मातरम्। दुर्निवारताञ्च शुचः समवधार्य (४०) कुल-

---

(३४) कैलासकल्पे कैलासपर्वतनिभे अतिनिर्मलाशये इति ध्वनिः जीवितेश्वरे प्राणनाथे प्रवसति परलोकं जिगमिषति इत्यर्थः। जरती या तृणकणिका तृणलेशः तद्वत् लघीयसि अतिलघुनि जीविते लोभः स्पृहेत्यर्थः। इति क्व कुत्र घटते? युज्यते? न कुत्रापीत्यर्थः जीवितेश्वरापगमे जीवितस्य स्थितिः न कथमपि सङ्गच्छतेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति भावः।

(३५) नरपतीति नरपतेः मरणं तस्य अवधीरणम् अवज्ञानं स्वजीवनरक्षणकामनया उपेक्षणं तेन यत् महत् पातकं तत् विद्यतेऽस्या इति तथाभूतां स्वामिमरणेऽपि जिजीविषुमिति भावः न स्प्रक्ष्यन्ति महापातकिस्पर्शनिषेधादिति भावः।। भूतिः स्थितिरित्यर्थः निरुपयोगा निष्प्रयोजना।

(३६) विश्वस्तानां विधवानां विश्वस्ता विधवे समे इत्यमरः। स्थास्नुना स्थिरतरेण यशसा भर्त्तुः सहगमनजनितया इति भावः।

(३७) मनोरथप्रातिकूल्येन अभीष्टव्याहत्या कदर्थनीया क्लेशनीया।

(३८) अपनीय अपसार्य्य अवनमिततनुः प्रणमितकायः। उभयेति उभाभ्यां कराभ्यां विधृतं गृहीतं वपुः शरीरं यस्याः तथोक्ताम्।

(३९) अवनिगतशिरसं भूतलपतितमस्तकाम् उदनमयत् उत्थापयामास।

योषिदुचिताञ्च तामेव श्रेयसीं मन्यमानः क्रियां कृतनिश्चयाञ्च तां ज्ञात्वा तूष्णीम् अधोमुखोऽभवत्।

अभिनन्दति हि स्नेहकातरापि (४१) कुलीनता देशकालानुरूपम्। देवी अपि यशोवती परिष्वज्य समाघ्राय च तं शिरसि निर्गत्य चरणाभ्यामेव च अन्तःपुरात् (४२) पौराक्रन्दनिर्भराभिः उपरुध्यमाना इव दिग्भिः सरस्वतीतीरं ययौ। तत्र च स्त्रीस्वभावकातरैः दृष्टिपातैः (४३) प्रविकसितरक्तपङ्कजपुञ्जैः इव अर्च्चयित्वा भगवन्तं भानुमन्तमिव मूर्त्तिः ऐन्दवी चित्रभानुं प्राविशत्। (४४) इतरोऽपि मातृमरणविह्वलो बन्धुवर्गपरिवृतः पितुः पार्श्वं प्रायात् अपश्यच्च स्वल्पावशेषप्राणवृत्तिं परिवर्त्त्यमानतारकं तारकराजमिव अस्तम् अभिलषन्तं जनयितारम्। (४५) असह्यशोकोद्रेकाभिद्रुतस्य त्याजितः पितृस्नेहेन

---

(४०) कुलयोषिदुचितां कुलाङ्गनोचितां तां क्रियाम् अग्निप्रवेशरूपाम् इत्यर्थः।

(४१) कुलीनता सत्कुलजातता। तं हर्षम्।

(४२) पौरेति पौराणां पुरवासिनाम् आक्रन्देन निर्भराः आपूरिता इत्यर्थः ताभिः। उपरुध्यमाना इव निरुध्यमाना इव।

(४३) प्रविकसितेति प्रकर्षेण विकसितानां रक्तपङ्कजानां रक्तपद्मानां पुञ्जैः राशिभिः इव भानुमन्तमिव सूर्य्यमिव भानुमन्तं दीप्तिमन्तञ्च ऐन्दवी इन्दुश्चन्द्रः तत्सम्बन्धिनी अमावस्यायाम् ऐन्दवी कला सूर्य्यं प्रविशतीति शास्त्रात्। चित्रभानुम् अग्निम्।

(४४) इतरः हर्षः। स्वल्पेति स्वल्पः अवशेषो यस्य तथाभूता प्राणवृत्तिर्यस्य तथोक्तम्। परिवर्त्त्यमानतारकं परिवर्त्त्यमाने विलीयमाने विकृतिं नीयमाने इत्यर्थः तारके कनीनिके यस्य तथाभूतं परिवर्त्त्यमानाः पश्चिमाशायां लम्बमानाः तारका नक्षत्राणि यस्य तथाभूतञ्च। तारकराजमिव चन्द्रमिव अस्तं नाशम् अस्ताचलञ्च। जनयितारं पितरम्।

धैर्य्यम् आश्लिष्य अस्य (४६) सकलदुर्मदमहीपालमौलिमालालालितौ पादपद्मौ (४७) अन्तस्तापात् मुखचन्द्रमिव द्रवीभवन्तं दशनज्योत्स्नाजालमिव द्रवतामापद्यमानम् अक्षिलावण्यमिव विलीयमानं मुखचन्द्रसुधारसमिव (४८) स्यन्दमानम् अच्छाच्छम् अश्रुस्रोतसां सन्तानं महामेघमयविलोचन इव वर्षन् (४९) निरन्तरविमुक्तारावः चिरं रुरोद।

राजा तु तम् उपरुध्यमानदृष्टिः अपि अविरतरुदितशब्दाश्रितश्रवणः प्रत्यभिज्ञाय शनैः शनैः अवादीत् पुत्त्र! न अर्हसि एवं भवितुम्। भवद्विधा न हि असमहासत्त्वाः। (५०) महासत्त्वता हि प्रथमम् अवलम्बनं लोकस्य पश्चात् राजवीजिता।

---

(४५) असह्येति। असह्यस्य दुःसहस्य शोकस्य उद्रेकेण आवेगेन अभिद्रुतः अभिभूत इत्यर्थः पितृस्नेहेन धैर्य्यं त्याजितः त्यक्तधैर्य्य इत्यर्थः। अस्य पितुः पादपद्मौ आश्लिष्य आलिङ्ग्य वक्षसि स्थापयित्वा इत्यर्थः।

(४६) पादपद्मौ विशिनष्टि सकलेति सकलैः सर्वैः दुर्मदैः दुरन्तैः पराजितैः इति भावः महीपालैः मौलिमालया किरीटश्रेणिभिः लालितौ सेवितौ।

(४७) अन्तस्तापात् आभ्यन्तरसन्तापात् मुखचन्द्रमिव द्रवीभवन्तं गलन्तं दशनज्योत्स्नाजालमिव दशनकिरणनिचयमिव द्रवताम् आपद्यमानं जलरूपेण परिणमदिव। विलीयमानं विलयमापद्यमानम्।

(४८) स्यन्दमानं स्रवन्तम् अच्छाच्छम् अत्यच्छम् अश्रुस्रोतसां वाष्पवारिप्रवाहाणां सन्तानं समूहम्।

(४९) निरन्तरविमुक्तारावः अविरतविमुक्तनादः सशब्द इति भावः।

(५०) उपरुध्यमानदृष्टिः उपरुध्यमाना आव्रियमाणा दृष्टिः यस्य तथाभूतः। अविरतेति अविरतम् अविच्छिन्नं रुदितशब्दम् आश्रितं श्रवणं यस्य तथाभूतः प्रत्यभिज्ञाय पुत्त्रोऽयमिति विज्ञाय इत्यर्थः। एवम् अधीर इति भावः। असमहासत्त्वाः असमहानुभावाः नहि महानुभावसम्पन्ना एवेत्यर्थः।

(५१) सत्त्ववताञ्च अग्रणीः सर्वातिशयाश्रितः क्व भवान्? क्व वैक्लव्यम्?। कुलप्रदीपोऽसीति (५२) दिवसकरसदृशतेजसस्ते लघूकरणमिव। पुरुषसिंहोऽसीति (५३) शौर्य्यपटुप्रज्ञोपबृंहितपराक्रमस्य निन्देव। क्षितिः इयं तव इति (५४) लक्षणाख्यातचक्रवर्त्तिपदस्य पुनरुक्तम् इव। गृह्यतां श्रीरिति स्वयमेव (५५) श्रिया गृहीतस्य विपरीतमिव। (५६) अध्यास्यताम् अयं लोक इति उभयलोकविजिगीषोः अपुष्कलमिव।

---

(५१) महासत्त्वता महानुभावत्वम् अवलम्बनम् आश्रयः प्रथमं मुख्यम् आद्यं वा। राजवीजिता राजा वीजी वीजपुरुषः यस्य तस्य भावः राजपुत्रत्वमित्यर्थः पश्चात् द्वितीयमवलम्बनमित्यर्थः। केवलेन राजवंशजेन लोकस्थितिः कर्त्तुं न शक्यते तेन तु महानुभावेन शक्यन्ते एव इति भावः। सत्त्ववतां सत्त्वसम्पन्नानाम् अग्रणीः अग्रगण्यः सर्वेभ्यः अतिशयः अतिरिक्तो गुणराशिरित्यर्थः तम् आश्रितः भवान् क्व? वैक्लव्यं व्याकुलत्वञ्च क्व? नैतयोः सङ्गतिः युज्यते इति भावः। कुलप्रदीपः वंशोज्ज्वलकर इत्यर्थः। इति उक्तमिति शेषः एवमुत्तरत्र।

(५२) दिवसकरसदृशतेजसः सूर्य्यसमतेजसः ते तव लघूकरणमिव कुलप्रदीपोऽसि इति उक्तौ तव लाघवं प्रतिभाति तस्मात् प्रदीपाधिकतेजाः त्वमिति भावः।

(५३) शौर्य्येति। शौर्य्येण पट्वी या प्रज्ञा बुद्धिः शौर्य्यातिशयशालिनी मतिः इत्यर्थः तया उपबृंहितः वर्द्धितः पराक्रमः यस्य तथाभूतस्य ते इति शेषः निन्दा इव निन्दाकरणमिव इतोऽपि अधिकोक्तिः त्वयि सङ्गच्छते इति भावः।

(५४) लक्षणेति। लक्षणेन ध्वजादिचिह्नेन आख्यातं कथितं चक्रवर्त्तिपदं साम्राज्यं यस्य तथाभूतस्य ते इति शेषः। पुनरुक्तमिव लक्षणेनैव प्रागुक्तत्वात् आम्रेड़ितमिव।

(५५) श्रिया लक्ष्म्या। विपरीतमिव असदृशमिव इत्यर्थः।

(५६) अध्यास्यताम् अधिष्ठीयताम् अयं लोकः मर्त्त्यलोकः राजसिंहासनमिति भावः उभयलोकविजिगीषोः मर्त्त्यस्वर्गयोः जयाभिलाषिणः। अपुष्कलमिव अपूर्णम् इव।

(५७) स्वीक्रियतां कोष इति शशिकरनिकरनिर्मलयशःसञ्चयैकाभिनिवेशिनो निरुपयोगमिव। (५८) आत्मीक्रियतां राजकमिति गुणगणात्मीकृतजगतो गतार्थमिव। उह्यतां राज्यभार इति भुवनत्रयभारोचितस्य (५९) अनुचितनियोग इव। प्रजाः परिरक्ष्यन्तामिति (६०) दीर्घदोर्दण्डार्गलितदिङ्मुखस्य अनुवाद इव। परिजनः परिपाल्यतामिति (६१) लोकपालोपमस्य आनुषङ्गिकमिव। शस्त्राभ्यासः कार्य्य इति (६२) धनुर्गुणकिणकलङ्ककालीकृतप्रकोष्ठस्य किम् आदिश्यते। (६३) निगृह्यतां चापलमिति नूतनतरवयसि निगृहीतेन्द्रियस्य निरवकाशा इव मे वाणी। (६४) निरवशेषतां शत्रवो

---

(५७) स्वीक्रियतां गृह्यतां कोषः धनभाण्डागारम्। शशीति शशिनः चन्द्रस्य करनिकरः मयूखनिचयः तद्वत् निर्मलानां यशसां सञ्चये एकः केवलः अभिनिवेशः विद्यते यस्य तथाभूतस्य ते इति शेषः। निरुपयोगमिव निष्प्रयोजनमिव।

(५८) आत्मीक्रियताम् आयत्तीक्रियतां राजकं राजसमूहः। गुणेति गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां गणैः आत्मीकृतम् अधीनीकृतं जगत् येन तथाभूतस्य ते इति शेषः गतार्थमिव व्यर्थमिव निष्प्रयोजनमिव।

(५९) अनुचितनियोगः अयुक्तादेश इव।

(६०) दीर्घेति। दीर्घेण दोर्दण्डेन भुजदण्डेन अर्गलितं निरुद्धमिति यावत् दिङ्मुखं येन तथोक्तस्य ते इति शेषः। अनुवाद इव भाषानुकरणमिव।

(६१) आनुषङ्गिकमिव अनुषङ्गादागतमिव अवान्तरकार्य्यस्य उपदेश इव नित्यत्वादनादेशेऽपि तत्कार्य्यस्य सिद्धत्वादिति भावः।

(६२) धनुर्गुणेति। धनुषो गुणाः मौर्व्यः ताभिः किण एव कलङ्कः चिह्नं तेन कालीकृतः श्यामीकृतः प्रकोष्ठः करनिमणिबन्धयोः अभ्यन्तरभागः यस्य तथाभूतस्य।

(६३) निगृह्यतां निवर्त्यतां चापलं चाञ्चल्यम्। नूतनतरवयसि नूतनतरम् अतिशयेन नूतनं वयो यस्य तादृशे नवयौवने इत्यर्थः। निगृहीतेन्द्रियस्य वशीकृतेन्द्रियस्य निरवकाशा इव अनवसरा इव।

नेया इति सहजस्य तेजस एव इयं चिन्ता। इत्येवं वदन्नेव (६५) अपुनरुन्मीलनाय निमिमील राजकुलसिंहो लोचने।

अस्मिन्नेवान्तरे पूषा (६६) अपि आयुषा इव तेजसा व्ययुज्यत। ततश्च लज्जमान इव (६७) नरपतिजीवितापहरणजनितात् आत्मापराधात् अधोमुखः समभवत्। (६८) भूपालाभावशोकशिखिना इव अन्तस्ताप्यमानः ताम्रतां प्रपेदे। मन्दं मन्दम् (६९) अप्रियप्रश्नोत्तरपरिहारार्थमिव स्थितिमनुवर्त्तमानो लौकिकीम् अवातरद्दिवः। दित्सुरिव (७०) जनेशाय जलाञ्जलिम् अपरजलनिधिसमीपमुपससर्प। (७१) सद्योदत्तजलाञ्जलिः दुःखदहनदग्धमिव करसहस्रम् आलोहितम् अधत्त।

---

(६४) निरवशेषतां निःशेषताम्। सहजस्य स्वाभाविकस्य तेजसः प्रतापविशेषस्य चिन्ता भावना।

(६५) अपुनरुन्मीलनाय पुनरुन्मीलननिवृत्तये इत्यर्थः। राजकुलसिंहः प्रभाकरवर्द्धन इति यावत्।

(६६) पूषा सूर्य्यः व्ययुज्यत व्यहीयत।

(६७) नरपतेरिति। नरपतेः राज्ञः जीवितस्य अपहरणं तेन जनितः तस्मात् आत्मापराधात् निजकृतात् दोषात् अधोमुखः अवनतवदनः अस्ताचलगमनोन्मुख इत्यर्थः।

(६८) भूपालेति। भूपालस्य राज्ञः अभावेन निधनेन यः शोकः स एव शिखी अग्निः तेनेव। ताम्रतां रक्तवर्णताम्।

(६९) अप्रियेति। अप्रियप्रश्नस्य राजविनाशप्रश्नस्य उत्तरपरिहारार्थमिव कथं राजा मृतः केन रोगेण वा इत्यादिजिज्ञासाया उत्तरपरिजिहीर्षया इव लौकिकीं लोकसम्बन्धिनीं स्थितिं मर्य्यादां व्यवहारमिति यावत्। अनुवर्त्तमानः अनुसरन् यथा आत्मीयलोकाः कस्यापि विनाशमुपश्रुत्य तद्वन्धुसमीपे तद्विशेषप्रश्नार्थमागच्छन्ति तद्वदिति भावः। दिवः अन्तरीक्षात् अवातरत् अवारोहत्।

(७०) जनेशाय नरपतये प्रभाकरवर्द्धनाय। जलाञ्जलिं तर्पणजलपूर्णमञ्जलिम् उपससर्प उपजगाम।

(७१) सद्य इति। सद्यः तत्क्षणं दत्तः जलाञ्जलिः येन तथाभूतः। कर-

एवञ्च (७२) महानराधिपनिधननिधीयमानविपुलवैराग्ये इव शान्तवपुषि विशति गिरिगुहागह्वरं गभस्तिमालिनि (७३) समुपोह्यमानमहाजनाश्रुदुर्दिनार्द्रीकृते इव निर्वाति आतपे (७४)रोदनताम्रसकललोकलोचनरुचा इव लोहितायति जगति (७५) उष्णायमानानेकनरनिश्वाससन्तापप्लुष्टे इव च नीलायमाने दिवसे (७६) नृपानुगमनप्रचलितया इव लक्ष्म्या मुच्यमानासु कमलिनीषु पतिशुचा इव (७७) परिवृत्तच्छायायां श्यामायमानायां भुवि कुलपुत्त्रेषु इव परित्यक्तनिजकलत्रेषु कृतकरुणप्रलापेषु वनान्तान् आश्रयत्सु दुःखितेषु

सहस्र' कराणां किरणानां हस्तानाञ्च सहस्रम् आलोहितम् आरक्तम् अधत्त दधार।

(७२) महेति। महानराधिपस्य महाराजस्य निधनेन मरणेन निधीयमानं जन्यमानं विपुलं महत् वैराग्यं संसारेषु वीतस्पृहत्वमित्यर्थः यस्य तथाभूते इव। शान्तवपुषि सौम्यकलेवरे निस्तेजसीति भावः। गिरिगुहागह्वरं गिरेः अस्ताचलस्य गुहा एव गह्वरं विवरम्। गभस्तिमालिनि अंशुमालिनि सूर्य्ये इत्यर्थः।

(७३) समुपोह्यमानेति। समुपोह्यमानैः संरुह्यमाणैः शरीरेषु पतनात् धार्य्यमाणैरिति भावः महाजनानां साधुजनानाम् अश्रुदुर्दिनैः नेत्रवारिवर्षणैः आर्द्रीकृते इव आर्द्रतां नीते इव। निर्वाति निर्वाणं गच्छति आतपे सूर्य्यालोके।

(७४) रोदनेति। रोदनेन ताम्राणि रक्तानि सकलानां लोकानां लोचनानि नेत्राणि तेषां रुक् प्रभा तया इव। लोहितायति लोहित इव आचरति।

(७५) उष्णेति। उष्णायमानैः उष्णैरिव आचरद्भिः अनेकेषां नराणां निःश्वासैः सन्तापः सम्यक् तपनं तेन प्लुष्टे इव दग्धे इव नीलायमाने कृष्णायमाने अन्धकारागमादिति भावः।

(७६) नृपेति। नृपस्य राज्ञः अनुगमनं तस्मै प्रचलिता प्रस्थिता तया इव लक्ष्म्या राजश्रियेति भावः मुच्यमानासु विहीयमानासु। पतिशुचा इव पतिमरणशोकेन इव।

(७७) परिवृत्तच्छायायां परिवृत्ता विपरीता छाया आतपप्रतिपक्षजातिः

चक्रवाकेषु (७८) छत्त्रभङ्गभीतेषु इव निगूढ़कोशेषु कुशेशयेषु स्फुटितदिग्वधूहृदयरुधिरप्लवे इव गलिते रक्तातपे क्रमेण च (७९) लोकान्तरम् उपगतवति अनुरागशेषे जाते तेजसाम् अधीशे गगनतलवितन्यमानवहलरागपाटलायां प्रेतपताकायाम् इव प्रवृत्तायां सन्ध्यायां (८०) शवशिविकालङ्कारकृष्णचामर-मालासु इव स्फुरन्तीषु दर्शनप्रतिकूलासु तिमिरलेखासु (८१) असितागुरुकालकाष्ठायां केनापि चितायाम् इव रचितायां रजन्यां (८२) दन्तामलपत्त्रप्रसाधितकर्णिकासु केसर-

---

कान्तिश्च यस्याः तथाभूतायां श्यामायमानायां श्यामतामापद्यमानायामित्यर्थः भुवि पृथिव्याम्। कुलपुत्रेषु इव सत्कुलजातेषु इव परित्यक्तानि राजमरण-दुःखात् विधिनियोगाच्च निलकलत्राणि निजस्त्रियः यैः तथोक्तेषु क्वनकरुणप्रलापेषु करुणं विलपत्सु इत्यर्थः। वनान्तान् जलान्तदेशान् काननान्तांश्च।

(७८) छत्रेति। छत्रभङ्गः राजविनाशज उपद्रवः छत्राकारपत्त्रसङ्कोचश्च तेन भीतेषु इव। निगूढ़ेति निगूढ़ः गोपितः सम्पुटितश्च कोषः कर्णिका धनसञ्चयश्च यैः तथोक्तेषु कुशेशयेषु कमलेषु। स्फुटितेति स्फुटितानि पतिशोकात् विदीर्णानि दिशो वध्व इव तासां हृदयानि तेषां रुधिरप्लवे इव रक्तप्रवाहे इव गलिते निःसृते रक्तातपे रक्तवर्णसौरालोके।

(७९) लोकान्तरम् उपगतवषि प्राप्तवति अनुरागशेषे रक्तवर्णमात्रावशिष्टे लोकानुरागमात्रावशेषे च जाते भूते तेजसामधीशे सूर्ये राज्ञि च। गगनेति गगनतले वितन्यमानेन विस्तीर्य्यमाणेन वहलेन प्रभूतेन रागेण लौहित्येन पाटला श्वेतरक्ता तस्यां प्रेतपताकायामिव प्रेतवैजयन्त्यामिव प्रवृत्तायाम् उपस्थितायाम्।

(८०) शवस्य मृतस्य शिविका वाहनविशेषः तस्याः अलङ्काराः कृष्णाः चामर-मालाः चामरश्रेणयः तासु इव स्फुरन्तीषु द्योतमानासु दर्शनप्रतिकूलासु दृष्टि-रोधिनीषु तिमिरलेखासु अन्धकारश्रेणिषु।

(८१) असितेति। असितानि कृष्णानि अगुरूणि इव कालानि कृष्णवर्णानि काष्ठानि इन्धनानि काष्ठा दिशश्च यस्यां यस्या वा तथाभूतायाम्।

मालाकल्पितमुख्डमालिकासु अनुमर्त्तुमिव उद्यतासु प्रहसित-सुखीषु कुमुदलक्ष्मीषु (८३) अनवरतत्रिदशविमानकिङ्किणी-क्वणिते इव श्रूयमाणे (८४) शाखिशिखरकुलायनिलीयमान-शकुनिकुलकलकूजिते (८५) नाकपथप्रस्थितपार्थिवप्रत्युद्गतपुरु-हूतातपत्र इव पूर्वस्यां दिशि दृश्यमाने चन्द्रमसि नरेन्द्रः स्वयं-समर्पितस्कन्धैः गृहीत्वा शवशिविकां शिविसमः सामन्तैः पौरैश्च पुरोहितपुरःसरैः सरितं सरस्वतीं नीत्वा नरपति-समुचितायां चितायां हुताशनसत्क्रियया यशःशेषताम् अनी-यत।

---

(८२) दन्तामलपत्रवत् गजदन्तनिर्मितस्वच्छपत्रवत् प्रसाधिताः अलङ्कृताः शोभिता इति यावत्। कर्णिकाः बीजकोषाः यासां तासु। केसरेति केसराणां किञ्जल्कानां मालया श्रेण्या कल्पिता रचिता मुख्डमाला हारविशेषः याभिः तथाभूतासु। उद्यतासु प्रवृत्तासु पतिशोकादिति भावः। प्रहसितसुखीषु हसन्मु-खीषु कुमुदलक्ष्मीषु उत्पलश्रीषु राजमहिषीषु इति भावः।

(८३) अनवरतेति। अनवरतम् अविच्छिन्नं त्रिदशविमानस्य देवविमानस्य राज्ञः स्वर्गगमनार्थम् आगतस्येति भावः किङ्किणीनां क्षुद्रघण्टिकानां क्वणिते इव निस्वने इव।

(८४) शाखीति। शाखिनां वृक्षाणां शिखरेषु अग्रेषु ये कुलायाः नीड़ानि कुलायो नीड़मस्त्रियामित्यमरः तेषु निलीयमानानां प्रविशतामित्यर्थः शकु-निनां पक्षिणां कुलस्य वृन्दस्य कलकूजितं तस्मिन्।

(८५) नाकपथेति। नाकपथं स्वर्गपथं प्रस्थितः प्रचलितः यः पार्थिवः राजा तस्मै प्रत्युद्गतः अभिनन्दनार्थम् उपस्थितः पुरुहूत इन्द्रः तस्य आतपत्रमिव छत्रमिव तस्मिन्। नरेन्द्रः प्रभाकरवर्द्धनः समर्पितस्कन्धैः दत्तस्कन्धैः सामन्तैः अधी-श्वरैः। शवशिविकां शववाहनीमित्यर्थः। शिविसमः शिविर्नामनृपतिविशेषः तत्समः। नरपतिसमुचितायां राजयोग्यायां चन्दनकाष्ठादिरचितायामिति भावः। हुताशनसत्क्रियया अग्निसत्कारेण यशःशेषतां कीर्त्तिमात्रावशेषताम् अनीयत प्रापित इत्यर्थः दग्धदेहः कृत इति भावः।

देवोऽपि हर्षः (८६) पुञ्जीभूतेन सकलेनेव जीवलोकेन लोकेन राजकुलसम्बद्धेनाशेषेण शोकसूकेन परिजनेन च परिवृतः अन्तर्वर्त्तिनापि पितृशोकानलतप्तेन स्नेहद्रवेण वहिरिव सिच्यमानो निर्व्यवधानायां धरण्याम् उपविष्ट एव तां निशीथिनीं भीमरथीभीमाम् अखिलां सराजको जजागार। अजनि च अस्य चेतसि (८७) ताते दूरीभूते अनाथीभूतः सम्प्रति एतावान् खलु जीवलोको तथाहि लोकस्य भग्नाः पन्थानो मनोरथानां खिलीभूतानि भूरिस्थानानि स्थगितानि आनन्दस्य द्वाराणि सुप्ता सत्यवादिता सुप्ता लोकयात्रा (८८) विलीना वाहुशालिता प्रलीना प्रियालापिता प्रोषिताः (८९) पुरुष-

---

(८६) पुञ्जीभूतेन समवेतेन राजकुलसम्बन्धेन राजकुलसंक्रान्तेन अशेषेण समस्तेन शोकसूकेन शोकनिस्तब्धेन इत्यर्थः। अन्तर्वर्त्तिना अन्तःस्थितेन। निर्व्यवधानायां निरासनायामिति यावत्। निशीथिनीं रजनीं भीमरथीभीमां भीमरथी नरकनदी कालरात्रिः वा तद्वत् तां केचित्तु सप्तसप्तत्या वर्षैः तत्सङ्ख्यकमासैः दिनैश्च तावद्भिः गतैः एकारात्रिर्भवति सा भीमरथीत्युच्यते तामतिक्रान्तो वर्षशतजीवी नरो भवति इति आचक्षते। अखिलां सर्वां सराजकः राजभिः परिवृतः।

(८७) दूरीभूते परलोकं गते सति सम्प्रति जीवलोकः संसारः अनाथीभूतः प्रभुशून्यः एतावान् खलु एतत् पर्य्यन्त एव इतःपरं संसारसुखस्य अपगमाल्लोकानामिति भावः। लोकस्य पन्थानः स्थितयः भग्नाः विपर्य्यस्ताः। मनोरथानाम् अभिलाषाणां भूरिस्थानानि प्रभूता विषयाः खिलीभूतानि अप्रवृत्तीभूतानि रुद्धीभूतानि इति यावत्। आनन्दस्य प्रमोदस्य द्वाराणि कपाटानि इति यावत् स्थगितानि निरुद्धानि इति यावत्। सत्यवादिता सुप्ता निद्रिता लोकयात्रा संसारयात्रा सुखेन संसारस्थितिः इति यावत्।

(८८) वाहुशालिता वाहुवीर्य्यमिति भावः। विलीना विलयं गताः। प्रियालापिता मधुरालापाः प्रलीनाः विध्वस्ताः।

कारविहारविकाराः समाप्ता समरशौण्डता ध्वस्ता (९०) पर-गुणप्रीतिः विश्रान्ता विश्वासभूमयः अपदानि अवदानानि निरुपयोगानि शास्त्राणि निरवलम्बना (९१) विक्रमैकरसता कथावशेषा विशेषज्ञता ददातु जनो (९२) जलाञ्जलिमौर्जि-त्याय प्रतिपद्यतां प्रव्रज्यां प्रजापालता बध्नातु (९३) वैधव्य-वेणीं वरमनुष्यता समाश्रयतु राजश्रीः आश्रमपदं परिधत्तां (९४) धवले वाससी वसुमती वहतु वल्कले विलासिता तपस्यतु तपोवनेषु तेजस्विता (९५) प्रावृणोतु चीवरे वीरतां

---

(८९) पुरुषेति। पुरुषकारस्य विहारः विलसितं तस्य विकाराः विविधरूपता इत्यर्थः। प्रोषिताः दूरं गता इति भावः। समरशौण्डता संग्रामवीरता समाप्ता समाप्तिं गता।

(९०) परगुणप्रीतिः परगुणाभिनन्दनमिति यावत् ध्वस्ता नाशं गता। विश्वासभूमयः विश्वासस्थानानि विश्रान्ताः विश्रान्तिं गताः। अवदानानि यशस्कराणि कर्माणि इत्यर्थः। अवदानं कर्मवृत्तमित्यमरः। अपदानि निराश्रयाणि। शास्त्राणि निरुपयोगानि निष्प्रयोजनानि।

(९१) विक्रमेति। विक्रम एव एकः मुख्यः रसः रागो येषां तस्य भावः निरवलम्बना निराश्रया। विशेषज्ञता विशिष्टं ज्ञानं कथावशेषा कथामात्रशेषा विनष्टा इत्यर्थः।

(९२) और्जित्याय तेजस्वितायै जलाञ्जलिं तर्पणसलिलं ददातु। जनः लोकः। और्जित्यं विलुप्तमिति भावः। प्रजापालता प्रजापालनकर्म प्रव्रज्यां सन्न्यासधर्मं प्रतिपद्यताम् आश्रयतु।

(९३) वरमनुष्यता मनुष्यश्रेष्ठता वैधव्यवेणीं विधवाधार्यं वेणीवन्धमित्यर्थः बध्नातु रचयतु। राजश्रीः राजलक्ष्मीः आश्रमपदं तपोवनमित्यर्थः समाश्रयतु गच्छतु।

(९४) वसुमती पृथ्वी धवले शुभ्रे न तु रक्ते वाससी वसने परिधत्तां धारयतु वैधव्यादिति भावः। विलासिता विलसनशीलता वल्कले तरुत्वचौ वहतु धारयतु तपस्यां करोतु इति भावः। तेजस्विता प्रतापशालित्वं तपोवनेषु तपस्यतु तपश्चरतु।

क्व गम्यतां पुनस्तस्य कृते कृतज्ञतया ? (८६) क्व पुनः प्राप्स्यति तादृशान् महापुरुषनिर्माणपरमाणून् परमेष्ठी ? शून्याः संवृत्ता दश दिशो गुणानां जगत् जातम् अन्धकारं धर्मस्य निष्फलम् अधुना जन्म शस्त्रोपजीविनाम्। तातेन विना (८७) कुतस्त्या दिवसम् असमसमररससमारब्धकलहकथा-कण्टकितसुभटकपोलभित्तयो वीरगोष्ठ्यः ? अपि नाम स्वप्नेऽपि दृश्येत दीर्घरक्तनयनं पुनः तन्मुखसरोजम् ? जन्मान्तरेऽपि पुनः (८८) परिष्वज्येत तत् लोहस्तम्भाभ्यधिकगरिमगर्भं भुजयुगलम् ? लोकान्तरेऽपि पुत्र ! पुत्र ! इति आलपतः श्रूयेत सा सुधा-रसमुद्गिरन्ती (८९) मथ्यमानक्षीरसागरोद्गारगम्भीरा भारती

---

(८५) प्रावृणोतु आच्छादयतु चीवरे वसनखण्डे कौपीनं तदुचितमुत्तरीयञ्च इति भावः। वीरता वीरधर्मः कृतज्ञतया तस्य देवस्य पितुरिति भावः कृते निमित्तं तत्स्मरणादेव कारणादित्यर्थः पुनः क्व गम्यताम् ? न कुत्रापि इति भावः।

(८६) परमेष्ठी विधाता तादृशान् तथाभूतान् महापुरुषनिर्माणस्य परमाणून् अतिक्षुद्रान् भूतांशनिवहान् इत्यर्थः। क्व कुत्र पुनः प्राप्स्यति ? न कुत्रापि इति भावः। गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां दश दिशः शून्याः संवृत्ताः जाताः, धर्मस्य जगत् अन्धकारं तमोमयमिति यावत् जातम्। अधुना शस्त्रोपजीविनां शस्त्रव्यव-सायिनां जन्म निष्फलं निरर्थकं तन्निकषरूपस्य सज्जनस्य अपायात् तद्गुणपरीक्षाया अयोगादिति भावः।

(८७) कुतस्त्याः कुत आगताः न कुतोऽपि आगमिष्यन्तीति यावत् न पुनः भविष्यन्तीति भावः। दिवसं समस्तं दिनं व्याप्येत्यर्थः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। असमेति असमेन अतुल्येन समररसेन संग्रामानुरागेण समारब्धा या कलहकथा विरोधवाक्यं वीरवचनमिति भावः तया कण्टकिताः हर्षितलोमानः सुभटानां योद्धॄणां कपोलभित्तयः गण्डतटाः यासु ताः वीरगोष्ठ्यः वीरसभाः।

(८८) परिष्वज्येत आलिङ्ग्येत लोहेति लोहस्तम्भात् अभ्यधिकः गरिमा गौरवं गर्भे यस्य तथाभूतं भुजयुगलं बाहुद्वयम्। उद्गिरन्ती वर्षन्ती।

इति। एतानि च अन्यानि च चिन्तयत एव अस्य कथमपि सा क्षयम् इयाय यामिनी।

ततः शुचेव मुक्तकण्ठम् (१००) आरटत्सु कृकवाकुकुलेषु गृहगिरितरुशिखरेभ्यः पातयत्सु आत्मानं मन्दिरमयूरेषु परित्यक्तनिजनिवासेषु च वनाय प्रस्थितेषु पत्ररथकुलेषु सद्यस्तनूभूते ताम्यति तमसि (१) मन्दीभूतात्मस्नेहेषु अभावम् अभिलषत्सु प्रदीपेषु (२) स्फुरदरुणवल्कलप्रावृतवपुषि प्रव्रज्यामिव प्रतिपन्ने नभसि (३) प्रभातसमयेन समुच्चीयमानासु पार्थिवास्थिशकलकलासु इव कलविङ्ककन्धराधूसरासु तारकासु

---

(९९) मथ्यमानेति मथ्यमानस्य विलोड्यमानस्य क्षीरसागरस्य उद्गारवत् निनादवत् गम्भीरा भारती वाणी।

(१००) आरटत्सु ध्वनत्सु कृकवाकुकुलेषु ताम्रचूड़वृन्देषु। गृहेति गृहगिरितरूणां शिखराणि अग्राणि तेभ्यः आत्मानं पातयत्सु अवरोहत्स्विति भावः मन्दिरमयूरेषु गृहमयूरेषु। परित्यक्तनिजनिवासेषु परित्यक्तनीड़ेषु वनाय कर्मणि चतुर्थी प्रस्थितेषु चलितेषु पत्ररथकुलेषु पक्षिवृन्देषु। सद्यः तत्क्षणं तनूभूते विरलीभूते ताम्यति अवसादं गच्छतीत्यर्थः तमसि अन्धकारे॥ १॥

(१) मन्दीभूतेति। मन्दीभूतः ह्रासं गतः आत्मनः स्वस्य स्नेहः तैलं ममता च येषां तेषु अभावं नाशम् अभिलषत्सु वाञ्छत्सु निर्वाणोन्मुखेषु इति भावः।

(२) स्फुरदिति स्फुरन् उद्गच्छन् अरुणः वल्कलमिव तेन प्रावृतम् आच्छादितं वपुर्यस्य तथाभूते प्रव्रज्यामिव सन्न्यासधर्ममिव प्रतिपन्ने प्राप्ते नभसि आकाशे।

(३) प्रभातसमयेन प्रातःकालेन समुच्चीयमानासु एकैकशः सञ्चीयमानासु विलयं नीयमानास्विति भावः पार्थिवस्य राज्ञः अस्थ्नां शकला कला इव चन्द्रकला इव तास्विव कलविङ्कस्य ग्रामचटकस्य कन्धरा इव धूसराः तासु तारकासु नक्षत्रेषु। मृताहात् परमस्थिसञ्चयनकृत्यमुक्तं कात्यायनेन। अपरेद्युस्तृतीये वा अस्थ्नां सञ्चयनं स्मृतम्। ततो यज्ञीय वृक्षोत्थां शाखामादाय वाग्यतः। प्रतसास्थीनि गृह्णाति प्रधानाङ्गोद्भवानिवेति।

(४) भूभृद्धातुगर्भकुम्भधारिषु (५) विविधसरःसरित्तीर्थाभिमुखेषु प्रस्थितेषु वनकरिकुलेषु (६) शावशुचिसिक्थपटलपाण्डुरे पिण्डे इवापरपयोनिधिपुलिनपरिसरे पात्यमाने शशिनि क्रमेण (७) नृपचितानलधूमविसरधूसरीकृततेजसि इव नरपतिशोकपावकदाहकिणकलङ्ककालीकृतचेतसि इव (८) प्रोषितसमस्तान्तःपुरपुरन्ध्रिमुखचन्द्रवृन्दोद्वेगविद्राणवपुषि इव (९) प्रथमास्तमितरोहिणीरणरणकविसनसि इव च

---

(४) भूभृदिति भूभृतः पर्वतस्य धातवो गैरिकादयः गर्भे मध्ये ययोः तादृशौ कुम्भौ कपोलपिण्डौ धरन्तीति तथोक्तेषु अन्यच भूभृतः राज्ञः धातवः पूर्वोक्तानि सञ्चितानि अस्थीनि गर्भे येषां तादृशान् कुम्भान् कलसान् धारयन्तीति तथाविधेषु जलेष्विति भावः मृतास्थ्नां कुम्भमध्ये रक्षणमुक्तं निर्णयसिन्धौ। प्रक्षिप्य मृण्मये भाण्डे नवे साच्छादने शुभे। गृहीत्वास्थीनि तन्नस्य नीत्वा तोये विसर्जयेदिति।

(५) विविधेति विविधानि सरांसि सरितः नद्यः तीर्थानि पुण्यक्षेत्रसलिलानि तेषाम् अभिमुखाः तेषु वनकरिकुलेषु वन्यगजवृन्देषु।

(६) शावेति शावं धूसरं शुचि शुद्धं सिक्थं मधूच्छिष्टं तस्य पटलं सङ्घः तद्वत् पाण्डुरं शुभ्रं तस्मिन् अन्यत्र शावः शवसम्बन्धी शुचिः शुद्धः यः सिक्थः भक्तग्रासः पाण्डुरः गौरः यत्र तथाभूतः तस्मिन् पिण्डे इव प्रेतदेयान्नमुष्टौ इव अपरपयोनिधिपुलिनपरिसरे पश्चिमसमुद्रसैकतदेशायतने पात्यमाने क्षिप्यमाणे दीयमाने च। शशिनि चन्द्रमसि।

(७) नृपेति। नृपस्य राज्ञः चितानलस्य धूमविसरेण धूमनिचयेन धूसरीकृतं तेजः यस्य तथाभूते इव। नरपतीति नरपतेः शोकः पावक इव अग्निरिव तस्य दाहेन यः किणकलङ्कः किणचिह्नं तेन कालीकृतं मलिनीकृतं चेतः यस्य तथाभूते इव।

(८) प्रोषितेति प्रोषितानां पतिशोकात् परलोकं प्रस्थितानां समस्तानाम् अन्तःपुरपुरन्ध्रीणाम् अन्तःपुरमहिलानां मुखानि चन्द्रा इव तेभ्यः उद्वेगः त्रासः तेन विद्राणं पलायमानं वपुः शरीरं यस्य तथाभूते।

अस्तमुपगते रजनिकरे राजतीव देवे दिवम् आरूढ़े सवितरि परिवृत्ते राज्ये इव रजनीप्रबन्धे·(१०) प्रबुद्धराजहंसमण्डल-प्रबोध्यमानः पङ्कजाकर इव चचाल देवो हर्षः। ततश्च (११) नूपुररवविराममूकमन्दमन्दिरहंसेषु शोकाकुलकति-पयकञ्चुकिमात्रावशेषेषु शुद्धान्तेषु (१२) पतितयूथपे इव वन-गजचये कक्ष्यान्तरवर्त्तिनि पितृपरिजने विषादिनि उपरि-रुदन्निषादिनि च स्तम्भनिषन्ने निष्पन्दमन्दे राजकुञ्जरे (१३) मन्दुरापालकाक्रन्दव्यथिते च अजिरभाजि राजवा-जिनि (१४) विश्रान्तजयशब्दकलकले च शून्ये च महा-

---

(९) प्रथमेति प्रथमं प्राक् अस्तमिता अस्तं गता या रोहिणी स्वप्रेयसीति यावत् तस्यां रणरणकेन उत्कण्ठया विक्लवं मनो यस्य तथाभूते इव रजनिकरे चन्द्रे। राजतीव विराजमाने इव सवितरि सूर्य्ये जनके च। परिवृत्तिर्विनिमयः तत्प्राप्ते विपर्य्यस्ते इत्यर्थः रजनीप्रबन्धे निशागमे।

(१०) प्रवुद्धेति। प्रबुद्धानां जागरितानां प्रागितिशेषः राज्ञां हंसानामिव मण्डलानि समूहाः तैः प्रबोध्यमानः जागर्य्यमाणः पङ्कजाकर इव कासार इव चचाल उत्तस्थौ।

(११) नूपुराणां रवस्य विरामेण अपगमेन मूकाः निःशब्दाः मन्दाः अपटवः मन्दिरहंसाः गृहमराला येषु तथोक्तेषु। शोकेति शोकेन आकुलाः कतिपये कञ्चु-किमात्राः कञ्चुकिन एव अवशिष्यन्ते इति अवशेषाः येषु तथाविधेषु शुद्धान्तेषु अन्तःपुरेषु।

(१२) पतितेति। पतितः विनष्ट इत्यर्थः यूथपः यूथपतिः यस्य तादृशे इव वनगजचये आरण्यगजवृन्दे। कक्ष्यान्तरवर्त्तिनि प्रकोष्ठान्तरस्थिते पितृपरिजने पितुः परिचारकवर्गे। विषादिनि विषादं गते उपरीति उपरि पृष्ठभागे रुदन् निषादी हस्तिपालो यस्य तथोक्ते स्तम्भनिषन्ने स्तम्भमालानमाश्रित्य स्थिते निष्पन्द-मन्दे निश्चले इति यावत् राजकुञ्जरे राजहस्तिनि।

(१३) मन्दुरेति। मन्दुरा अश्वशाला वाजिशाला तु मन्दुरेत्यमरः तां पाल-

स्थानमण्डपे दह्यमानदृष्टिः निर्जगाम राजकुलात्। अगाच्च सरस्वतीतीरं तस्यां स्नात्वा पित्रे (१५) ददौ उदकम्। अपस्नातश्च अनिष्पीड़ितमौलिरेव परिधाय (१६) उद्गमनीयदुकूलवाससी निश्वासपरो निश्चामरः निरातपत्रो निरुत्सारणः समुपनीतेऽपि सप्तौ चरणाभ्यामेव (१७) नासाग्रासक्तेन रक्ततामरसताम्रेण चक्षुषा हृदयावशेषस्य अपि पितुर्दाहशङ्कया शोकाग्निमिव उद्गिरन् अताम्बूलस्यापि सुचिरप्रक्षालितस्य कल्पतरुकिशलयस्य इव स्वभावपाटलस्य अधरस्य अधरपल्लवस्य प्रभया मांसरुधिरकवलान् इव हृदयाभिघातात् उद्वमन् उष्णनिश्वासमोच्चैः भवनम् आजगाम।

यन्तीति ते मन्दुरापालकाः तेषाम् आक्रन्देन रोदननिनादेन व्यथिते सन्तप्ते अजिरभाजि अङ्गनवर्त्तिनि राजवाजिनि राजघोटके।

(१४) विश्रान्तेति विश्रान्तः विरतः जयशब्दः जयध्वनिरेव कलकलः मधुरकोलाहलः यस्मिन् तथोक्ते महास्थानमण्डपे महासभागृहे।

(१५) इति उदकं तर्पणसलिलाञ्जलिं ददौ। अपस्नातः भवनमाजगामेति सम्बन्धः अपस्नातः प्रेतकार्य्यमुद्दिश्य कृतस्नानः अनिष्पीड़ितमौलिः न निष्पीड़ितः मौलिः केशचयः येन तथोक्तः चूड़ा किरीटं केशाश्च संयता मौलयस्त्रय इत्यमरः।

(१६) उद्गमनीये धौते दुकूले सितांशुके एव वाससी वस्त्रे परिधाय परिहिते कृत्वा तस्यादुद्गमनीयं यत् धौतयोर्वस्त्रयोर्युगमित्यमरः दुकूलं सूक्ष्मवस्त्रे स्यादुत्तरीये सितांशुके इति शब्दार्णवः। निश्वासपरः पुनःपुनरायतं निश्वसन् इत्यर्थः। निश्चामरः चामरव्यजनरहितः। निरातपत्रः आतपत्रवर्जितः निरुत्सारणः उत्सारणा लोकानामपसारणं तद्रहित। इत्यर्थः। समुपनीते समुपस्थापिते सप्तौ अश्वे।

(१७) नासाग्रासक्तेन नासिकाग्रलग्नेन। रक्ततामरसताम्रेण रक्तकमललोहितेन। हृदयावशेषस्य हृदयमात्रस्थितस्य। अताम्बूलस्य वर्जिततांबूलस्य कल्पतरुकिसलयस्य इव कल्पतरुपल्लवस्य इव स्वभावपाटलस्य स्वभावरक्तस्य अधरः ओष्ठः पल्लवः

(१८) राजवल्लभास्तु भृत्याः सुहृदः सचिवाश्च तस्मिन् एव अहनि निर्गत्य प्रियं पुत्रदारम् उत्सृज्य उद्वाष्पैः बन्धुभिः वार्य्यमाणा अपि (१९) बहुनृपगुणगणहृतहृदयाः केचित् आत्मानं भृगुषु बबन्धुः केचित् तत्रैव तीर्थेषु तस्थुः केचित् अनशनैः (२०) आस्तीर्णतृणकुशा व्यथमानमानसाः शुचम् असमाम् अशमयन् केचित् शलभा इव वैश्वानरं शोकावेग-विवशा विविशुः (२१) केचित् दारुणदुःखदहनदह्यमान-हृदया गृहीतवाचः तुषारशिखरिणं शरणं ययुः केचित् (२२) विन्ध्योपत्यकासु वनकरिकुलकरशीकरासारसिच्य-मानतनवः पल्लवशयनशायिनः सन्तापम् अशमयन् केचित्

यस्मात् तथोक्तस्य अधरस्य ओष्ठस्य। मांसरुधिरकवलान् इव मांसरक्तग्रासान् इव। उष्णनिःश्वासनीचैः उष्णनिःश्वासपातैः।

(१८) राजवल्लभाः राजप्रियाः पुत्रदारं पुत्रकलत्रम् उद्वाष्पैः उच्छ्वसन्नयन-वारिभिः।

(१९) बह्विति। बहुभिः नृपस्य राज्ञः गुणगणैः हृतम् आकृष्टं हृदयं येषां तथाभूताः। भृगुषु प्रपातेषु प्रपातस्तु अतटो भृगुरित्यमरः आत्मानं बबन्धुः तेभ्यः पतनाय कृतहस्तादिबन्धनाः तस्थुरित्यर्थः। बभञ्जुरिति पाठे तेभ्यः पतनेन आत्मानं चूर्णयामासुरित्यर्थः। तीर्थेषु पुण्यक्षेत्रेषु।

(२०) अनशनैः अभोजनैः। आस्तीर्णतृणकुशाः तृणकुशास्तीर्णभूमौ स्थिता इत्यर्थः। असमाम् अतुल्यां शुचं शोकम् अशमयन् शमयामासुः। शलभा इव पतङ्गविशेषा इव। वैश्वानरम् अग्निम्।

(२१) दारुणेति। दारुणेन उत्कटेन दुःखदहनेन शोकाग्निना दह्यमानं सन्तप्यमानं हृदयं येषां तथाभूताः। गृहीतवाचः मौनव्रतधारिणः। तुषारशिख-रिणं हिमाद्रिं शरणं ययुः आश्रितवन्तः।

(२२) विन्ध्येति। विन्ध्यस्य गिरेः उपत्यकासु आसन्नभूमिषु उपत्यकाद्रेः आसन्ना भूमिरूर्द्ध्वमधित्यकेत्यमरः। वनेति वनकरिकुलानां वन्यगजवृन्दानां कराः शुण्डाः तेषां शीकरासारैः अम्बुकणधाराभिः सिच्यमाना तनुः शरीरं येषां तथा-

(२३)सन्निहितान् अपि विषयान् उत्सृज्य सेवाविमुखाः परिच्छिन्नैः पिण्डकैः अटवीभुवः शून्या जगृहुः केचित् पवनाशना धर्मधना धमद्धमनयो मुनयो बभूवुः केचित् गृहीतकाषायाः कापिलं मतम् अधिजगिरे गिरिषु (२४) केचित् आचोटितचूड़ामणिषु शिरःसु शरणीकृतधूर्जटयो जटा जघटिरे अपरे (२५) परिपाटलप्रलम्बचीवराम्बरसंवीताः स्वाम्यनुरागम् उज्ज्वलं चक्रुः अन्ये (२६) तपोवनहरिणजिह्वाञ्चलोल्लिह्यमानमूर्त्तयो जरां ययुः अपरे पुनः (२७) पाणिपल्लव-

---

भूताः पल्लवशयनशायिनः पल्लवशय्याशायिनः सन्तापं शोकानलमिति भावः अशमयन् निर्वापयामासुः।

(२३) सन्निहितान् करस्थितानिति भावः विषयान् भोग्यवस्तूनि उत्सृज्य त्यक्त्वा सेवाविमुखाः भोगपराङ्मुखाः परिच्छिन्नैः परिमितैः पिण्डकैः भक्तग्रासैः तदुपलक्षिता इत्यर्थः अटवीभुवः वनभूमीः जगृहुः आश्रिताः। पवनाशनाः वायुभोजिनः धर्मधना धर्ममात्रधनकामा इत्यर्थः। धमद्धमनयः धमन्त्यः कार्श्यात् ताम्यन्त्यः धमन्यः शिराजालानि येषां तथाभूताः। गृहीतकाषायाः गृहीतं काषायं कषायेण रक्तं वस्त्रं यैः तथाभूताः कापिलं कपिलसम्मतं साङ्ख्यशास्त्रम् अधिजगिरे अधीतवन्तः।

(२४) आचोटितेति। आचोटितः छेदितः अपसारित इति भावः चूड़ामणिः चूड़ारत्नं येभ्यः तथाभूतेषु त्यक्तचूड़ारत्नालङ्कारेषु इति यावत्। शिरःसु मूर्द्धसु। शरणीकृतधूर्जटयः शरणीकृतः आश्रित इत्यर्थः धूर्जटिः हरः यैः तथाभूताः गृहीतपाशुपतव्रता इत्यर्थः जघटिरे बबन्धुः।

(२५) परिपाटलेति। परिपाटलेन परितो रक्तेन प्रलम्बेन आयतेन इत्यर्थः चीवराम्बरेण वसनखण्डेन संवीताः प्रावृताः आच्छादितदेहा इत्यर्थः कृतमुनिवेशा इति भावः। स्वाम्यनुरागं प्रभुभक्तिम्।

(२६) तपोवनेति। तपोवनहरिणानाम् आश्रममृगाणां जिह्वाञ्चलैः रसनाप्रान्तैः उल्लिह्यमाना उल्लिख्यमाना मूर्त्तयः शरीराणि येषां तथाभूताः तापसा इत्यर्थः। जरां वार्द्धकम्।

प्रमृष्टैः आताम्ररागैः नयनपुटैः कमण्डलुभिश्च वारि वहन्तो गृहीतव्रता मुण्डा विचेरुः।

(२८) देवमपि हर्षं तदवस्थं पितृशोकविह्वलीकृतं श्रियं शाप इति महीं महापातकमिति राज्यं रोग इति भोगान् भुजङ्गा इति (२९) निलयं निरय इति बन्धुं बन्धनमिति जीवितम् अयश इति देहं द्रोह इति कल्यतां कलङ्क इति आयुः अपुण्यफलमिति आहारं विषमिति विषममृतमिति चन्दनं दहन इति कामं क्रकच इति हृदयस्फोटनम् अभ्युदय इति च मन्यमानं सर्वासु क्रियासु विमुखं (३०) पितृपितामहपरिग्रहागताः चिरन्तनाः कुलपुत्त्रा वंशक्रमाहितगौरवाश्च याह्यगिरो गुरवः श्रुतिस्मृतीतिहासविशारदाश्च (३१) जरद्द्विजातयः श्रुताभिजनशीलशालिनो मूर्द्धाभिषि-

---

(२७) पाणीति। पाणिः पल्लव इव तेन प्रमृष्टाः प्रमार्जनं नीताः गृहीताश्च तैः आताम्ररागैः आरक्तप्रभैः शोकावेगजनितरोदनात् स्वभावाच्च। नयनपुटैः नेत्रविवरैः। कमण्डलुभिः जलपात्रविशेषैः। वारि अश्रुजलं तीर्थजलञ्च। गृहीतव्रता व्रतधारिणः मुण्डाः छिन्नशिरसः विचेरुः भ्रमन्ति स्म।

(२८) कुलपुत्त्रादयः देवं हर्षं पर्य्यवारयन् इति सम्बन्धः। तं विशिनष्टि तदवस्थमित्यादि। श्रियं राजलक्ष्मीं शापः अभिसम्पातः दुःखाकर इति भावः मन्यमानमित्यनेन सम्बन्धः। एवमुत्तरत्र। महीं पृथ्वीं महापातकं महत् पापं तदधिकारस्य केवलपापबहुलत्वादिति भावः। रोगः व्याधिः क्लेशबहुलत्वादिति भावः।

(२९) निलयं गृहं निरयः नरकम्। बन्धुं स्वजनं बन्धनं बन्धनहेतुभूतम्। कल्यताम् आरोग्यम्। क्रकचः करपत्रम्। हृदयस्फोटनं हृदयविदारणम् अभ्युदयः मङ्गलम्। विमुखं पराङ्मुखं विरतमित्यर्थः।

(३०) पित्रिति। पिता च पितामहश्च तयोः परिग्रहेण आश्रयदानेन आगताः पालिताः। वंशेति वंशस्य क्रमेण आहितम् अर्पितं गौरवं येषां ते याह्यगिरः ग्राह्यवाचः उपदेष्टार इत्यर्थः।

(३१) जरद्द्विजातयः स्थविरा ब्राह्मणाः। श्रुतेति श्रुतं शास्त्रज्ञानम् अभिजनः

न्नाश्च अमात्या राजानो यथावत् अधिगतात्मतत्त्वाश्च संस्तुता मस्करिणः समदुःखसुखाश्च मुनयः संसारासारत्वकथनकुशला ब्रह्मवादिनः शोकापनयननिपुणाश्च पौराणिकाः पर्य्यवारयन्।

(३२) अस्वतन्त्रीकृतस्य तैः मनसापि न अलभत शोकम् अनुप्रचरितुम्। अनुनीयमानस्य कथं कथमपि आहारादिकासु क्रियासु आभिमुख्यम् अभजत। आत्मगतश्च हृदयस्य अचिन्तयत् अपि नाम तातस्य मरणं महाप्रलयसदृशम् इदमुपश्रुत्य आर्य्यो वाष्पजलस्नातो न गृह्णीयात् वल्कले? न आश्रयेद्वा राजर्षिः आश्रमपदम्? न विशेद्वा पुरुषसिंहो गिरिगुहाम्? (३३) अस्रसलिलनिर्भरभरितनयननलिनयुगलो वा न पश्येत् अनाथां पृथिवीम्? (३४) प्रथमव्यसनविषमविषविह्वलः न स्मरेत् आत्मानं वा पुरुषोत्तमः? (३५) अनित्यतया जनितवैराग्यो वा न निराकुर्य्यात् उपसर्पन्तीं राज्य-लक्ष्मीम्? (३६) दारुणदुःखदहनप्रज्वलितदेहो वा न प्रति-

---

कुलं शीलं चारित्रं तैः शालन्ते शोभन्ते इति तथोक्ताः मूर्द्धाभिषिक्ताः मूर्द्धसु कृता-भिषेकाः राज्यप्रतिष्ठिता इत्यर्थः। यथावत् यथाविधि अधिगतं विदितम् आत्मतत्त्वम् आत्मज्ञानमित्यर्थः यैः तथोक्ताः। संस्तुताः परिचिताः मस्करिणः सन्न्यासिनः।

(३२) अस्वतन्त्रीकृतः क्षणमपि अमुक्त इत्यर्थः अनुप्रचरितुम् अनुशोचितुम्। आभिमुख्यं प्रवृत्तिम्। आर्य्यः राज्यवर्द्धनः वाष्पजलस्नातः अश्रुजलसिक्तः। आश्रमपदं तपोवनम्।

(३३) अस्रेति। अस्रजलेन वाष्पवारिणा निर्भरं यथा तथा भरितं पूरितं नयननलिनयुगलं नेत्रपद्मद्वयं यस्य तथाभूतः। अनाथां निराश्रयाम्।

(३४) प्रथमेति। प्रथमम् आद्यम् अपूर्वमिति भावः व्यसनं विपदेव विषमं दारुणं विषं तेन विह्वलः विमुग्धः। आत्मानं वा न स्मरेत् आत्मघाती भवेदिति भावः।

(३५) अनित्यतया क्षणिकतया उपसर्पन्तीम् उपगच्छन्तीं निराकुर्य्यात् त्यजेदित्यर्थः।

पद्येत अभिषेकम्? इहागतो वा राजभिः (३७) अभिधीयमानो न पराचीनताम् आचरेत्? (३८) अतिपितृपक्षपाती खलु आर्य्यः। सर्वदा तातश्लाघया माम् अभिधत्ते तात! हर्ष! कस्यचित् अभूत् भविष्यति वा पुनः (३९) काञ्चनतालतरु-प्रांशु कायप्रमाणम् इदम्? ईदृक् च दिवसकरप्रीत्या दिवसम् उन्मुखविकसितं मुखमहाकमलम्? एतौ च (४०) वज्रस्तम्भभास्करौ भुजकाण्डौ? एते च (४१) हसितमदालसहलधर-विभ्रमा विलासाः? कोऽन्यो मानी विक्रान्तो वदान्यो वा? इति। एतानि च अन्यानि च चिन्तयन् दर्शनोत्सुकहृदयो भ्रातुः आगमनम् उदीक्षमाणः कथं कथमपि अतिष्ठत् इति।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते प्रभाकरवर्द्धनमरणं नाम पञ्चमः उच्छ्वासः।

---

(३६) दारुणेति। दारुणेन उत्कटेन दुःखदहनेन शोकाग्निना प्रज्वलितः सन्तप्तः देहः यस्य तथाभूतः अभिषेकं राज्याभिषेकमित्यर्थः न प्रतिपद्येत वा न स्वीकुर्य्याद्वा।

(३७) अभिधीयमानः कथ्यमानः अनुरुध्यमान इति यावत् पराचीनतां पराङ्मुखताम्।

(३८) अतिपितृपक्षपाती अतिशयेन पितृवत्सल इत्यर्थः। तातश्लाघया ताते पितरि या श्लाघा आदरः तया। अभिधत्ते वक्ति। तात! वत्स!।

(३९) काञ्चनेति। काञ्चनतालतरुः सौवर्णतालवृक्षः तद्वत् प्रांशु उन्नतं कायप्रमाणं देहपरिमाणम् ईदृक् एवम्प्रकारं मत्पितुः सदृशमिति भावः। दिवसकरप्रीत्या सूर्य्यभक्त्या दिवसं व्याप्य इत्यर्थः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। मुखमहाकमलं मुखमेव महत् पद्मम्।

(४१) हसितेति। हसितेन हासेन मदालसस्य मदविह्वलस्य हलधरस्य बलदेवस्य विभ्रमा इव विभ्रमा विचेष्टितानि येषु तथाविधाः। अन्यः पितुरिति शेषः। मानी मानोन्नतः विक्रान्तः शूरः वदान्यः दानशौण्डः। उदीक्षमाणः प्रतीक्षमाणः।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता हर्षचरितस्य पञ्चमोच्छ्वासव्याख्या समाप्ता।

षष्ठः उच्छ्वासः ।

उच्चित्योच्चित्य भुवि प्रहितनिगूढ़ात्मदूतनीतानाम् ।
विजिगीषुरिव कृतान्तः शूराणां संग्रहं कुरुते ॥ १ ॥
विस्रब्धघातदोषः स्ववधाय खलस्य वीरकोपकरः ।
नवतरुभङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिणः ॥ २ ॥

(३) अथ प्रथमप्रेतपिण्डभुजि भुक्ते द्विजन्मनि गतेषु उद्वे-

उच्चित्येति । कृतान्तः अन्तकः विजिगीषुः इव विजयार्थी नृप इव भुवि पृथिव्याम् उच्चित्य उच्चित्य अन्विष्य अन्विष्य प्रहिताः प्रेषिताः निगूढाः कपटचारिणः इति यावत् आत्मनः दूताः किङ्कराः तैः नीताः वशं प्रापिताः तेषां शूराणां बलवतां वीराणां मानवानां संग्रहम् आयत्ततां कुरुते स्वालयं नयति स्ववशान् करोति च । एतेन कृतान्तः कृतः अन्तः नाशः प्रतिवीराणामिति भावः येन तथाभूतः शशाङ्कनामा गौड़ाधिपतिः शूराणां प्रभाकरवर्द्धनानुगतानां प्रधानराजपुत्राणां निजदूतैः अन्विष्य अन्विष्य संग्रहं कृत्वा दूतमुखेन कन्याप्रदानप्रलोभितं राज्यवर्द्धनं स्वगेहानीतं विस्रब्धं भुञ्जानं छद्मना व्यापादितवानिति षष्ठोच्छ्वासार्थः सूचितः ॥ १ ॥

विस्रब्धेति । खलस्य दुर्जनस्य विस्रब्धघातदोषः विश्वासितवधापराधः वीरस्य वीर्य्यवतः सत्पुरुषस्य कोपं क्रोधं करोति जनयतीति तथाभूतः अतएव हरेः सिंहस्य निद्रायाः तस्करः चौरः निद्राभङ्गकारीत्यर्थः करिणः हस्तिनः नवः अपूर्वः तरोः वृक्षस्य भङ्गध्वनिरिव भञ्जनरव इव स्ववधाय निजनाशाय भवतीति शेषः । यथा निद्रोत्थितः सिंहः तरुभञ्जनेन निद्राभङ्गकारिणं करिणं निपातयति तथा विश्वस्तं भ्रातरं राज्यवर्द्धनं स्वालयं नीत्वा छद्मना विनाशकारिणं शशाङ्कं नाम गौड़ाधिपं वीरो हर्षो व्यापादितवानिति सूचितम् ॥ २ ॥

(३) अथेति प्रथमम् आद्यं प्रेतपिण्डं भुङ्क्ते इति तथाभूते द्विजन्मनि ब्राह्मणे अग्रदानीये इति भावः भुक्ते भुक्तमस्यास्तीति भुक्तं तस्मिन् भुक्तवतीत्यर्थः । उद्वे-

जनीयेषु अशौचदिवसेषु (४) चक्षुर्दाहदायिनि दीयमाने द्विजेभ्यः (५) शयनासनचामरातपत्रवस्त्रपत्त्रशस्त्रादिके (६) नृपनिकटोपकरणकलापे नीतेषु तीर्थस्थानानि सह जनहृदयैः कीकसेषु (७) कल्पितशोकशल्ये सुधानिचयचिते चिताचैत्यचिह्ने वनाय विसर्जिते च (८) महाजिजिति राजगजेन्द्रे क्रमेण मन्देषु आक्रन्देषु विरलीभवत्सु च विलापेषु विश्राम्यति (९) अश्रुणि शिथिलीभवत्सु श्वसितेषु अविस्पष्टेषु हाकष्टाक्षरेषु उच्चार्यमाणासु च (१०) व्यसन-

---

जनीयेषु उद्‍गजननेषु अशौचदिवसेषु द्वादशाहेषु इत्यर्थः शुद्धेत् विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः इति स्मरणात्।

(४) चक्षुर्दाहेति। चक्षुषो दाहः ज्वलनमित्यर्थः तं ददाति जनयतीति तथोक्ते दर्शनेन अतीव व्यथाजनके इति भावः।

(५) शयनेति। शयनं शय्या आसनं चामरं आतपत्रं छत्रम् वस्त्राणि वसनानि पत्त्राणि वाहनानि शस्त्राणि तलवारादयः एतानि आदीनि यस्य तथोक्ते।

(६) नृपेति। नृपस्य राज्ञः निकटानि सततसन्निहितानि उपकरणानि परिच्छदाः तेषां कलापः समूहः तस्मिन्। द्विजेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः दीयमाने समर्प्यमाणे। कीकसेषु अस्थिषु जनानां हृदयैः सह तीर्थस्थानानि गङ्गादीनि नीतेषु प्रापितेषु।

(७) कल्पितेति। कल्पितं जनितं शोकशल्यं येन तादृशे दर्शनमात्रेण शोकोद्दीपके इति यावत् चिताचैत्यचिह्ने चितायाश्चैत्यस्य दाहस्य चिह्नं भस्मादिकमित्यर्थः तस्मिन् सुधानिचयेन चूर्णद्रवसमूहेन चिते व्याप्ते लिप्ते इत्यर्थः। निश्चिह्ने कृते इति भावः।

(८) महाजिजिति महासंग्रामजयिनि राजगजेन्द्रे वनाय विसर्जिते प्रेषिते शोकजनकत्वेन द्रष्टुमशक्यत्वादिति भावः। आक्रन्देषु रोदनेषु मन्देषु शिथिलितेषु विलापेषु खेदवचःसु विरलीभवत्सु ह्रासं गच्छत्सु।

(९) अश्रुणि बाष्पवारिणि विश्राम्यति विरमति। श्वसितेषु दीर्घनिश्वासेषु शिथिलीभवत्सु मन्दीभवत्सु। अविस्पष्टेषु अनुच्चेषु प्रायेण अश्रुतेषु इत्यर्थः।

शय्यासु उपदेशश्रवणक्षमेषु श्रोत्रेषु अनुरोधावधानयोग्येषु (११) हृदयेषु गणनीयेषु नृपगुणेषु प्रदेशवृत्तिताम् आश्रयति शोके कृतेषु (१२) कविरुदितकेषु जाते च स्वप्नावशेषदर्शने हृदयावशेषस्थाने चित्रावशेषाकृतौ काव्यावशेषनाम्नि नरनाथे देवो हर्षः कदाचित् (१३) उत्सृष्टव्यापारः पुञ्जीभूतवृद्धबन्धुवर्गाग्रेसरेण अवनतमूकमुखेन महाजनेन मौलेन अकाले आत्मानं वेष्ट्यमानम् अद्राक्षीत्।

दृष्ट्वा च अकरोत् मनसि किमन्यत् (१४) आर्यम् आगतम् आवेदयति अयं शोकपराभूतो (१५) लोकाकार इति (१६) वेप-

---

(१०) व्यसनशय्यासु मृतशय्यासु मरणान्तरमशौचकालीनशय्यासु कम्बलादिषु इति वा उत्सार्य्यमाणासु अपसार्य्यमाणासु। श्रोत्रेषु श्रवणेन्द्रियेषु उपदेशश्रवणक्षमेषु उपदेशग्रहणयोग्येषु इत्यर्थः।

(११) हृदयेषु अनुरोधेन निर्बन्धेन अवधानं तस्य योग्यानि तेषु। नृपगुणेषु राजगुणेषु गणनीयेषु संख्येयेषु मरणानन्तरमत्यधिकशोकावेगेन मृतस्य गुणानामगणता प्रतीयते क्रमेण शोकह्रासे गण्यता इति भावः। शोके प्रदेशवृत्तितां देशविशेषनिष्ठताम् आश्रयति क्वचित् किमपि दृष्ट्वा स्मृत्वा वा मृतस्य स्मरणात् शोकोत्पत्तिरिति भावः।

(१२) कविरुदितकेषु कवेः काव्यरचयितुः इव रुदितकानि रोदनानि रोदनवर्णनानि इति भावः तेषु कृतेषु जनैरिति शेषः। स्वप्नावशेषदर्शने कदाचित् स्वप्नावस्थामात्रदर्शनीये हृदयावशेषस्थाने केवलं हृदयमात्रवासिनि इत्यर्थः चित्रावशेषाकृतौ आलेख्यमात्रस्थितावयवे काव्यावशेषनाम्नि काव्यमात्रस्थितनामधेये नरनाथे राज्ञि जाते वृत्ते सति।

(१३) उत्सृष्टव्यापारः सन्त्यक्तराजकार्य्य इत्यर्थः पुञ्जीभूतः समवेतः वृद्धो बन्धुवर्गः तस्य अग्रेसरः अग्रवर्त्ती तेन। अवनतमूकमुखेन अधोमुखनिस्तब्धवदनेन मौलेन मूलायातेन वंशपरम्परागतेन सम्भ्रान्तजनगणेन वेष्ट्यमानं परिवार्य्यमाणम् आत्मानम् देवो हर्षः। अद्राक्षीदिति सम्बन्धः।

(१४) आर्य्यं ज्येष्ठं भ्रातरम्। आवेदयति निवेदयति। शोकपराभूतः शोकेन विह्वलितः।

(१५) लोकाकारः लोकसमूहः। लोकोत्कार इति पाठेऽपि स एवार्थः।

मानहृदयश्च पप्रच्छ प्रविशन्तम् अधिकतरप्रचारम् अन्यतमं पुरुषम् अङ्ग! कथय किमार्थ्यः प्राप्त? इति। स मन्दम् अब्रवीत् देव! यथादिशसि द्वारि इति श्रुत्वा च (१७) सोदर्य्य-स्नेहनिहितनिरतिशयमन्युमुद्दूनतमनाः कथमपि न ववाम वाष्पवारिप्रवाहोत्पीड़ेन सह जीवितम्।

(१८) अनन्तरञ्च द्वारपालमुक्तेन प्रथमप्रविष्टेन परि-जनेन इव आक्रन्देन कथ्यमानं (१९) दूरद्रुतागमनमुषित-बाहुल्येन विच्छिन्नच्छत्त्रधारेण लम्बिताम्बरवाहिना (२०) भ्रष्टभृङ्गारग्राहिणा च्युताचमनधारिणा ताम्यत्ताम्बूलिकेन

---

(१६) वेपमानहृदयः कम्पमानहृदयः। अधिकतरप्रचारम् अधिकतरः अति-त्वरित इत्यर्थः प्रचारः गतिर्यस्य तथाभूतम्। अङ्ग इति सम्बोधनम्।

(१७) सोदर्य्येति सोदरस्य सहोदरस्य अयं सोदर्य्यः यः स्नेहः प्रणयातिशयः तेन निहितः जनितः निरतिशयः अत्यन्तः मन्युः शोकः पितृमरणज इति भावः स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते इति कुमारसम्भवे कालिदासः। तेन मुद्दूनतं सन्दीप्तं मनः यस्य तथाभूतः अतिविरसचित्त इत्यर्थः न ववाम न उज्जगार कथमपि जीवनं दधारेति भावः।

(१८) अनन्तरं ज्येष्ठं भ्रातरमपश्यदिति सम्बन्धः। तं विशिनष्टि द्वारेत्यादि। द्वारपालैः दौवारिकैः मुक्तेन उच्चारितेन त्यक्तमार्गेणेति यावत् आक्रन्देन रोदनध्वनिना कथ्यमानम् आगतो राज्यवर्द्धन इति निवेद्यमानम्।

(१९) दूरेति दूरात् द्रुतागमनेन शीघ्रागमनेन मुषितं विप्रलब्धं त्यक्तमिति यावत् बाहुल्यं समवायः येन बहुसङ्गत्यागिना इत्यर्थः विच्छिन्नच्छत्रधारेण अति-क्रान्तच्छत्रधारिपुरुषेण लम्बिताम्बरवाहिना लम्बितं वेगागमनात् स्रस्तमित्यर्थः अम्बरं वसनं वहति धत्ते इति तथोक्तेन।

(२०) भ्रष्टेति। भ्रष्टः दूरपतितः भृङ्गारग्राही यस्य तेन। च्युतेति च्युतः पथि स्थितः आचमनग्राही आचमनार्थजलग्राही यस्य तेन ताम्यत्ताम्बूलिकेन ताम्यन् वेगगत्या क्लिश्यन् ताम्बूलिकः ताम्बूलदायी ताम्बूलग्राही वा यस्य तेन।

(२१) खञ्जत्खङ्गग्राहिणा कतिपयप्रकाशदासेरकप्रायेण (२२) बहुवासरान्तरितस्नानभोजनशयनश्यामक्षामवपुषा परिजनेन परिवृतम् (२३) अविरलमार्गधूलिधूसरितशरीरतया शरणीकृतमिव अशरणया क्रमागतया वसुन्धरया (२४) तृणनिर्जयसमरशरव्रणबद्धपट्टकैः दीर्घधवलैः समासन्नराज्यलक्ष्मीकटाक्षपातैः इव शबलीकृतकायम् (२५) अवनिपतिप्राणपरित्राणार्थमिव च शोकहुतभुजि हुतमांसैः अतिकृशैः अवयवैः आवेद्यमानदुःखभारम् (२६) अपगतचूडामणिनि

---

(२१) खञ्जदिति । खञ्जन् द्रुतगमनेन विकलचरणः खङ्गग्राही यत्र तेन । कतिपयेति कतिपये प्रकाशाः अत्युन्नतत्वात् दृश्यमाना इत्यर्थः दासेरका उष्ट्राः प्रायेण यस्मिन् तेन ।

(२२) बह्विति बहुभ्यः वासरेभ्यः दिवसेभ्यः अन्तरितेन व्यवहितेन स्नानेन भोजनेन शयनेन च श्यामं मलिनं क्षामं क्षीणं वपुः शरीरं यस्य तेन । परिजनेन पार्श्वचरेण जनेन परिवृतं परिवेष्टितम् ।

(२३) अविरलेति अविरलाभिः सान्द्राभिः मार्गधूलिभिः अध्वरजोभिः धूसरितं शरीरं यस्य तस्य भावः तत्ता तया हेतुना अशरणया अनाश्रयया क्रमागतया वंशपरम्परागतया वसुन्धरया पृथ्व्या शरणीकृतमिव अशरणं शरणं कृतमिव आश्रितमिवेत्यर्थः ।

(२४) तृणेति । तृणानां तज्जातीयानां क्षत्रियाणां निर्जयाय यः समरः संग्रामः तस्मिन् शरैः शरप्रहारैः इत्यर्थः यानि व्रणानि क्षतानि तेषु बद्धानि पट्टकानि पटी इति भाषा प्रसिद्धानि तैः दीर्घधवलैः आयतैः श्वेतैश्च । समासन्नेति समासन्ना समुपस्थिता या राज्यलक्ष्मी तस्याः कटाक्षपाताः तैरिव शबलीकृतकायं चित्रितशरीरम् ।

(२५) अवनीति । अवनिपतेः राज्ञः पितुरिति भावः प्राणानां परित्राणार्थम् इव परिरक्षणार्थम् इव शोकहुतभुजि शोकाग्नौ हुतानि मांसानि येषां तैः अतएव अतिकृशैः अवयवैः अङ्गैः आवेद्यमानः ज्ञाप्यमानः दुःखभारः येन तम् ।

मलिनाकुलकुन्तले शेखरशून्ये शिरसि शुचम् आरूढ़ां मूर्त्तिमतीम् इव दधानम् (२७) आतपगलितस्वेदराजिना रुदता इव पितृपादपतनोत्कण्ठितेन ललाटपट्टेन लक्ष्यमाणं (२८) प्रथीयसा वाष्पपयःप्रवाहेण अभिमतपतिमरणमूर्च्छितामिव महीम् अनवरतं सिञ्चन्तम् (२९) अनन्तसन्तताश्रुप्रवाहनिपतननिम्नीकृतौ इव दुःखक्षामौ कपोलौ उद्वहन्तम् (३०) अत्युष्णमुखमारुतमार्गगतेन द्रवता इव गलितताम्बूलरागेण अधरविम्बेन उपलक्षितं (३१) पवित्रिकामात्रावशेषेन्द्रनीलिकांशुश्यामायमानम् अचिरश्रुतपितृमरणमहाशोकाग्निदग्ध-

---

(२६) अपगतेति। अपगतः अपनीतः चूड़ामणिः शिरोरत्नं यस्मात् तथाभूते। मलिनाकुलकुन्तले मलिनाः आकुलाः विस्रस्ताः कुन्तलाः केशाः यस्य तादृशे। शेखरशून्ये उष्णीषवर्जिते। शुचं शोकम् आरूढ़ां दधानं धारयन्तम्।

(२७) आतपेति। आतपेन सूर्य्यमयूखेन गलितः निःसृतः स्वेदराजिः यस्मात् तथोक्तेन रुदता इव क्रन्दता इव पितुः पादपतनार्थम् उत्कण्ठितेन ललाटपट्टेन भालतटेन लक्ष्यमाणं दृश्यमानम्।

(२८) प्रथीयसा अतिविस्तृतेन वाष्पपयःप्रवाहेण अश्रुवारिस्रोतसा। अभिमतेति अभिमतस्य पत्युः मरणेन मूर्च्छितामिव सञ्जातमूर्च्छामिव महीं पृथिवीम् अनवरतम् अविच्छिन्नं यथा तथा सिञ्चन्तं वर्षन्तम्।

(२९) अनन्तेति। अनन्तेन प्रभूतेन इत्यर्थः सन्ततेन विस्तृतेन अश्रुतप्रवाहनिपतनेन निम्नीकृतौ इव निम्नतां नीतौ इव दुःखक्षामौ दुःखेन क्षीणौ कपोलौ गण्डदेशौ उद्वहन्तं धारयन्तम्।

(३०) अत्युष्णेति। अत्युष्णस्य मुखमारुतस्य प्रश्वासस्य मार्गं पन्थानं गतः प्रचलितः तेन द्रवता इव द्रवीभूतेन इव गलितताम्बूलरागेण गलितः प्रसुतः ताम्बूलस्य रागः शोणिमा यस्मात् तथाभूतेन। अधरविम्बेन ओष्ठरूपविम्बफलेन उपलक्षितं युक्तम्।

(३१) पवित्रिकेति। पवित्रिकामात्रं विशुद्धतामात्रमुज्ज्वलतामात्रमित्यर्थः अवशेषः यस्याः तथाभूता या इन्द्रनीलिका नीलकान्तमणिविशेषः तस्या अंशुभिः

मिव श्रवणपाशम् उद्वहन्तम् (३२) अस्फुटाभिव्यक्तव्यञ्जनेन अपि अधोमुख-स्तिमित-नयन-नील-तारक-मयूख-माला-खचितेन शोकप्ररूढ़श्मश्रुश्यामलेन इव मुखशशिना लक्ष्य-माणं (३३) केशरिणम् इव महाभूभृद्विनिपातविह्वलनिर-वलम्बनं दिवसमिव तेजःपतिपतनपरिम्लानश्रियं श्यामीभूतं नन्दनम् इव भग्नकल्पपादपं विच्छायं दिग्भागमिव (३४) प्रोषितदिक्कुञ्जरशून्यं गिरिम् इव गुरुवज्रपातदारितं कम्प-मानं क्रीतमिव कृशिम्ना किङ्करीकृतमिव कारुण्येन दासी-कृतमिव दौर्मनस्येन शिष्यीकृतमिव (३५) शोचितव्येन

किरणैः दुःखातिरेकात् इन्द्रनीलमणिनिर्मितकुण्डलापनयनेऽपि तद्‌भैरिति भावः श्यामायमानं श्याममिव आचरन्तम् अतएव अचिरम् तस्य पितृमरणस्य शोका-ग्निना दग्धमिव भस्मीकृतमिव श्रवणपाशं कर्णपाशम् उद्वहन्तं दधानम्।

(३२) अस्फुटेति। अस्फुटम् अस्पष्टम् अभिव्यक्तं व्यञ्जनं लक्षणं शोकचिह्नम् इति यावत् यत्र तथाभूतेनापि अधोमुखयोः अवनतयोः स्तिमितयोः निश्चलयोः नयनयोः नीलानां तारकमयूखानां तारांशूनां मालया परम्परया खचितः व्याप्तः तेन। अतएव शोकेन प्ररूढ़ं सञ्जातं यत् श्मश्रु क्षौरकर्माभावादिति भावः तेन श्यामलः सकलङ्क इति यावत् तेन। मुखशशिना वदनचन्द्रेण लक्ष्यमाणं दृश्यमानं विशेषणे तृतीया।

(३३) केशरिणमिव सिंहमिव। महेति महान् भूभृत् राजा गिरिश्च तस्य विनिपातेन विध्वंसेन विह्वलं व्याकुलं निरवलम्बनं निराश्रयञ्च। दिवसमिव वासरमिव तेजःपतेः प्रतापवतो राज्ञः सूर्य्यस्य च पतनेन नाशेन अस्तगमनेन च परिम्लाना मलिना श्रीः शोभा यस्य तम् अतएव श्यामीभूतं मलिनकायम्। नन्द-नमिव देवोद्यानमिव भग्नकल्पपादपं भग्नकल्पतरुं विच्छायं विगतप्रभं छाया-शून्यञ्च।

(३४) प्रोषितेति। प्रोषितः विनष्टः दिक्कुञ्जरः दिग्गजः तेन शून्यः तम्। गुर्विति गुरुणा महता वज्रपातेन दारितं पाटितं कम्पमानं वेपमानं कृशिम्ना कार्श्येन क्रीतमिव अधीनीकृतमिव कारुण्येन शोकेन किङ्करीकृतमिव दासीकृतम् इव। दौर्मनस्येन दुःखितमनस्तया। शिष्यीकृतमिव अन्तेवासितां नीतमिव।

आत्मीकृतमिव आधिना मूकीकृतमिव मौनेन पिष्टमिव पीड़या खिन्नमिव सन्तापेन उच्चितमिव चिन्तया लुप्तमिव विलापेन धृतमिव वैराग्येण प्रत्याख्यातमिव प्रतिसंख्यानेन अवज्ञातमिव प्रज्ञया दूरीकृतमिव (३६) दुरभिभवत्वेन अबोध्येन वृद्धबुद्धीनाम् असाध्येन साधुभाषितानाम् अगम्येन गुरुगिराम् अशक्येन शास्त्रशक्तीनाम् अपथेन प्रज्ञाप्रयत्नानाम् अगोचरेण सुहृदनुरोधानाम् अविषयेण विषयोपभोगानाम् अभूमिभूतेन (३७) कालक्रमोपचयानां शोकेन कवलीकृतं ज्येष्ठं भ्रातरम् अपश्यत्। (३८) आवेगोद्गतक्षतस्नेहोत्कलिकाकलापोत्क्षिप्यमाणकाय इव च परवशः समुदगात्।

---

(३५) शोचितव्येन शोकेन आत्मीकृतमिव आयत्तीकृतमिव। आधिना मनःसन्तापेन मूकीकृतमिव निर्वचनीकृतमिव मौनेन तूष्णीम्भावेन पिष्टमिव पेषणं नीतमिव खिन्नमिव द्रवीभूतमिव। उच्चितमिव गृहीतमिव। प्रत्याख्यातमिव निराकृतमिव। प्रतिसंख्यानेन विवेकिन्या मत्या।

(३६) दुरभिभवत्वेन दुरपनेयत्वेन हेतुना वृद्धबुद्धीनां स्थविरमतीनां बहुदर्शिनीनामिति भावः। अबोध्येन प्रबोधयितुमशक्येन इत्यर्थः। साधुभाषितानां सज्जनवचनानाम् असाध्येन अनपनेयेन गुरुगिरां गुरुजनवचसाम् अगम्येन अविषयेण अस्थानेन इति यावत्। शास्त्रशक्तीनां शास्त्रज्ञानानामिति यावत् अशक्येन असाध्येन शास्त्रतत्त्वज्ञानसद्भावेऽपि धैर्य्यच्युतिं कुर्वतेति भावः। अपथेन अविषयेण। अगोचरेण अचेद्येण।

(३७) कालक्रमेति। कालक्रमेण उपचयाः वृद्धयः तेषाम् अभूमिभूतेन अनास्पदेन कालापगमे क्षयमाप्नुवतेति भावः। कवलीकृतं ग्रस्तम्।

(३८) आवेगेति। आवेगेन सम्भ्रमेण उद्गतः उद्भूतः क्षतजः समयः स्नेहः तेन च उत्कलिकाकलापः उत्कण्ठातिशयः तेन उत्क्षिप्यमाणः कायः यस्य तथाभूत इव परवशः विह्वलः समुदगात् समुत्तस्थौ।

(३९) अथ दूरादेव दृष्ट्वा देवो राज्यवर्द्धन: चिरकाल-कलितं वाष्पवेगं मुमुक्षु: सुदूरप्रसारितेन सङ्कल्पयन् इव सर्वदु:खानि दीर्घेण दोर्दण्डद्वयेन गृहीत्वा कण्ठे मुक्तकण्ठं पुन: पतितक्षौमे क्षामे वक्षसि पुन: कण्ठे पुन: स्कन्धभागे पुन: कपोलोदरे निधाय तथा तथा रुरोद यथा सबन्धनानि इव उदपाट्यन्त हृदयानि। (४०) स्मृतनृपतिना राजवल्लभे-नापि प्रतिशब्दनिभेन निर्भरमिव अरुद्यत। सुचिराच्च कथं कथमपि निर्वृष्टनयनजल: पर्जन्य इव शरदि स्वयमेव उप-शशाम। उपविष्टश्च परिजनोपनीतेन तोयेन (४१) तत्कर-नखमयूखपुञ्जतया महाजलप्लवजायमानफेनलेखमिव पुन: पुन: प्रमृष्टमपि (४२) पक्ष्माग्रसंगलद्विन्दुवृन्दमन्दोन्मेषमुषित-

---

(३९) चिरकालेति। चिरकालकलितं चिरधृतं चिरनिरुद्धमिति यावत् वाष्पवेगम् अश्रुवेगं मुमुक्षु: त्यक्तुमिच्छु: सुदूरात् प्रसारितेन विस्तारितेन दीर्घेण महता दोर्दण्डद्वयेन वाहुदण्डयुगलेन। सङ्कल्पयन्निव चिन्तयन्निव। मुक्तकण्ठम् उच्चैरित्यर्थ:। पतितक्षौमे पतितं स्खलितं क्षौमं पट्टोत्तरीयं यस्मात् तथाभूते। क्षामे क्षीणे। सबन्धनानि इव ससन्धिबन्धनानि इव सन्धिबन्धनसहितानि इव उदपाट्यन्त उच्छेदं प्राप्तानि इत्यर्थ:।

(४०) स्मृतेति। स्मृत: नृपति: येन तथाभूतेन नृपतिं स्मरतेत्यर्थ:। प्रतिशब्द-निभेन प्रतिध्वनिच्छलेन निर्भरमिव अतीव। निर्वृष्टनयनजल: नि:शेषं यथा तथा वृष्टानि नयनजलानि येन तथाभूत:। पर्जन्य इव मेघ इव इन्द्र इव वा पर्जन्यौरसदभेन्द्रौ इति शेष:। उपशशाम शान्तिं लेभे। तोयेन जलेन।

(४१) तदिति। तस्य करनखानां हस्तनखानां मयूखपुञ्जं किरणराजि: लग्नमिति भाव: यस्मिन् तथाभूतं तस्य भाव: तत्ता तया हेतुना। महानदी जल-राशौ प्लवेन सन्तरणेन जायमाना फेनलेखा फेनराजि: यस्मिन् तथोक्तमिव प्रमृष्ट-मपि प्रमार्जनं नीतमपि।

(४२) पक्ष्मेति। पक्ष्मणा लोम्नाम् अग्रेभ्य: सङ्गलन्त: नि:सरन्त: ये विन्दव:

दर्शनं कथं कथम् अपि चक्षुरचालयत्। (४३) ताम्बूलिकोपस्थापितेन च वाससा चन्द्रातपशकलेनेव उष्णवाष्पदग्धं वदनम् उन्ममार्ज। तूष्णीमेव च चिरं स्थित्वा उत्थाय स्नानभूमिम् अगात्। तस्याञ्च स्थित्वा विभूषं (४४) विवस्तव्यस्तकुन्तलं मौलिम् अनादरात् निष्पीड्य सावशेषमन्युस्फुरितेन जिजीविषता इव (४५) जलधौतसुभगम् आत्मानमपि चुचुम्बिषता इव अधरेण चालितस्य चक्षुषः श्वेतिम्ना च (४६) शारदशशिकरविकसितविषदकुमुदवनदलावलिबलिविक्षेपैः इव दिग्देवतार्च्चनकर्म कुर्वाणः चतुःशालवितर्द्दिकायां (४७) नीचापाश्रयविजिह्मितैकोपवर्हायां पर्य्यङ्किकायां निपत्य जोषम् अस्थात्।

तेषां वृन्दैः समूहैः मन्दः अल्प उन्मेषः तेन मुषितं हृतं दर्शनम् अवलोकनव्यापारः यस्य तत्।

(४३) ताम्बूलिकेन ताम्बूलवाहिना उपस्थापितेन उपनीतेन वाससा वस्त्रेण। चन्द्रातपशकलेनेव चन्द्रमयूखखण्डेनेव उष्णेन वाष्पेण दग्धम् उत्तप्तं वदनं मुखम् उन्ममार्ज प्रमृष्टवान्। विभूषं भूषारहितम्।

(४४) विवस्तेति। विवस्ता ऊर्द्ध्वं क्षिप्ताः व्यस्ताः विस्रस्ताः कुन्तलाः केशाः यस्य तथोक्तम्। मौलिं शिरः अनादरात् अयत्नात् निष्पीड्य निष्पीड़ितं कृत्वा। सावशेषमन्युस्फुरितेन सावशेषेण अवशिष्टेन मन्युना शोकेन स्फुरितः तेन। जिजीविषता इव जीवितुमिच्छता इव।

(४५) जलेति। जलेन धौतः क्षालितः अतएव सुभगः सुन्दरः तम्। आत्मानं स्वदेहं चुचुम्बिषता इव चुम्बितुमिच्छता इव। श्वेतिम्ना धावल्येन।

(४६) शारदेति। शारदः शरत्कालीनः शशिकरश्चन्द्रकरः तद्वत् विकसितानि विषदानि स्वच्छानि कुमुदानि उत्पलानि तेषां वनानि समूहाः तेषां दलावलयः पत्रराजय एव बलिविक्षेपाः पूजोपहारप्रक्षेपाः तैः इव दिग्देवतार्चनकर्म दिगधिष्ठात्रीणां देवतानाम् अर्चनकर्म पूजनम्। चतुःशालवितर्दिकायां चतुःशाले चतुर्दिगवस्थितगृहमण्डल्यां या वितर्दिका वेदिका तस्याम्।

देवोऽपि हर्षस्तथैव स्नात्वा (४८) धरणितलनिहितकुथा-प्रसारितमूर्त्तिः अदूरे एव अस्य तूष्णीमेव समवातिष्ठत। दृष्ट्वा दृष्ट्वा दूयमानमानसम् अग्रजन्मानं समस्फुटदिव अस्य सहस्रधा हृदयम्। (४९) औरसदर्शनं हि यौवनं शोकस्य। लोकस्य तु नरपतिमरणदिवसादपि दारुणः स बभूव दिवसः। सर्वस्मिन् एव नगरे न केनचित् (५०) अपाचि न केनचित् अस्नायि न अभोजि सर्वत्र सर्वेण अरोदि। केवलम् अनेन क्रमेण अतिचक्राम दिवसः। स च (५१) प्रत्यग्रत्वष्टृटङ्कतष्टतनुः इव वहद्बहलरुधिररसमांसच्छविः अपरपारावारपयसि ममज्ज मञ्जिष्ठारुणोऽरुणसारथिः।

---

(४७) नीचेति। नीचेषु निम्नेषु तलस्थितेष्विति यावत् अपाश्रयेषु अन्तरालेषु निहितः स्थापितः एकः उपवर्हः उपधानं यस्याः तथोक्तायाम्। जोषं तूष्णीम् अस्थात् स्थितः।

(४८) धरणीति। धरणितले भूतले निहितायाम् अर्पितायां कुथायां कम्बलविशेषे प्रसारिता विस्तारिता मूर्त्तिर्येन तथाभूतः अदूरे निकटे। अग्रजन्मानं ज्येष्ठम्। समस्फुटदिव विदीर्णमभवदिव।

(४९) औरसदर्शनं सहोदरदर्शनं यौवनम् अत्युद्दीपकमिति भावः शोकस्य पितृमरणजस्य। स दिवसः राज्यवर्द्धनागमनदिनम् इत्यर्थः।

(५०) अपाचि रन्धनं कृतम्। अस्नायि स्नातम्। अभोजि भुक्तम्। अरोदि रुदितम्। क्रमेण रूपेण प्रकारेणेत्यर्थः अतिचक्राम गतः।

(५१) प्रत्यग्रेति प्रत्यग्रम् अभिनवं सद्य इत्यर्थः त्वष्टुर्विश्वकर्मणः टङ्केन पाषाणदारणास्त्रविशेषेण टङ्कः पाषाणदारण इत्यमरः। तष्टा छिन्ना तनुः शरीरं यस्य तथाभूत इव निस्तेजा इवेत्यर्थः। पुरा विश्वकर्मणः सुता संज्ञा सूर्यस्त्रियपी पत्युस्तेजोऽतिरेकम् असहमाना पितरम् उपेत्य न्यवेदयत्। स तु कन्यायाः क्लेशपरिजिहीर्षया सूर्यं शाणान्तरं भ्रामयन्नेव उल्लिख्य सह्यतेजसम् अकरोत् इति पुराणवार्त्ता अत्र अनुसन्धेया। वहदिति वहन् बहलः बहुलः रुधिररसः यस्मात् तादृशं

(५२) मुकुलायमानकमलिनीकोषविकलं चकाण चञ्चरीककुलं कमलसरसि। (५३) सविधविरहव्याधिविधुरवधूबाध्यमानं बबन्ध बन्धौ इव विबुद्धबन्धूकभासि भास्वति सास्रां दृष्टिं चक्रवाकचक्रवालम्। (५४) सञ्चरन्त्याः समधुकररवं कैरवाकरं कलहंसरमणीरमणीयं माणिक्यकाञ्चीकिङ्किणीजालमिव आचकाण श्रियः। प्रकटकलङ्कम् उदयमानं (५५) विसङ्कटविषाणोत्कीर्ण-पङ्कसङ्करशङ्करशक्वरशक्करककुद-कूटसङ्काशम् अकाशत आकाशे शशाङ्कमण्डलम्।

यत् मांसं तस्येव छविः कान्तिर्यस्य तथोक्तः अतीवारक्त इति भावः अपरपारावारपयसि पश्चिमसागरसलिले। मञ्जिष्ठारुणः मञ्जिष्ठा रक्तवर्णद्रव्यभेदः तद्वत् अरुणः रक्तः। अरुणसारथिः सूर्यः। ममज्ज अस्तम् अगमत् इत्यर्थः।

(५२) मुकुलेति मुकुलायमाने मुकुलीभावमापन्ने इत्यर्थः कमलिनीकोषे पद्मिनीबीजकोषे विकलं विवशं यद्धमिति भावः। चकाण गुगुञ्ज चञ्चरीककुलं भ्रमरवृन्दम्। कमलसरसि पद्मसरोवरे।

(५३) सविधेति सविधेन सन्निहितेन उपस्थितेन इत्यर्थः विरहव्याधिना विच्छेदपीड़या विधुरया कातरया वध्वा चक्रवाक्या बाध्यमानम् अमुच्यमानमिति भावः चक्रवाकचक्रवालं चक्रवाकमण्डलं बन्धौ इव सुहृदि इव। विबुद्धेति विबुद्धं विकसितं यद्बन्धूकं तदाख्यपुष्पविशेषः तद्वत् भासः दीप्तयः यस्य तथाभूते। भास्वति रवौ सास्रां सवाष्पां दृष्टिं बबन्ध निदधे। अन्योऽपि विपदि बन्धुमुखं निरीक्षते इति भावः।

(५४) समधुकररवं मधुकराणां भ्रमराणां रवैः सह वर्त्तमानं कैरवाकरं कुमुदनिवहः कलहंसैः हंसविशेषैः रमणीयं मनोज्ञं सञ्चरन्त्याः सञ्चलन्त्याः श्रियः लक्ष्म्याः शोभाया इति भावः माणिक्यस्य रत्नविशेषस्य काञ्ची रसना तस्याः किङ्किणीजालमिव क्षुद्रघण्टिकानिचय इव आचकाण रराण। प्रकटकलङ्कम् उज्ज्वललाञ्छनम् उदयमानम् उद्गच्छत्।

(५५) विसङ्कटेति विसङ्कटं विशालं विषाणं शृङ्गं तेन उत्कीर्णः उद्धृतः यः पङ्कः कर्दमः तेन सङ्करः सङ्गः यस्य तथाभूतं शङ्करस्य हरस्य शक्वरशक्करस्य

अस्याञ्च (५६) वेलायाम् अनतिक्रमणीयवचनैः उपसृत्य प्रधानसामन्तैः विज्ञाप्यमानः कथं कथमपि अभुङ्क्त। प्रभातायाञ्च (५७) शर्वर्य्यां सर्वेषु प्रविष्टेषु राजसु समीपस्थितं हर्षदेवम् उवाच तात! भूमिरसि गुरुनियोगानाम्। (५८) शैशव एव अग्राहि गुणवत्पताका इव भवता तातस्य चित्तवृत्तिः। यतो भवन्तमेवंविधं (५९) विधेयं विधिविधानोपनतनैर्घृण्यम् इदं किमपि विभणिषति मे हृदयम्। (६०) न अवलम्बनीया बालभावसुलभा प्रेमविलोमा वामता। (६१) वैधेय इव मा कृथाः प्रत्यूहम् ईहितेऽस्मिन्। न खलु न जानासि लोकवृत्तम्। (६२) लोकत्रयत्रातरि मान्धातरि मृते किं कृतं

दान्तवृषभस्य यत् ककुदकूटं ककुदपिण्डं तत्सङ्काशं तत्सदृशं शशाङ्कमण्डलम् आकाशे अकाशत व्यद्योतत।

(५६) वेलायां समये अनतिक्रमणीयवचनैः अलङ्घ्यवाग्भिः विज्ञाप्यमानः अनुरुध्यमानः। कथं कथमपि अतिकष्टेन इत्यर्थः।

(५७) शर्वर्य्यां रजन्याम्। तात वत्स! भूमिः पात्रम्। गुरुनियोगानां गुरुजनादेशवचनानाम्।

(५८) शैशवे बाल्ये अग्राहि गृहीता विदितेति यावत्। गुणवत्पताका इव गुणशालिनी वैजयन्ती इव चित्तवृत्तिः मनोऽभिप्रायः।

(५९) विधेयं वचनस्थितं विधेयो विनयग्राही वचनस्थित आश्रव इत्यमरः। विधीति विधेर्दैवस्य विधानेन विलसितेन उपनतम् उपस्थितं नैर्घृण्यं वैराग्यं यस्य तथाभूतम् इदम् मे हृदयं किमपि विभणिषति भणितुमिच्छति।

(६०) बालभावसुलभा शैशवसहजा प्रेमविलोमा प्रेम्णः भ्रातृवात्सल्यस्येति भावः विलोमा विरोधिनी वामता प्रतिकूलता अवाध्यतेत्यर्थः न अवलम्बनीया न ग्रहणीया।

(६१) वैधेय इव मूर्ख इव अस्मिन् ईहिते चेष्टिते प्रत्यूहं विघ्नम्। लोकवृत्तं लोकाचारम्।

पुरुकुत्सेन ?(६३) भ्रूलतादिष्टाष्टादशद्वीपे दिलीपे वा रघुणा ? (६४) महासुरसमरमध्याध्यासितत्रिदशरथे दशरथे वा रामेण ? (६५) गोष्पदीकृतचतुरुदन्वदन्ते दुष्मन्ते वा भरतेन ?। तिष्ठन्तु तावदेते तातेनैव (६६) शतसमधिकाध्वरधूमविसरधूसरितवासववयसि (६७) सुगृहीतनाम्नि तत्रभवति परासुतां गते पितरि किं न अकारि राज्यम् ?। यच्च किल शोकः समभिभवति, तं (६८) कापुरुषम् आचक्षते शास्त्रविदः। स्त्रियो हि विषयः शुचाम्। तथापि किं करोमि स्वभावस्य सेयं

---

(६२) लोकत्रयत्रातरि त्रिलोकीत्राणक्षमे इति भावः पुरुकुत्सेन तत्पुत्रेण इत्यर्थः किं कृतम् ? राज्यमेव गृहीतं न तु वनमाश्रितमिति भावः।

(६३) भ्रूलतेति। भ्रूलतया भ्रूभङ्गीति भावः आदिष्टानि आज्ञप्तानि अष्टादशद्वीपानि येन तथाभूते अष्टादशद्वीपाधिपतौ इति भावः। दिलीपे मृते इति शेषः रघुणा तत्पुत्रेण किं कृतम् ? इति पूर्वेणान्वयः।

(६४) महासुरेति। महासुराणां समरमध्यम् अध्यासितः स्थापितः त्रिदशरथः देवरथः यस्य तथाभूते इन्द्रसाहाय्यार्थम् असुरान् हन्तुम् अध्यासितदेवरथे इति भावः दशरथे मृते इति शेषः रामेण तत्पुत्रेण किं कृतम् ? इति पूर्वेणान्वयः।

(६५) गोष्पदीति। गोष्पदीकृताः चत्वारः उदन्वन्तः समुद्राः तैः अन्तः रम्यः समुज्ज्वल इति यावत्। तस्मिन् दुष्मन्ते मृते सति भरतेन तत्पुत्रेण किं कृतम् ? इति पूर्वेणान्वयः। एते मान्धातादयः। तातेन पित्रा प्रभाकरवर्द्धनेन इति भावः।

(६६) शतेति। शतात् समधिका अतिरिक्ता अध्वराः यज्ञाः अश्वमेधादयः तेषां धूमविसरैः धूसरितः वासव इन्द्र एव वयः पक्षी येन तथाभूते धूमोद्गमेन वयस्याः पक्षिणः धूसरीक्रियन्ते अस्य तु यज्ञानां तथा धूमोन्नतिः जाता यया स्वर्गाधिपतिरपि धूसरताम् अयासीत् इति भावः।

(६७) सुगृहीतनाम्नि सुष्ठु गृहीतं नाम येन तथाभूते तत्रभवति पूज्ये पितरि परासुतां पञ्चत्वं गते सति राज्यं किं न अकारि ? न कृतं किम् ?।

कापुरुषता वा (६९) स्त्रैणं वा यदेवम् आस्पदं पितृशोकहुतभुजो जातोऽस्मि । मम हि (७०) भूभृति पर्य्यस्ते निरवशेषतः प्रस्रवणानि इव स्रुतानि अश्रूणि अस्तमिते (७१) महति तेजसि अन्धकारीभूतदशाशस्य प्रनष्टः (७२) प्रज्ञालोकः प्रज्वलितं हृदयम् आत्मदाहभीत इव स्वप्नेऽपि न उपसर्पति विवेकः बलीयसा सन्तापेन (७३) जातुषमिव विलीनम् अखिलं धैर्य्यम् पदे पदे (७४) दिग्धशरोपाहता इव हरिणी मुह्यति मतिः पुरुषद्वेषिणी इव दूरत एव भ्रमन्ती परिहरति स्मृतिः अम्बा इव तातेनैव सह गता धृतिः (७५) वार्द्धुषिकप्रयुक्तानि इव वित्तानि प्रतिदिवसं वर्द्धन्ते दुःखानि (७६) शोकानलधूमसम्भारसम्भृताम्भोधरभरितमिव वर्षति

---

(६८) कापुरुषं पुरुषाधमम् । कापुरुषता नीचता ।

(६९) स्त्रैणं स्त्रीत्वम् । आस्पदं पात्रं चैत्रमित्यर्थः पितृशोकहुतभुजः पितृशोकानलस्य ।

भूभृति राज्ञि पर्वते च पर्य्यस्ते विध्वस्ते निरवशेषतः कात्र्स्नेन प्रस्रवणानि इव निर्झरा इव स्रुतानि गलितानि ।

(७१) महति तेजसि पितरि सूर्य्ये च अन्धकारीभूतदशाशस्य अन्धकारीभूता दश आशा दिशो यस्य तादृशस्य दशापि दिशोऽन्धकारिता इव पश्यत इत्यर्थः ।

(७२) प्रज्ञा एव आलोकः उद्योतः ।

(७३) जातुषमिव लाक्षानिर्मितमिव विलीनं विलयं गतम् ।

(७४) दिग्धेति दिग्धेन विषाक्तेन शरेण इषुणा शरः इषुः द्वयोरित्यमरः । आहतेव विद्धेव । पुरुषद्वेषिणी इव पुरुषं दृष्ट्वा पलायनपरा कामिनी इव इत्यर्थः । अम्ब इव माता इव । धृतिः सन्तोषः ।

(७५) वार्द्धुषिकेति । वृद्ध्या जीवतीति वार्द्धुषिको वणिक् तेन प्रयुक्तानि कस्मिंश्चित् कार्य्ये नियुक्तानि इव वित्तानि धनानि वर्द्धन्ते वृद्धिं गच्छन्ति ।

(७६) शोकेति । शोकानलस्य शोकाग्नेः धूमसम्भारेण धूमनिवहेन सम्भृतः

नयनवारिधाराविसरं शरीरम्। (७७) सर्वः पञ्चजनः पञ्चत्वमुपरतः प्रयाति वितथमेतद्वदति बालो लोकः। तातो (७८) हुताशनतामिव केवलमापन्नो येनैवं दहति माम्। इदमसाम्परायिकमिव हृदयमवष्टभ्य व्युत्थितः शोको दुर्निवारः वाड़व इव वारिराशिं पविरिव पर्वतं क्षय इव क्षपाकरं राहुरिव रविं दहति दारयति तनूकरोति कवलयति। न शक्नोति मे हृदयं तादृशस्य सुमेरुकल्पस्य महापुरुषस्य विनिपातम् अश्रुभिरेव केवलैः अतिवाहयितुम्। (७९) राज्ये विषे इव चकोरस्य मे विरक्तं चक्षुः। (८०) बहुस्रुतपटावगुण्ठनां रञ्जितरङ्गां जनङ्गमानामिव वंशवाह्याम् अनार्यां

सञ्जातः योऽम्भोधरः मेघः धूमज्योतिः सलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः इति कालिदासः तेन भरितमिव आपूरितमिव शरीरं गगनमिति च नयनवारिधाराविसरं वाष्पधारासन्तानं वर्षति मुञ्चति।

(७७) पञ्चजनः पञ्चभूतनिर्मितो मानवः स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरा इत्यमरः। उपरतः मृतः सन् पञ्चत्वं पञ्चसु पृथिव्यादिषु विलयरूपतां प्रयाति गच्छति। वितथम् असत्यमेतत्।

(७८) हुताशनताम् अग्नित्वमेव न तु पृथिव्यादित्वमित्येवकारार्थः। असाम्परायिकमिव अयुक्तमिव असात्मिकं वा। हृदयम् अवष्टभ्य आक्रम्य व्युत्थितः विशेषेण उत्थितः शोकः दुर्निवारः अनिवार्य्यः। वाड़व इव वड़वानल इव वारिराशिं समुद्रम्। पविरिव वज्रमिव कुलिशं भिदुरं पविरित्यमरः। क्षय इव राजयक्ष्म इव क्षपाकरं चन्द्रम्। कवलयति ग्रसति।

(७९) विष इव गरल इव चकोरस्य पक्षिविशेषस्य विषे दृष्टे चकोरस्य अक्षिणी विरज्येते इति प्रसिद्धिः।

(८०) बह्विति। बहवः स्रुतस्य श्रवस्य पटा वस्त्राणि अवगुण्ठनानि शिरोवेष्टनानि यस्याः तां रञ्जितः रङ्गः समाजः यया तथोक्तां जनङ्गमानामिव चाण्डालानामिव चण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्त्तिजनङ्गमा इत्यमरः। वंशवाह्यां वंशानुक्रमेण वहनीयां कौलीन्यबहिष्कृताञ्च।

श्रियं त्यक्तुमभिलषति मे मनः। (८१) क्षणमपि दग्धगृहे शकुनिरिव न पारयामि स्थातुम्। सोऽहमिच्छामि मनसि वाससीव सुलग्नं स्नेहमलमिदम् अमलैः (८२) शिखरि-शिखरप्रस्रवणस्वच्छस्रोतोऽम्बुभिः क्षालयितुम् आश्रमपदे। (८३) अतस्त्वम् अन्तरितयौवनसुखाम् अनभिमतामपि जरामिव पुरुः आज्ञया गुरोर्गृहाण मे राज्यचिन्ताम्। (८४) त्यक्तसकलबालक्रीड़ेन हरिणा इव दीयताम् उरो लक्ष्म्यै। परित्यक्तं मया शस्त्रम्। इति एवमभिधाय खड्गग्राहिणो हस्तात् आदाय निजं निस्त्रिंशम् उत्ससर्ज धरण्याम्।

अथ तच्छ्रुत्वा (८५) निशितशिखेन शूलेन इव आहतः

---

(८१) शकुनिरिव गृहचटकिकेव गृहपालितपक्षीव। वाससि इव वसने इव सुलग्नं संसक्तं स्नेहः संसारेषु अनुरागः मलमिव स्नेहमलम्। अमलैः निर्मलैः।

(८२) शिखरीति। शिखरिणः पर्वतस्य शिखरेषु शृङ्गेषु यानि प्रस्रवणानि निर्झराणि तेषां स्वच्छानि विशदानि स्रोतांसि प्रवाहाः तेषाम् अम्बूनि जलानि तैः। आश्रमपदे तपोवने।

(८३) अन्तरितेति। अन्तरितं व्यवहितं यौवनसुखं यस्यां तथाविधां वर्जित-यौवनोचितविषयसम्भोगसुखामित्यर्थः अतएव अनभिमताम् अनभिलषिताम्। पुरुर्ययातिनृपतेः कनीयान् सुतः स इव गुरोः ज्येष्ठस्य भ्रातुः पितुश्च। राज्यचिन्तां राज्यभारं पुरा ययातिः शुक्राचार्य्यसुतां देवयानीम् अवमन्य तस्या दासीभूतां वृषपर्वणोऽसुरराजकन्यां शर्मिष्ठां कामयमानो दुहितृनिवेदितेन शुक्रेण त्वं जरां प्राप्स्यसीति शप्तः ज्येष्ठान् सुतान् यदुप्रभृतीन् मदीयां जरां गृह्णीत इत्युक्तोऽपि तैः अवमतः कनीयसे पुत्राय पुरवे जरां दत्तवान् स तु पुरुः पितुराज्ञया तां जरां प्रतिपेदे इति भारती वार्त्ता।

(८४) त्यक्तेति। त्यक्ता सकला बालक्रीड़ा येन तथाभूतेन बाल्यभावं परित्यजत इत्यर्थः। हरिणेव विष्णुनेव लक्ष्म्यैः राजश्रियै कमलायै च उरः वक्षःस्थलं दीयतां समर्प्यताम्। निस्त्रिंशम् असिम्। उत्ससर्ज परितत्याज।

(८५) निशितशिखेन तीक्ष्णाग्रेण। माम् अन्तरेण विना मयि असन्निहिते इत्यर्थः

प्रविदीर्णहृदयो देवो हर्षः समचिन्तयत् किं नु खलु माम् अन्तरेण आर्य्यः केनचित् असहिष्णुना किञ्चिद्ग्राहितः कुपितः स्यात्? उत अनया दिशा परीक्षितुकामो माम्? उत (८६) शोकजन्मा चेतसः समाक्षेपोऽयमस्य?। आहोस्वित् आर्य्य एव अयं न भवति? किं वार्य्येण अन्यदेवाभिहितम् अन्यदेव अश्रावि मया (८७) शोकशून्येन श्रवणेन्द्रियेण?। आर्य्यस्य वा अन्यदेव विवक्षितम् अन्यदेव आपतितं मुखेन?। अथवा सकलवंशविनाशाय विनिपातनोपायोऽयं विधेः? मम वा (८८) निखिलपुण्यपरिक्षयोपक्षेपः कर्मणाम् (८९) अननुकूलसमग्रग्रहचक्रवालविलसितं वा?। अथवा (९०) तातविनाशनिःशङ्ककलिकालक्रीड़ितम्? येन अयं यः कश्चित् इव यत्किञ्चनकारिणं माम् अपुष्पभूतिवंशसम्भूतमिव अतात-

---

असहिष्णुना आवयोः सौभ्रात्रं सोढुमशक्नुवत इत्यर्थः ग्राहितः अवबोधितः किञ्चित् मद्दुश्चेष्टितमिति भावः। उत अथवा अनया दिशा नयेन इत्यर्थः। परीक्षितुकामः परीक्षार्थी।

(८६) शोकजन्मा शोकप्रभवः समाक्षेपः समाकर्षणं समाकुलता वा आहो-स्वित् अथवा।

(८७) शोकशून्येन शोकेन शून्यं स्वव्यापारहीनमित्यर्थः तेन विवक्षितं वक्तुम् इष्टम्। आपतितम् उपस्थितं निर्गतं वा।

(८८) निखिलेति। निखिलानां समग्राणां परिक्षयः प्रणाशः तस्य उपक्षेपः प्रसङ्गः।

(८९) अननुकूलेति। अननुकूलाः प्रतिकूलाः समग्राः ग्रहाः तेषां चक्रवालस्य समूहस्य विलसितं विजृम्भितं विचेष्टितमिति यावत्।

(९०) तातेति। तातस्य पितुः विनाशेन उपरमेण निःशङ्कः निर्भयः यः कलिकालः तस्य क्रीड़ितं विलसितम्। अयम् आर्य्यः। यः कश्चिदिव साधारण-जन इव यत्किञ्चनकारिणं यथेच्छचारिणम् अपुष्पभूतिवंशसम्भूतमिव पुष्पभूतिः

तनयमिव (९१) अनात्मानुजमिव अभक्तमिव दृष्टदोषमिव (९२) श्रोत्रियमिव सुरापाने सद्भृत्यमिव स्वामिद्रोहे सज्जनमिव नीचोपसर्पणे सुकलत्रमिव व्यभिचारे अतिदुष्करे कर्मणि समादिष्टवान् ?। तदेतत् तावत् अनुरूपं यत् (९३) शौर्य्योन्मादमदिरोन्मत्त-समस्तसामन्तमण्डलसमुद्रमथन-मन्दरे तादृशि पितरि मृते तपोवनं वा गम्यते वल्कलानि वा गृह्यन्ते तपांसि वा सेव्यन्ते ?। या तु मयि (९४) राज्याज्ञा सा दग्धेऽपि दाहकारिणी मयि अवग्रहग्लपिते धन्वनि इव अङ्गारवृष्टिः। तत् असदृशम् इदम् आर्य्यस्य। यद्यपि च (९५) विभुः अनभिमानः द्विजातिः अनेषणः मुनिः अरो-

---

नाम आदिराजः तस्य वंशे असम्भूतमिव अनुत्पन्नमिव अताततनयमिव अतातस्य तातभिन्नस्य अन्यस्य तनयमिव।

(९१) अनात्मानुजमिव अनात्मनः आत्मभिन्नस्य अनुजमिव।

(९२) श्रोत्रियमिव वेदपारगमिव श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ इत्यमरः सुरापाने मद्यपाने सुरापायी श्रोत्रियो यथा लोकैः परिहीयते तथाभूतमिव स्वामिद्रोहे सद्भृत्यमिव प्रभुद्रोहिणम् अथच सुजनं भृत्यमिव नीचोपसर्पणे सज्जनमिव नीचसेवापरं साधुजनमिव व्यभिचारे परपुरुषप्रसक्तौ सुकलत्रमिव परपुरुषासक्तां सुन्दरीं स्त्रियम् इव। अतिदुष्करे अतिदुर्वहे कर्मणि राज्यचिन्तायामिति भावः। अनुरूपं युक्तम्।

(९३) शौर्य्येति। शौर्य्योन्मादेन शौर्य्यजनितौद्धत्येन मदिरोन्मत्ता इव सुरापानमत्ता इव ये समस्ताः सामन्ता अधीश्वराः तेषां मण्डलं चक्रवालम् एव समुद्रः तस्य मथने विलोड़ने मन्दरः मन्दराख्यो गिरिः तस्मिन्। समुद्धतराजन्यगणविजेतरि इत्यर्थः सेव्यन्ते चर्य्यन्ते।

(९४) राज्याज्ञा राजकार्य्यादेशः। दग्धे पितृशोकेन वनाग्निना च। अवग्रहग्लपिते अवग्रहः वृष्टिप्रतिबन्धः तेन ग्लपिते ग्लानिं नीते विशुष्के इति भावः धन्वनि इव मरौ इव अङ्गारवृष्टिः अग्निस्फुलिङ्गवर्षणम्। असदृशम् अयुक्तम्।

(९५) विभुः प्रभुः निरभिमानः निरहङ्कारः। द्विजातिः ब्राह्मणः अनेषणः

षण्ढः कपिः अचपलः पण्डितः (९६) अमत्सरः वणिक् अतस्करः रम्यजानिः अकुहनः साधुः अदरिद्रः (९७) द्रविणवान् अखलः कीनाशोऽनधिगतः मृगयुः अहिंस्रः (९८) पाराशरी ब्राह्मण्यः सेवकः सुखी कितवः कृतज्ञः (९९) परिव्राट् बुभुक्षुः नृशंसः प्रियवाक् अमात्यः सत्यवादी (१००) राजसूनुः अदुर्विनीतश्च जगति दुर्लभः तथापि मम आर्य्य एव आचार्य्यः। को हि नाम (१) तद्विधे निपतिते राजगन्धकुञ्जरे जनयितरि ईदृशे च (२) विफलीकृतविशालशिलास्तम्भोरुभुजि भूभुजि भ्रातरि त्यक्तराज्ये ज्यायसि नववयसि

निरभिलाषः अयाचक इत्यर्थः अरोषणः अक्रोधनः। अचपलः अचञ्चलः धीर इत्यर्थः।

(९६) अमत्सरः अन्यद्वेषरहितः। वणिक् व्यवसायी अतस्करः अचौरः। प्रियजानिः रम्या जाया भार्य्या यस्य तथोक्तः अकुहनः नास्ति कुहना ईर्ष्या भङ्गा वा यस्य तथाभूतः परपुरुषभयवर्जित इति भावः।

(९७) द्रविणवान् धनी अखलः अदुर्जनः भद्र इत्यर्थः। कीनाशः कृतान्तः नीचश्च, कृतान्ते पुंसि कीनाशः क्षुद्रकार्षिकयोस्त्रिषु इति कोषः। अनधिगतः अद्वेष्यः प्रिय इति यावत्। मृगयुर्व्याधः अहिंस्रः हिंसावर्जित इत्यर्थः।

(९८) पाराशरी भिक्षुः ब्राह्मण्यः ब्रह्मानुष्ठानरतः। सेवकः भृत्यः। कितवः धूर्त्तः द्यूतकृदित्यर्थः। कृतज्ञः कृतोपकारवित्।

(९९) परिव्राट् यतिः बुभुक्षुः भोजनार्थी। नृशंसः निष्ठुरः प्रियवाक् मधुरभाषी। अमात्यः राजकर्मचारी सत्यवादी सत्यभाषणशीलः।

(१००) राजसूनुः राजतनयः अदुर्विनीतः सुशील इत्यर्थः। राजपुत्रं मां दुर्विनीतं मत्वा यदयं तदुक्तवान् ममार्य्य इति भावः। आचार्य्यः गुरुः उपदेष्टा। आर्य्यः यथा माम् आदिशति तथैव मे प्रवर्त्तितव्यमिति भावः।

(१) तद्विधे तादृशे निरुपमप्रतापशालिनि इति भावः राजा एव गन्धकुञ्जरः गन्धद्विपः तस्मिन्। जनयितरि पितरि। ईदृशे एवम्भूते।

(२) विफलीकृतेति विफलीकृतौ तृणीकृतौ इति यावत् विशालौ शिला-

तपोवनं गच्छति (३) सकललोकलोचनजलपाताप्लाविते मृद्गोलके वसुधाभिधाने (४) धनमदखेलनिखिलखलमुखविकारलक्षणाख्यायमाननीचाचरणां (५) सुभटकुटुम्बकर्मकुम्भदासीं श्रीसंज्ञिकां चण्डालः कामयेत। कथमिव सम्भावितम् अत्यन्तम् अनुचितम् इदम् आर्य्येण?। किम् (६) उपलक्षितम् अनवदातम् इदं मयि?। किं वा अस्य चेतसः च्युतः सौमित्रिः विस्मृता वा वृकोदरप्रभृतयः?। (७) अनपेक्षितभक्तजना स्वार्थैकनिष्पादननिष्ठुरा न आसीत् इयमार्य्यस्य ईदृशी प्रभविष्णुता?। अपिच आर्य्ये तपोवनं गते

लम्बौ याभ्यां तादृशौ उरू महान्तौ भुजौ यस्य तथाभूते भूभुजि भूपतौ ज्यायसि अग्रजे।

(३) सकलेति। सकलानां लोकानां लोचनजलस्य वाष्पवारिणः पातेन आप्लाविते पङ्किले मृद्गोलके मृत्पिण्डे वसुधाभिधाने पृथिव्याख्यायाम्।

(४) धनमदेति। धनमदेन ऐश्वर्य्यमदेन खेला क्रीड़ा येषां तथाभूता ये निखिलाः समग्राः खलाः दुर्जनाः तेषां मुखविकाराणां मुखभङ्गीनां लक्षणेन चिह्नेन आख्यायमानं कथ्यमानं सूच्यमानमिति यावत् नीचाचरणं निकृष्टव्यवहारः यस्याः ताम्।

(५) सुभटेति। सुभटानां सुवीराणां शूराणामिति यावत् कुटुम्बस्य परिवारस्य कर्म सेवारूपं कार्य्यं तत्र कुम्भदासी जलवाहिनी किङ्करी तां श्रीसंज्ञिकां लक्ष्मीनाम्नीम्। कामयेत अभिलषेत्। त्वयि तपोवनं गते न अहं राज्यलक्ष्मीम् अभिलषामि इति समग्रवाक्यार्थः यदि अहं राज्यलक्ष्मीकामुकः तदा मां चण्डालं जानीहि इति भावः।

(६) उपलक्षितम् अनुभूतम् अनवदातम् अयशस्करम्। चेतसः मनसः च्युतः प्रभ्रष्टः सौमित्रिर्लक्ष्मणः। वृकोदरप्रभृतयः भीमसेनादयः। यथा रामस्य अनुजो लक्ष्मणः यथा वा युधिष्ठिरस्य अनुजा भीमादयः ज्येष्ठानुगामिन आसन् तथा अहमपि ज्येष्ठमेव ताम् अनुवर्त्ते इति भावः।

(७) अनपेक्षितेति। न अपेक्षितः अनुरुद्धः भक्तजनो यया तथाभूता।

जिजीविषुः को हि नाम महीं मनसापि ध्यायेत् ?। (८) कुलिशशिखरखरनखरप्रचयप्रचण्डचपेटापाटितमत्तमातङ्गोत्तमाङ्गमदच्छटाच्छुरितचारुकेसरभारभास्वरमुखे केशरिणि वनविहाराय विनिर्गते (९) निवासं गिरिगुहां कः पाति पृष्ठतः ?। प्रतापसहाया हि सत्त्ववन्तः। (१०) कः चपलां लक्ष्मीं प्रति अनुरोधोऽयम् आर्य्यस्य ? यत् इयमपि चीरान्तरितकुचा कुशकुसुमसमित्पलाशपूलिकां वहन्ती तत्रैव तपोवने वनमृगी इव न नीयते जराजालिनी ? किंवा मम अनेन वृथा बहुधा (११) विकल्पितेन ? तूष्णीमेव आर्य्यम् अनुगमि-

---

स्वार्थेति स्वार्थस्य स्वकार्य्यस्य एकं केवलं निष्पादनं तेन निष्ठुरा नृशंसा। प्रभविष्णुता प्रभुता।

(८) कुलिशेति। कुलिशस्येव वज्रस्येव शिखरम् अग्रं यस्य तथाभूतः यः खरनखराणां तीक्ष्णनखाणां प्रचयः समूहः तेन प्रचण्डः यश्चपेटः तेन आपाटितः निपातितः यो मत्तमातङ्गः मत्तहस्ती तस्य उत्तमाङ्गे शिरसि या मदच्छटाः मदधाराः ताभिः छुरितेन रञ्जितेन चारुणा मनोहरेण केसरभारेण जटाजालेन भास्वरं दीप्तं मुखं यस्य तथाभूते। केशरिणि सिंहे। वनविहाराय काननपर्य्यटनाय तपोवननिवासायेति ध्वनिः।

(९) निवासं वासभूमिं पृष्ठतः पश्चात् स्थितामिति भावः। पाति रक्षति इत्यर्थः। सत्त्ववन्तः महानुभावाः प्रतापः कोषदण्डजतेज एव सहायो येषां तथोक्ताः।

(१०) चपलाम् अस्थिरां लक्ष्मीं प्रति आर्य्यस्य अनुरोधः उपरोधः आग्रहः। यत् यस्मात्। इयं लक्ष्मीः चीरान्तरितकुचा चीरं वल्कलं जीर्णवसनखण्डं वा तेन अन्तरितौ आवृतौ कुचौ स्तनौ यस्याः तथाभूता। कुशाः कुसुमानि पुष्पाणि समिधः काष्ठानि पलाशाः पत्राणि तेषां पूलिका समूहः तां वहन्ती दधाना जराजालिनी जराणां जालं केशशुक्लतादिकम् अस्या अस्ति इति तथाभूता। मया दुर्वहा लक्ष्मीः तपोवने यदि न आर्य्यमनुसरति तस्यास्तु तथा प्रकृतेः अभावात् तदा तस्याः पालने कोऽयम् आग्रहः भवतः इति भावः।

ष्यामि। गुरुवचनातिक्रमकृतञ्च किल्बिषम् एतत् तपोवने तप एव अपास्यति। इति अवधार्य्य मनसा प्रथमतरं गतस्तपोवनम् अधोमुखः तूष्णीम् अवातिष्ठत।

अत्रान्तरे (१२) पूर्व्वादिष्टेन एव रुदता वस्त्रकर्म्मान्तिकेन समुपस्थापितेषु वल्कलेषु (१३) निर्दयकरतलताड़नभिया इव क्वापि गतहृदये रटति राजस्त्रैणे (१४) तारम् अब्रह्मण्यम् ऊर्द्ध्वदोष्णि विरुदति विप्रजने पादप्रणतिपरे (१५) फूत्कुर्व्वति पौरवृन्दे विद्राति विद्रुतचेतसि चिरन्तने परिजने परिजनावलम्बिते वेपमानवपुषि पर्य्याकुलवाससि शोकगद्गदवचसि गलितनयनपयसि निवारणोद्यतमनसि वर्षीयसि विशति बन्धुवर्गे निराशेषु (१६) नखलिखितमणिकुट्टिमेषु अवाङ्मुखेषु

---

(११) विकल्पितेन पर्य्यालोचितेन अनुशोचनेन इति यावत्। गुर्व्विति गुरोः ज्येष्ठस्य वचनातिक्रमेण कृतं जनितं किल्बिषं पापम्। तपः चान्द्रायणादिकं व्रतम् अपास्यति खण्डयिष्यति अपनेष्यति इत्यर्थः। प्रथमतरं ज्येष्ठस्य गमनात् अतिपूर्व्वमित्यर्थः।

(१२) पूर्व्वादिष्टेन पूर्व्वमाज्ञप्तेन वस्त्रकर्म्मान्तिकेन परिच्छदाधिकारिणा।

(१३) निर्दयेति। निर्दयं यथा तथा करतलेन ताड़नम् आघातः तस्मात् भीर्भयं तया इव गतं चलितं हृदयं यस्य तथाभूते राजस्त्रैणे राजान्तःपुरिकाजने।

(१४) तारम् उच्चैः यथा तथा ऊर्द्ध्वदोष्णि उत्क्षिप्तबाहौ अब्रह्मण्यम् अवध्योक्तिविशेषः अब्रह्मण्यम् अवध्योक्तौ इत्यमरः तत् क्रियाविशेषणं नपुंसकद्वितीयान्तम्। मा अस्मान् परित्यागेन जहीत्येवं रूपं वचनपूर्व्वकमित्यर्थः विरुदति विशेषेण रुदति।

(१५) फूत्कुर्व्वति। चीत्कारं कुर्व्वति इत्यर्थः पौरवृन्दे पुरवासिवर्गे। विद्राति धावति विद्रुतचेतसि विचलितमनसि। वर्षीयसि अतिस्थविरे। निराशेषु हताशेषु।

(१६) नखेति। नखैः लिखितानि मणिकुट्टिमानि मणिरचितगृहाभ्यन्तर-

निश्वसत्सु सामन्तेषु सबालवृद्धासु तपोवनाय प्रस्थितासु सर्वासु प्रजासु सहसा एव प्रविश्य शोकविक्लवः प्रच्चरित-नयनसलिलो राज्यश्रियः परिचारकः संवादको नाम (१७) प्रज्ञाततमो विमुक्ताक्रन्दः सदसि आत्मानम् अपातयत्।

अथ सम्भ्रान्तो भ्राता सह स्वयं देवो राज्यवर्द्धनः तं पर्य्यपृच्छत् भद्र! भण भण किम् (१८) अस्मद्व्यसनव्यवसाय-वर्द्धनबद्धधृतिः (१९) अवनिपतिमरणमुदितमतिः अधृति-करम् अपरम् अधिकतरम् इतः समुपनयति विधिः? इति।

स कथं कथमपि अकथयत् देव! पिशाचानामिव नीचा-त्मनां चरितानि (२०) छिद्रप्रहारीणि प्रायशो भवन्ति। यतो यस्मिन् अहनि अवनिपतिः उपरत इति अभूत् वार्त्ता तस्मिन्नेव देवो ग्रहवर्म्मा दुरात्मना मालवराजेन जीवलोकम् आत्मनः सुकृतेन सह त्याजितः। भर्त्तृदारिकापि राज्यश्रीः

तलानि यैः तथोक्तेषु। अवाङ्मुखेषु अधोमुखेषु। निःश्वसत्सु आयतमिति शेषः सामन्तेषु राजसु। प्रस्थितासु प्रस्थातुमुद्यतासु इत्यर्थः। राजश्रियः तदाख्याया राजवर्द्धनभगिन्याः।

(१७) प्रज्ञाततमः अतिपरिचित इत्यर्थः। विमुक्ताक्रन्दः रुदन्नित्यर्थः। सदसि सभायाम्।

(१८) अस्मदिति। अस्माकं व्यसनानि विपदः एव व्यवसायाः वाणिज्यानि तेषां वर्द्धने अभ्युन्नतिकरणे बद्धा धृतिः धैर्य्यं सन्तोषः वा येन तथाभूतः अस्मद्विपद्-वर्द्धनैकपर इत्यर्थः।

(१९) अवनीति। अवनिपतेः राज्ञः प्रभाकरवर्द्धनस्य मरणेन मुदिता प्रहृष्टा मतिः यस्य तथाविधः। तत्सद्भावे स्वप्रभावं प्रकटयितुमक्षम इति भावः। अधृतिकरम् असन्तोषकरम् अधैर्य्यकरञ्च। इतः अस्मात् पित्रोः व्यसनादिति भावः। समुपनयति समुपस्थापयति। विधिः दैवम्।

(२०) छिद्रप्रहारीणि छिद्रेषु रन्ध्रेषु प्राप्तेषु इति भावः प्रहरन्तीति तथा-विधानि।

(२१) कालायसनिगड़युगलचुम्बितचरणा चौराङ्गना इव संयता कान्यकुब्जे कारायां निक्षिप्ता। किंवदन्ती च यथा किल अनायकं साधनं मत्वा जिघृक्षुः सुदुर्मतिः एतामपि भुवम् आजिगमिषति इति विज्ञापिते प्रभुः प्रभवतीति।

ततश्च तादृशम् (२२) अनुपेक्षणीयम् असम्भावितम् आकस्मिकम् अपरं व्यतिकरम् आकर्ण्य अश्रुतपूर्वत्वात् परिभवस्य परपरिभवासहिष्णुतया च स्वभावस्य दर्पबहुलतया च नवयौवनस्य (२३) वीरक्षेत्रसम्भवत्वाच्च जन्मनः कृपाभूमिभूतायाश्च स्वसुः स्नेहात् स तादृशोऽपि बद्धमूलोऽपि अत्यन्तगुरुः एकपद एव अस्य ननाश शोकावेगः। विवेश च सहसा केशरीव गिरिगुहागर्भं गम्भीरं हृदयं भयङ्करः कोपावेगः। (२४) केशिनिसूदनशङ्काकुलकालियकुलभङ्गुरभ्रूभङ्गतरङ्गिणी श्यामायमाना यमस्वसा इव प्रथीयसि ललाट-

---

(२१) कालेति। कालायसनिगड़युगलेन कृष्णलौहनिर्मितपादबन्धनशृङ्खलाद्वयेन चुम्बितौ वेष्टितौ चरणौ यस्याः तथाभूता चौराङ्गना इव तस्करनारीव। कारायां बन्धनागारे। अनायकम् अराजकं साधनं सैन्यम्। जिघृक्षुः आचक्रमिषुः एतामपि भुवं राज्यं श्रीकण्ठजनपदम्।

(२२) अनुपेक्षणीयम् अकर्त्तव्योपेक्षमित्यर्थः. आकस्मिकं सहसा उपस्थितं व्यतिकरं घटनाम्। परिभवस्य शत्रुकृतस्य अवमानस्य इत्यर्थः। अश्रुतपूर्वत्वात् पूर्वं कदापि अश्रुतत्वादित्यर्थः।

(२३) वीरेति। वीरक्षेत्रात् सम्भवः समुत्पत्तिः यस्य तथाभूतः तस्य भावः तस्मात्। कृपाभूमिभूताया दयार्हाया इत्यर्थः स्वसुः भगिन्याः राज्यश्रियः इत्यर्थः। ननाश नाशं गतः।

(२४) केशिर्नाम अश्वाकारः कश्चिदसुरविशेषः तस्य निसूदनः कृष्णः तस्मात् शङ्का भयं तेन आकुलं कालियस्य तदाख्यस्य नागविशेषस्य यमुनावासिन इति

पट्टे भीषणा भ्रुकुटिः उदभिद्यत। दर्पात् परामृशन् (२५) नखकिरणसलिलनिर्झरैः समरभारसम्भावनाभिषेकमिव चकार दिङ्नागकुम्भकूटविकटस्य बाहुशिखरकोषस्य वामः पाणिपल्लवः। (२६) सङ्गलत्स्वेदसलिलपूरितोदरो निर्मूलं मालवोन्मूलनाय गृहीतकेश इव दुर्मदश्रीकचग्रहोत्कण्ठया इव च कम्पमानः पुनरपि समुत्ससर्प भीषणं कृपाणं पाणिः अपरः। (२७) शस्त्रग्रहणमुदितराजलक्ष्मीक्रियमाणदिष्ट-वृद्धिविधुतसिन्दूरधूलिः इव कपिलः कपोलयोः अदृश्यत रोषरागः। (२८) समासन्नसकलमहीपालचूडामणिचक्रा-

---

भावः कुलं वंशः सर्पराजीत्यर्थः तद्वत् भङ्गुराः कुटिलाः ये भ्रूभङ्गाः तेषां तरङ्गाः ऊर्मयः सन्ति अस्यामिति तथाभूता। श्यामायमाना कृष्णकाया इत्यर्थः यमस्वसा इव यमुना इव प्रथीयसि अतिविस्तीर्णे। भीषणा भयङ्करी उदभिद्यत उद्भिद्य गता इत्यर्थः कर्मकर्त्तरि प्रयोगः। दर्पात् अहङ्कारात्।

(२५) परामृशन् स्पृशन्। नखेति। नखानां किरणा एव सलिलानि तेषां निर्झरैः प्रवाहैः प्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः। समरेति समरभारः संग्राम-भारः तस्य सम्भावनं ग्रहणं तस्मिन् अभिषेकः स्नानं तमिव। दिङ्नागेति दिङ्-नागस्य ऐरावतस्य कुम्भ एव कूटः शृङ्गं तद्वत् विकटः भीषणस्तस्य। बाहुशिखरमेव स्कन्धपरिभाग एव कोषः तस्य। पाणिपल्लवः करकिसलयः।

(२६) सङ्गदिति। सङ्गलता निःसरता स्वेदसलिलेन घर्मोदकेन पूरितम् उदरं तलभागः यस्य तथोक्तः। गृहीतकेश इव केशेषु गृहीत इव। दुर्मदेति दुर्मदया मदोद्धतया श्रिया राज्यलक्ष्म्या यः कचग्रहः मां विहाय क्व यास्यसि इति कृत्वा केशाकर्षणं तेन या उत्कण्ठा तया इव। समुत्ससर्प उपजगाम गृहीतुम् इति शेषः। अपरः दक्षिणः।

(२७) शस्त्रेति। शस्त्रस्य असेः इत्यर्थः ग्रहणेन मुदिता हृष्टा या राजलक्ष्मीः तया क्रियमाणा या दिष्टवृद्धिः आनन्दोत्सवः तया विधुतः विक्षिप्तः सिन्दूरधूलिः सिन्दूरपरागः यत्र तथाभूत इव। कपिलः पाटलः रोषरागः कोपजनितशोणिमा।

क्रमणजाताहङ्कार इव च समारुरोह वामम् ऊरुदण्डम् उत्तानितः चरणो दक्षिणः। (२९) निष्ठुराङ्गुष्ठकषणनिष्ठ्युत-धूमलेखो निर्वीरोर्वीकरणाय विमुक्तशिख इव लिलेख मणिकुट्टिमम् इतरः पादपद्मः। (३०) दर्पस्फुटितसरसव्रणो-च्छलितरुधिरच्छटावसेकैः शोकविषप्रसुप्तं प्रबोधयन् इव पराक्रमम् अनुजमवादीत् आयुष्मन्! इदं राजकुलम् अमी बान्धवाः परिजनोऽयम् इयं भूमिः (३१) भूपतिभुजपरिघ-पालिताश्च एताः प्रजाः गतोऽहमद्यैव मालवराजकुलप्रल-याय। इदमेव तावत् वल्कलग्रहणम् इदमेव तपः शोकाप-

---

(२८) समासन्नेति। समासन्नानां समुपस्थितानां सकलानां महीपालानां चूड़ामणयः शिरोरत्नानि तेषां चक्रेण समूहेन आक्रमणं ग्रहणं प्रणिपातावसरे इति भावः तेन जातः उत्पन्नः अहङ्कारो यस्य तथाभूत इव। उत्तानितः उत्तो-लित इत्यर्थः। दक्षिणः चरणः वामम् ऊरुदण्डं समारुरोह आचक्राम आश्रितवान् इत्यर्थः वामोरौ दक्षिणं चरणमवस्थाप्य आसाञ्चक्रे राज्यवर्द्धन इति भावः।

(२९) निष्ठुरेति। निष्ठुरं दृढ़ं यथा तथा अङ्गुष्ठस्य कषणं घर्षणं तेन निष्ठ्यूता निर्गता धूमलेखा धूमराजिः रजोनिकर इति भावः यस्मात् तथाभूतः। निर्वीरो-र्वीकरणाय पृथिवीं निर्वीरां कर्त्तुमित्यर्थः। विमुक्तशिखः विमुक्ता शिखा ज्वाला येन यस्य वा तथोक्तः। इतरः वाम इत्यर्थः पादपद्मः अग्निरिति भावः वा पुंसि पद्मम् इत्यमरः अनुशासनात् पद्मशब्दोऽत्र पुंलिङ्गः। लिलेख ससर्ष।

(३०) दर्पेति। दर्पेण क्रोधवेगजनितेन इति भावः स्फुटितेभ्यः स्फोटनं प्राप्तेभ्यः अतएव सरसेभ्यः आर्द्रेभ्यः व्रणेभ्यः क्षतेभ्यः पूर्वसंग्रामे प्रतिवीरप्रहितशस्त्रा-घातजनितेभ्य इति भावः उच्छलितानां वेगेन निर्गलितानां रुधिराणां छटाभिः धाराभिः अवसेकाः अभिषेकाः तैः। शोकेति शोक एव विषं तेन प्रसुप्तः विमोहं गतः तम्। पराक्रमं प्रबोधयन्निव जागरयन्निव अपनीतमोहं कुर्वन्निव इत्यर्थः।

(३१) भूपतीति भूपतेः राज्ञः भुजः बाहुरेव परिघः मुद्गरविशेषः तेन पालिता रक्षिताः।

गमोपायस्य अयमेव (३२) यत् अत्यन्ताविनीतारिनिग्रहः। सोऽयं कुरङ्गकैः कचग्रहः केशरिणः भेकैः करपातः कालसर्पस्य वत्सकैः वन्दिग्रहो व्याघ्रस्य अलगर्दैः गलग्रहो गरुड़स्य (३३) दारुभिः दाहादेशो दहनस्य तिमिरैः तिरस्कारो रवेः यो मालवैः परिभवः पुष्पभूतिवंशस्य। (३४) अन्तरितः तापो मे महीयसा मन्युना। तिष्ठन्तु सर्वे एव राजानः करिणश्च त्वया एव सार्द्धम्। अयमेको भण्डिः (३५) अयुतमात्रेण तुरङ्गमाणाम् अनुयातु माम्। इति अभिधाय च अनन्तरमेव (३६) प्रयाणपटहम् आदिदेश।

तच्च तथा (३७) समादिशन्तम् आकर्ण्य जामिजामातृ-

---

(३२) अत्यन्तेति। अत्यन्तम् अविनीतस्य दुर्विनीतस्य अरेः शत्रोः निग्रहः व्यापादनम्। केशरिणः सिंहस्य कुरङ्गकैः मृगैः। कचग्रहः केशाकर्षणम्। भेकैः दर्दुरैः करपातः हस्तक्षेपः कालसर्पस्य मुखे अङ्गेवेति शेषः। करपातश्चपेटाघात इति केचित्। वत्सकैः गोशिशुभिः व्याघ्रस्य वन्दिग्रहः कारावन्धनमित्यर्थः। अलगर्दैः जलव्यालैः जलसर्पैरित्यर्थः अलगर्दो जलव्याल इत्यमरः गलग्रहः गले ग्रहणं कण्ठवेष्टनमित्यर्थः।

(३३) दारुभिः काष्ठैः दाहादेशः दाहस्य आज्ञादानं दहनस्य अग्नेः। तिमिरैः अन्धकारैः तिरस्कारः निर्भर्त्सनम् आच्छादनञ्च रवेः सूर्य्यस्य। मालवैः मालववंशीयैः राजभिरित्यर्थः।

(३४) अन्तरितः व्यवहितः आच्छादित इत्यर्थः। महीयसा अतिमहता मन्युना क्रोधेन तापः शोकज्वलनम्।

(३५) अयुतमात्रेण दशसहस्रसंख्यामात्रेण दशसहस्राश्वारोहिसैन्यसमेतो भण्डिरित्यर्थः।

(३६) प्रयाणपटहं युद्धयात्रावाद्यविशेषम्।

(३७) समादिशन्तम् आज्ञापयन्तम्। जामीति जामिः स्वसा जामाता तत्पतिः

वृत्तान्तविज्ञानप्रकोपाधानदूयमाने मनसि (३८) निवर्त्तनादेशेन दूरप्ररूढप्रणयपीड़ इव प्रोवाच देवो हर्षः कमिव दोषं पश्यति आर्य्यो मम अनुगमनेन। (३९) यदि बाल इति नितरां तर्हि न त्याज्योऽस्मि (४०) रक्षणीय इति भवद्भुजपञ्जरं रक्षास्थानम् (४१) अशक्त इति क्व परीक्षितोऽस्मि संवर्द्धनीय इति वियोगः तनूकरोति (४२) अक्लेशसह इति स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽस्मि सुखम् अनुभवतु इति त्वया एव सह तत्प्रयाति महान् अध्वनः क्लेश इति विरहोऽविषह्यतरः

तयोर्वृत्तान्तस्य कारावासोपरमरूपस्य विज्ञानेन यः प्रकोपः तस्य आधानेन आवेगेन दूयमानं सन्तप्यमानं तस्मिन् ।

(३८) निवर्त्तनादेशेन निवर्त्तनम् अनुगमननिवृत्तिः तस्य आदेशेन आज्ञया दूरम् अत्यन्तं यथा तथा प्ररूढ़ा जाता प्रणयपीड़ा प्रार्थनाभङ्गः यस्य तथाभूतः ।

(३९) यदि बालः शिशुरिति धिया अनुगमने निवर्त्तयति आर्य्य इति शेषः तर्हि तदा बालत्वे इति भावः सुतराम् अतिशयेन कथमपीति भावः न त्याज्योऽस्मि बालकं मां परित्यज्य भवता कुत्रापि न गन्तव्यमिति भावः ।

(४०) रक्षणीयः पालनीय इति धियेति चेदिति शेषः तदपि न वक्तव्यमिति भावः यतः भवतो भुजपञ्जरं रक्षास्थानं भवद्भुजपञ्जरे स्थितिरेव मम औचित्यमिति भावः ।

(४१) अशक्तः अक्षम इति धियेति चेत् । तत्र उत्तरं क्व कुत्र विषये इति शेषः परीक्षितोऽस्मि न कुत्रापि विषये मामशक्तं परीक्षितवान् आर्य्य इति भावः । वर्द्धनीयः स्थूलदेहः करणीय इति धियेति चेत् । वियोगः भवद्विच्छेद इत्यर्थः तनूकरोति कृशीकरोति मामिति शेषः तत्कृतौ वर्द्धनमिति भावः ।

(४२) अक्लेशसहः न क्लेशसहनशील इति धियेति चेत् । तत्रोत्तरम् । स्त्रीपक्षे निक्षिप्तोऽस्मि नारीस्थाने पातितोऽस्मि । नारीमिव मां क्लेशसहनासहामवगच्छति आर्य्य इति भावः । सुखम् अनुभवतु भुनक्तु इति धियेति चेत् । तत्रोत्तरम् । तत् सुखम् । अध्वनः पथः । विरहः तव विच्छेदः अविषह्यतरः अतिशयेन सोढुमशक्य इत्यर्थः ।

(४३) कलत्रं रक्षतु इति श्रीस्ते निस्त्रिंशेऽधिवसति पृष्ठतः तिष्ठतु इति तिष्ठति एव प्रतापः (४४) राजकम् अनधिष्ठितमिति तत् सुबद्धम् आर्य्यगुणैः न वाह्यः सहायो महत इति व्यतिरिक्तमिव मां गणयति प्रलघुपरिकरः प्रयामि इति पादरजसि कोऽतिभारः (४५) द्वयोः गमनम् असाम्प्रतमिति माम् अनुगृहाण गमनाज्ञया कातरो भ्रातृस्नेह इति सदृशो दोषः। का इयम् (४६) आत्मम्भरिता भुजस्य ते यत् एकाकी क्षीरोदफेनपटलपाण्डुरम् अमृतमिव यशः पिपासति ?। (४७) अवञ्चितपूर्वोऽस्मि प्रसादेषु।

---

(४३) कलत्रं स्त्रियं स्त्रीलोकमित्यर्थः। श्रीः लक्ष्मीः स्त्रीति भावः निस्त्रिंशे तलवारे। पृष्ठतः पृष्ठशत्रुनिवारणार्थेति भावः। प्रतापः कोषदण्डजं तेजः तवेतिशेषः येन पृष्ठशत्रवः दूरात् निरस्यन्ते इति भावः।

(४४) राजकं राजन्यवर्गः अनधिष्ठितम् अनाश्रितं त्वया मदनुगामिना इति शेषः अन्यमाश्रयिष्यतीति भावः। तत्रोत्तरम्। तत् राजकम् आर्य्यगुणैः आर्य्यस्य गुणाः शौर्य्यदाक्षिण्यादयः तैः सुवद्धम् अतिशयेन अधीनीकृतमिति यावत्। वाह्यः वहिः स्थितः। महतः महानुभावस्य सहायः न उपयुज्यते इति शेषः स्वेनैव सर्वार्थसाधकत्वादिति भावः। इति चेत् तत्रोत्तरम्। व्यतिरिक्तमिव भिन्नमिव मां गणयति विचारयति आर्य्य इति शेषः नाहम् आर्य्य-भिन्न इति भावः। प्रलघुपरिकरः स्वल्पपरिच्छदः प्रयामि गच्छामि। पादरजसि चरणधूलौ तत्सदृशे मयि इति भावः।

(४५) द्वयोः भ्रात्रोरिति भावः। असाम्प्रतम् अयुक्तम्। सदृशः तुल्यस्य सोदरस्य वा।

(४६) आत्मम्भरिता स्वार्थैकपरतेति भावः। क्षीरोदेति क्षीरोदस्य क्षीर-सागरस्य फेनपटलं फेनराशिः तद्वत् पाण्डुरं शुभ्रं पिपासति पातुमिच्छति।

(४७) अवञ्चितपूर्वः अप्रतारितपूर्वः कदापि न प्रतारित इत्यर्थः। प्रसादेषु अनुग्रहेषु।

तत्प्रसीदतु आर्य्यः नयतु माम् अपि इति अभिधाय क्षितितलविनिहितमौलिः पादयोः अपतत्।

तम् उत्थाय पुनः अग्रजो जगाद (४८) तात! किमेवम् अतिमहारम्भपरिग्रहणेन गरिमाणम् आरोप्यते बलात् अतिलघीयानपि अहितः। (४९) हरिणार्थम् अतिक्षेपणः सिंहसम्भारः। तृणानाम् उपरि कति कवचयन्ति आशुशुक्षणयः। अपिच तव (५०) अष्टादशद्वीपाष्टमङ्गलकमालिनी मेदिनी अस्ति एव विक्रमस्य विषयः। न हि कुलशैलनिवहवाहिनो वायवः सन्नह्यन्ति अतितरले तूलराशौ। (५१) न सुमेरुवप्रप्रणयप्रगल्भा वा दिक्करिणः परिणमन्ति अणीयसि वल्मीके। अर्हसि (५२) सकलपृथ्वीपतिप्रलयो-

---

(४८) तात! वत्स!। अतीति अतिमहान् आरम्भः उद्योगः तस्य परिग्रहणम् आश्रयणम् तेन। अतिलघीयानपि अतिक्षुद्रोऽपि अहितः शत्रुः बलात् गरिमाणं गौरवम् आरोप्यते नीयते।

(४९) हरिणार्थं मृगवधार्थमित्यर्थः अतिक्षेपणः अतिलज्जाकरः सिंहसम्भारः सिंहस्य सम्भारः विशिष्टप्रयास इत्यर्थः। आशुशुक्षणयः अग्नयः कवचयन्ति सन्नह्यन्ति।

(५०) अष्टादशेति! अष्टादशद्वीपान्येव अष्टौ मङ्गलकानि कङ्कणानि स्त्रीणां माङ्गल्यालङ्कारः कङ्कणमेव इति भावः तेषां माला विद्यतेऽस्याः तथाभूता। विषयः स्थानम्। कुलेति कुलशैलानां महेन्द्रादीनां प्रागुक्तानां निवहान् समस्तानीति यावत्। वहन्ति स्थानात् स्थानान्तरं नयन्तीति तथाभूताः। अतितरले अतिचपले।

(५१) सुमेर्विति। सुमेरोः काञ्चनाद्रेः वप्रेषु तटेषु यः प्रणयः समासक्तिः तत्र वप्रक्रीड़ायामिति भावः तेन प्रगल्भाः धृष्टाः दुर्ललिता इति भावः दिक्करिणः दिग्गजाः। अणीयसि अतिलघुनि वल्मीके वल्मीकाख्यकीटनिर्मिते मृत्पिण्डे इत्यर्थः न परिणमन्ति न वप्रक्रीड़ामाचरन्तीत्यर्थः।

त्पातमहाधूमकेतुं मान्धाता इव चारुचामीकरपत्त्रलतालङ्काराङ्ककायं कार्मुकं ककुभां विजये। मम तु (५३) दुर्निवारायाम् अस्यां विपच्चचपणक्षुधि क्षुभितायां क्षम्यताम् अयम् एकाकिनः कोपकवल एकः। तिष्ठतु भवान्। इति अभिधाय च तस्मिन् एव वासरे निर्जगाम अभ्यमित्त्रम्।

अथ तथा गते भ्रातरि उपरते च पितरि (५४) प्रोषितजीविते च भगिनीपतौ मृतायाञ्च मातरि संयतायाञ्च स्वसरि स्वयूथभ्रष्ट इव वन्यः करी देवो हर्षः कथं कथमपि एकाकी कालं तम् अनैषीत्। अतिक्रान्तेषु बहुषु वासरेषु कदाचित् तथैव (५५) भ्रातृगमनदुःखासिकया दत्तप्रजागरः त्रिभागशेषायां त्रियामायां यामिकेन गीयमानाम् इमाम् आर्य्यां शुश्राव।

---

(५२) सकलेति। सकलानां पृथ्वीपतीनां प्रलये संहारे यः उत्पातः उपद्रवव्यञ्जक इति यावत् महान् धूमकेतुः उपग्रहविशेषः तं तन्निभमिति भावः। मान्धाता इव युवनाश्वतनयः प्रवीरः क्षत्रियविशेष इव। चार्विति चारुभिः मनोज्ञैः चामीकरपत्त्रलतालङ्कारैः सौवर्णपत्त्रभङ्गिरचितभूषाभिः अङ्कः चिह्नं यस्य तादृशः कायः अवयवो यस्य तथाभूतं कार्मुकं धनुः ककुभां दिशां विजये विजयकाले इत्यर्थः गृहीष्यसि इत्यन्वयः।

(५३) दुर्निवारायां निवारयितुमशक्यायां विपच्चचपणक्षुधि शत्रुध्वंसनरूपायां क्षुधायां क्षुभितायाम् उद्दृप्तायाम्। क्षम्यतां सह्यताम् एकाकिनः मम इति शेषः कोपकवलः क्रोधग्रासः। अभ्यमित्त्रम् अभिशत्रु शत्रुं प्रति इत्यर्थः।

(५४) प्रोषितजीविते गतासौ भगिनीपतौ ग्रहवर्मणि। संयतायां कारारुद्धायां स्वसरि भगिन्याम् राजश्रीनाम्न्याम्। स्वयूथभ्रष्ट इव निजदलच्युत इव।

(५५) भ्रातृगतदुःखासिकया भ्रातुर्गतं गमनं स्वपरित्यागेन इति भावः तेन या दुःखासिका दुःखावस्थानं तेन। यामिकेन प्रहरिणा प्रहरपालेन इति यावत्।

द्वीपोपगीतगुणमपि समुपार्जितरत्नराशिसारमपि।
पोतं पवन इव विधि: पुरुषमकाण्डे निपातयति ॥५६॥

ताञ्च श्रुत्वा सुतराम् अनित्यताभावनया दूयमानहृदय: प्रक्षीणभूयिष्ठायां क्षपायां क्षणमिव निद्राम् अलभत स्वप्ने च अभ्रंलिहं लोहस्तम्भं भज्यमानम् अपश्यत्। उत्कम्पमानहृदयश्च पुन: प्रत्यबुध्यत अचिन्तयच्च किं नु खलु माम् एवम् अमी सततम् (५८) अनुबध्नन्ति दु:स्वप्ना: ? स्फुरति च दिवानिशम् अकल्याणाख्यानविचक्षणम् अदक्षिणम् अक्षि। (५९) सुदारुणाश्च अक्षुद्रक्षितिपक्षयम् आचक्षाणा: क्षणमपि न शाम्यन्ति पुनरुत्पाता:। प्रत्यहं राहु: (६०) अविकलकायबन्ध इव

---

(५६) द्वीपेति। विधि: दैवम् पवन: वायु: पोतमिव वहित्रमिव अर्णवयानमिव इत्यर्थ: द्वीपेषु उपगीता: कीर्त्तिता गुणा: शौर्य्यदाक्षिण्यादय: अभङ्गुरत्वमनोज्ञत्वादयश्च यस्य तथाभूतमपि समुपार्जित: अरातिजयेन व्यवसायेन च लब्ध: रत्नराशि: मणिसमूह: रत्नाकरश्च सार: श्रेष्ठवस्तुजातस्य इत्यर्थ: येन तथाविधमपि पुरुषम् अकाण्डे सहसा विनिपातयति विनाशयति। एतेन राज्यवर्द्धनस्य मरणं सूचितम्।

(५७) ताम् आर्य्याम्। सुतराम् अतिशयेन अनित्यताभावनया संसारोऽयम् अनित्य इति चिन्तया दूयमानहृदय: सन्तप्यमानचित्त: प्रक्षीणभूयिष्ठायां प्रायेण क्षयं गतायामित्यर्थ: क्षपायां रात्राम्। अभ्रंलिहम् अभ्रङ्कषम् अत्युन्नतमित्यर्थ:।

(५८) अनुबध्नन्ति अनुसरन्ति। स्फुरति च स्पन्दते च। अकल्याणेति अकल्याणमशुभम् आख्यानं कथनं तत्र विचक्षणं कुशलम् अदक्षिणं वामं प्रतिकूलञ्च अक्षि चक्षु:।

(५९) सुदारुणा अतिभयङ्करा:। अक्षुद्रेति अक्षुद्रस्य महत: क्षितिपस्य राज्ञ: क्षय: नाश: तम् आचक्षाणा: कथयन्त: सूचयन्त इत्यर्थ:। न शाम्यन्ति न विरमन्ति। उत्पाता: उत्पतन्ति आविर्भवन्तीति तथोक्ता: अशुभनिदानभूता भूकम्पोल्कापातादय:।

(६०) अविकलेति। न विकल: विपर्य्यस्त: कायबन्ध: शरीरसंयोग: यस्य

कबन्धवति ब्रध्नबिम्बे घटमानो विभाव्यते। (६१) तपःकरण-कालकवलितानिव धूसरितसमग्रग्रहान् उद्गिरन्ति धूमोद्गारान् सप्तर्षयः। दिने दिने दारुणा दिशां दाहा दृश्यन्ते। (६२) दिग्दाहभस्मकणनिकर इव निपतति नभस्तलात् तारा-गणः। (६३) तारापातशुचेव निष्प्रभः शशी। निशि निशि इतस्ततः (६४) प्रज्वलिताभिः उल्काभिः उग्रं ग्रहयुद्ध-मिव वियति विलोकयन्ति विलोलतारकाः ककुभः। (६५) राज्यसञ्चारसूचकः सञ्चारयति इव क्ष्मां क्वापि

तथाभूतः देहवानित्यर्थः शिरोमात्रस्य एव राहुलेऽपि इदानीं लब्धकाय इव स इति भावः। कबन्धवति छिन्नशिरसा कायेन संयुक्ते इत्यर्थः ब्रध्नमण्डले सूर्यबिम्बे घटमानः सङ्गच्छन् विभाव्यते लक्ष्यते।

(६१) तपःकरणेति। तपसा ऊर्द्ध्वपादाधोमुखीभावेन स्थित्वा धूमपानरूपस्य व्रतस्य करणकाले अनुष्ठानसमये कवलितानिव ग्रस्तानिव। धूसरितेति धूसरिताः समग्रा ग्रहाः आकाशचारिणो ज्योतिःपदार्थाः यैः तान् धूमोद्गारान् कवलित-धूमनिवहान् उद्गिरन्ति उद्वमन्ति सप्तर्षयः सप्त च ते ऋषयः च इति तथोक्ताः मरीच्यत्र्यङ्गिरः पुलस्त्यपुलहक्रतुवशिष्ठा इत्यर्थः।

(६२) दिगिति। दिशां दाहे ये भस्मनां कणाः विन्दवः तेषां निकर इव समूह इव नभस्तलात् आकाशात्।

(६३) तारेति। ताराणां नक्षत्राणां पातेन या शुक् शोकः तयेव निस्तेजाः ताराणां क्षीणेन तद्वियोगादिति भावः।

(६४) प्रज्वलिताभिः ज्वलन्तीभिः उल्काभिः रेखाकाराभिः गगनात् पत-न्तीभिः तेजःकणिकाभिः। उग्रं दारुणं ग्रहयुद्धं ग्रहयोः ग्रहाणां रव्यादीनां वा युद्धं समागमरूपमिति भावः वियति आकाशे विलोलतारकाः विलोलाः चञ्चलाः प्रस्खलन्त्यश्च तारकाः अक्ष्णां कनीनिकाः नक्षत्राणि च यासु यासां वा ताः ककुभः दिशः।

(६५) राज्यसञ्चारसूचकः राज्यस्य सञ्चारः संहार इत्यर्थः तस्य सूचकः व्यञ्जकः सञ्चारयतीव सम्यक् चालयतीव क्ष्मां पृथ्वीम्।

(६६) वहद्बहलरजःपटलकलिलशर्कराशकलसूत्कारी मारुतः। न कुशलमिव पश्यामि लग्नस्य। अस्मिन् अस्मद्वंशे करिण इव (६७) करीरं कोमलमपि कलयतः कृतान्तस्य कः परिपन्थी ? सर्वथा (६८) स्वस्ति भवतु आर्य्याय। इति चिन्तयित्वा च अन्तर्भिन्नभ्रातृस्नेहकातरं द्रवत् इव हृदयं कथं कथमपि संस्तभ्य उत्थाय यथाक्रियमाणं क्रियाकलापम् अकरोत्।

(६९) आस्थानगतस्य सहसा एव प्रविशन्तम् अनुप्रविशता विषण्णवदनेन लोकेन अनुगम्यमानम् असह्यदुःखोष्णनिश्वासधूमरक्ततन्तुना इव मलिनेन पटेन प्रावृतवपुषं (७०) जीवितधारणलज्जया इव अवनतमुखं नासावंशस्य अग्रे ग्रथितदृष्टिं (७१) दुःखदूरप्ररूढलोम्ना मूकेनापि मुखेन

---

(६६) वहदिति। वहता प्रसरता वहलेन प्रभूतेन रजसां धूलीनां पटलेन समूहेन कलिलानि व्याप्तानि शर्कराशकलानि कर्करवृन्दानि सुष्ठु यथा तथा उत्किरति उत्क्षिपतीति तथाभूतः मारुतो वायुः। लग्नस्य राशीनामुदयस्य।

(६७) करीरं वंशाङ्कुरं वंशाङ्कुरः करीरोऽस्त्रीत्यमरः। कोमलं मृदुलं कलयतः भञ्जतः नाशयतश्च कृतान्तस्य अन्तकस्य दैवस्य वा कृतान्तो यमदैवयोः इत्यमरः। परिपन्थी प्रतिद्वन्द्वी कः ? न कोऽपि इत्यर्थः।

(६८) स्वस्ति मङ्गलम्। अन्तरिति अन्तर्भिन्नेन अन्तर्दलितेन भ्रातृस्नेहेन कातरं व्याकुलम्। द्रवदिव गलदिव। संस्तभ्य स्थिरीकृत्य। क्रियाकलापं कार्य्यजातम्।

(६९) आस्थानगतः सभागतः। सहसा एव प्रविशन्तं कुन्तलं नाम बृहदश्ववारं महान्तमश्वारोहिसैनिकं ददर्श इति सम्बन्धः। असह्येति असह्येन सोढुमशक्येन दुःखेन उष्णनिःश्वासधूमेन रक्ताः तन्तवः सूत्राणि यस्य तेन पटेन वसनेन प्रावृतवपुषम् आच्छादितदेहम्।

(७०) जीवितेति। जीवितस्य धारणं तेन या लज्जा तया इव। नासावंशस्य अग्रे नासिकायष्टौ ग्रथितदृष्टिं निबद्धदृष्टिम्।

(७२) स्वामिव्यसनम् अविच्छिन्नैः अश्रुबिन्दुभिः विज्ञापयन्तं कुन्तलं नाम बृहदश्ववारं राज्यवर्द्धनस्य प्रसादभूमिम् अभिजाततमं ददर्श। दृष्ट्वा च जाताशङ्कः चक्षुषि (७३) सलिलेन मुखशशिनि श्वसितेन हृदये हुताशेन उत्सङ्गे भुवा दारुणाप्रियश्रवणसमये सममिव सर्वेषु अङ्गेषु अन्तःस्थित लोकपालैः। (७४) तस्मात् च हेलानिर्जितमालवानीकमपि गौड़ाधिपेन मिथ्योपचारोपचितविश्वासं मुक्तशस्त्रम् एकाकिनं विस्रब्धं स्वभवन एव भ्रातरं व्यापादितम् अश्रौषीत्।

श्रुत्वा च (७५) महातेजस्वी प्रचण्डकोपपावकप्रसरपरिचीयमानशोकावेगः सहसैव प्रजज्वाल। ततश्च (७६)

---

(७१) दुःखेति। दुःखेन दूरम् अत्यन्तं प्ररूढ़ानि जातानि लोमानि श्मश्रुराजयः यस्मिन् तेन। मूकेनापि वाक्यरहितेनापि।

(७२) स्वामिव्यसनं स्वामिनः प्रभोः विनाशम्। प्रसादभूमिं कृपापात्रम् अभिजाततमम् अतिकुलीनवंशसम्भूतम्।

(७३) सलिलेन जलाधिपतिना वरुणेन इत्यर्थः। श्वसितेन निःश्वासवायुना हुताशनेन अग्निना उत्सङ्गे क्रोड़े भुवा पृथिव्या। तादृग्दारुणाप्रियश्रवणसमये चक्षुः वाष्पाकुलं मुखं दीर्घनिःश्वासवाहि हृदयम् अग्निज्वलितम् उत्सङ्गदेशः देह इति भावः भूतलपतित आसीदिति भावः।

(७४) तस्मात् कुन्तलात्। हेलेति। हेलया अवज्ञया निर्जितं मालवानीकं मालवसैन्यं येन तथाभूतं गौड़ाधिपेन गौड़राजेन मिथ्या उपचारः प्रलोभनं तेन उपचितः जनितः विश्वासो यस्य तथोक्तं मुक्तशस्त्रं त्यक्तशस्त्रम् अशस्त्रमित्यर्थः। विस्रब्धं विश्वस्तम् व्यापादितं निहतम्।

(७५) महेति। प्रचण्डस्य अत्युग्रस्य कोपपावकस्य कोपाग्नेः प्रसरेण आविर्भावेन परिचीयमानः सङ्गच्छमानः शोकावेगः यस्य तथोक्तः क्रोधशोकाभ्यां सममेव अभिभूयमान इत्यर्थः।

अमर्षविधुतशिरोविशीर्य्यमाणशिखामणिशकलाङ्गारितम् इव (७७) रोषाग्निम् उद्वमन् अनवरतस्फुरितेन पिबन् इव सर्व-तेजस्विनाम् आयूंषि रोषनिर्भुग्नेन दशनच्छदेन (७८) लोहितायमानलोचनालोकविक्षेपैः दिग्दाहान् इव दर्शयन् रोषानलेन अपि (७९) असह्यसहजशौर्य्योष्मदहनदह्यमानेन इव वितन्यमानस्वेदसलिलशीकरासारदुर्दिनः (८०) स्वाव-यवैः अपि अदृष्टपूर्व्वप्रकोपभीतैः इव कम्पमानैः उपेतः हर इव कृतभैरवाकारः हरिरिव (८१) प्रकटितनरसिंहरूपः

---

(७६) अमर्षेति । अमर्षात् क्रोधात् विधुतस्य कम्पितस्य शिरसः विशीर्य्यमाणं भ्रंसमानं शिखामणिसकलं चूड़ारत्नखण्डं तेन अङ्गारितः जाताङ्गारः तमिव ज्वलदङ्गारमिव इति भावः ।

(७७) रोषाग्निं क्रोधानलम् उद्वमन् उद्गिरन् । अनवरतस्फुरितेन अविरत-स्पन्दितेन रोषनिर्भुग्नेन क्रोधदष्टेन इत्यर्थः क्रोधवक्रीकृतेन वा दशनच्छदेन ओष्ठेन ।

(७८) लोहितायमानेति । लोहितायमानयोः रक्ततामापद्यमानयोः लोच-नयोः नयनयोः आलोकविक्षेपैः प्रभाविसरणैः । दर्शयन् प्रकटयन् ।

(७९) असह्येति । असह्यस्य सहजस्य स्वाभाविकस्य शौर्य्यस्य वीर्य्यस्य उष्मा एव दहनः अग्निः तेन दह्यमानः प्रज्वाल्यमानः तेन इव । वितन्यमानेति वित-न्यमानः विस्तीर्य्यमाणः स्वेदसलिलानां घर्मजलानां शीकरासारः विन्दुधारा-सम्पात एव दुर्दिनं वर्षणं येन तथाभूतः ।

(८०) स्वावयवैः निजाङ्गैः अदृष्टपूर्व्वात् पूर्वमदृष्टात् प्रकोपात् भीतानि इव तैः इव उपेतः युक्तः । कृतेति । कृतः भैरवः भीषणः आकारः अन्यत्र कृतः धृतः भैरवस्य स्वमूर्त्तिभेदस्य आकारः येन तथाभूतः ।

(८१) प्रकटितेति । प्रकटितं नरसिंहस्य प्रशस्तो नरः नरसिंहः तस्य तथा-चोक्तम् । स्युः उत्तरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचका इति यद्वा नरः सिंह इव इति उपमितसमासः तस्य नृसिंहा-कारमूर्त्तिभेदस्य रूपं येन तथोक्तः ।

(८२) सूर्य्यकान्तशैल इव अपरतेजःप्रसरदर्शनप्रज्वलितः चयदिवस इव (८३) उदितद्वादशदिनकरदुर्निरीक्ष्यमूर्त्तिः महोत्पातमारुत इव सकलभूभृत्कम्पकारी विन्ध्य इव (८४) विवर्द्धमानविग्रहोत्सेधः महाशीविष इव दुर्नरेन्द्राभिभवरोषितः पारीक्षित इव (८५) सर्वभोगिदहनोद्यतः (८६) वृकोदर इव रिपुरुधिरपानतृषितः सुरगज इव प्रतिपक्षवारणप्रधावितः पूर्वागम इव (८७) पौरुषस्य उन्माद इव मदस्य

---

(८२) सूर्य्यकान्तशैल इव सुर्य्यकान्तमणिपर्वत इव। अपरेति अपरस्य विपक्षस्य इति भावः सूर्य्यस्य इव तेजसां प्रसरस्य विकासस्य दर्शनेन प्रज्वलितः प्रदीप्तः। चयदिवस इव कल्पान्तदिनमिव।

(८३) उदितानां द्वादशानां दिनकराणां सूर्य्याणामिव दुर्निरीक्ष्या निरीक्षितुमशक्या मूर्त्तिः यस्य तथाभूतः। सकलेति सकलानां भूभृतां राज्ञां पर्वतानाञ्च कम्पकारी कम्पहेतुः भयात् सञ्चालनाच्चेति भावः।

(८४) विवर्द्धमानेति। विवर्द्धमानः विवृद्धिं गच्छंश्च क्रोधेन उन्नमनेन च विग्रहस्य संग्रामस्य देहस्य च उत्सेधः उच्छ्रायः यस्य तथाभूतः। महाशीविष इव महान् भुजङ्ग इव। दुर्नरेन्द्रेति दुर्नरेन्द्रस्य दुर्विनीतस्य राज्ञः गौड़ाधिपतेः इत्यर्थः दुष्टस्य विषवैद्यस्य च अभिभवेन आत्मवधरूपेण गारुड़ादिमन्त्रप्रयोगरूपेण च रोषितः कोपितः पारीक्षित इव परीक्षितस्य अपत्यं पुमान् पारीक्षितः जनमेजयः स इव।

(८५) सर्वेति। सर्वेषां भोगिनां सुखभोगरतानां राज्ञामित्यर्थः सर्पाणाञ्च दहने भस्मीकरणे शस्त्रानलेन सर्पमेधयज्ञेन च उद्यतः प्रवृत्तः। पुरा पितरि परीक्षिते तक्षकेण दष्टे मृते क्रुद्धो जनमेजयः सर्पकुलजिघांसया सर्पमेधयज्ञमन्वतिष्ठत इति वार्त्ता भारतीया अत्र अनुसन्धेया।

(८६) वृकोदर इव भीमसेन इव रिपोः शत्रोः गौड़ाधिपस्य दुःशासनस्य च रुधिरपाने रक्तपाने तृषितः तृष्णान्वितः शत्रुवधार्थी इति यावत्। प्रतिपक्षेति प्रतिपक्षस्य शत्रोः वारणाय प्रतिपक्षगजाय च प्रधावितः चलितः।

आवेग इव (८८) अवलेपस्य तारुण्यावतार इव तेजसः सर्वोद्योग इव दर्पस्य युगागम इव (८९) यौवनोष्मणः राज्याभिषेक इव समररसस्य नीराजनदिवस इव असहिष्णुतायाः परां भीषणताम् अयासीत्

(९०) अवादीच्च गौड़ाधिपम् अपहाय कः तादृशं महापुरुषं तत्क्षण एव (९१) निर्व्याजभुजवीर्य्यनिर्जितसमस्तराजकं मुक्तशस्त्रं कलसयोनिमिव कृष्णवर्त्मप्रसूतिः ईदृशेन (९२) सर्वलोकविगर्हितेन मृत्युना शमयेत् आर्य्यम्?

---

(८७) पौरुषस्य पुरुषकारस्य पराक्रमस्य इत्यर्थः पूर्वागम इव प्रथमोपस्थितिः इव प्रथमः मूर्त्तिबद्धः पराक्रम इव इत्यर्थः मदस्य सौभाग्ययौवनादिजनितावलेपस्य उन्माद इव समुद्धतो मद इव इत्यर्थः।

(८८) अवलेपस्य गर्वस्य आवेग इव मूर्त्तिमान् गर्वप्रसर इव इत्यर्थः। तेजसः प्रतापस्य तारुण्यावतार इव अभिनवोत्पन्नः मूर्त्तिबद्धः प्रताप इव इत्यर्थः दर्पस्य अहङ्कारस्य सर्वोद्योग इव सर्वथा समुद्वृत्तः मूर्त्तिबद्धो दर्प इव।

(८९) यौवनोष्मणः यौवनस्य उष्मा उत्ताप: तस्य युगागम इव नवयुगावतार इव। समररसस्य संग्रामानुरागस्य राज्याभिषेक इव राज्येऽभिषिक्तः संग्रामरस इव मूर्त्तिमान् इत्यर्थः। असहिष्णुताया अक्षमायाः नीराजनदिवस इव शान्तिकर्मविशेषदिनमिव परां महतीं भीषणतां भयङ्करताम्।

(९०) गौड़ाधिपम् अपहाय परित्यज्य विना इत्यर्थः तत्क्षण एव तदानीमेव पूर्वक्षणे एव इत्यर्थः।

(९१) निर्व्याजेति। निर्व्याजेन अकपटेन कूटव्यवहारविमुखेन इति भावः। भुजवीर्य्येण बाहुबलेन निर्जितं समस्तं सकलं राजकं राजन्यवर्गः येन तथाभूतं मुक्तशस्त्रम् अशस्त्रमित्यर्थः युद्धापगमात् पुत्रशोकाच्च इति भावः। कलसयोनिमिव द्रोणाचार्य्यमिव कृष्णवर्त्मप्रसूतिः पापमार्गप्रवर्त्तक इत्यर्थः द्रुपदयज्ञे होमकुण्डाग्नेः उत्थितः धृष्टद्युम्न इत्यर्थः।

(९२) सर्वलोकविगर्हितेन विश्वासघातादिति भावः मृत्युना कूटप्रयोगजनितेन इति भावः शमयेत् निर्वापयेत्।

(९३) अनार्य्येन्च तं मुक्त्वा भागीरथीफेनपटलपाण्डुराः केषां मनःसु सरःसु राजहंसा इव (९४) परशुरामपराक्रमस्मृतिकृतो न कुर्य्युः आर्य्यशौर्य्यगुणाः पक्षपातम्? कथमिव (९५) अत्युग्रस्य अस्य आर्य्यजीवितहरणे निदाघरवेरिव (९६) कमलाकरसलिलशोषणेऽनपेक्षितप्रीतयः प्रसृताः कराः? कां नु गतिं गमिष्यति कां वा योनिं प्रवेक्ष्यति कस्मिन् वा नरके (९७) निपतिष्यति? श्वपाकोऽपि क इदम् आचरेत्? नामापि गृह्णतोऽस्य पापकारिणः पापमलेन लिप्यत इव मे जिह्वा। किं वा (९८) अङ्गीकृत्य कार्य्यम् आर्य्यः तेन क्षुद्रेण अनुप्रविश्य विगतघृणेन घुणेन इव (९९) सकलभुवनाह्लादनचतुरः चन्दनस्तम्भः क्षयम् उपनीतः?

---

(९३) अनार्य्यम् अभद्रं नीचमित्यर्थः मुक्त्वा विहाय। भागीरथीति भागीरथ्याः गङ्गायाः फेनानां पटलानि पुञ्जाः तद्वत् पाण्डुराः शुभ्राः।

(९४) परशुरामेति। परशुरामस्य भार्गवस्य यः पराक्रमः तस्य स्मृतिः तं करोतीति तथोक्तस्य। पक्षपातम् अनुरागम्।

(९५) अत्युग्रस्य अतिदारुणस्य। आर्य्यस्येति। आर्य्यस्य जीवितं तस्य हरणं तस्मिन्। निदाघरवेरिव ग्रीष्मसूर्य्यस्येव।

(९६) कमलाकरसलिलशोषणे सरोवरजलशोषणे। अनपेक्षितेति न अपेक्षिता नानुरुद्धा प्रीतिर्यैः तथाभूताः कराः हस्ताः कथमिव केन प्रकारेण इव प्रसृताः प्रवृत्ताः।

(९७) निपतिष्यति स इति शेषः। श्वपाकः चाण्डालः।

(९८) अङ्गीकृत्य आश्रित्य किं वा कार्य्यं कस्य कार्य्यस्य अनुरोधेन इति भावः। अनुप्रविश्य अभ्यन्तरं प्रविश्य विश्वास्य इति भावः विगतघृणेन निर्दयेन घुणेन इव घुणाख्यकीटविशेषेण इव।

(९९) सकलेति। सकलानां भुवनानाम् आह्लादने प्रीणने चतुरः प्रवणः चन्दनस्तम्भः चन्दनतरुनिर्मितं गृहावलम्बनभूतं दारु इत्यर्थः क्षयं नीतः नाशं गमितः।

(१००) नूनं न अनेन मूढ़ेन मधुरसास्वादलुब्धेन मधु इव आत्म-जीवितम् आकर्षता भावी दृष्टः शिलीमुखसम्पातोपद्रवः। (१) निजगृहदूषणं जालमार्गप्रदीपकेन कज्जलमिव अति-मलिनं केवलम् अयशः सञ्चितं गौड़ाधमेन। न तु (२) आशु इव अस्तम् उपगतवत्यपि त्रिभुवनचूड़ामणौ सवितरि (३) वेधसा आदिष्टः सत्पथशत्रोः अन्धकारस्य निग्रहाय ग्रहषण्ड-विहारैकहरिणाधिपः शशी? (४) विनयविधायिनि भग्ने-ऽपि चाङ्कुशे विद्यत एव व्यालवारणस्य विनयाय सकल-

---

(१००) नूनं निश्चितम् उत्प्रेक्षे वा भावी भविष्यन् आत्मोपरि प्रपतिष्यन् इत्यर्थः। शिलीमुखेति शिलीमुखानां शराणां भ्रमराणाञ्च सम्पातः सम्पतनमेव उपद्रवः अत्याचारः।

(१) निजगृहदूषणं स्वगृहक्षयहेतु इत्यर्थः जालमार्गप्रदीपकेन कूटवर्त्म-प्रवर्त्तकेन गवाक्षमार्गस्थितेन दीपेन इत्यर्थश्च।

(२) आशु शीघ्रम् अस्तम् अस्ताचलं नाशञ्च उपगतवति प्राप्तवति त्रिभुवन-चूड़ामणौ त्रिलोकीशिरोरत्ने सवितरि सूर्य्ये।

(३) वेधसा विधात्रा सत्पथशत्रोः सन् पन्थाः मार्गः सदाचारश्च तस्य शत्रोः अन्धकारस्य तिमिरनिग्रहाय विध्वंसनाय ग्रहषण्डेषु मङ्गलादिग्रहवृन्देषु मध्ये विहाराय विचरणाय एक एव हरिणः मृगः लाञ्छनम् इति भावः तस्य अधिपः तदारूढ इति यावत् शशी चन्द्रः न तु आदिष्टः? अपितु आदिष्ट एव इत्यर्थः। अत्र अप्रस्तुतात् रवेः अस्तगमनोत्तरं चन्द्रस्य तिमिरध्वंसनात् प्रस्तुतं राज्यवर्द्धन-ध्वंसनोत्तरं तत्सोदरेण हर्षेण गौड़ाधिपसंहरणरूपं वस्तु गम्यते इति समात् मम प्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसा तदुक्तं दर्पणे। क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशे-षतः। कार्य्यान्निमित्तं कार्य्यञ्च हेतोरथ समात् समम्। अप्रस्तुतात् प्रस्तुतं चेद् गम्यते पञ्चधा ततः। अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति। ग्रहषण्डेति विशेषणेन शशिनः स्वल्पमात्रसाधनस्यापि ग्रहगणमध्ये वैशिष्ट्योक्तिः हर्षस्य स्वल्पसाधनस्यापि अरिजयसामर्थ्यं सूचयति।

(४) विनयविधायिनि दण्डविधानसाधने। व्यालवारणस्य दुष्टगजस्य विनयाय

सत्तमातङ्गकुम्भस्थलस्थिरशिरोभागभिदुरः खरतरः केसरि-नखरः । (५) तादृशाः कुवैकटिका इव तेजस्विरत्नविनाशकाः कस्य न वध्याः । क्व इदानीं यास्यति दुर्बुद्धिः ? ।

(६) इति एतत् अभिदधत एव अस्य पितुरपि मित्रं सेनापतिः समग्रविग्रहप्राग्रहरो (७) हरितालशैलावदात-देहः परिणतप्रगुणसालप्रकाण्डप्रकाशः प्रांशुः अतिशौर्योष्मणा इव परिपाकम् आगतो गतभूयिष्ठे वयसि वर्त्तमानो (८) बहुशरशयनसुप्तोत्थितोऽपि हसन्निव शान्तनवम् अति-

---

दण्डनाय । सकलेति सकलानां मत्तानां मातङ्गानां हस्तिनां कुम्भस्थलमिव स्थिरः कठिनः दुर्भेद्य इति भावः यः शिरोभागः तस्य भिदुरः विदारणः खरतरः अति-तीक्ष्णः केसरिनखरः सिंहनखः । अत्रापि पूर्ववदस्तुतप्रशंसा ।

(५) कुवैकटिका इव कुत्सिता वैकटिकाः प्रकृतिवैकल्यकारिणः कुत्सिताः स्वर्णकारा इव इति केचित् । तेजस्विरत्नविनाशनाः तेजस्विनां रत्नानाम् उत्कृष्ट-वस्तूनां जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिह कथ्यते इति शेषः विनाशनाः विध्वंसकारिण इत्यर्थः ।

(६) अभिदधतः कथयतः । सेनापतिः सिंहनादनामा समररसं संग्रामोत्साहम् आनयन् वर्द्धयन् विज्ञापितवान् इति सम्बन्धः । तं विशिनष्टि । समग्रेति सम-ग्राणां सकलानां विग्रहाणां युद्धानां तथाविधेषु युद्धे वा प्राग्रहरः अग्रसरः ।

(७) हरीति । हरितालस्य शैलः पर्वतः तद्वत् अवदातः गौरः देहो यस्य तथाभूतः । परिणतेति परिणतः प्रवृद्धः प्रगुणः शोभनः सालप्रकाण्डः सालवृक्ष-स्कन्धः इव प्रकाशते इति तथोक्तः । प्रांशुः उन्नतः अतिशौर्योष्मणेव अतिशौर्येण य उष्मा उष्णत्वं तेन इव । परिपाकं परिणतिम् आगतः प्राप्तः । गतभूयिष्ठे अतीताधिकांशे वयसि वार्द्धके ।

(८) बह्विति । बहवः शराः तैः शस्त्रप्रहितैः इति भावः शयनं प्रहारार्त्ततया पतनमिति भावः तेन सुप्तः मोहं गत इति यावत् उत्थितः तत्तत्प्रहारवेदनाम् अपनीय पुनर्युद्धार्थमुद्गतश्च इत्यर्थः । अन्यत्र बहवः शरा एव शयनं शय्या तत्र

दीर्घेण आयुषा (९) दुरभिभवशरीरतया जरयापि भीतभीतया इव प्रकटितप्रकम्पया परामृष्टः कथमपि (१०) सारमयेषु शिरोरुहेषु शशिकरनिकरसितसरलशिरोरुहसटालां सैंहीमिव (११) निष्कपटपराक्रमरसरचितां संक्रान्तो जीवन्नेव जातिम् (१२) अपरस्वामिमुखदर्शनमहापातकपरिजिहीर्षया इव भ्रूयुगलेन (१३) वलितशिथिलप्रलम्बचर्मणा स्थगितदृष्टिः (१४) धवलस्थूलगुञ्जापिच्छप्रच्छादित-

---

पुनः निद्रितः प्रबुद्ध्य। शान्तनवं भीष्मं हसन्निव परिहासास्पदं कुर्वन्निव भीष्मस्तु शरशयने स्थित एव निधनं गतः अयन्तु तस्मात् उत्थितः पुनः संग्रामाय अवातरत् इति हासकारणमिति भावः।

(९) दुरभिभवशरीरतया दुर्जयदेहतया जरयापि वार्द्धकेनापि भीतभीतया अतिभीतयेत्यर्थः। अतएव प्रकटितः आविष्कृतः प्रकम्पः वेपथुः यया तथोक्तया परामृष्टः स्पृष्टः।

(१०) सारमयेषु दृढ़ेषु इति भावः। शिरोरुहेषु केशेषु। शशीति शशिनः चन्द्रस्य करनिकराः किरणचयाः तद्वत् सिता धवला सरला अकुटिला शिरोरुहसटा शिरोजटा विद्यतेऽस्या इति तथोक्तां सैंहीमिव सिंहस्य इयं सैंही ताम् इव सिंहसम्बन्धिनीमिवेत्यर्थः।

(११) निष्कपटेति। निष्कपटः कापट्यरहितः यः पराक्रमः तस्य रसेन रागेण रचिता निर्मिता तां जातिं तादृशसिंहत्वमित्यर्थः जीवन्नेव अमृत एव इत्यर्थः संक्रान्तः अधिगतः।

(१२) अपरेति। अपरः अन्यः प्रभाकरवर्द्धनवंशादिति भावः स्वामी प्रभुः तस्य मुखदर्शनं मुखावलोकनमेव महत् पातकं पापं तस्य परिजिहीर्षयेव परिहारेच्छया इव।

(१३) वलितेति वलितं वलियुक्तम् आकुञ्चितमिति भावः शिथिलं श्लथीभवत् प्रलम्बं लम्बमानं चर्म यस्य तथाभूतेन। स्थगितदृष्टिः आवृतनेत्रः।

(१४) धवलेति। धवला शुभ्रा स्थूला या गुञ्जा उत्तरोष्ठोपरि रोमराजिः

कपोलभागभास्वरेण वमन् इव विक्रमकालम् अकालेऽपि (१५) विकाशिकाशकाननविशदं शरदारम्भं भीमेन मुखेन मृतमपि हृदयस्थितं स्वामिनम् इव सितचामरेण वीजयन् (१६) नाभिलम्बेन कूर्चकलापेन परिणामेऽपि धौतासि-धाराजलपानतृषितैः इव विवृतवदनैः बृहद्भिः व्रणविदरैः विषमितविशालवक्षाः (१७) निशितशस्त्रटङ्ककोटिकुट्टितबहु-बृहद्व्रणाक्षरपङ्क्तिनिरन्तरतया च (१८) सकलसमरविजय-पर्वगणनाम् इव कुर्वन् पूर्वपर्वत इव पादचारी (१९) विविधवीररसवृत्तान्तरामणीयकेन महाभारतमपि लघयन्

गौंप इति भाषया प्रसिद्धा इति भावः सैव पिच्छं वर्हं तेन प्रच्छादितः आवृतः यः कपोलभागः गण्डदेशः तेन भास्वरेण प्रदीप्तेन। वमन्निव उद्गिरन्निव विक्रमकालं पराक्रमसमयम् अकालेऽपि विक्रमस्येति शेषः।

(१५) विकाशीति विकाशिना विकस्वरेण काशकाननेन काशवनेन विशदं धवलं शरदारम्भं शरत्कालागमम्। भीमेन भीषणेन। सितचामरेण श्वेत-चामरेण।

(१६) नाभिलम्बेन नाभिदेशपर्यन्तलम्बिना कूर्चकलापेन श्मश्रुनिचयेन। परिणामेऽपि वार्धकेऽपि धौता चालिता असिधारा एव जलं तस्य पानाय तृषिताः पिपासाकुलाः तैरिव विवृतवदनैः व्याप्तमुखैः व्रणविदरैः शस्त्रप्रोषित-शस्त्रक्षतस्थानैः विषमितम् उन्नतानतं वक्षः यस्य तथाभूतः।

(१७) निशितेति निशितानि तीक्ष्णानि शस्त्राण्येव टङ्काः पाषाणदारणास्त्र-विशेषाः तेषां कोटिभिः अग्रैः कुट्टितानि दलितानि बहूनि बृहन्ति व्रणानि एव क्षतानि एव अक्षरपङ्क्तयः वर्णावलयः ताभिर्निरन्तरतया व्याप्ताङ्गतया इत्यर्थः।

(१८) सकलेति। सकलानां समराणां संग्रामाणां विजया एव पर्वाणि उत्सवाः तेषां गणनामिव संख्यानमिव। पूर्वपर्वत इव उदयगिरिः इव पादचारी चरणसञ्चरणशीलः। तदानीमेव उदितत्वादिति भावः।

(१९) विविधेति विविधानां वीररसानाम् उत्साहस्थायिभावानां रस-

इव (२०) प्रतिपक्षक्षपणातिनिर्बन्धेन परशुराममपि शिक्षयन् इव (२१) अव्भ्रमणेन अनादरश्रीसमाकर्षणविभ्रमेण मन्दरमपि मन्दयन् इव (२२) वाहिनीनायकमर्य्यादानुवर्त्तनेन अम्भोधिमपि अभिभवन् इव (२३) स्थैर्य्यकार्कश्योन्नतिभिः अचलानपि ह्रेपयन् इव (२४) सहजप्रचण्डतेजःप्रसरपरिस्फुरणेन सवितारमपि तृणीकुर्वन्निव (२५) ईश्वरभारोद्वहनघृष्टपृष्ठतया हरवृषभमपि हसन्निव अरणिः अमर्षाग्नेः

विशेषाणां विविधा वीराः भीष्मद्रोणादयः तेषां रसस्य युद्धानुरागस्य च वृत्तान्तेन विवरणेन रामणीयकं रमणीयत्वं तेन हेतुना लघयन्निव लघूकुर्वन्निव।

(२०) प्रतिपक्षेति प्रतिपक्षाणां शत्रूणां क्षपणस्य संहारस्य अतिनिर्बन्धेन अत्याग्रहेण। परशुरामं भार्गवम्।

(२१) अव्भ्रमणेनेति अव्भ्रमणं समुद्रयात्रा इत्यर्थः जले परिवर्त्तनञ्च तेन। अनादरेति अनादरेण अवहेलेन यत् श्रीसमाकर्षणं शत्रुभ्यः समुद्राच्च इति भावः। तत्र विभ्रमः विलसितं यस्य तेन। मन्दरं मन्दरगिरिं समुद्रमन्थनदण्डभूतमिति भावः। मन्दयन् लघयन्।

(२२) वाहिनीति वाहिनीनां सेनानां नदीनाञ्च नायकमर्य्यादा पतिसम्मानना तस्या अनुवर्त्तनेन अनुगमनेन अम्भोधिं सागरमपि अभिभवन्निव जयन्निव नदीनां परिमिततया सेनानान्तु अपरिमितत्वेति भावः।

(२३) स्थैर्य्येति स्थैर्य्यं संग्रामादचलत्वमित्यर्थः कार्कश्यं काठिन्यं अङ्गस्येति भावः उन्नतिरुच्छ्रायः ताभिः अचलानपि पर्वतानपि ह्रेपयन्निव लज्जयन्निव स्थैर्य्यकार्कश्ययोः सन्तुल्ये केवलाचलत्वकीर्त्तनमेव लज्जाहेतुरिति भावः।

(२४) सहजेति। सहजस्य स्वाभाविकस्य प्रचण्डस्य उग्रस्य तेजसां प्रसरस्य परिस्फुरणेन उद्योतेन तृणीकुर्वन्निव तुच्छीकुर्वन्निव सवितुः तेजसां प्रसरस्य दैनिकत्वम् अस्यतु रात्रिन्दिवोभयकालिकत्वमिति तृणीकरणे हेतुरिति भावः।

(२५) ईश्वरेति ईश्वरस्य हरस्य स्वामिनश्च भारोद्वहनेन घृष्टं दलितं पृष्ठं यस्य तथाभूतः तस्य भावः तत्ता तया हरवृषभं शङ्करवृषं हसन्निव हरवृषभस्य

ऐश्वर्य्यं शौर्य्यस्य मदो मदस्य (२६) विसर्पो दर्पस्य हृदयं हठस्य जीवितं जिगीषुतायाः उच्छ्वसितम् उत्साहस्य अङ्कुशो दुर्मदानां नागदमनो दुष्टभोगिनां विरामो (२७) वरमनुष्यतायाः कुलगुरुः वीरगोष्ठीनां तुला शौर्य्यशालिनां सीमान्तदृश्वा शस्त्रग्रामस्य निर्वोढ़ा प्रौढ़वादानां (२८) संस्तम्भयिता भग्नानां पारगः प्रतिज्ञायाः मर्म्मज्ञो महाविग्रहाणाम् आघोषणापटहः समरार्थिनां सन्निधौ इव समुपविष्टः सिंहनादनामा स्वरेण एव दुन्दुभिघोषगम्भीरेण (२९) सुभटानां समररसम् आनयन् विज्ञापितवान्।

(३०) देव! न क्वचित् कृताश्रयया मलिनया मलिनतराः कोकिलया काका इव कापुरुषा हतलक्ष्म्या विप्रलब्ध-

---

भारोद्वहनेन पृष्ठस्य घृष्टत्वम् अस्य तु स्वामिभारोद्वहनेन न तथेति हासहेतुरिति भावः अमर्षाग्निः क्रोधानलस्य अरणिः मन्थनदारु।

(२६) विसर्पः प्रसरः। हठस्य साहसस्य। उच्छ्वसितं जीवितम्। अङ्कुशः दमनकारकास्त्रविशेषः। नागदमनः गरुड़ः गजमर्दनश्च दुष्टभोगिनां दुष्टानां राज्ञां सर्पाणाञ्च।

(२७) वरमनुष्यतायाः श्रेष्ठमानुषत्वस्य विरामः परा काष्ठेत्यर्थः। तुला उपमा। सीमान्तदृश्वा पारदर्शी। निर्वोढ़ा निर्वाहकः समुचितप्रतिकारक इत्यर्थः प्रौढ़वादानां तेजस्विवचनानां शत्रुप्रयुक्तानामिति भावः।

(२८) संस्तम्भयिता आश्वासयिता भग्नानां शत्रुभयात् पलायितानाम्। पारगः पारगामी प्रतिज्ञायाः दृढ़प्रतिज्ञ इति भावः। मर्मज्ञः सारवित् महाविग्रहाणां महतां संग्रामाणाम्। आघोषणापटहः उत्साहवर्द्धक इति भावः। तादृशः पटहः समरोत्साहमुत्तेजयतीति भावः।

(२९) सुभटानां सुयोद्धृणां समररसं संग्रामोत्साहम् आनयन् जनयन्।

(३०) न क्वचिदिति न क्वचित् कृताश्रयया चापल्यात् कुत्रापि चिरस्थितिम्

मानम् आत्मानं न चेतयन्ते। (३१) श्रियो हि दोषान्धतादयः कामला विकाराः। (३२) छत्रच्छायान्तरितरवयो विस्मरन्ति अन्यं तेजस्विनं जड़धियः। किं वा करोतु वराकः येन अतिभीरुतया नित्यपराङ्मुखेन न तु दृष्टानि एव (३३) सर्वातिशायिशौर्य्यातिशयश्वयथुकपिलकपोलपुलकपल्लवितकोपानलानि कुपितानां तेजस्विनां मुखानि। नासौ तपस्वी जानाति एवं यथा (३४) अभिचारा इव विप्रकृताः सद्यः सकलकुलप्रलयम् उपहरन्ति मनस्विनः। जलेऽपि ज्वलन्ति ताड़िताः तेजस्विनः। (३५) सकलवीरगोष्ठीवाह्यस्य

अकुर्वता इत्यर्थः। कापुरुषाः नीचपुरुषाः। विप्रलभ्यमानं प्रवञ्च्यमानम्। चेतयन्ते अवबुध्यन्ते चेतिरत्र चौरादिकः।

(३१) श्रियः लक्ष्म्याः दोषान्धतादयः दोषायां रात्रौ अन्धतादयः दृष्टिहीनत्वादयः कामलाः कमलसम्बन्धिनः कमलात् आगता वा विकाराः कमलसङ्गात् कमलस्य यथा दोषायां रात्रौ अन्धतादयः सङ्कोचादयः विकारा जायन्ते तथा लक्ष्म्या अपि दोषान्धतादयः दोषा एव अन्धतादयः सत्पुरुषासत्पुरुषयोर्विचाराक्षमत्वादय इति भावः।

(३२) छत्रेति छत्रस्य आतपत्रस्य छायया अन्तरितः व्यवहितः रविर्यैः तथोक्ताः जड़धियः मूर्खाः तेजस्विनम् अन्यं पुरुषं विस्मरन्ति न पश्यन्तीति भावः वराकः तपस्वी दुर्बलप्रकृतिः इति यावत्। येन वराकेण। न तु दृष्टानि द्रष्टुं पारितानि।

(३३) सर्वेति। सर्वातिशायिना सर्वपरिभाविना शौर्य्यातिशयेन देवस्य राज्यवर्द्धनस्य इति भावः श्वयथुः वर्द्धनं येषां तथाविधाः कपिलाः आरक्ताः कपोलाः तेषां तेषु वा पुलकेन रोमहर्षेण पल्लवितः विस्तृतः प्रकटितो वा कोपानलः येषु तानि तेजस्विनां महातेजसाम् अस्मत्प्रभूणामिति भावः।

(३४) अभिचारा इव आथर्वणिका मारणादयो विधय इव विप्रकृताः उपद्रुताः विप्रैः कृताश्च सद्यः अचिरादेव इत्यर्थः सकलकुलप्रलयं सर्ववंशविनाशम् उपायनीकुर्वन्ति जनयन्तीति यावत्। मनस्विनः प्रशस्तमनसः महावीरा इत्यर्थः।

तस्यैव इदम् उचितम् अनुत्तारनिरयनिपातनिपुणं कर्म। (३६) मनस्विनां हि प्रधनप्रधानधने धनुषि ध्रियमाणे सति च कमलाकलहंसीकेलिकुवलयकानने कृपाणे कृपणोपायाः पयोधिमथनप्रभृतयोऽपि श्रीसमुत्थानस्य किं पुनः ईदृशाः ? येषां च (३७) धात्रा धरित्रीं त्रातुं नियुक्ताः स्वयम् असमर्था इव (३८) कुलिशकर्कशभुजपरिघप्रहरणहेतोः उद्गिरन्ति गिरयोऽपि लोहानि ते कथमिव बाहुशालिनो मनसापि विमलयशोबान्धवा ध्यायेयुः अकार्य्यम् ? (३९)

---

(३५) सकलेति। सकलानां वीराणां गोष्ठी समाजः तस्याः वाह्यः वहिष्कृत इत्यर्थः तस्य वीरसमाजेषु अगण्यस्य इति भावः तस्य गौड़ाधिपस्य उचितं सदृशम्। अनुत्तारेति नास्ति उत्तारः उद्धारः यस्मात् तादृशे निरये नरके निपातः निपतनं तत्र तस्य वा निपुणं हितमित्यर्थः इदं विश्वस्तहननम्।

(३६) मनस्विनां वीराणाम्। प्रधनेति प्रधनस्य संग्रामस्य प्रधानं श्रेष्ठं धनं साधनमिति भावः तस्मिन्। धनुषि कार्मुके ध्रियमाणे विद्यमाने कमला लक्ष्मीरेव कलहंसी तस्याः केलिः क्रीड़ा यत्र तादृशं कुवलयकाननं नीलोत्पलवनं तस्मिन् तथाभूते इत्यर्थः कृपाणे तलवारे सति च विद्यमाने च श्रीसमुत्थानस्य लक्ष्मीसमाहरणस्य पयोधिमथनप्रभृतयोऽपि सागरविलोड़नादयः किं पुनः ? दीनोपाया इति किं वक्तव्यमित्यर्थः।

(३७) धात्रा ब्रह्मणा धरित्रीं पृथिवीं त्रातुं रक्षितुम्। असमर्था इव अक्षमा इव असमर्था एव इति पाठान्तरम्।

(३८) कुलिशेति। कुलिशवत् कर्कशः कठिनः भुजः बाहुः परिघप्रहरणं मुद्गरास्त्रमिव तस्य हेतोः लोहानि तदाख्यधातुविशेषान् उद्गिरन्ति प्रसूयन्ते इति यावत् ते गिरय इत्यर्थः कथमिव कथञ्चिदित्यर्थः बाहुशालिनः प्रशस्तबाहव इत्यर्थः। यौद्धोत्पत्त्येति भावः मनसापि अकार्य्यं दुष्कार्य्यं ध्यायेयुः चिन्तयेयुः ? नैव इत्यर्थः येषां यथा कथञ्चित् बाहुबलमस्ति ते अचेतना अपि न एतादृशं अहितमाचरन्तीति भावः।

सर्वग्रहाभिभवभास्वराणां हि सुभटकराणाम् अग्रतो दिग्-ग्रहणे पङ्गवः पतङ्गकराः। (४०) महामहिषशृङ्गतरङ्गभङ्ग-भङ्गुरभीषणान्तराला लोकप्रवादमात्रेण दक्षिणाशा परमार्थतो भटभ्रुकुटिः अधिवासो यमस्य। चित्रञ्च यदुन्मुक्त-सिंहनादानां सहसा (४१) साहसरसरोमाञ्चकण्टकनिकरेण सह न निर्य्यान्ति सटाः शूराणां रणेषु। इयमेव च (४२) चतुःसागरसम्भूतस्य भूतिसम्भारस्य भाजनं प्रतिपक्ष-दाहि दारुणं वड़वामुखं वा महापुरुषहृदयं वा। (४३)

---

(३८) सर्वेति। सर्वस्य वस्तुनः ग्रहाभिभवः बलाद् ग्रहणमेव अभिभवः वस्तुस्वामिनामिति भावः सर्वे ग्रहाः चन्द्रादयश्च तेषामभिभवः तेजसा न्यक्कारश्च तेन भास्वराणां दीप्यमानानां सुभटकराणां वीरबाहूनाम् अग्रतः पुरतः पतङ्ग-कराः सूर्य्यकिरणाः अग्निकीटविशेषस्य कराः हस्ताश्च दिग्ग्रहणे पूर्वपश्चिमायाः दिशोः ग्रहणे ज्ञाने पङ्गवः अचलाः दिग्बोधाक्षमा इत्यर्थः यदा महावीराः अस्त्राणां वृष्टिभिः गगनमाच्छादयन्ति तदा सूर्य्यः सर्वा दिशः समा एव इति मत्वा कां दिशमाश्रयेदिति चिन्ताकुलाः सूर्य्यरश्मयो भवन्तीति भावः।

(४०) महेति। महामहिषस्य यमवाहनस्य इति भावः शृङ्गयोः विषाणयोः तरङ्गभङ्गवत् भङ्गुरं भङ्गिमत् कुटिलं वा भीषणम् अन्तरालं मध्यं यस्याः सा अन्यत्र शृङ्गयोः विषाणयोः इव तरङ्ग इत्यादिसमानमिति बोध्यम्। दक्षिणाशा दक्षिणा दिक्। परमार्थतः वस्तुतः भटस्य भ्रुकुटिः भ्रूभङ्गिरित्यर्थः। अधिवासः वासभूमिः। चित्रञ्च आश्चर्य्यञ्च। उन्मुक्तसिंहनादानां सिंहनादं कुर्वतामित्यर्थः।

(४१) साहसेति। साहसरसेन साहसवेगेन ये रोमाञ्चा एव कण्टकानि तेषां निकरः समूहः तेन। सटाः केसराः सिंहानामिव इति भावः।

(४२) चतुःसागरेति। चतुर्णां सागराणां समाहारः चतुःसागरं तस्मात् तत्र वा सम्भूतस्य समुत्पन्नस्य भूतिसम्भारस्य रत्नादिसम्पत्समूहस्य भस्मनिचयस्य च भूतिः भस्मनि सम्पदीत्यमरः भाजनं स्थानं प्रतिपक्षाणां विरोधिनां शत्रूणां जलानाञ्च दाहि दाहकं दारुणं तीव्रम्। वड़वामुखम् अग्न्यामुखम्। महापुरुषहृदयं महानुभावचित्तम्।

तेजस्विनः सकलान् अनवाप्य पयोराशिसहजस्य कुतो निवृत्तिः ऊष्मणः। (४४) वृथावितत विपुलफणाभारो भुजङ्गानां भर्त्ता बिभर्त्ति यो भोगेन मृत्पिण्डमेव केवलम्। (४५) अप्रतिहतशासनाक्रान्त्युपभोगसुखरसन्तु रसाया (४६) दिक्कुञ्जरकरभारभास्वरप्रकोष्ठा वीरबाहव एव जानन्ति। (४७) रविरिव उन्मुखपद्माकरगृहीतपादपल्लवः सुखेन अखण्डिततेजा दिवसान् नयति शूरः। (४८) कातरस्य तु शशिन इव हरिण-

---

(४३) तेजस्विनः पयोराशिसहजस्य पयोराशौ समुद्रे सहजः स्वत उत्पन्नः तस्य समुद्रसहजस्य च तेजस्विनः वड़वानलस्य वीरपुरुषस्य च ऊष्मणः तेजसः प्रतापस्य च सकलान् शत्रूनिति शेषः अनवाप्य अनिर्जित्य इति यावत् कुतो निवृत्तिः ? नैव कथमपि निवृत्तिर्भवेदित्यर्थः।

(४४) वृथेति। वृथा विफलं यथा तथा विततः विस्तृतः विपुलः महान् फणाभारः येन तथाभूतः भुजङ्गानां नागानां भर्त्ता प्रभुः शेषाहिः इत्यर्थः। यः भुजङ्गाधिपतिः भोगेन देहेन फणमण्डलेन वा भोगः सुखे स्यादिभृतावहेश्च फणकाययोरित्यमरः। केवलं मृत्पिण्डं मृत्तिकाराशिं बिभर्त्ति धत्ते। केवलं मृत्पिण्डवहनार्थमेतादृक् प्रयासो न तस्य उचित इति भावः।

(४५) अप्रतिहतेति। रसायाः भुवः अप्रतिहतेन प्रतिघातवर्जितेन शासनेन या आक्रान्तिः आक्रमणं तया य उपभोगः सम्भोगः तेन यः सुखरसः सुखास्वादः तम्।

(४६) दिक्कुञ्जरेति। दिक्कुञ्जरस्य दिग्गजस्य करभारः शुण्डाभोगः तद्वत् भास्वरः दीप्यमानः प्रकोष्ठः अरत्निमणिबन्धयोः अभ्यन्तरभागः प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरत्निमणिबन्धयोरिति शेषः येषां तथाभूता वीराणां सुभटानां बाहव एव जानन्ति अनुभवन्तीत्यर्थः।

(४७) रविरिति। शूरः वीरपुरुषः रविः इव सूर्य्य इव अखण्डितः अप्रतिहतं तेजः प्रतापः ज्योतिः यस्य तथाभूतः अतएव उन्मुखया तत्प्रवणया सानुरागयेति भावः पद्मया लक्ष्म्या करेण हस्तेन गृहीतः सेवितः पादपल्लवः चरणकिसलयः अन्यत्र उन्मुखैः ऊर्द्धमुखैः पद्माकरैः कमलसमूहैः पद्मसरोभिः वा गृहीताः पादपल्लवाः किरणसञ्चयाः यस्य तथाभूतः। दिवसान् नयति अतिवाहयति।

हृदयस्य पाण्डुरपृष्ठस्य कुतो हिरात्रमपि निश्चला लक्ष्मीः? (४९) अपरिमितयशःप्रकरवर्षी विकासी वीररसः। (५०) पुरःप्रवृत्तप्रतापप्रहृताः पन्थानः पौरुषस्य। (५१) शब्दविद्रुतद्विषन्ति भवन्ति द्वाराणि दर्पस्य। (५२) शस्त्रालोकप्रकाशिताः शून्या दिशः शौर्य्यस्य। (५३) रिपुरुधिरशीकरासारेण भूरिव श्रीरपि अनुरज्यते। (५४) बहुनरपतिमुकुट-

---

(४८) कातरस्य दीनस्य कापुरुषस्य इति भावः शशिन इव चन्द्रस्य इव हरिणहृदयस्य हरिणस्य इव पशोरिव इत्यर्थः हृदयं मनः यस्य तथाविधस्य दुर्बलान्तःकरणस्य इति यावत् अन्यत्र हरिणः मृगः हृदये उत्सङ्गे यस्य तथाभूतस्य मृगलाञ्छनस्येत्यर्थः। पाण्डुरपृष्ठस्य पाण्डुरं धवलं पृष्ठम् उपरिभागः यस्य तथाभूतस्य बहिर्निर्मलावभासस्य किन्तु अन्तर्मलिनस्य इति भावः अन्यत्र शुभ्रोपरिभागस्य लक्ष्मीः श्रीः शोभा च हिरात्रमपि निश्चला स्थायिनीत्यर्थः कुतः? नैव इत्यर्थः यथा शशिनः केवलं पौर्णमास्यामेव एकस्यां रात्रौ शोभातिशयः न तु अन्यस्यां तिथौ तथा कातरस्य चणिका श्रीरिति भावः।

(४९) अपरिमितेति अपरिमितानां परिमातुमशक्यानां यशसां प्रकरं सञ्चयं वर्षतीति तथोक्तः अतएव विकासी विकासशीलः।

(५०) पुर इति पौरुषस्य पुरुषकारस्य विक्रमस्येत्यर्थः पन्थानः मार्गाः पुरः प्रवृत्तेन अग्रतश्चलितेन प्रतापेन प्रहृताः चुण्णाः परिष्कृता इति यावत् अविहता इति भावः।

(५१) शब्देति दर्पस्य शौर्य्याभिमानस्य द्वाराणि शब्देन शौर्य्याभिमानिनः ध्वनिना इत्यर्थः विद्रुताः पलायिता द्विषन्तः येभ्यः तथाभूतानि।

(५२) शस्त्रेति शस्त्राणाम् आलोकेन उद्योतेन प्रकाशिताः उद्भासिताः दिशः शून्याः जनरहिता इत्यर्थः पलायितप्रतिपक्षत्वादिति भावः।

(५३) रिपुरिति रिपूणां शत्रूणां रुधिराणि तेषां शीकरासारः विन्दुधारासम्पातः तेन। भूरिव रणभूमिरिवेत्यर्थः। श्रीरपि लक्ष्मीरपि अनुरज्यते अनुरक्ता भवति हस्तगता भवतीति भावः।

(५४) बहुति। बहूनां राज्ञां चरणपतितानामिति भावः। मुकुटेषु

मणिशिलाशाणकोणकषणेन चरणनखराजिः इव राजतापि उज्ज्वलीभवति। (५५) अनवरतशस्त्राभ्यासेन करतलानि इव रिपुमुखानि श्यामीभवन्ति। (५६) विविधव्रणबद्धपट्टकशतैः शरीरमिव यशोऽपि धवलीभवति। (५७) कवचिषु रिपूरःकवाटेषु पात्यमानाः पावकशिखामिव श्रियमपि वमन्ति निष्ठुरा निस्त्रिंशप्रहाराः। (५८) यत्राहितहतस्वजनो मनस्विजनो द्विषद्योषिदुरस्ताड़नेन कथयति हृदयदुःखम् परुषासिलतानिपातपवनेन उच्छ्वसिति (५९) निरुच्छ्वसित-

---

किरीटेषु या मणिशिलाः रत्नानि इत्यर्थः। ताः शाणाः शाणशिला इव तेषां कोणैः अस्त्रिभिः कषणं घर्षणं तेन। चरणनखराजिरिव पादनखश्रेणिरिव राजतापि राजत्वमपि साम्राज्यमिति भावः उज्ज्वलीभवति उज्ज्वलतामापद्यते इत्यर्थः।

(५५) अनवरतेति। अनवरतेन सततेन शस्त्राणामभ्यासेन सञ्चालनेन करतलानि इव हस्ततलभागा इव रिपूणां शत्रूणां मुखानि श्यामीभवन्ति सञ्जातकिणानि मलिनानि च भवन्ति इत्यर्थः।

(५६) विविधेति। विविधेषु बहुप्रकारेषु व्रणेषु संग्रामव्यापारेण शस्त्रक्षतेषु इत्यर्थः बद्धानि यानि पट्टकशतानि व्रणापनयनार्थं सभेषजपटीसमूहाः तैः।

(५७) कवचिषु वर्मावृतेषु इति यावत्। रिपूणाम् उरःकवाटेषु वक्षःस्थलरूपद्वारावरणकाष्ठफलकेषु पात्यमानाः क्षिप्यमाणाः पावकशिखामिव अग्निस्फुलिङ्गम् इव इत्यर्थः वमन्ति उद्गिरन्ति सानुरागां कुर्वन्ति च। निष्ठुराः निर्दयाः प्रगाढा इत्यर्थः निस्त्रिंशप्रहाराः असिप्रहाराः।

(५८) यत्रेति। अहितहतस्वजनः अहितेन शत्रुणा हतः स्वजनः बन्धुजनः यस्य तथाभूतः सन् मनस्विजनः वीरपुरुषः। द्विषतः अहितस्य तस्येति भावः योषितां नारीणाम् उरस्ताड़नेन वक्षःस्थलाघातेन भर्तृनिधनशोकजनितेन इति भावः हृदयदुःखं मनोदुःखं बन्धुजननिधनजनितमिति भावः कथयति प्रकाशयति, परुषाणां निष्ठुराणाम् असिलतानां निपातः सञ्चालनं तेन यः पवनः वायुः तेन। उच्छ्वसिति प्राणिति।

शत्रुशरीराश्रुधारापातेन रोदिति। (६०) विपक्षवनिताचक्षुषा ददाति जलं स श्रेयान् नेतरः। (६१) न च स्वप्नदृष्टनष्टेषु इव क्षणिकेषु शरीरेषु निबध्नन्ति बन्धुबुद्धिं प्रबुद्धाः। (६२) स्थायिनि यशसि शरीरधीः वीराणाम्। (६३) अनवरतप्रज्वलिततेजःप्रसरभास्वरस्वभावञ्च मणिप्रदीपमिव कलुषः कज्जलमलो न स्पृशति एव तेजस्विनं शोकः। (६४) स त्वं सत्त्ववताम् अग्रणीः प्राग्रहरः प्राज्ञानां प्रथमः समर्थानां प्रष्ठोऽभिजातानाम् अग्रेसरः तेजस्विनाम् आदिः असहिष्णूनाम्। (६५) एताश्च सततसन्निहितधूमायमान-

---

(५९) निरुच्छ्वसितेति। निरुच्छ्वसितानि उच्छ्वासरहितानि निहतानीति भावः शत्रूणां शरीराणि तेषाम् अश्रुधारापातेन।

(६०) विपक्षेति। विपक्षाणां शत्रूणां वनिताः कान्ताः तासां चक्षुषा नेत्रेण अञ्जलिभूतेन इति भावः जलं ददाति अहितैर्निहताय स्वजनाय इति भावः।

(६१) स्वप्नेति। स्वप्नेषु निद्रासु दृष्टानि अवलोकितानि नष्टानि समनन्तरम् एव अदर्शनं गतानि इत्यर्थः तेषु इव क्षणिकेषु क्षणस्थायिषु निबध्नन्ति स्थापयन्ति। प्रबुद्धाः प्रकृष्टज्ञानिनः जागरिताश्च।

(६२) स्थायिनि चिरमिति शेषः शरीरधीः शरीरबुद्धिः वीरा यशःशरीरमेव रचितुं यतन्ते न पाञ्चभौतिकं क्षणिकमिति भावः।

(६३) अनवरतेति। अनवरतं सन्ततं प्रज्वलितेन तेजसा ज्योतिषा प्रतापानाच्च प्रसरेण प्रकाशेन भास्वरः दीप्यमानः स्वभावः प्रकृतिः यस्य तथाभूतं तेजस्विनं प्रतापवन्तं सूर्यञ्च। मणिप्रदीपमिव रत्नदीपमिव। कलुषः कृष्णवर्णः।

(६४) सत्त्ववतां महाप्राणशालिनाम् अग्रणीः अग्रगण्यः, प्राज्ञानां प्रकृष्टबुद्धिशालिनां प्राग्रहरः अग्रगण्यः प्रथम आद्यः समर्थानां शक्तिमताम्। प्रष्ठः श्रेष्ठः अभिजातानां महाकुलीनानाम्। आदिः प्रथमः मुख्य इत्यर्थः। असहिष्णूनाम् अहितविक्रमासहनशीलानामिति यावत्।

(६५) एताश्चेति। एताः स्वायत्ताः स्वस्य आत्मनस्तव इति भावः आयत्ताः अधीनाः सुभटानां सुयोद्धॄणाम् उरांसि वक्षःस्थलानि एव कवाटभित्तयः कवाट-

कोपाग्नयः सुलभासिधारातोयतृप्तयो विकटबाहुवनच्छायोपगूढ़ा धीरताया निवासशिशिरभूमयः स्वायत्ताः सुभटानाम् उरःकवाटभित्तयः। (६६) यतः किं गौड़ाधिपेन (६७) एकेन तथा कुरु यथा न अन्योऽपि कश्चिदाचरति एवं भूयः। (६८) सर्वोर्वीश्रद्धाकामुकानाम् अलीकविजिगीषूणां सञ्चारय चामराणि अन्तःपुरपुरन्ध्रिनिश्वसितैः। (६९) उच्छिन्धि रुधिरगन्धान्धगृध्रमण्डलच्छादनैः छत्रच्छायाव्यसनानि।

कुड्यानि। सततेति सततसन्निहिताः धूमायमानाः धूममुद्वमन्त इत्यर्थः असम्यग्ज्वलिता इति भावः कोपाग्नयः क्रोधानलाः यासु तथोक्ताः। सुलभेति। सुलभा असिधारातोयेन शत्रुप्रेषितनिस्त्रिंशधाराजलेन तृप्तिः यासां तथाविधाः शत्रूणाम् असिप्रहारान् आकाङ्क्षन्त्य इति भावः। विकटेति विकटानि विशालानि बाहव एव वनानि तेषां छायाभिः अनातपभागैः इत्यर्थः वीर्य्यैरिति भावः। उपगूढ़ाः आलिङ्गिताः सङ्गता इत्यर्थः। धीरताया धैर्य्यशालितायाः निवासस्य शिशिरभूमयः शीतलप्रदेशाः।

(६६) यत इत्यत्र अत इति पाठो युक्त इत्यवधेयम्।

(६७) एकेन केवलेन एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरः। अन्योऽपि गौड़ाधिपात् अपरोऽपि एवम् अधर्ममिति भावः। भूयः पुनः।

(६८) सर्वेति। सर्वा सकला उर्वी पृथ्वी तस्याः श्रद्धा अनुरागविशेषः तां कामयितुं शीलमेषामिति तथोक्तानां साम्राज्यार्थिनामिति भावः अलीकजिगीषूणां वृथा जिगीषुम्मन्यानामिति यावत् निहतानामिति भावः। अन्तःपुरपुरन्ध्रिनिःश्वसितैः अवरोधकामिनीनां हठहृतानामिति भावः निःश्वसितैः दीर्घैरिति भावः भर्तृनिधनशोकादिति भावः। चामराणि चमरीवालव्यजनानि सञ्चारय सञ्चालय निजान्तःपुरेषु इति शेषः।

(६९) उच्छिन्धि उत्सादय नाशय इत्यर्थः। रुधिरेति रुधिराणां शोणितानां गन्धेन अन्धानि दिग्विदिग्ज्ञानरहितानि इति यावत् गृध्राणां लक्षखानि सङ्घाः तेषां छाद्यते एभिरिति छादनाः पक्षाः तैः छत्राणाम् आतपत्राणां छायाः तासु व्यसनम् आसक्तिम् अवस्थानानुरागमिति भावः। प्रागुक्तानाम् अलीकजिगीषूणाम्

(७०) अपाकुरु कटुष्णशोणितोदकखेदैः कुलक्ष्मीकुलटाकटाक्षचक्षूरागरोगान् । (७१) उपशमय निशितशरशिरावेधैः अकार्य्यशौर्य्यश्वयथून् । (७२) उन्मूलय लोहनिगड़ापीड़मालामलमहौषधैः पादपीठदोहददुर्ललितपादपटुमान्द्यानि । (७३) क्षपय तीक्ष्णाज्ञाक्षरक्षारपातैः जयशब्दश्रवणकर्ण-

---

इति भावः । छत्रच्छायासु सततमासीनाः ते रणभूमौ पतिता गृध्रपक्षच्छायाः सेवन्तामिति भावः ।

(७०) अपाकुरु उपशमय कटुष्णानि ईषदुष्णानि अहिताङ्गेभ्यः सद्योनिर्गलितानीति भावः शोणितानि रुधिराणि एव अहितानामिति भावः उदकानि उष्णानीति भावः तैः खेदाः आसेकाः तैः । कु कुत्सिता चपलेति भावः लक्ष्मीरेव कुलटा दुश्चारिणी नारी तस्याः कटाक्षाः पुरुषान्तरं प्रति अपाङ्गप्रेक्षितानि एव चक्षूरागेण दर्शनप्रीतिं जनयता अनुरागेण रोगाः व्याधयः तान् । यथा कुलटा नारी पुरुषान्तररूपदर्शनेन जातचक्षूरागा तं प्रति कटाक्षान् निक्षिपति तथा तत्तत्पुरुषनिधनेन लक्ष्मीम् अचपलां कुर्विति भावः । चक्षुःपीड़ायाम् उष्णोदकेन खेदः क्रियते इति प्रसिद्धिः ।

(७१) उपशमयेति । उपशमय शान्तिं नय । निशितेन शरेण शिराणां शत्रुसम्बन्धिनीनामिति भावः वेधाः व्यधनानि तैः । अकार्य्याः अकर्त्तव्याः शौर्य्याणि एव श्वयथवः शोथरोगविशेषाः तान् श्वयथुरोगे शिरावेधनात् रक्तादिक्लेदानां निःसारणं क्रियते इति प्रसिद्धिः ।

(७२) उन्मूलय अपाकुरु शान्तिं नय इत्यर्थः । लोहनिगड़ाः लौहशृङ्खलान्येव आपीड़मालाः अलङ्कारमालाः ता एव अमलानि निर्दोषाणि दृष्ट यावत् महौषधानि उत्कृष्टभेषजानि तैः । पादपीठेषु दोहदानि न्यासार्थमभिलाषाः तैः दुर्ललिता दुरभ्यस्ता दुर्विनीता वा ये पादाश्चरणानि विद्विषामिति भावः तेषां पटूनि विवृद्धानि मान्द्यानि आलस्यानि इत्यर्थः रोगविशेषाश्च तानि । अहितानां पादपीठोचितानि पदानि लोहशृङ्खलैः संवेष्ट्य कारासञ्चाराणि कुर्विति भावः ।

(७३) क्षपय अपनय । तीक्ष्णेति तीक्ष्णानि दारुणानि आज्ञाक्षराणि आदेशवचनानि एव क्षाराः लवणविशेषाः तेषां पाताः अर्पणानि तैः जयशब्दानां श्रवणानि एव कर्णकण्डूः कर्णरोगविशेषाः ताः । निर्जितान् शत्रून् प्रति तथाज्ञा-

कण्डूः। (७४) अपनय चरणनखमरीचिचन्दनचर्च्चाललाटलेपैः अनमितस्तिमितमस्तकस्तम्भविकारान्। उद्धर (७५) करदानसन्देशसन्दंशैः द्रविणदर्पोष्मायमाणदुःशीललीलाशल्यानि। (७६) भिन्धि मणिपादपीठदीधितिप्रदीपिकाभिः शुष्कसुभटाटोपभ्रुकुटिबन्धान्धकारान्। (७७) जय चरणलङ्घनलाघवगलितशिरोगौरवारोग्यैः मिथ्याभिमान-

---

चराणि प्रयुज्यन्तां यथा तेषां स्वानुजीविगणप्रोच्यमानजयशब्दश्रवणाभ्यासो विरमतीति भावः।

(७४) अपनयेति। अपनय खण्डय चरणानां नखाः तेषां मरीचयः मयूखा एव चन्दनचर्च्चा चन्दनानुलेपाः ताभिः ललाटलेपाः भालतटनिहितप्रलेपा इत्यर्थः तैः। अनमितानाम् अप्रणिपातितानामिति यावत् स्तिमितानां निश्चलानां मस्तकानां शत्रुशिरसामिति भावः। स्तम्भविकाराः अनत्या स्तम्भितभावेन अवस्थानरूपा इति यावत् तान्। यथा शत्रवः चरणतलेषु प्रणिपतन्ति तथा कुर्विति भावः शिरःपीड़ायां ललाटचन्दनप्रलेपः औषधम् इति यावत्।

(७५) उद्धरेति। उद्धर उत्पाटय। करेति करस्य राजग्राह्यांशस्य दानं तस्य सन्देशाः वाचिकानि त्वया एवमस्माभ्यं करो देय इत्येवमादेशवचनानि इति यावत् एव सन्दंशाः यन्त्रविशेषाः साड़ाशीति प्रसिद्धाः तैः। द्रविणदर्पेण धनाहङ्कारेण उष्मायमाना उष्मवदवभासमाना या दुःशीलानां दुर्विनीतानाम् अहितानामिति यावत् लीला विचेष्टितानि एव शल्यानि कीलाः तानि। निहताशेषान् विद्विषतः करदानाज्ञाप्रेषणेन विगतदर्पान् कुर्विति भावः।

(७६) भिन्धि नाशय। मणीति मणिः मणिमयमित्यर्थः यत्पादपीठं स्वं चरणविन्यासासनं तस्य दीधितयः मयूखा एव दीपिकाः ताभिः। शुष्काः रसवर्जिता इत्यर्थः संग्रामपात्राभावात् अभ्यासरक्षणार्थं समये समये रचिता इति भावः सुभटानां सुयोद्धृणाम् आटोपेन क्रोधावेगेन इत्यर्थः भ्रुकुटिबन्धा भ्रूभङ्गा एव अन्धकाराः तान्। अहितानां सर्व्वेषामेव निपातनेन स्वसैनिकवीरान् क्रोधवर्जितान् नाममात्रेण सुभटान् कुर्विति भावः।

(७७) जय अपनय। चरणयोः लङ्घनं प्रणिपतनम् एव लाघवं लघुत्वं तेन गलितानि शिरोगौरवाणि मूर्द्धगुरुत्वानि एव आरोग्याणि अरोगाय हितानि

महासन्निपातान्। (७८) स्लदय सततसेवाञ्जलिमुकुलितकर-सम्पुटोष्मभिः इष्वसनगुणकिणकार्कश्यानि। येन एव ते गतः पिता पितामहः प्रपितामहो वा तमेव (७९) मा हासीः त्रिभुवनस्पृहणीयं पन्थानम्। अपहाय कुपुरुषोचितां शुचं प्रतिपद्यस्व कुलक्रमागतां केसरी इव कुरङ्गीं राजलक्ष्मीम्। देव! देवभूयं गते नरेन्द्रे (८०) दुष्टगौड़भुजङ्ग-जग्धजीविते च राज्यवर्द्धने वृत्तेऽस्मिन् महाप्रलये धरणी-धारणाय अधुना त्वं शेषः। (८१) समाश्वासय अशरणाः प्रजाः। (८२) क्ष्मापतीनां शिरस्सु शरत्सविता इव ललाट-

---

आरोग्याणि औषधानि इत्यर्थः तैः मिथ्याभिमानाः वृथा गर्वा अहितानामिति भावः एव सन्निपाताः असाध्यरोगविशेषाः तान्। शत्रवः चरणनिपतिता निर-भिमानाः क्रियन्तामिति भावः।

(७८) स्लदय शिथिलय। सततेति। सततं सेवायां यः अञ्जलिः करयोः योग इत्यर्थः द्वौ युतौ अञ्जलिः पुमानित्यमरः। तत्र मुकुलितस्य मुकुलतां गतस्य संहतस्य इत्यर्थः करसम्पुटस्य युक्तकरद्वयस्य इत्यर्थः उष्मभिः सन्तापैः। इषवः शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन इति इष्वसनं धनुः तस्य गुणः मौर्वी तेन तदाकर्ष-णेन इति यावत् ये किणाः कलङ्कचिह्नानि तेषां कार्कश्यानि काठिन्यानि शत्रूणाम् इति शेषः तानि। उष्मस्वेदेन किणकार्कश्यमपनीयते इति प्रसिद्धिः। शत्रून् धनुर्ज्यास्फालनत्याजनेन सेवकान् कुर्विति भावः।

(७९) मा हासीः मा त्याक्षीः पन्थानं मार्गं वीरोचितमिति भावः। अपहाय परित्यज्य। प्रतिपद्यस्व गृहाण। केसरीव सिंह इव कुरङ्गीं मृगीम्। देवभूयं देवत्वम्। नरेन्द्रे राजनि प्रभाकरवर्द्धने विषवैद्ये च।

(८०) दुष्टेति। दुष्टः दुर्वृत्तः विषाज्ञस्य गौड़ः गौड़ाधिप एव भुजङ्गः आशी-विषः तेन दग्धं कवलितं जीवितं यस्य तथाभूते। वृत्ते उपस्थिते। महाप्रलये महासङ्कटे। धरणीधारणाय पृथ्वीभारवहनाय। शेषः अवशिष्टः अनन्तनागश्च।

(८१) समाश्वासय सान्त्वय अशरणाः निराश्रयाः।

ल्लपान् प्रयच्छ पादन्यासान्। (८३) अहितानाम् अभिनवसेवादीचादुःखसन्तप्तश्वासधूममण्डलैः नखम्पचैः प्रचलितचूड़ामणिचक्रवालबालातपैश्च आयाहि कल्माषपादताम्। अपिच हते पितरि एकाकी तपस्वी मृगैः सह (८४) संवर्द्धितः सहजब्राह्मण्यमार्दवसुकुमारमनाः कृतनिश्चयः (८५) चण्डचापवनाटनिटाङ्कारनादनिर्मदीकृतदिग्गजं (८६) गुञ्जज्ज्याजालजनितजगज्ज्वरं समग्रम् उद्यतम् एकविंशतिकृत्वः कृत्तवंशम् उत्खातवान् राजन्यकं परशुरामः किं पुनः (८७) नैसर्गिककायकार्कश्यकुलिशाय-

---

(८२) स्वापतीनां राज्ञां विद्विषामिति भावः शरत्सविता इव शरदः सूर्य्य इव। ललाटन्तपान् ललाटतापिनः पादन्यासान् चरणरूपन्यासवस्तूनि प्रयच्छ निधेहि।

(८३) अहितानां शत्रूणाम् अभिनवा अपूर्वा याः सेवाः चरणसंवाहनानि एव दीचा अवश्यकर्त्तव्यव्रतविशेषाः तासु यत् दुःखं क्लेशः तेन सन्तप्तानि उष्णानि श्वासधूमानां मण्डलानि समूहाः तैः। नखम्पचैः नखान् पचन्ति तपन्तीति नखम्पचाः तैः। प्रचलितानां प्रलुण्ठितानां चूड़ामणीनां शिरोरत्नानां पादपतितानाम् अहितानामिति भावः चक्रवालानि मण्डलानि तेषां बालातपाः नवोदितसूर्य्यकिरणावभासाः तैश्च कल्माषपादतां चित्रचरणत्वं तदाख्यराजर्षिप्रवरत्वञ्च। पितरि जमदग्नौ हते व्यापादिते कार्त्तवीर्य्येण इति शेषः।

(८४) संवर्द्धितः पालितः। सहजेति सहजेन स्वाभाविकेन ब्राह्मण्यस्य ब्रह्मतेजसः मार्दवेन मृदुलेन सुकुमारम् अतिकोमलं मनो यस्य तथाभूतः सौम्यप्रकृतिरिति यावत् कृतनिश्चयः पितृशत्रून् निहन्मि एवेति कृतप्रतिज्ञः।

(८५) चण्डेति। चण्डानाम् उग्रदर्शनानां चापवनानां धनुःसङ्घानाम् अटनयः शिञ्जित्यः तासां टाङ्कारनादेन टङ्कारध्वनिना निर्मदीकृता मदशून्यीकृताः दिग्गजाः ऐरावतादयः येन तथाभूतं दिग्गजमदशोषणधनुष्टङ्कारमिति यावत्।

(८६) गुञ्जदिति। गुञ्जद्भिः नदद्भिः ज्याजालैः धनुर्मौर्वीनिचयैः जनितः उत्पादितः जगतां ज्वरो येन तथोक्तं समग्रं सकलम् उद्यतं संग्रामप्रवृत्तमित्यर्थः। कृत्तवंशं कृत्तः छिन्नः वंशः कुलं यस्मिन् तद् तथा तथा उत्खातवान् उन्मूलितवान्।

मानमानसो मानिनां मूर्द्धन्यो देवः ? तदद्य एव कृतप्रतिज्ञो गृहाण (८८) गौड़ाधमजीवितध्वस्तये जीवितसङ्कलनाकुलकालाकाण्डदण्डयात्राचिह्नध्वजं धनुः। नहि अयम् (८९) अरातिरक्तचन्दनचर्च्चाशिशिरोपचारमन्तरेण शाम्यति परिभवानलपच्यमानदेहस्य देवस्य दुःखदाहज्वरः सुदारुणः। (९०) निकारसन्तापशान्त्युपायपरिचये हि हिड़िम्बाचुम्बनास्वादितमिव रिपुरुधिरामृतम् अमन्दरोपायम् अपायि पवनात्मजेन। (९१) जामदग्न्येन च शाम्यन्मन्युशिखि-

---

(८७) नैसर्गिकेति। नैसर्गिकेण स्वाभाविकेन कायकार्कश्येन देहःकाठिन्येन कुलिशायमानं कुलिशं वज्रं तद्वदाचरत् अतिकठिनमिति भावः मानसं यस्य तथाभूतः। मानिनां मानवतां मानधनानामिति यावत् मूर्द्धन्यः शिरःस्थित इत्यर्थः मुख्य इति यावत्।

(८८) गौड़ेति। गौड़ाधमस्य गौड़राजापसदस्य जीवितध्वस्तये जीवनध्वंसनाय। जीवितेति जीवितानां प्राणानां प्राणिनामिति शेषः सङ्कलनाय संग्रहणाय आकुलः व्याप्टतः यः कालः अन्तकः यम इत्यर्थः तस्य अकाण्डे सहसा दण्डयात्रा युद्धप्रयाणं तस्य चिह्नं ध्वजं ध्वजभूतमित्यर्थः धनुः कार्मुकं गृहाण प्रतिपद्यस्व।

(८९) अरातीति अरातीनां विद्विषां रक्तानि एव चन्दनानि तेषां चर्चा प्रलेप एव शिशिरोपचारः शैत्यक्रिया तम् अन्तरेण विना। परिभवेति परिभवः भ्रातृवधरूप एव अनलः तेन पच्यमानः क्वथ्यमानः देहो यस्य तथाभूतस्य। सुदारुणः अतितीव्रः।

(९०) निकारेण परिभवेण निकारस्य वा सन्तापः तस्य शान्तिः उपशमः तस्य उपायः अन्य इति भावः तस्य परिचये अपगमे हिड़िम्बा नाम राक्षसी स्वप्रेयसीति भावः तस्याश्चुम्बनस्य आस्वादः जातोऽस्येति आस्वादित तदिव रिपोः शत्रोः गौड़ाधिपस्य दुःशासनस्य च रुधिरम् अमृतमिव अमन्दरोपायं मन्दराद्रिः अमृतोद्धरणे उपाय आसीत् तद्रहितम् अपायि पीतं पवनात्मजेन भीमेन।

(९१) जामदग्न्येन परशुरामेण। शाम्यदिति शाम्यन् उपशमं गच्छन् शत्रुनिधनेनेति भावः यः मन्युः क्रोध एव शिखी अग्निः तस्य शिखा ज्वाला तस्याः

शिखासंज्वरसुखायमानस्पर्शशीतलेषु क्षत्रियक्षतजह्रदेषु अस्नायि। इत्युक्ता व्यरंसीत्।

देवस्तु हर्षस्तं प्रत्यवादीत् करणीयमेव इदम् अभिहितं (८२) मान्येन। इतरथा हि मे गृहीतभुवि भोगिनाथेऽपि दायादवृष्टिः ईर्ष्यालोः भुजस्य। (८३) उपरि गच्छति इति निग्रहाय ग्रहगणेऽपि भ्रूलता चलितुम्। अनमत्सु शैलेषु अपि कचग्रहम् अभिलषति दातुं करः। (८४) तेजोदुर्विदग्धान् अर्ककरान् अपि चामराणि ग्राहयितुमीहते हृदयम्। (८५) राजशब्दरुषा मृगराजानामपि शिरांसि वाञ्छति पादः पादपीठीकर्त्तुम्। (८६) स्वच्छन्दलोकपालस्वेच्छागृहीतानाम्

संज्वराः सन्तापाः तेषु सुखायमानाः जनितसुखानुभवाः स्पर्शशीतलाश्च तेषु। क्षत्रियाणां राजन्यानां क्षतजानि रुधिराणि एव ह्रदाः स्रोतांसि तेषु अस्नायि स्नातम्।

(८२) इतरथा हि अन्यथैव मान्येन आर्येण करणीयोपदेशाकीर्त्तनेऽपि इति भावः गृहीतभुवि भूभारग्राहिणि इत्यर्थः भोगिनाथे शेषाहौ नरनाथे च दायादवृष्टिः दायं पैतृकं धनम् आदत्ते इति दायादः पैतृकधनांशहर इत्यर्थः तस्मिन्निव दृष्टिः विरुद्धदर्शनमिति यावत् ईर्ष्यालोः ईर्ष्या परश्रीद्वेषः अस्ति अस्येति तथोक्तस्य।

(८३) उपरीति। उपरि ऊर्द्ध्वदेशे अन्तरीक्षे इत्यर्थः गच्छति चरति ग्रहगणे ज्योतिर्गणेऽपि निग्रहाय कथं मे उपरि गच्छतीति दण्डनाय भ्रूलता चलितुम् इच्छति अभिलषति। शैलेषु पर्वतेषु अनमत्सु नतिमकुर्वत्सु इत्यर्थः करः हस्तः ममेति शेषः कचग्रहं केशाकर्षणं दातुं कर्त्तुमिति यावत्।

(८४) तेज इति। तेजोभिः ज्योतिर्भिः दुर्विदग्धान् दुःशीलानिति यावत् अर्ककरान् सूर्यकिरणान् ईहते चेष्टते।

(८५) राजशब्दरुषा राजेति शब्दः तत्र या रुट् तया मदन्योऽपि राजेति क्रोधेन इत्यर्थः मृगराजानां सिंहानाम्। पादपीठीकर्त्तुम् अपादपीठानि पादपीठानि कर्त्तुं पादपीठीकर्त्तुम्।

आक्षेपादेशाय दिशाम् अपि स्फुरति अधरः किं पुनः ईदृशे दुर्जाते जाते जातामर्षनिर्भरे च मनसि नास्त्येव अवकाशः शोकक्रियाकरणस्य। अपिच (९७) हृदयविषमशल्ये मुसल्ये जीवति जाल्मे जगद्विगर्हिते गौड़ाधिपाधमचण्डाले जिह्रेमि शुष्काधरपुटः पोटेव प्रतिकारशून्यं शुचा सूत्कर्तुम्। (९८) अक्षतरिपुबलाबलाविलोललोचनोदकदुर्दिनस्य मे कुतः करयुगलस्य जलाञ्जलिदानम्। (९९) अदृष्टगौड़ाधमचिताधूममण्डलस्य वा चक्षुषः स्वल्पमपि अश्रुसलिलम्। श्रूयतां मे प्रतिज्ञा शपामि आर्य्यस्यैव पादपांशुस्पर्शेन यदि परिगणितैः एव वासरैः (१००) सकलचापचापलदुर्ललितनर-

---

(९६) स्वच्छन्देति। स्वच्छन्दैः स्वाधीनैः लोकपालैः इन्द्रादिभिः स्वेच्छया स्वाभिलाषेण गृहीतास्तासां दिशां नरीणामिति भावः आक्षेपादेशाय हरणाज्ञायै अपि अधरः स्फुरति स्पन्दते। ईदृशे एवंविधे दुर्जाते दुर्घटने भ्रातृवधपरिभवे इति भावः जाते वृत्ते जातामर्षनिर्भरे अमर्षवेगापूरिते इत्यर्थः शोकक्रियाकरणस्य शोकोचिताचरणस्य अवकाशः अवसरः।

(९७) हृदयविषमशल्ये अन्तरिन्द्रियव्यथायाम् अतिदारुणशल्यास्त्रभूते मुसल्ये मुसलेन वध्यः तस्मिन् जाल्मे पापिष्ठे गौड़ाधिपाधमचाण्डाले जीवति सति जिह्रेमि लज्जे पोटेव क्लीव इव पुंलक्षणयुता स्त्रीव वा शुचा शोकेन सूत्कर्तुं सूत्कारम् अस्पष्टशब्दविशेषं कर्त्तुमित्यर्थः।

(९८) अक्षतेति न क्षतं रिपुबलाबलानां शत्रुसैनिकाङ्गनानां विलोलेभ्यः चञ्चलेभ्यः लोचनेभ्यः नयनेभ्यः उदकदुर्दिनं वाष्पवर्षणं येन तथाभूतस्य मे मम करयुगलस्य भुजद्वयस्य कर्त्तरि षष्ठी जलाञ्जलिदानं तर्पणार्थम् उदकाञ्जलिदानं भावे इति भावः कुतः? न कुतोऽपि जलादित्यर्थः रिपुनारीणां हतभर्त्तृकाणां नयनसलिलैरेव अञ्जलिं पूरयन् भ्रातरं तर्पयिष्यामि इति भावः।

(९९) अदृष्टेति। न दृष्टं गौड़ाधमस्य चिताधूममण्डलं येन तथाभूतस्य चक्षुषः मे इति शेषः स्वल्पमपि किञ्चिदपीत्यर्थः अश्रुसलिलं वाष्पवारि विगलतीति शेषः नैवेत्यर्थः शपामि शपथं करोमि पादपांशुस्पर्शेन तत्स्पर्शनं कृत्वेत्यर्थः। परिगणितैः स्वल्पैरित्यर्थः।

पतिचरणरणरणायमाननिगड़ां निर्गौड़ां न करोमि मेदिनीं ततः तनूनपाति पीतसर्पिषि पतङ्ग इव पातकी पातयामि आत्मानम्। इत्युक्त्वा च (१) महासन्धिविग्रहाधिकृतम् अवन्तिम् अन्तिकस्थम् आदिदेश लिख्यताम् आ रविरथ-चक्रचीत्कारचकितचारणमिथुनमुक्तसानोः उदयाचलात् (२) आ त्रिकूटकटककुट्टाकटङ्कलिखितकाकुत्स्थलङ्कालुण्ठन-व्यतिकरात् सुवेलात् (३) आ वारुणीमदस्खलितवरुणवर-नारीनूपुररवमुखरकुहरकुक्षेः अस्तगिरेः (४) आ गुह्यक-

---

(१००) सकलेति। सकलानां चापचापलेन धनुश्चाञ्चल्येन धनुर्धरा वय-मित्यभिमानेनेति भावः दुर्ललितानां दुर्विनीतानां नरपतीनां चरणेषु रणरणाय-मानाः रणरणस्वनं कुर्वन्तः निगड़ाः लौहशृङ्खलानि यस्यां तथाभूतां निर्गौड़ां गौडाधिपवर्जिताम्। ततस्तर्हि तनूनपाति अग्नौ पीतसर्पिषि खादितहव्ये घृत-प्रक्षेपेण अतिज्वलतीति भावः।

(१) महासन्धिविग्रहाधिकृतं महान्तं सन्धौ विग्रहे च अधिकरोतीति तथोक्तम् अवन्तिं तदाख्यं पुरुषम्। आ इति अभिविधौ। रवीति रवेः सूर्यस्य रथचक्रस्य चीत्कारेण घर्घररवेण चकितैः भीतैः चारणमिथुनैः गन्धर्वयुग्मैः मुक्तः त्यक्तः सानुः प्रस्थदेशः यस्य तथाभूतात् उदयाचलात् पूर्वपर्वतात् आशब्दयोगे पञ्चमी।

(२) त्रिकूटेति त्रिकूटस्य पर्वतविशेषस्य कटका नितम्बभागाः तेषां कुट्टाकेन कुट्टनकारिणा टङ्केन पाषाणदारणास्त्रविशेषेण लिखितः खोदितः काकुत्-स्थस्य रामस्य लङ्कालुण्ठनव्यतिकरः सुवेलशिखरोपरिस्थिता लङ्का नाम रावण-पुरी तस्या लुण्ठनमेव व्यतिकरः घटना यस्य तथाभूतात् सुवेलात् तदाख्यगिरे-र्दक्षिणाशास्थितादिति शेषः।

(३) वारुणीति वारुणी सुरा तस्याः मदेन तत्पानजनितविकारेणेत्यर्थः स्खलिताः विपर्यस्तचरणा इति भावः वरुणस्य पश्चिमदिक्पालस्य वरा उत्तमाः नार्यः तासां नूपुररवेण मुखरः सशब्दः कुहरकुक्षिः गह्वरोदरं यस्य तथाभूतात् अस्तगिरेः अस्ताचलात्।

गेहिनीपरिमलसुगन्धिगन्धपाषाणवासितगुहागृहाच्च गन्धमादनात् सर्वेषां राज्ञां (५) सज्जीक्रियन्तां कराः करदानाय शस्त्रग्रहणाय वा गृह्यन्तां दिशः चामराणि वा नमन्तु शिरांसि धनूंषि वा कर्णपूरीक्रियन्ताम् आज्ञा मौर्व्यो वा शेखरीभवन्तु (६) पादरजांसि शिरस्त्राणि वा घटन्ताम् अञ्जलयः करिघटाबन्धा वा (७) मुच्यन्तां भूमय इषवो वा समालम्ब्यन्तां वेत्रयष्टयः कुन्तयष्टयो वा (८) मुष्टष्टः क्रिय-

---

(४) गुह्यकेति गुह्यकानां देवयोनिविशेषाणां गेहिन्यः नार्यः तासां परिमलेन सङ्गमविमर्दोत्थगन्धेन विमर्दोत्थे परिमल इत्यमरः। तेन सुगन्धयः सौरभवन्तः ये गन्धपाषाणाः शिलाजतुधातव इत्यर्थः तैर्वासितानि गुहा एव गृहाणि यस्य तथाभूतात् गन्धमादनात् उत्तरगिरेः इत्यर्थः सर्वत आ योगे पञ्चमी।

(५) सज्जीक्रियन्तां प्रवर्त्त्यन्तां करा हस्ताः करदानाय राजभागदानाय इति सन्धिप्रस्तावः शस्त्रग्रहणाय युद्धकरणायेति भावः इति विग्रहप्रस्तावः। दिशः गृह्यन्तां राज्यं विहाय पलाय्य आश्रीयन्तां चामराणि वा गृह्यन्तां धार्य्यन्तां मत्सेवार्थमिति भावः सर्वैः राजभिरिति शेषः। शिरांसि राज्ञामिति शेषः नमन्तु मच्चरणयोः प्रणिपतन्तु धनूंषि नमन्तु ज्यारोपणेन आकृष्टानि भवन्तु युद्धाय सज्जितानि भवन्तु इत्यर्थः। आज्ञा मदीयेति शेषः कर्णपूरीक्रियन्तां कर्णभूषणं यथा सततं कर्णेस्थितं शोभते तथा मदीयामाज्ञां सततं कर्णेन्द्रियैः सादरं श्रूयतामिति भावः मौर्व्यः शिञ्जिन्यः कर्णपूरीक्रियन्ताम् आकर्णमाकृष्यन्तां युद्धार्थम् इति भावः।

(६) पादरजांसि मत्पादरजांसि मदीयानीति भावः शेखरीभवन्तु शिरोभूषणानि भवन्तु। शिरस्त्राणि युद्धकाले शिरोरक्षार्थं शिरोबन्धनविशेषाः शेखरीभवन्त्वित्यन्वयः। अञ्जलयः घटन्तां युज्यन्तां करिघटाबन्धा हस्तिव्यूहरचनाः।

(७) मुच्यन्तां त्यज्यन्तां भूमयः राज्यानीति यावत् इषवः शराः। समालम्ब्यन्तां गृह्यन्तां वेत्रयष्टयः वेत्रलताः मद्दण्डहेतु भृत्यभावाश्रयेणेति भावः। कुन्तयष्टयः कुन्ताख्यास्त्राणि।

ताम् आत्मा मच्चरणनखेषु कृपाणदर्पणेषु वा। (९) परागतोऽहम्। पङ्गोः इव मे कुतो निवृत्तिः तावत् यावन्न कृतः सर्वद्वीपान्तरसञ्चारी सकलनरपतिमुकुटमणिशिलालोकमयः पादलेपः। इति कृतनिश्चयश्च (१०) मुक्तास्थानो विसर्ज्जितराजलोकः स्नानारम्भाकाङ्क्षी सभाम् अत्याक्षीत्। उत्थाय च स्वस्थवन्निःशेषम् आह्निकम् अकार्षीत्। अगलच्च दर्पप्रसर इव श्रुतप्रतिज्ञस्य शाम्यदुष्मा दिवसः त्रिभुवनस्य।

ततश्च (११) निजाधिकारापहारभीत इव भगवति अपि क्वापि गते गततेजसि अहिमभासि तामरसवनेषु अपि निगूढ़शिलीमुखालापेषु त्रासादिव सङ्कुचत्सु (१२) विहग-

---

(८) सुदृष्टः सुष्ठु निरीक्षितः मच्चरणनखेषु मयि प्रणिपातः क्रियतामिति भावः। कृपाणा असय एव दर्पणानि तेषु युद्धार्थमिति भावः।

(९) परागतः प्रस्थितः विजयार्थमिति शेषः। पङ्गोरिव पादविकलस्येव। सकलेति सकलानां नरपतीनां मुकुटेषु या मणिशिलाः रत्नानि इत्यर्थः तासाम् आलोकमयः मयूखमय इति यावत् पादलेपः चरणप्रक्षेपः। यावत् सर्वे नरपतयः मच्चरणयोः न प्रणिपतेयुः तावत् न मे अस्मात् व्यापारात् विरतिरिति भावः।

(१०) मुक्तास्थानः त्यक्तराजसभः। स्नानारम्भाकाङ्क्षी स्नानक्रियामभिलषन्। स्वस्थवत् प्रकृतिस्थ इव निःशेषं सकलम् आह्निकं दैनिकं व्यापारमिति शेषः। अगलत् अतिचक्राम दर्पप्रसर इव अहङ्कारावेग इव श्रुतप्रतिज्ञस्य प्रतिज्ञां श्रुतवत इत्यर्थः। शाम्यन् अपगच्छन् उष्मा तेजः यस्य तथाभूतः।

(११) निजेति। निजस्य अधिकारस्य जगत्प्रतपनस्य अपहारात् अपहरणकरणात् भीत इव त्रस्त इव इव गततेजसि निष्प्रभे इत्यर्थः अहिमभासि उष्णकिरणे रवौ। तामरसवनेषु रक्तोत्पलकाननेषु निगूढ़ाः मुकुलीभावेन स्वान्तर्लीनत्वादिति भावः शिलीमुखानाम् भ्रमराणाम् आलापाः गुञ्जनानि इत्यर्थः येषु तथाभूतेषु। त्रासादिव भयादिव सङ्कुचत्सु निमीलत्सु।

गणेषु अपि समुपसंहृतनिजपक्षविक्षेपनिश्चलेषु भिया इव अप्रकटीभवत्सु भुवनव्यापिनीं सन्ध्यां प्रतिज्ञामिव मानयति नतशिरसि घटिताञ्जलिवने जने सकले (१३) स्वपदच्युतिचकितदिक्पालदीयमानाभ्रंलिहलोहप्राकारवलयासु इव वहलतिमिरमालातिरोधीयमानासु दिक्षु प्रदोषास्थाने न अतिचिरं तस्थौ। (१४) नमन्नृपलोकलोलांशुकपवनकम्पितशिखैः दीपिकाचक्रवालैः अपि प्रणम्यमान इव प्राहिणोत् लोकम् प्रतिषिद्धपरिजनप्रवेशश्च शयनगृहं प्राविशत्। उत्तानश्च मुमोच अङ्गानि शयनतले। दीपद्वितीयञ्च तम् अभिसर इव लब्धावसरस्तरसा भ्रातृशोको जग्राह। जीवन्तमिव हृदये निमीलितलोचनो ददर्श अग्रजम्। उपर्य्युपरि (१५) भ्रातृजीवितान्वेषिण इव प्रसस्रुः

---

(१२) विहगगणेषु पक्षिवृन्देषु समुपसंहृतः निजः पक्षयोः विक्षेपः यैः तथाभूतेषु भियेव अप्रकटीभवत्सु अप्रकाशतां गच्छत्सु। भुवनव्यापिनीं जगदावरणकारिणीं प्रतिज्ञामिव हर्षस्य इति भावः मानयति आद्रियमाणे नतशिरसि प्रणमतीत्यर्थः घटिताञ्जलिवने कृताञ्जलिसमूहे।

(१३) स्वपदेति। स्वस्य आत्मनः पदच्युतिरधिकारभ्रंशः तस्मात् तेन वा चकिताः शङ्किताः ये दिक्पालाः तैः दीयमानं निधीयमानम् अभ्रं लिहं गगनस्पर्शि लौहप्राकारवलयं लौहमयवरणमण्डलं यासु तथाविधासु इव बहलया प्रभूतया तिमिरमालया अन्धकारपटलेन तिरोधीयमानासु दिक्षु आशासु प्रदोषास्थाने रजनीमुखसभायाम्।

(१४) नमदिति। नमतां प्रणिपततां नृपलोकानां राजलोकानां लोलस्य चञ्चलस्य अंशुकस्य वसनस्य पवनेन वायुना कम्पिताः सञ्चलिताः शिखा येषां तैः दीपिकाचक्रवालैः दीपमण्डलैः। लोकं परिजनमिति भावः। प्राहिणोत् विससर्ज। प्रतिषिद्धः निवारितः परिजनानां प्रवेशः येन तथाभूतः। उत्तानः चित्रिताङ्गः। दीपद्वितीयं दीपमात्रसहचरमित्यर्थः तं हर्षम्। अभिसर इव

श्वासाः। धवलांशुकपटान्तेन इव च अश्रुजलप्लवेन मुखम् आच्छाद्य निःशब्दम् अतिचिरं रुरोद चकार च चेतसि कथं नाम आकृतेः तादृश्या युक्तः परिणामोऽयम् ईदृशः। (१६) पृथुशिलासङ्घातकर्कशकायबन्धात् तातात् अचलात् इव लोहधातुः कठिनतर आसीत् आर्य्यः। कथञ्च अस्य मे हत-हृदयस्य आर्य्यविरहे (१७) सकृदपि युक्तम् उच्छ्वसितुम्? (१८) इयं सा प्रीतिर्भक्तिः अनुवृत्तिर्वा। बालिशोऽपि कः सम्भावयेत् आर्य्यमरणे मज्जीवितम्? तत् तादृशम् (१९) ऐक्यम् एकपद एव क्वापि गतम्। अयत्नेन एव हतविधिना पृथक्कृतोऽस्मि। (२०) दग्धरोषान्तरितशुचा सुचिरं

दस्युरिव लब्धावसरः प्राप्तावकाशः तरसा बलेन जग्राह आचक्राम। तदानीं भ्रातृशोकः समुद्भभौ इति भावः।

(१५) भ्रातृजीवितान्वेषिण इव भ्रातुर्जीवितमन्विच्छन्त इव श्वासाः निःश्वास-मरुतः प्रसस्रुः निर्गच्छन्ति स्म। धवलांशुकपटान्तेन इव श्वेतवसनाञ्चलेन इव अश्रुजलप्लवेन वाष्पवारिप्रस्रवेण। परिणामः विपाकः अपमृत्युरित्यर्थः।

(१६) पृथ्विति। पृथुर्विशालः शिलासङ्घातः पाषाणचयः तद्वत् कर्कशः कठिनः कायबन्धः कलेवरघटनं यस्य तथाविधात् तातात् पितुः अचलादिव पर्वतादिव लोहधातुः लौहनामा खनिजः पदार्थविशेषः। कठिनतरः अतिकठिनः। पाषाणोत्पन्नमपि लौहं पाषाणादपि कठिनं भवतीति प्रत्यक्षमिति भावः।

(१७) सकृदपि एकं क्षणमपि उच्छ्वसितुं प्राणितुम्।

(१८) इयमिति। सा प्रीतिरुभयोः प्रणयः सा भक्तिः पूज्यतयानुरागः सा अनुवृत्तिः आनुगत्यम् इयम् ईदृशभावं प्राप्तेत्यर्थः।

(१९) ऐक्यम् एकीभावः अभिन्नभाव इत्यर्थः अयत्नेन यत्नं विना एव। पृथक्कृतः विच्छिन्नः कृतः।

(२०) दग्धेति। दग्धेन हतेन अतिहेयेनेति भावः रोषेण अरातिं प्रति कोपेन अन्तरिता व्यवहिता तिरोहितेति यावत् शुक् शोकः यस्य तथाभूतेन

रुदितमपि न मुक्तकण्ठं गतघृणेन मया। सर्वथा (२१) लूतातन्तुच्छटाच्छिदुराः तुच्छाः प्रीतयः प्राणिनाम्। (२२) लोकयात्रामात्रनिबन्धना बान्धवता यतोऽहमपि नाम पर इव आर्य्ये स्वर्गस्थे स्वस्थ इव आसे। किञ्च दैवहतकेन फलम् आसादितम् ईदृशि परस्परप्रीतिबन्धनिर्वृतहृदये सुखभाजि भ्रातृमिथुने विघटिते। तथा चन्द्रमया इव जगदाह्लादिनो लोकान्तरीभूतस्य (२३) लग्नचिताग्नय इव आर्य्यस्य त एव दहन्ति गुणाः। इति एतानि च अन्यानि च हृदयेन (२४) पर्य्यदेवत। प्रभातायाञ्च शर्व्वर्य्यां प्रातरेव प्रतीहारम् आदिदेश अशेषगजसाधनाधिकृतं स्कन्दगुप्तं द्रष्टुम् इच्छामि इति।

(२५) अथ युगपत् प्रधावितबहुपुरुषपरम्पराहूयमानः

अरातिक्रोधावेगेन शोकं विस्मृतेत्यर्थः गतघृणेन निर्दयेन मया मुक्तकण्ठम् उच्चैः न रुदितं न क्रन्दितम्।

(२१) लूतेति। लूतातन्तुच्छटा लूता जालकारः कीटविशेषः तस्य तन्तुच्छटा सूत्रनिचयः तद्वत् छिदुराः अक्लेशेन छेदार्हा इत्यर्थः अतएव तुच्छाः हेयाः प्रीतयः प्रणयाः।

(२२) लोकयात्रमात्रनिबन्धना लोकव्यवहारमात्रफला बान्धवता बन्धुत्वम्। पर इव अन्य इव असोदर इव इत्यर्थः। आसे तिष्ठामि। फलं लाभः आसादितं प्राप्तम्। ईदृशि एवम्प्रकारे परस्परं प्रीतिबन्धेन निर्वृतं हृदयं यस्य तथाभूते सुखभाजि सुखभोगनिरते विघटिते विच्छिन्ने।

(२३) लग्नेति। लग्नाः संसक्ताः चिताग्नयः येषु तथाभूता इव चिताग्निभिः ज्वलिता इव इति यावत् गुणाः शौर्य्यदाक्षिण्यादयः दहन्ति भस्मीकुर्व्वन्ति।

(२४) पर्य्यदेवत परिदेवितवान् विललापेत्यर्थः। शर्व्वर्य्यां रात्रौ। प्रतीहारं दौवारिकम्। अशेषगजसाधनाधिकृतं समस्तगजारोहिसैनिकाधिपतिम्।

(२५) अथ स्कन्दगुप्तः स्वमन्दिरात् सम्भ्रान्तः चरणाभ्यामेव राजकुलं विवे-

स्वमन्दिरात् (२६) अप्रतिपालितकरेणुः चरणाभ्यामेव सम्भ्रान्तः ससम्भ्रमैः दण्डिभिः उत्साय्र्यमाणजानपदः (२७) पदे पदे प्रणमतः प्रतिदिशमिभभिषग्वरान् वरवारणानां विभावरीवार्त्ताः पृच्छन् (२८) उच्छ्रितशिखिपिच्छलाञ्छित-वंशलतावनगहनगृहीतदिगायामैः विन्ध्यवनैः इव (२९) वारणबन्धविमर्द्दोद्योगागतैः पुरःप्रधावद्भिः अनायत्तमण्डलैः आधोरणगणैश्च (३०) मरकतहरितघासमुष्टीश्च दर्शयद्भिः नवग्रहगजपतींश्च प्रार्थयमानैश्च (३१) लब्धाभिमतमत्त-

---

शेति सम्बन्धः । तं विशिनष्टि युगपदित्यादि । युगपत् समकालं प्रधावितानां प्रद्रुतानां बहूनां पुरुषाणां परम्पराभिः श्रेणिभिः आहूयमानः आकार्य्यमाणः ।

(२६) अप्रतिपालितकरेणुः अनपेक्षितगजवाहन इत्यर्थः ससम्भ्रमैः दण्डिभिः याष्टीकैः उत्साय्र्यमाणाः अपसाय्र्यमाणाः जानपदाः पल्लीवासिनः यस्मात् तथोक्तः ।

(२७) पदे पदे प्रतिपदक्षेपमित्यर्थः । इभभिषग्वरान् गजवैद्यप्रवरान् वर-वारणानां श्रेष्ठगजानां विभावरीवार्त्ताः रात्रिवृत्तान्तान् पृच्छन् जिज्ञासन् ।

(२८) उच्छ्रितेति । उच्छ्रितैः उन्नतैः शिखिनां मयूराणां पिच्छैः बर्हैः लाञ्छि-तानि मण्डितानि वंशलतावनानि वेणुवल्लीकाननानि येषु तथाविधैः गहनैः अरण्यैः गृहीता अधिकृता दिशां आयामा आभोगाः यैः तादृशैः विन्ध्यवनैरिव विन्ध्याचलकाननैरिव ।

(२९) वारणेति । वारणानां हस्तिनां बन्धे धारणे रोधने इति यावत् यो विमर्दः प्रयासः तस्य उद्योगात् आगताः उपस्थिताः तैः । पुरः अग्रतः प्रधावद्भिः प्रद्रवद्भिः अनायत्तमण्डलैः न आयत्तं मण्डलं सङ्घः येषां तैः अनधीनानुचरैरिति भावः । आधोरणगणैः हस्तिपालकवृन्दैः ।

(३०) मरकतेति । मरकतवत् हरिताः श्यामलाः घासानां मुष्टीः दर्शयद्भिः ईदृशी घासमुष्टिर्दातुं शक्यते नवा इति जिज्ञासयेति भावः । नवः नूतनः ग्रहः धरणं येषां तादृशा ये गजपतयः तान् प्रार्थयमानैः एतान् अस्मदधीनान् कुर्विति याचमानैः इत्यर्थः ।

मातङ्गमुदितमानसैश्च सुदूरम् उपसृत्य नमस्यद्भिः (३२) आत्मीयमातङ्गमदागमांश्च निवेदयद्भिः डिण्डिमाधिरोहणाय च विज्ञापयद्भिः (३३) प्रमादपतितापराधापहृतद्विरददुःखधृतदीर्घश्मश्रुभिः अग्रतो गच्छद्भिः (३४) अभिनवोपसृतैश्च कर्पटिभिर्वारणाप्तिसुखप्रत्याशया धावमानैः गणिकाधिकारिगणैः चिरलब्धान्तरैः उच्छ्रितकरैः (३५) कर्मण्यकरेणुकासंकथनाकुलैः उल्लासितपल्लवचिह्नाभिः अरण्यपालपङ्क्तिभिश्च (३६) निष्पादितनवग्रहनागनिवहनिवे-

---

(३१) लब्धेति। लब्धाः प्राप्ता अभिमताः दृष्टा मत्ता मातङ्गा हस्तिनः तैः मुदितानि हृष्टानि मानसानि येषां तैः। नमस्यद्भिः प्रणिपतद्भिः।

(३२) आत्मीयेति। आत्मीयाः स्वाधिकृता इति यावत् ये मातङ्गाः तेषां मदागमान् मदवारिस्रावसञ्चारान् निवेदयद्भिः विज्ञापयद्भिः डिण्डिमाधिरोहणाय गजोपरि पटहवादित्रविधानाय इत्यर्थः।

(३३) प्रमादेति। प्रमादेन अनवधानतया पतितं पतनं हस्तिपृष्ठादिति भावः भावे क्तप्रत्ययः तदेव अपराधः दोषः तेन हेतुना अपारकोऽयं हस्तिपृष्ठमारोढुमिति धियेति भावः अपहृतः आच्छिद्य नीत इत्यर्थः यो द्विरदः गजः तस्य दुःखेन तदपहरणजनितेन इति भावः धृताः दीर्घाः प्रलम्बाः श्मश्रवः यैः तथाभूतैः।

(३४) अभिनवोपसृतैः अभिनवागतैः कर्पटिभिः जीर्णमलिनवसनधारिभिः वारणस्य गजस्य आप्तौ लाभे यत् सुखं तस्य प्रत्याशया धावमानैः प्रद्रवद्भिः गणिकाधिकारिगणैः गणिका गजानां लोभनार्था हस्तिनी यया प्रलोभ्य हस्तिनो ध्रियन्ते इति भावः तस्या अधिकारिगणाः अध्यक्षवर्गाः तैः। चिरलब्धान्तरैः चिरेण लब्धम् अन्तरम् अवकाशः यैः तथोक्तैः उच्छ्रितकरैः उद्धृतहस्तैः।

(३५) कर्मण्येति। कर्मण्या करिग्रहणकुशला या करेणुका हस्तिनी तस्याः सङ्कथने सम्भाषणे आकुलाः तैः। उल्लासितेति उल्लासितानि उद्धृतानि पल्लवान्येव चिह्नानि याभिः अरण्यपालपङ्क्तिभिः गजबन्धनार्थं वनरक्षिवर्गैरित्यर्थः।

दनोद्यताभिः उत्तम्भिततुङ्गतोत्रवनाभिः (३७) महापात्र-पेटकैश्च (३८) प्रकटितकरिकर्मचर्मपुटैः अभिनवगजसाधन-सञ्चरणवार्त्तानिवेदनविसर्जितैश्च (३९) नागवनवीथीपाल-दूतवृन्दैः प्रतिक्षणप्रत्यवेक्षितकरिकवलकूटैः कटभङ्गसंग्रहं (४०) ग्रामनगरनिगमेषु निवेदयमानैः कटककदम्बकैः क्रियमाणकोलाहलः (४१) स्वामिप्रसादसम्भृतेन महाधि-काराविष्कारेण स्वाभाविकेन च अवष्टम्भाभोगेन उदासीनो-

---

(३६) निष्पादितेति। निष्पादितः सम्पादितः नवग्रहाणां नवधृतानां नागानां गजानां निवहः समूहः तस्य निवेदने उद्यताभिः प्रवृत्ताभिः।

(३७) उत्तम्भितेति। उत्तम्भितम् उल्लासितं तुङ्गम् उन्नतं तुदति अनेनेति तोत्रं हस्त्यासनचर्मसिति भावः वनम् अरण्यजातं दारु इत्यर्थः याभिः तथो-क्ताभिः। महापात्रपेटकैः प्रधानहस्तिपकवृन्दैः।

(३८) प्रकटितेति प्रकटितानि करिणां हस्तिनां कर्मणे युद्धादिक्रियायै इत्यर्थः चर्मपुटानि चर्मनिर्मिता हस्त्याकारा यैः तथोक्तैः। अभिनवेति अभिनवं गजानां साधनं वशीकरणं तस्मै सञ्चरणं समुद्योगः तस्य वार्त्तानिवेदनाय विसर्जितैः प्रेषितैः केनचिदिति भावः।

(३९) नागेति। नागानां हस्तिनां वनवीथी वनश्रेणी तस्याः पालाः अध्यक्षाः तेषां दूतवृन्दैः वार्त्तावहनिवहैः। प्रतिक्षणेति प्रतिक्षणं प्रत्यवेक्षितानि परिदृष्टानि करिणां गजानां कवलकूटानि ग्राससमूहाः यैः।

(४०) ग्रामनगरनिगमेषु ग्रामः पल्ली नगरं बहुजनवासभूतं समृद्धं स्थानं निगमः वणिक्पथः तेषु कटभङ्गसंग्रहं प्रत्यग्रगोधूमादिसंग्रहं निवेदयमानैः विज्ञा-पयद्भिः कटककदम्बकैः कटका हस्तिकर्मनियुक्ताः तेषां कदम्बकानि वृन्दानि तैः। क्रियमाणः कोलाहलः कलरवः यस्य यं प्राप्य एतैः स्वस्वव्यापारसंसिद्धये कोला-हलः कृत इति भावः।

(४१) स्वामीति। स्वामिनः प्रभोः प्रसादः अनुग्रहः तेन सम्भृतः जनितः तेन। महाधिकारस्य गजाध्यक्षतारूपस्य आविष्कारेण प्रकटनेन स्वाभाविकेन स्वतः

ऽप्यादिशन् इव (४२) असंख्यकरिकर्णशङ्खसम्पत्सम्पादनाय समुद्रान् आज्ञापयन् इव (४३) शृङ्गारगैरिकपङ्काङ्गराग-संग्रहाय गिरीन् मुष्णन् इव (४४) दिग्गजाधिकारं ककुभाम् ऐरावतमिव अपहरन् हरेर्हरपदभरनमितकैलासगिरि-गुरुभिः पादन्यासैः गुरुभारग्रहणगर्वमुर्व्याः संहरन्निव (४५) गतिवशविलोलस्य च आजानुलम्बस्य बाहुदण्डद्वयस्य विक्षेपैः आलानशिलास्तम्भमालामिव उभयतो निखनन् ईषदुत्तुङ्गलम्बेन अधरबिम्बेन अमृतरसस्वादुना नवपल्लव-कोमलेन कवलेन इव श्रीकरेणुकां विलोभयन् (४६) निज-नृपवंशदीर्घं नासावंशं दधानः अतिस्निग्धमधुरधवलविशाल-

---

स्थितेन अवष्टम्भाभोगेन गर्वावेशेन उदासीनः मध्यस्थः आदेशदानानधिकारी इत्यर्थः। आदिशन्निव आज्ञापयन्निव अनुजीविन इति भावः।

(४२) असङ्ख्येति। असङ्ख्यानां बहूनामिति यावत् करिणां गजानां कर्णेषु शङ्खा एव सम्पदः भूषणानीति भावः तासां सम्पादनाय संग्रहाय समुद्रान् सागरान् आज्ञापयन् इव आदिशन् इव।

(४३) शृङ्गारेति। शृङ्गारः गजभूषणम् एव गैरिकपङ्कः गैरिकद्रवः स एव अङ्गरागः गजानामङ्गरञ्जनार्थं लेपविशेषः तस्य संग्रहाय गिरीन् पर्वतान् मुष्णन् इव अपहरन् इव गैरिकाणीति शेषः।

(४४) दिग्गजाधिकारं दिग्गजाधिकारित्वम्। ककुभां दिशाम् ऐरावतम् अपहरन्निव मुष्णन् इव। हरेर्वराहरूपिण इति भावः उर्व्याः पृथिव्याः गुरुभार-ग्रहणगर्वं महाभारोद्वहनाहङ्कारं हरस्य शिवस्य पदभरेण नमित. यः कैलासगिरिः तद्वद् गुरुभिः भारवद्भिः पादन्यासैः पदविक्षेपैः संहरन्निव सङ्कोचयन्निव।

(४५) गतीति। गतिवशेन विलोलस्य चञ्चलस्य। विक्षेपैः दोलनैः। आलानानि गजबन्धनानि शिलास्तम्भाः तेषां मालामिव श्रेणिमिव उभयतः उभयोः पार्श्वयोः निखनन् आरोपयन्। ईषदुत्तुङ्गलम्बेन अल्पोन्नतलम्बिना। कवलेनेन ग्रासेनेव श्रीकरेणुकां लक्ष्मीहस्तिनीम्।

(४६) निजेति। निजेन स्वीयेन नृपवंशेन राजवंशेन राजवंशभवत्वेनेति

तया पीतक्षीरोदेन इव पिबन् ईक्षणयुग्मायामेन दिशाम् आयामम् (४७) मेरुतटादपि विकटविपुलालिकः सततम् अविच्छिन्नच्छत्रच्छायाप्ररूढ़िवशादिव नितान्तायतनील-कोमलच्छविसुभगेन स्वभावभङ्गुरेण (४८) कुन्तलबाल-वल्लरीवेल्लितविलासिना लुनन्निव लुप्तालोकान् अर्ककरान् वर्वरकेण अरिपक्षपरिचयपरित्यक्तकार्मुककर्मापि (४९) सकलदिगन्तश्रूयमाणगुरुगुणध्वनिः आत्मस्थसमस्तमत्त-मातङ्गसाधनोऽपि अस्पृष्टो मदेन (५०) भूतिमानपि स्नेह-मयः पार्थिवोऽपि गुणमयः करिणामिव (५१) दानवताम्

भावः दीर्घम् आयतं नासावंशं नासादण्डम्। अतीति अतिस्निग्धं मधुरं मनोहरं धवलं विशालमायतं तस्य भावः तत्ता तया। पीतक्षीरोदेन क्षीरसागरपायिना ईक्षणयुग्मायामेन नेत्रयुगलविस्तारेण। आयामं दैर्घ्यम्।

(४७) मेरुतटात् सुमेरुतटात् विकटम् अत्यन्तं विपुलं विशालम् अलिकं भालदेशः यस्य तथाभूतः। अविच्छिन्नेति अविच्छिन्ना विच्छेदरहिता या छत्र-च्छाया तस्याः प्ररूढ़िः आतिशय्यं तद्वशादिव। नितान्तम् आयता नीला कोमला या छविः कान्तिः तया सुभगं रम्यं तेन। स्वभावभङ्गुरेण सहजभङ्गिमता।

(४८) कुन्तलेति कुन्तलाः केशा एव बालवल्ल्यः बाललताः तासां वेल्लितेन स्फुरणेन विलसति उद्भासते इति तथोक्तेन। वर्वरकेण केशबन्धनविशेषेन लुप्ता आलोका उद्योता येषां तान् अर्ककरान् सूर्यमयूखान् लुनन्निव खण्डयन्निव। अरीति अरिपक्षाणां शत्रुपक्षाणां परिचयेण परित्यक्तं कार्मुककर्म धनुर्धारणादिकं येन तथाभूतः।

(४९) सकलेति। सकलेषु दिगन्तेषु श्रूयमाणः आकर्ण्यमानः गुरुर्महान् गुणानां मौर्वीणां शौर्यादीनाञ्च ध्वनिर्यस्य तथाभूतः। मदेन मद्यपानजनितेन विकारेण अस्पृष्टः अनाक्रान्तः।

(५०) भूतिमान् सम्पन्नः भस्ममयश्च। पार्थिवः पृथिवीपरमाणुघटितः राजा च गुणमयः शौर्यादिगुणसमन्वितः तन्तुमयश्च।

उपरि स्थितः स्वामितामिव स्पृहणीयां भृत्यतामपि अपरिभूताम् उद्वहन् (५२) एकभर्तृभक्तिनिश्चलां कुलाङ्गनामिव अनन्यगम्यां प्रभुप्रसादभूमिम् आरूढो निष्कारणबान्धवो (५३) विदग्धानाम् अभृतभृत्यो भजताम् अक्रीतदासो विदुषां स्कन्दगुप्तो विवेश राजकुलम्। दूरादेव च (५४) उभयकरकमलावलम्बितं स्पृशन् मौलिना महीतलं नमस्कारम् अकरोत्।

उपविष्टं नातिनिकटे तं तदा जगाद देवो हर्षः श्रुतो विस्तर एव अस्य (५५) आर्य्यव्यतिकरस्य अस्मच्चिकीर्षितस्य च। अतः शीघ्रं प्रवेश्यन्तां प्रचारनिर्गतानि गजसाधनानि। न क्षाम्यति अतिस्वल्पम् अपि आर्य्यपरिभवपीड़ापावकः प्रयाणविलम्बम्। इत्येवम् अभिहितश्च प्रणम्य

---

(५१) दानवतां दानशीलानां मदस्राविणाञ्च। भृत्यतां भृत्यभावम्। अपरिभूताम् अनवमताम्।

(५२) एकेति एक एव भर्त्ता प्रभुः तस्मिन् भक्तिः अनुरागः तया निश्चला स्थिरा ताम्। अनन्यगम्याम् अन्यदुर्लभाम्। आरूढः अधिगतः।

(५३) विदग्धानां विदुषां निष्कारणबान्धवः अकृत्रिममित्रम्। भजतां सेवमानानाम् अभृतभृत्यः न भृतानि न धृतानि भृत्यानि भृत्यवेतनानि येन तथोक्तः। अक्रीतदासः न क्रीतः अथच दासः सेवकः।

(५४) उभयेति। उभाभ्यां करकमलाभ्याम् अवलम्बितं धृतम्। महीतलं भूतलम्। मौलिना शिरसा।

(५५) आर्य्यव्यतिकरस्य आर्य्यसम्बन्धस्य इत्यर्थः प्रचारनिर्गतानि प्रचारेण भक्षणेन भक्षणादिकं कारयितेति भावः निर्गतानि निष्क्रान्तानि गजसाधनानि करिसैन्यानि प्रवेश्यन्तां रणभूमौ प्रेष्यन्तामिति भावः। आर्य्यस्य परिभवेण या पीड़ा व्यथा सैव पावकः अग्निः। क्षाम्यति सहते।

व्यज्ञापयत् कृतम् अवधारयतु स्वामी समादिष्टं किन्तु स्वल्पं विज्ञाप्यमस्ति भर्तृभक्तेः। तत् आकर्णयतु देवः। देवेन हि पुष्यभूतिवंशसम्भूतस्य (५६) अजात्यस्य सहजस्य तेजसो दिक्करिकरप्रलम्बस्य बाहुयुगलस्य असाधारणस्य च सोदरस्नेहस्य सर्वं सदृशम् उपक्रान्तम्। काकोदराभिधानाः कृपणाः कृमयोऽपि न मृष्यन्ति विकारं किमुत भवादृशाः तेजसां राशयः? केवलं (५७) देवराज्यवर्द्धनोदन्तेन कियदपि दृष्टमेव देवेन दुर्जनदौरात्म्यम्। ईदृशाः खलु लोकस्वभावाः प्रतिग्रामं प्रतिनगरं प्रतिदेशं प्रतिद्वीपं प्रतिदिशं च भिन्ना वेशाश्च आकाराश्च आहाराश्च व्यवहाराश्च जनपदानाम्। तत् इयम् (५८) आत्मदेशाचारोचिता स्वभावसरलहृदयजा त्यज्यतां सर्वविश्वासिता। (५९) प्रमाददोषाभिषङ्गेषु श्रुतबहुवार्त्त एव प्रतिदिनं देवः। यथा (६०) नागकुलजन्मनः सारिकाश्रावितमन्त्रस्य आसीत्

---

(५६) अजात्यस्य जातिमतिक्रान्तमजात्यं तस्य क्षत्रियजात्यतिशायिन इति भावः। सदृशमनुरूपम् उपक्रान्तम् आरब्धम्। काकोदराभिधानाः भुजङ्गनामानः कृपणा दुर्बलाः कृमयः कृमिसदृशाः कीटविशेषाः विकारं परपरिभवं न मृष्यन्ति न सहन्ते।

(५७) देवेति देवस्य राज्यवर्द्धनस्य उदन्तेन वृत्तान्तेन। दुर्जनानां दौरात्म्यं दुर्वृत्तता कियदपि अल्पमात्रमित्यर्थः।

(५८) आत्मेति। आत्मनः स्वस्य देशाचारस्य उचिता अनुरूपा। सर्वविश्वासिता सर्वेषु जनेषु विश्वासकरणम्।

(५९) प्रमादेति। प्रमाददोषेण अनवधानतादोषेण अभिषङ्गाः पराभवाः तेषु। श्रुता आकर्णिता बहवः वार्त्ता वृत्तान्ता येन तथाभूतः।

(६०) नागकुलजन्मनः नागो नाम कश्चिद्राजा तस्य कुले जन्म यस्य तथा·

नाशो नागसेनस्य पद्मावत्याम्। (६१) शुकश्रुतरहस्यस्य च श्रीः अशीर्य्यत श्रुतवर्मणः श्रावन्त्याम्। (६२) स्वप्नायमानस्य च मन्त्रभेदोऽभूत् मृत्यवे मृत्तिकावत्यां स्वर्णचूड़स्य। (६३) चूड़ामणिलग्नलेखप्रतिबिम्बवाचिताक्षरा च चारुचामीकरचामरग्राहिणी यमतां ययौ यवनेश्वरस्य। (६४) लोभबहुलञ्च बहुलनिशि निधानम् उत्खनन्तम् उत्खात-

---

विधस्य सारिका पक्षिविशेषः तया तन्मुखेन इति भावः श्रावितः मन्त्रः गुप्तमन्त्रणं यस्य तथाभूतस्य नागसेनस्य तदाख्यस्य नृपस्य पद्मावत्यां तदाख्यायां नगर्य्यामित्यर्थः नाशः निधनम्। पुरा पद्मावत्यां नागसेनो नाम राजा मन्त्रिणम् अर्द्धराज्यहरणदोषेण ताड़यितुं सारिकासमक्षं मन्त्रमकरोत्। स च मन्त्री सारिकामुखात् तद्विज्ञाय विश्वास्य तं हतवानिति कथा अत्र अनुसन्धेया।

(६१) शुकेति। शुकात् पक्षिणः श्रुतं रहस्यं गुप्तमन्त्रणं यस्य तथाभूतस्य श्रुतवर्मणः तदाख्यस्य नृपतेः श्रावन्त्यां नगर्य्यां श्रीः लक्ष्मीः अशीर्य्यत व्यनश्यत्। एतेन आख्यानद्वयेन यत्नात् गूढ़मन्त्रेण भाव्यमित्युक्तम्।

(६२) स्वप्नायमानस्य स्वप्नदशायां मन्त्रं कुर्वतः स्वर्णचूड़स्य तदाख्यस्य राज्ञः मन्त्रभेदः रहस्यप्रकाशः मृत्यवे निधनाय निधनकारणमित्यर्थः अभूत्। पुरा मृत्तिकावत्यां नगर्य्यां स्वर्णचूड़ो नाम राजा कञ्चित् विसम्भपूर्वकं जिघ्रचन् स्वप्नदशायां मन्त्रितवान्। तच्च अवगम्य तत्प्रयुक्तेन केनचित् शरीररक्षकेण भूत्वा असौ निभृतं व्यापादित इति वार्त्ता।

(६३) चूड़ामणीति। चूड़ामणिः शिरोरत्नं तत्र लग्नः संक्रान्तः लेखप्रतिबिम्बः लिपिच्छाया तेन वाचितानि पठितानि इत्यर्थः अक्षराणि यया तथाभूता चारुचामीकरचामरग्राहिणी मनोहरकाञ्चनदण्डचामरहस्तेत्यर्थः ताहशेन चामरेण वीजयन्तीति भावः यवनेश्वरस्य यमतां मृत्युतां ययौ प्राप। पुरा यवनेश्वरः केनचित् शत्रुणा व्यापादयितुमिष्टः स्वसुहृदा तद्वृत्तान्तं लेखेन बोधितः। तच्च लेखं स्वयं वाचयतः यवनेश्वरस्य चूड़ामणिप्रतिबिम्बितानि अक्षराणि काचित् चामरग्राहिणी मनसा वाचयित्वा शत्रुणोपजप्ता निभृतं स्वामिनं जघान इति वार्त्ता।

(६४) लोभेति। लोभबहुलम् अतिलुब्धं बहुलनिशि कृष्णपक्षरजन्यां निधानं

खङ्गप्रमाथिनी ममन्थ माथुरं बृहद्रथं विदूरथवरूथिनी । (६५) नागवनविहारशीलञ्च मायामातङ्गाङ्गात् निर्गता महासेनसैनिका वत्सपतिं न्ययंसिषुः । (६६) अतिदयितलास्यस्य च शैलूषमध्यमध्यास्य मूर्द्धानम् असिलतया मृणालमिव अलुनात् अग्निमित्रात्मजस्य सुमित्रस्य मित्रदेवः । (६७) प्रियतन्त्रीवाद्यस्य अलावुवीणाभ्यन्तरशुषिरनिहितनिशिततरवारयो गान्धर्वच्छात्रच्छद्मानः चिच्छिदुरश्मकेश्वरस्य शरभस्य शिरो रिपुपुरुषाः । (६८) प्रज्ञादुर्बलञ्च

भूगर्भस्थितं रत्नम् उत्खनन्तम् उद्धरन्तं माथुरं मथुराधिपं बृहद्रथं विदूरथस्य राज्ञः वरूथिनी सेना उत्खातेन उद्धृतेन खङ्गेन असिना प्रमथ्नातीति तथाभूता सती ममन्थ जघान ।

(६५) नागेति । नागानां वनं काननं हस्तिबहुलमरण्यमित्यर्थः । तत्र विहारे शीलं यस्य तथाभूतं वत्सपतिं वत्सराजं महासेनस्य कस्यचित् राज्ञः सैनिकाः मायामातङ्गाङ्गात् मायया कपटेन रचितः मातङ्गः हस्ती तस्याङ्गं तस्मात् निर्गताः सन्तः न्ययंसिषुः ववन्धुः पुरा महासेनो नाम उज्जयिनीपतिः स्वां दुहितरं वासवदत्ताम् उदयनाय दित्सुः नागवनविहारिणं तं मायामातङ्गशरीरनिर्गतैः स्वसैनिकैः नियम्य स्वगृहमानीय कन्यां ददौ इति वार्त्ता ।

(६६) अतीति । अतिदयितम् अतिप्रियं लास्यं नृत्यं यस्य तथोक्तस्य नृत्यप्रियस्य इत्यर्थः । शैलूषमध्यं नटमध्यं शैलूषो नटभित्रयो इत्यमरः अध्यास्य अधिष्ठाय अलुनात् चिच्छेद । पुरा सुमित्रो नाम राजा नटजने विश्वस्तः मित्रदेवेन नटत्वमाश्रित्य व्यापादित इति कथा ।

(६७) प्रियेति । प्रियं तन्त्रीवाद्यं वीणावाद्यं यस्य तथाभूतस्य अश्मकेश्वरस्य अश्मकाख्यजनपदाधिपस्य शरभस्य तदाख्यस्य नृपतेः शिरः रिपुपुरुषाः शत्रुप्रयुक्ताः पुरुषाः । अलाब्विति अलावुरचिता वीणा तस्या अभ्यन्तरशुषिरे अन्तरालगर्त्ते निहितः निशितः तरवारिः असि यैः तथोक्ताः गान्धर्वच्छात्रच्छद्मानः गान्धर्वं सङ्गीतविद्या तस्य छात्राः शिष्याः तेषां छद्म कपटं विद्यते येषां तथाभूताः वयं भवत्सकाशे गान्धर्वं शिक्षितुमागता इति छलनिवेदनेन समुपस्थिता इति भावः चिच्छिदुः निकृत्तवन्तः ।

बलदर्शनव्यपदेशदर्शिताशेषसैन्यः सेनानीः अनार्य्यो मौर्य्यं बृहद्रथं पिपेष पुष्यमित्रः स्वामिनम्। (६९) आश्चर्य्यकुतूहली च चण्डीपतिः दण्डोपनतयवननिर्मितेन नभस्तलयायिना यन्त्रयानेन अनीयत क्वापि। (७०) काकवर्णः शैशुनागिश्च नगरोपकण्ठे कण्ठे निचकृते निस्त्रिंशेन। (७१) अतिस्त्रीसङ्गरतम् अनङ्गपरवशं शुङ्गम् अमात्यो वसुदेवो देवभूतिदासीदुहित्रा देवीव्यञ्जनया वीतजीवितम् अकारयत्। (७२) असुरविवरव्यसनिनं चापजङ्घः अपरिमितरमणीमणिनूपुरझणझणाह्लादरम्यया मागधं गोधनगिरिसुरुङ्गया स्वविषयं मेकलाधिपमन्त्रिणः। (७३) महा-

---

(६८) प्रज्ञादुर्बलं बुद्धिबलहीनम्। बलेति बलानां सैन्यानां दर्शनमेव व्यपदेशश्छलं तेन दर्शितानि अशेषाणि अतिबहूनि इत्यर्थः सैन्यानि येन तथाभूतः सेनानीः सेनपतिः अनार्य्यः असाधुः मौर्य्यं मौर्य्यवंशभवं पिपेष जघान।

(६९) आश्चर्य्येति। आश्चर्य्ये विस्मयकरव्यापारे कुतूहली कौतुकवान् चण्डीपतिः चण्डीनामनगरी तस्याः पतिः दण्डेन संग्रामेण उपनताः निर्जिता इति यावत् यवनाः तैः निर्मितं रचितं तेन। नभस्तलयायिना आकाशगामिना यन्त्रयानेन यन्त्रनिर्मितरथेन इत्यर्थः क्वापि अनीयत अदर्शनं गमित इत्यर्थः। पुरा चण्डीपतिः यवनान् विजित्य तैः उपायनीकृतेन छद्मरचितेन यन्त्रयानेन परदारान् गच्छेति प्रलोभ्य स्वदेशं नीत्वा व्यापादित इति वार्त्ता।

(७०) काकवर्णः कश्चिद्राजा शैशुनागिः शिशुनागाख्यजनपदाधिपतिः निचकृते निकृत्तः केनचित् शत्रुणेति शेषः।

(७१) अतीति। शुङ्गं तदाख्यं नृपं देवीव्यञ्जनया महिषीवेशधारिण्येत्यर्थः।

(७२) असुरविवरव्यसनिनम् असुरविवरं पातालं तत्र व्यसनी कुतूहलीत्यर्थः तं मागधं मगधराजम् अपरिमितानां बहूनां रमणीनां मणिनूपुरयोः झणझणेन झणत्कारेण य आह्लादः तेन रम्या मनोज्ञा तया। गोधनगिरिसुरुङ्गया गोधनाख्यपर्वतगह्वरेण स्वविषयं स्वजनपदं मेकलाधिपस्य मन्त्रिणः अपजह्रुः अपहृतवन्तः स्वविषयं नीत्वा व्यापादयामासुरिति भावः।

कालमहे च महामांसविक्रयवादवातूलं वेतालः तालजङ्घो जघान जघन्यजं प्रद्योतस्य पौणकिं कुमारं कुमारसेनम्। (७४) रसायनरसाभिनिवेशिनस्य वैद्यव्यञ्जनाः सुबहुपुरुषान्तर-प्रकाशितौषधगुणा गणपतेः विदेहराजसुतस्य राजयक्ष्माणम् अजनयन्। (७५) स्त्रीविश्वासिनस्य महादेवीगृहगूढ़-भित्तिभाक् भ्राता भद्रसेनस्य अभवन् मृत्यवे कालिङ्गस्य वीरसेनः। (७६) मातृशयनीयतूलिकातलनिषण्णस्य तनयो-ऽन्यं तनयम् अभिषेक्तुकामस्य दध्रस्य करूषाधिपतेः अभवन् मृत्यवे। (७७) उत्सारकरुचिस्य रहसि ससचिवमेव दूरी-

---

(७३) महाकालमहे महाकालाख्यशिवमूर्त्तिभेदस्य महः उत्सवः तस्मिन् महामांसस्य विक्रयवादः महामांसमहं विक्रीणामि इति वाद इत्यर्थः। तत्र वातूलः मत्तः तं तालजङ्घो नाम वेतालः जघान हतवान् तदप्राप्तेरिति भावः जघन्यजं कनिष्ठं प्रद्योतस्य तदाख्यस्य राज्ञः पौणकिं पुणकस्य अपत्यं पुमान् तम्।

(७४) रसायनेति। रसायनरसः विषजनित औषधविशेषः तत्र अभिनिवे-शिनः कृतप्रयत्नाः वैद्यव्यञ्जनाः चिकित्सकच्छद्मानः। सुबह्विति सबहुभिः अतिबहुलैः पुरुषान्तरैः प्रकाशिता औषधगुणाः येषां तथाभूताः। गणपतेः तदाख्यस्य राज-यक्ष्माणं क्षयरोगविशेषम्।

(७५) स्त्रीविश्वासिनः स्त्रीषु विश्वासं कुर्वतः कालिङ्गस्य कलिङ्गदेशाधिपस्य भद्रसेनस्य भ्राता वीरसेनः महादेव्याः राजमहिष्याः दैवरेण पूर्वमुपजप्ताया इति भावः गृहे गूढ़ं सुगुप्तं यथा तथा भित्तिं भजते इति तथाभूतः सन् मृत्यवे निध-नाय अभवत् निधनमकरोदिति भावः।

(७६) मात्रेति। मातुः शयनीयं शय्या तस्याः तूलिका तूलरचितमुपकरणं गदीतिभाषाप्रसिद्धम्। तस्य तले निषण्णः स्थितः तनयः पुत्रः दध्रस्य तदाख्यस्य करूषाधिपतेः करूषजनपदाधीशस्य अन्यं तनयम् अभिषेक्तुकामस्य मृत्यवे अभवत् निधनमकरोदित्यर्थः पितृहत्यां चकारेति भावः।

(७७) रहसि विजने ससचिवं सन्त्रिसहितं चकोरनाथं चकोराख्यजनपदा-धिपं चन्द्रकेतुम् उत्सारकरुचिम् उत्सारके दूरीकरणे रुचिरभिलाषो यस्य तथा-

चकार चकोरनाथं शूद्रकदूतः चन्द्रकेतुं जीवितात्। (७८) मृगयासक्तस्य च मथ्नतो गण्डकान् उद्दण्डनड्वलनलवननिलीनाश्च चम्पाधिपचमूचरभटाः चामुण्डीपतेः आचेमुः प्राणान् पुष्करस्य। (७९) वन्दिरागपरञ्च परप्रयुक्ता जयशब्दसुखरमुखा सङ्घा मौखरिं मूर्खं चत्त्ववर्माणम् उदखनन्। (८०) अरिपुरे च परकलत्रकामुकं कामिनीवेशगुप्तश्च चन्द्रगुप्तः शकपतिम् अशातयदिति। (८१) प्रमत्तानां प्रमदाकृताः प्रमादाः श्रुतिविषयम् आगता एव देवस्य। यथा (८२) मधुमोदितं मधुरकसंलिप्तैः लाजैः सुप्रभा पुत्त्र-

---

भूतं शूद्रकं नृपं दूरीकर्त्तुकाममिति भावः शूद्रकदूतः विदिततवृत्तान्त इति भावः जीवितात् दूरीचकार निजघान इत्यर्थः।

(७८) मृगयासक्तस्य आखेटव्यसनिनः गण्डकान् खड्गिनः मथ्नतः व्यापादयत चामुण्डीपतेः चामुण्डीनाम नगरी तस्याः पतिः तस्य पुष्करस्य। उद्दण्डानि उन्नतनालानि नड्वलानि नड़भूयिष्ठानि नलाख्यतृणवनानि तेषु निलीनाः सुगूढं स्थिताः चम्पाधिपस्य चमूषु सेनासु चरन्तीति तथोक्ताः भटा वीराः प्राणान् आचेमुः भक्षयामासुः जघ्नुरित्यर्थः।

(७९) वन्दीति। वन्दिनः स्तुतिपाठकाः वैतालिका इति यावत् तेषु रागः अनुरागः प्रीतिरिति यावत् तत्परं तदासक्तमित्यर्थः मौखरिं मुखरवंशसम्भूतं मूर्खं निर्बोधं चत्त्ववर्माणं परप्रयुक्ता शत्रुप्रहिताः जयशब्देन मुखराणि वाचालानि मुखानि येषां तथाभूताः सङ्घाख्यदाख्याः क्षत्रियाः उदखनन् निजघ्नुः।

(८०) अरिपुरे शत्रुनगरे परकलत्रकामुकं परस्त्रीसमासक्तं कामिनीवेशेन परकामिनीवेशं गृहीत्वेत्यर्थः गुप्तः छद्मचारी सन् शकपतिं शकनरपतिम् अशातयत् न्यपातयत्।

(८१) प्रमत्तानां प्रमादशालिनां प्रमदाभिः कामिनीभिः कृताः प्रमादा विपदः देवस्य श्रुतिविषयं कर्णपथम् आगताः श्रुता इत्यर्थः।

(८२) मधुमोदितं मधुना मद्येन मोदितम् उल्लसितं मधुरकेण विषविशेषेण

राज्यार्थं महासेनं काशिराजं जघान। (८३) व्याजजनित-कन्दर्पदर्पा च दर्पणेन क्षुरधारापर्य्यन्तेन अयोध्याधिपतिं परन्तपं रत्नवती जारूथम् (८४) विषचूर्णचुम्बितमकरन्देन च कर्णेन्दीवरेण देवकी देवरानुरक्ता देवसेनं सौह्मम् (८५) योगपरागविरसवर्षिणा च मणिनूपुरेण वल्लभा सपत्नी-रुषा वैरन्त्यं रन्तिदेवम् (८६) वेणीनिगूढ़ेन च शस्त्रेण विन्दुमती वृष्णिं विदूरथम् (८७) रसदिग्धमध्येन च मेखला-

---

संलिप्तैः दिग्धैः लाजैः भृष्टधान्यैः सुप्रभा नाम महिषी पुत्रराज्यार्थं महासेनं नाम काशिराजं जघान निहतवती। लाजैर्नूपुरैरित्यर्थः तथाच विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवी विरक्ता किल काशिराजमिति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टधृतं वचनम् इति केचित्।

(८३) व्याजेति। व्याजेन छलेन जनितः उत्पादितः कन्दर्पस्य कामस्य दर्पः आवेशातिशय इत्यर्थः यया तथाविधा काममुद्दीपयन्तीति भावः। क्षुरधारा पर्य्यन्ते प्रान्तदेशे यस्य तादृशेन दर्पणेन आदर्शेन अयोध्याधिपतिं परन्तपं शत्रु-तापिनं जारूथं तदाख्यं नृपं रत्नवती नाम काचित् कामिनी जघानेति पूर्वे-णान्वयः एवमुत्तरत्र।

(८४) विषेति विषचूर्णेन चुम्बितः लिप्तः मकरन्दः मधु यस्य तादृशेन कर्णेन्दी-वरेण कर्णस्थितनीलोत्पलेन देवसेनं तदाख्यं सौह्मं सुह्मदेशाधिपम्।

(८५) योगेति। योगपरागः अभिचारार्थं रचितचूर्णविशेषः तेन विरसं विरुद्धं वर्षतीति तथोक्तेन। मणिनूपुरेण वल्लभा प्रिया महिषीत्यर्थः सपत्नीरुषा सपत्नीं प्रति समासक्त इति क्रोधेनेति भावः वैरन्त्यं वैरन्ती नाम नगरी तस्या अधिपः वैरन्त्यः तं रन्तिदेवं नाम नृपम्।

(८६) वेणीनिगूढेन केशपाशनिहितेन विन्दुमती नाम महिषी वृष्णिं वृष्णि-वंशप्रसूतं विदूरथं तथाच शस्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरथं वै महिषी जघानेति मनुटीकायां कुल्लूकभट्टधृतवचनम्।

(८७) रसदिग्धमध्येन रसोविषं तेन दिग्धं लिप्तं मध्यं यस्य तथाविधेन।

मणिना हंसवती सौवीरं वीरसेनम् (८८) अदृश्यागदलिप्त-वदना च विषवारुणीगण्डूषपायनेन पौरवी पौरवेश्वरं सोमकम्। इत्युक्त्वा विरराम (८९) स्वाम्यादेशसम्पादनाय च निर्जगाम।

देवोऽपि हर्षः (९०) सकलराज्यस्थितीश्चकार। ततश्च तथा कृतप्रतिज्ञे (९१) प्रयाणं विजयाय दिशां समादिशति देवे हर्षे गतायुषां प्रतिसामन्तानाम् उदवसितेषु बहुरूपाणि उपलिङ्गानि वितेनिरे। तथाहि (९२) अविप्रकृष्टाः कालदूतदृष्टय इव इतस्ततः चेरुः चटुलाः कृष्णशारश्रेणयः। (९३) प्रचलितलक्ष्मीनूपुरप्रणादप्रतिमा मधुसरघासङ्घात-झङ्कारा जङ्गादिरेऽजिरे। (९४) विवृतविकृतवदनविवर-

मेखलामणिनाकाञ्चीरत्नेन हंसवती नाम महिषी सौवीरं तदाख्यजनपदाधिपतिं वीरसेनं तदाख्यं नृपम्।

(८८) अदृश्येति। अदृश्येन गूढ़ेन अगदेन औषधेन आत्मरक्षार्थं विषनाशकेन इति भावः लिप्तं वदनं यस्याः यया वा तथाभूता। विषेति विषवारुणी विषयुक्ता सुरा तस्या गण्डूषं तस्य पायनेन पौरवी नाम महिषी पौरवेश्वरं पुरुवंशीयानामधिपं सोमकं तदाख्यं नृपम्।

(८९) स्वाम्यादेशसम्पादनाय प्रभोराज्ञापालनाय।

(९०) सकलराज्यस्थितीः समस्तराज्यव्यवस्थाः।

(९१) प्रयाणं यात्रां समादिशति आज्ञापयति गतायुषां प्राप्तकालानामिति भावः प्रतिसामन्तानां हर्षवर्द्धनस्य शत्रूणाम्। उदवसितेषु गेहेषु उपलिङ्गानि अनिमित्तानि उत्पातचिह्नानीति यावत् वितेनिरे विस्तारं प्रापुः।

(९२) अविप्रकृष्टाः सन्निहिताः कालस्य यमस्य दूताः तेषां दृष्टय इव नेत्राणि इव। चेरुः भ्रमन्ति स्म चटुलाश्चञ्चलाः कृष्णशारश्रेणयः कृष्णमृगनिवहाः।

(९३) प्रचलितायाः प्रस्थितायाः लक्ष्म्याः नूपुरयोः प्रणादप्रतिमाः निस्वनसदृशाः मधुसरघाणां मधुमक्षिकाणां सङ्घातस्य समूहस्य झङ्काराः शब्दविशेषाः अजिरे अङ्गने जङ्गादिरे व्यजृम्भन्त।

विसृतवह्निविसरा वासरेऽपि विरसं विरेसुः चिरम् अशिवार्थम् अशिवाः शिवाः। (९५) शवपिशितप्ररूढप्रणया इव कपिपोतकपोलकपिलपक्षतयः काननकपोताः पेतुः। (९६) आमन्त्रयमाणा इव दधुः अकालकुसुमानि समम् उपवनतरवः। (९७) तरलकरतलप्रहारप्रहतपयोधरा रुरुदुः प्रसभं सभाशालभञ्जिकाः। ददृशुः (९८) आसन्नकचग्रह-भयोद्भ्रान्तोत्तमाङ्गमिव आत्मानं कबन्धम् आदर्शोदरेषु योधाः। (९९) चूड़ामणिषु चक्रशङ्ककमललक्ष्माणः प्रादुर-

---

(९४) विव्वतेति। विव्वतानां प्रकटितानां विकृतानां विकटानां वदनानां विवरेभ्यः अन्तरेभ्यः विसृतः निर्गतः वह्निविसरः अग्निप्रसरः यासां तथाभूताः तथाविधेभ्यः वदनेभ्यः अग्निमुद्गिरन्त्य इति यावत्। वासरे दिवसे। विरसं कटु विरेसुः शब्दायन्तेस्म अशिवार्थम् अमङ्गलार्थम्। अशिवाः अमङ्गलसूचिन्यः शिवाः शृगालाः।

(९५) शवेति। शवानां मृतदेहानां पिशितेषु मांसेषु प्ररूढः प्रवृद्धः प्रणयः स्पृहा येषां तथाभूता इव शवपिशिताकाङ्क्षिण इति यावत्। कपीति कपिपोतानां वानरशावकानां कपोला इव कपिलाः पिङ्गलाः पक्षतयः पक्षा येषां तथाविधाः काननकपोताः अरण्यपारावताः ग्रभ्रा इति यावत् पेतुः पतन्तिस्म।

(९६) आमन्त्रयमाणा इव शेषालापं कुर्वन्त इव दधुः धारयन्तिस्म जनयन्तिस्मेति भावः। समं युगपत्।

(९७) तरलेति तरलेन चञ्चलेन करतलेन यः प्रहारः तेन प्रहतौ ताड़ितौ पयोधरौ स्तनौ यासां तथाविधाः सभाशालभञ्जिका सभापुत्तलिकाः प्रसभं सहसा रुरुदुः रुदन्तिस्म।

(९८) आसन्नेति आसन्नात् सन्निहितात् अचिरभाविन इत्यर्थः कचग्रहात् केशाकर्षणात् भयेन उद्भ्रान्तं विघूर्णितम् उत्तमाङ्गं शिरो यस्य तथाभूतम् अतएव आत्मानं स्वदेहम् आदर्शोदरेषु मुकुराभ्यन्तरेषु कबन्धम् अशिरस्कम्। योधाः सैनिकाः।

भवन् पादन्यासा राजमहिषीणाम्। (१००) चेटीचामराणि अकस्मात् अधावन्त पाणिपल्लवात्। प्रणयकलहेऽपि दत्तपृष्ठाः चिरम् अभवन् भटाः पराङ्मुखा मानिनीनाम्। (१) करिकपोलेषु व्यघटन्त मधुलिहां मधुमदिरापानगोष्ठ्यः। (२) समाघ्रातयममहिषगन्धा इव ताम्यन्तः स्वस्वकरिम् अपि हरयो हरितं नवयवसं न चेरुः। (३) चलवलयावलीवाचालबालिकातालिकातोद्यलालिता अपि न ननृतुः मन्दा मन्दिरमयूराः। निशि निशि (४) रजनिकरहरिणनिहितनयन इव उन्मुखः तारम् उपतोरणम्

---

(९९) चूड़ामणिषु मुकुटेषु। चक्रेति चक्रादीनां लक्षाणि चिह्नानि येषु तथाभूताः पादन्यासाः चरणनिक्षेपाः विजेतुश्चक्रवर्त्तिन इति भावः। प्रादुरभवन् समपतन्।

(१००) चेटीनां दासीनां चामराणि पाणिपल्लवात् करकिसलयात् अधावन्त अच्यवन्त। दत्तपृष्ठाः दत्तं पृष्ठं यैः तथाभूताः। चिरं विमुखा अभवन् इति भावः।

(१) करिणां हस्तिनां कपोलेषु गण्डेषु मधुलिहां भ्रमराणां मधु पुष्परस एव मदिरा तस्याः पानगोष्ठ्यः पानसभाः व्यघटन्त विश्लेषेण घटितवन्तः।

(२) समाघ्रातेति। समाघ्रातः यममहिषस्य गन्धो यैः तथाभूता इव ताम्यन्तः क्लिश्यन्तः स्वस्वकरिं वद्धस्तम्बं राशीकृतमिति यावत् हरितं श्यामलं नवयवसं नूतनं घासं हरयः वाजिनः न चेरुः न भक्षयामासुः।

(३) चलेति। चलाभिः तरलाभिः वलयावलीभिः वलयश्रेणीभिः वाचाला मुखरा या बालिकाः कन्याः तासां तालिका करतलध्वनिरेव आतोद्यं वाद्यभेदः तेन लालिता अपि उत्तेजिता अपि मन्दा विमनसः।

(४) रजनीति रजनिकरस्य चन्द्रस्य यो हरिणः मृगः तस्मिन् निहिते निक्षिप्ते नयने येन तथाभूत इव उन्मुख ऊर्द्ध्वमुखः तारम् उच्चैः। उपतोरणं वहिर्द्वार-

अकारणम् अकार्षीत् कौलेयकगण:। (५) गणयन्तीव गतायुष: तर्जनतरलया तर्जन्या दिवसम् आट वाटकेषु कोटवी। (६) कुट्टिमेषु कुटिलहरिणखुरवेणीतरङ्गिण्य: शष्पराजयोऽजायन्त। (७) जनितवेणीबन्धानि निरञ्जनरोचनारोचींषि चषकमधुनि मुखकमलप्रतिबिम्बानि अदृश्यन्त भटीनाम्। (८) समासन्नात्मापहारचकिता इव चकम्पिरे भूमय:। (९) बध्यालङ्काररक्तचन्दनरसच्छटा इव अलक्ष्यन्त शूराणां पतिता: शरीरेषु विकसितबन्धूककुसुमशोणितशोचिष:

समीपे अकारणम् अहेतुकम् अकार्षीत् चीच्चकार। कौलेयकगण: कुक्कुरगण:।

(५) गणयन्तीव संख्यान्तीव गतायुष: गतजीवितान् के के गतायुषो जाता इति गणनां कुर्वती वेत्यर्थ:। तर्जनतरलया तर्जनं निर्भर्त्सनं तत्र तरला चञ्चला तया तर्जन्या अङ्गुष्ठानन्तरवर्त्तिन्या अङ्गुल्या। आट बभ्राम वाटकेषु पथिषु कोटवी नग्ना स्त्री।

(६) कुट्टिमेषु गृहाभ्यन्तरतलेषु। कुटिलेति कुटिलाभि: हरिणानां खुरवेणीभि: खुरपरम्पराभि: तरङ्गिण्य: तरङ्गवत्य: सञ्जाततरङ्गा इव प्रतीयमाना इति भाव: शष्पराजय: अभिनवतृणश्रेणय:।

(७) जनितेति। जनित: वेणीबन्ध: केशसंयमनं येषां तानि। गतभर्तृकाणां वेणीबन्धनियमस्य शास्त्रीयत्वादिति भाव:। निरञ्जना कज्जलवर्जिता रोचनावत् रोचिष: प्रभा येषां तथाभूतानि। चषकमधुनि पानपात्रवर्त्तिनि मधुनि। भटीनां सैनिकनारीणाम्।

(८) समासन्नेति। समासन्न: सन्निकृष्ट: आत्मन: स्वस्य अपहार: अपहरणं परहस्तगमनमिति भाव: तेन चकिता इव शङ्किता इव भूमय: चकम्पिरे भूकम्पोऽभूदिति भाव:।

(९) बध्येति। वध्यानां वधार्थं नीयमानानां जनानाम् अलङ्कारा: भूषणानि रक्तचन्दनरसच्छटा रक्तचन्दनद्रवानुलेपा इव शूराणां भटानाम्। विकसितेति

शोणितवृष्टयः। (१०) पर्य्यग्नीकुर्वाणा इव विनश्वरीं श्रियम् (११) अविरलस्फुरत्स्फुलिङ्गाङ्गारोद्गारदग्धतारागणा गणशः पतन्तः प्रज्वलन्तो न व्यरंसिषुः उल्कादण्डाः। प्रथममेव (१२) प्रतीहारीव अपहरन्ती प्रतिभवनं चामरातपत्रव्यजनानि परुषा बभ्राम वात्येति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते प्रयाणं नाम षष्ठ उच्छ्वासः।

विकसितानि प्रस्फुटानि बन्धूककुसुमानीव शोणिता रक्ताः शोचिषः अर्चिषः यासां तथाविधाः शोणितवृष्टयः रक्तवृष्टयः।

(१०) पर्य्यग्नीति। विनश्वरीं विनाशिनीं श्रियं लक्ष्मीं पर्य्यग्नीकुर्वाणा इव अपरिगताग्निं परिगताग्निं कुर्वाणा इव विनष्टम् अग्निना दहेदिति शास्त्रादिति भावः।

(११) अविरलेति। अविरलं सान्द्रं यथा तथा स्फुरन्तः स्फुलिङ्गाः अग्निकणा येषां तथाभूता ये अङ्गाराः ज्वलदुल्मुकाः तेषाम् उद्गारेण निःसारणेन दग्धा तारागणा नक्षत्रवृन्दानि यैः तथाविधाः गणशः सङ्घशः बहुश इत्यर्थः उल्कादण्डाः दण्डाकारा अग्निरेखाः न व्यरंसिषुः न विरताः अविरतमाविरभवन् इत्यर्थः।

(१२) प्रतीहारी इव दौवारिकी इव अपहरन्ती अपसारयन्ती परुषा कर्कशा वात्या वायुसङ्घातः।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता हर्षचरितस्य षष्ठोच्छ्वासव्याख्या समाप्ता।

सप्तमः उच्छ्वासः।

अङ्गनवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम्।
वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य वीरस्य॥ १॥
धृतधनुषि बाहुशालिनि शैला न नमन्ति यत्तदाश्चर्य्यम्।
रिपुसंज्ञकेषु गणना कैव वराकेषु काकेषु?॥ २॥

(३) अथ व्यतीतेषु च केषुचित् दिवसेषु मौहूर्त्तिकमण्डलेन शतशः सुगणिते सुप्रशस्तेऽहनि दत्ते चतसृणामपि दिशां विजययोग्ये (४) दण्डयात्रालग्ने, सलिलमोचविशारदैः

अङ्गनेति। कृतप्रतिज्ञस्य प्रतिज्ञामारूढ़स्य वीरस्य वसुधा पृथ्वी अङ्गनवेदी अजिरवर्त्तिनी परिष्कृता भूमिः जलधिः समुद्रः कुल्या अल्पा कृत्रिमा सरित् कुल्याल्पा कृत्रिमा सरिदित्यमरः। पातालं स्थली अकृत्रिमा अचुर्य्येति भावः भूमिः सुमेरुः स्वर्गराज्यमिति भावः वल्मीकः कीटविशेषरचितमृत्तिकास्तूप इत्यर्थः। शूरा हि निजशौर्य्यप्रभावेण त्रिभुवनं करतलस्थितं कुर्वन्तीति भावः॥ १॥

धृतेति। बाहुशालिनि भुजवीर्य्यवति इत्यर्थः जने इति शेषः धृतधनुषि धनुष्पाणौ सति शैलाः पर्वताः न नमन्ति न तं प्रणमन्तीति यत् तत् आश्चर्य्यं पर्वता अपि धनुर्बलेन विदारिता भवन्तीति भावः रिपुसंज्ञकेषु शत्रुनामधारिषु वराकेषु दीनेषु काकेषु कैव गणना? अन्ये शत्रवस्तस्य बाहुशालिनः सकाशे न गण्यन्ते इति भावः। एतेन हर्षस्य भावि त्रिभुवनविजयित्वं सूच्यते॥ २॥

(३) अथेति। भवनान्निर्जगामेति सम्बन्धः। क्रमेण विशिनष्टि व्यतीतेषु अतिक्रान्तेषु मौहूर्त्तिमण्डलेन ज्योतिर्विद्गणेन शतशः पुनः पुनरित्यर्थः सुगणिते सुनिरूपिते।

(४) दण्डयात्रालग्ने दण्डश्चतुरङ्गं बलं तस्य यात्रा तस्या लग्नं शुभक्षणः तस्मिन् दत्ते निर्दिष्टे। सलिलेति सलिलस्य जलस्य मोचे निःसारणे विशारदाः पटवः

शारदैरिव अम्भोधरैः कालधौतैः शातकुम्भैश्च कुम्भैः स्नात्वा विरचय्य परमया भक्त्या भगवतो (५) नीललोहितस्य अर्चाम् उदर्चिषं हुत्वा प्रदक्षिणावर्त्तशिखाकलापम् आशुशुक्षणिं दत्त्वा द्विजेभ्यो रत्नवन्ति राजतानि जातरूपमयानि च सहस्रशः तिलपात्राणि (६) कनकपत्रलतालङ्कृतशफशृङ्गशिखरा गाश्च अर्बुदशः समुपविश्य विततव्याघ्रचर्मणि भद्रासने विलिप्य प्रथमविलिप्तायुधो (७) निजयशोधवलेन आचरणतः चन्दनेन शरीरं परिधाय राजहंसमिथुनलक्ष्मणी सदृशे दुकूले (८) परमेश्वरचिह्नभूतां शशिकलाम् इव कल्पयित्वा सितकुसुममुण्डमालिकां शिरसि नीत्वा कर्णा-

---

अन्यत्र सलिलानां सेचेण वर्षासु वर्षणेन विशारदाः शुभाः तैः शारदैः शरत्कालीनैरिव अम्भोधरैः जलधरैः सेचैश्च कालधौतैः राजतैः कलधौतं रौप्यहेम्नोः इत्यमरः । अन्यत्र कालेन वर्षापगमेन धौताः निर्ह्रष्टाः श्वेता वा तैः शातकुम्भैः काञ्चनैः । विरचय्य विधाय ।

(५) नीललोहितस्य हरस्य । उदर्चिषम् उन्नतशिखं प्रदक्षिणम् आवर्त्तते इति तथोक्तः शिखाकलापः ज्वालासमूहः यस्य तथाभूतम् आशुशुक्षणिम् अग्निम् । हुत्वा हविःप्रक्षेपेण अर्चयित्वा द्विजेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः । राजतानि रौप्यमयाणि जातरूपमयानि स्वर्णमयानि तिलपात्राणि तिलपूर्णानि भाजनानि ।

(६) कनकेति । कनकपत्रलताभिः सुवर्णपत्रभङ्गिभिः अलङ्कृताः शफाः खुराः शृङ्गशिखराणि च यासां तथाभूताः गाः अर्बुदशः दशकोटिशः । विततेति विततं विस्तृतं व्याघ्रचर्म यस्मिन् तथोक्ते भद्रासने सिंहासने । प्रथमेति प्रथमं विलिप्तम् अनुरञ्जितम् आयुधं धनुरस्त्रञ्च येन तथाभूतः ।

(७) निजयशोधवलेन निजं स्वं यशः इव धवलं श्वेतं तेन । आचरणतः चरणपर्य्यन्तं शरीरं चन्दनेन विलिप्य । राजहंसमिथुनं लक्ष्म चिह्नं यस्य तथाभूते सदृशे अनुरूपे दुकूले वसने परिधाय ।

(८) परमेश्वरचिह्नभूतां सार्वभौमलक्षणां कल्पयित्वा कृत्वा सितकुसुममुण्ड-

भरणमरकतमयूखमिव कर्णगोचरतां गोरोचनाच्छुरितम् अभिनवं दूर्वापल्लवं विन्यस्य सह (९) शासनवलयेन गमन-मङ्गलप्रतिसरं प्रकोष्ठे (१०) परिपूजितप्रहृष्टपुरोहितकर-प्रकीर्य्यमाणशान्तिसलिलशीकरनिकराभ्युच्चितशिराः संप्रेष्य (११) महार्हाणि वाहनानि वहलरत्नालोकलिप्तककुम्भि च भूषणानि (१२) भूभुजां संविभज्य (१३) क्लिष्टकार्पटिक-कुलपुत्रलोकमोचितैः प्रसाददानैश्च विसुच्य बन्धनानि नियुज्य तत्कालस्मरणस्फुरणेन कथितात्मानमिव च अष्टा-दशद्वीपजेतव्याधिकारे दक्षिणं भुजस्तम्भम् अहमहमिकया

मालिकां श्वेतपुष्पहारविशेषं कर्णाभरणमरकतमयूखमिव कर्णभूषणहरिन्मणि-किरणमिव गोरोचनाच्छुरितं गोरोचनया माङ्गल्यद्रव्यविशेषेण छुरितं प्रलिप्तं दूर्वापल्लवं कर्णगोचरतां नीत्वा कर्णेन धृत्वा इत्यर्थः ।

(९) शासनवलयेन मुद्राकटकेन । गमनमङ्गलप्रतिसरं यात्रिकमङ्गलसूत्रम् । प्रकोष्ठे करनिमणिवन्धयोः अन्तरे ।

(१०) परिपूजितेति । परिपूजितेन समर्चितेन अतएव प्रहृष्टेन प्रीतेन पुरोहितेन करेण हस्तेन प्रकीर्य्यमाणानां शान्तिसलिलानां शान्त्युदकानां शीकरनिकरैः कणसमूहैः अभ्युच्चितं सिक्तं शिरो यस्य तथाभूतः ।

(११) महार्हाणि महामूल्यानि वाहनानि हस्त्यादीनि । वहलेति वहलानां प्रभूतानां रत्नानां मणीनाम् आलोकेन प्रभया लिप्ताः रञ्जिताः ककुभः दिशः येषां तानि भूषणानि अलङ्कारान् ।

(१२) भूभुजां राज्ञां स्वाधीनानामिति भावः संविभज्य सम्यग् विभागेन दत्त्वा इत्यर्थः ।

(१३) क्लिष्टेति । क्लिष्टकार्पटिकाः जीर्णमलिनवसनाः ये कुलपुत्रलोकाः सत्कुलजातजनाः ते मोचिताः यैः तथाभूतैः प्रसाददानैः अनुग्रहवितरणैः । बन्धनानि मङ्गलसूत्रादिनेति शेषः विसुच्य विहाय तत्कालस्मरणस्फुरणेन तात्-कालिकवृत्तान्तस्य भ्रातृपरिभवरूपस्य स्मरणेन कथितः निवेदितः आत्मा स्वरूपं यस्य तथाभूतमिव निवेदितप्रतिहिंसाभिप्रायमिव इति भावः । अहमहमिकया

सेवकैः इव सुनिमित्तैः अपि समग्रैः अग्रतो भवद्भिः (१४) प्रमुदितप्रजाजन्यमानजयशब्दकोलाहलो हिरण्यगर्भ इव ब्रह्माण्डात् कृतयुगकरणाय भवनात् निर्जगाम।

(१५) नातिदूरे च नगरात् उपसरस्वति निर्मिते महति तृणमये समुत्तम्भिततुङ्गतोरणे वेदीविनिहितपल्लवललामहेम-कलशे (१६) बद्धवनमालादाम्नि धवलध्वजमालिनि भ्रमच्छुक्लवाससि पठद्द्विजन्मनि मन्दिरे प्रस्थानम् अकरोत्। तत्रस्थस्य च अस्य (१७) ग्रामाक्षपटलिकः सकलकरणि-परिकरः करोतु देवो दिवसग्रहणम् अद्यैव (१८) अवन्ध्य-

---

अहमग्रे अहमग्रे इत्येवं स्पर्द्धया सुनिमित्तैः शुभसूचकैः लक्षणैः अग्रतो भवद्भिः पुरतो गच्छद्भिः।

(१४) प्रमुदितेति। प्रमुदिताभिः प्रहृष्टाभिः प्रजाभिः जन्यमानः क्रियमाणः जयशब्दकोलाहलः जय जयेति कलरवः यस्य तथाभूतः हिरण्यगर्भ इव ब्रह्मा इव ब्रह्माण्डात् ब्रह्माण्डिम्बात् कृतयुगकरणाय सत्ययुगस्थापनाय कृतस्य शत्रुजनितस्य भ्रातृद्रोहस्य युगकरणाय प्रतीकाराय इत्यर्थः।

(१५) उपसरस्वति सरस्वत्या नद्याः समीपे। तृणमये तृणरचिते समुत्तम्भितः समुत्थापितः तुङ्ग उन्नतः तोरणो बहिर्द्वारं यस्य तथाभूते। वेदीति वेद्यां विनिहितः स्थापितः पल्लव एव ललामं चिह्नं यस्य तथाभूतः हेमकलसः स्वर्णकुम्भः यस्मिन् तथोक्ते।

(१६) बद्धेति। बद्धं विरचितं वनमालादाम वनपुष्पमालाप्रसरः यस्मिन् तथोक्ते। धवलध्वजानां माला अस्ति अस्मिन्निति तथाभूते। भ्रमदिति भ्रमन्ति घूर्णमानानि वायुवेगादिति भावः शुक्लानि वासांसि यस्मिन् तथोक्ते। पठन्तः वेदान् धर्मशास्त्राणि वेति भावः द्विजन्मानो ब्राह्मणा यस्मिन् तथोक्ते। प्रस्थानं स्थितिम्।

(१७) ग्रामाक्षपटलिकः अक्षाणां भूतानां पटले समूहे नियुक्तः अक्षपटलिकः ग्रामस्य अक्षपटलिकः ग्रामाक्षपटलिकः ग्रामवासी वेतालसाधक इति भावः। सकलकरणिपरिकरः सर्वप्रकारलेख्यरचना निपुण इति यावत्।

शासन: शासनानाम् इति अभिधाय (१९) वृषाङ्काम् अभिनवघटितां हाटकमयीं मुद्राम् उपनिन्ये जग्राह च तां राजा। समुपस्थापिते च प्रथमत एव मृत्पिण्डे परिभ्रस्य करकमलात् अधोमुखी महीतले पपात मुद्रा। (२०) मन्दाश्यानपङ्कपटले मृदुमृदि सरस्वतीतीरे स्फुटं व्यराजन्त राजयो वर्णानाम्। अमङ्गलाशङ्किनि च विषीदति परिजने नरपति: अकरोत् मनसि एतत् (२१) अतत्त्वदर्शिन्यो हि भवन्ति अविदग्धानां धिय:। तथाहि (२२) एकशासनमुद्राङ्का भूर्भवतो भविष्यतीति निवेदितमपि निमित्तेन अन्यथा गृह्णन्ति ग्राम्या:। इति अभिनन्द्य मनसा महानिमित्तं तत् (२३) सीरसहस्रसम्मितसीम्नां ग्रामाणां

---

(१८) अवन्ध्यशासन: अप्रतिहताज्ञ: शासनानां दिवसग्रहणं सामयिकसंख्याग्रहणम् अद्यारभ्य एतावती दिवसान् भवता प्रजाशासिना भवितव्यमिति एवं निश्चयमिति भाव:।

(१९) वृषाङ्कां धर्मचिह्नाम् अभिनवघटितां नवरचितां हाटकमयीं काञ्चनमयीं मुद्रां वर्णावलिखचितकाञ्चनपदकविशेषम् उपनिन्ये अर्पयामास। अधोमुखी अवनतपूर्वभागा इत्यर्थ:।

(२०) मन्देति। मन्दाश्यानमीषच्छुष्कं पङ्कपटलं कर्दमचय: यस्मिन् तथोक्ते अतएव मृद्वी कोमला मृत् मृत्तिका यस्मिन् तथाभूते सरस्वतीतीरे। स्फुटं स्पष्टम्। वर्णानां मुद्राक्षराणाम्।

(२१) अतत्त्वदर्शिन्य: अयाथार्थ्यदर्शिन्य: अदीर्घदर्शिन्य इति भाव:। अविदग्धानाम् अज्ञानाम्।

(२२) एकेति। एका एव शासनमुद्रा अङ्कश्चिह्नं यस्या: तथाभूता एकच्छत्रा इति भाव: निमित्तेन शकुनेन। ग्राम्या: अविदग्धा इत्यर्थ:।

(२३) सीरेति। सीराणां हलानां सहस्रेण सम्मिता: सीमानो येषां तथा-

शतमदात् द्विजेभ्यः निनाय च तत्र तं दिवसम्। प्रतिपन्नायां शर्वर्य्यां सम्मानितसर्वराजलोकः सुष्वाप।

(२४) अथ गलति तृतीये यामे सुप्तसमस्तसत्त्वनिःशब्दे दिक्कुञ्जरबृंहणगम्भीरध्वनिः अताड्यत प्रयाणपटहः। अग्रतः स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव पुनः (२५) प्रयाणक्रोशसंख्यापकाः स्पष्टम् अष्टौ अदीयन्त प्रहाराः पटहे पटीयांसः।

(२६) ततो रटत्पटहे नन्दन्नान्दीके गुञ्जत्गुञ्जे कूजत्काहले शब्दायमानशङ्खे (२७) क्रमोपचीयमानकटककलकले परिजनोत्थापनव्यापृतव्यवहारिणि (२८) द्रुतद्रुघन-

---

भूतानां सहस्राधिकहस्तवाह्यमानपर्य्यन्तानामिति यावत्। प्रतिपन्नायाम् उपस्थितायाम्।

(२४) गलति अतिक्रामति। सुप्तेति सुप्तैः निद्रितैः समस्तैः सत्त्वैः निःशब्दे नीरवे। दिक्कुञ्जरेति दिक्कुञ्जराणां दिग्गजानां बृंहणवत् बृंहितमिव इत्यर्थः गम्भीरः ध्वनिः निनादः यस्य तथाभूतः प्रयाणपटहः प्रयाणवाद्यभेद इत्यर्थः।

(२५) प्रयाणेति। प्रयाणस्य क्रोशाः तेषां सङ्ख्यापकाः अद्य अष्टौ क्रोशा गन्तव्या इत्येवं सङ्ख्यासंस्थापकाः। पटीयांसः अतिपटवः। प्रहाराः ताड़नानि।

(२६) तत इत्यादि प्रयाणसमये राजभिः राजद्वारमापुपूरे इत्यन्वयः। प्रयाणसमये इति विशिनष्टि रटत्पटहे इत्यादि। रटन्तः ध्वनन्तः पटहा यस्मिन् तथोक्ते। नन्दन्नान्दीके नन्दन्त्यः राजलोकान् उत्साहयन्त्य इति यावत् नान्द्यः माङ्गल्यवाद्यभेदाः यस्मिन् तथोक्ते। गुञ्जत्कुञ्जे गुञ्जन्तः ध्वनन्तः कुञ्जाः शङ्खभेदा यस्मिन् तथोक्ते। कूजत्काहले कूजन्तः स्वनन्तः काहला वाद्यभेदा यस्मिन् तादृशे।

(२७) क्रमेति। क्रमेण उपचीयमानः वृद्धिं गच्छन् कटकानां कलकल कोलाहलः यस्मिन् तथोक्ते। परिजनेति परिजनानां पार्श्वचराणां निद्रितानाम् इति भावः उत्थापने प्रबोधने व्यापृताः प्रवृत्ताः व्यवहारिणः कर्मचारिणः यत्र तथाभूते।

घातघध्यमानकोणिकाकोलकोलाहलकलितककुभि (२९) बलाधिकृतबध्यमानपाटीपतिपेटके जनज्वलितोल्कासहस्रालोकलुप्यमानत्रियामातमसि (३०) यामचेटीचरणचलनोत्थाप्यमानकामिमिथुने (३१) कटुककटुकनिर्देशनश्यन्निद्रोन्मिषन्निषादिनि (३२) प्रबुद्धहास्तिकशून्यीक्रियमाणशय्यागृहे (३३) सुप्तोत्थिताश्वीयविधूयमानसटे (३४) रटत्कटकमुखरखनित्रखन्यमानक्षौणीपाशे (३५) समुत्कील्यमान-

---

(२८) द्रुतेति। द्रुतं सत्वरं द्रुघनस्य मुद्गर इति प्रसिद्धस्य घातेन ताड़नेन घघ्यमाना आहन्यमाना या कोणिका ताड़नयष्टिविशेषः तस्याः कोलस्य अग्रभागस्य कोलाहलेन निनादेन कलिताः पूरिताः ककुभः दिशो यत्र तथोक्ते।

(२९) बलेति। बलाधिकृतैः सैन्याधिकारिभिः बध्यमानं ताड्यमानं पाटीपतिपेटकं प्रतिनियतरक्षकवर्गः प्रमादीति भावः यत्र तथोक्ते। जनेति जनैः परिजनैरिति यावत् ज्वलितानां प्रज्वालितानाम् उल्कासहस्राणाम् उल्कासहस्राणाम् आलोकेन लुप्यमानं विनाश्यमानं त्रियामातमः रात्रितिमिरं यस्मिन् तथोक्ते।

(३०) यामेति। यामचेटीनां प्राहरिकदासीनां चरणचलनेन पदक्षेपनिनादेन इति यावत् उत्थाप्यमानं प्रबोध्यमानं कामिमिथुनं कामियुगलं यस्मिन् तथोक्ते।

(३१) कटुकेति। कटुकानां हस्तिपकयोक्त्राणाम् कटुकेन रूक्षेण निर्देशेन आज्ञया नश्यन्ती या निद्रा तया उन्मिषन्तः विकसन्नयना इत्यर्थः निषादिनः अश्ववारा यस्मिन् तथोक्ते।

(३२) प्रबुद्धेति। प्रबुद्धैः जागरितैः हास्तिकैः हस्तिसमूहैः शून्यीक्रियमाणं शय्यागृहं यस्मिन् तथोक्ते।

(३३) सुप्तेति। सुप्तोत्थितैः अश्वीयैः अश्वसमूहैः विधूयमाना कम्प्यमाना सटा जटा यस्मिन् तथोक्ते।

(३४) रटदिति। रटद्भिः शब्दायमानैः कटकैः वलैः मुखरेण असष्ट नदता खनित्रेण खननसाधनेन अस्त्रविशेषेण खन्यमानाः क्षौणीपाशाः भूबन्धनानि पटमण्डपरचनायां कृतानीति भावः यत्र तथोक्ते।

कीलशिञ्जानहिञ्जीरे (३६) उपनीयमाननिगड़तालकलरवोत्तालतुरङ्गतरङ्ग्यमाणखुरपुटे (३७) लेशिकमुच्यमानमदस्यन्दिदन्तिसन्दान-शृङ्खलाखनखन-निनादनिर्भरभरितदशदिशि (३८) घासपूलकप्रहारप्रमृष्टपांशुलकरिपृष्ठप्रसार्य्यमाणप्रस्फोटितचर्मणि (३९) गृहचिन्तकचेटकसंवेष्ट्यमानपटकुटीकाण्डपटमण्डपपरिवस्त्रावितानके (४०) कीलकलापापूर्य्यमाणचिर्पिटचर्मपुटे (४१) संभाण्डीयमानभाण्डा-

---

(३५) समुत्कील्यमानेति। समुत्कील्यमानेन समुत्खान्यमानेन कीलेन शङ्कुना शिञ्जानं स्वनत् हिञ्जीरं लौहशृङ्खलं यस्मिन् तथोक्ते।

(३६) उपनीयमानेति। उपनीयमानस्य परिधीयमानस्य निगड़तालस्य बन्धनार्थं तालपत्रविशेषस्य कलरवेण उत्तालम् उत्कटं यथा तथा तुरङ्गैः अश्वैः तरङ्ग्यमाणाः कुटिलीक्रियमाणाः खुरपुटाः यस्मिन् तथोक्ते।

(३७) लेशिकेति। लेशिकैः घासिकैः घासदायिभिः हस्तिभ्य इति भावः। मुच्यमानाः मदस्यन्दिनां मदस्राविणां दन्तिनां गजानां सन्दानशृङ्खलाः बन्धनशृङ्खलाः तासां खनखननिनादेन निर्भरम् अत्यन्तं यथा तथा भरिताः पूरिता दश दिशः यस्मिन् तथोक्ते।

(३८) घासेति। घासपूलकस्य घासस्तवकस्य प्रहारेण प्रमृष्टं परिष्कृतं पांशुलं रजस्वलं करिपृष्ठं हस्तिपृष्ठं तत्र प्रसार्य्यमाणम् आसनार्थं विस्तार्य्यमाणं प्रस्फोटितं प्रमृष्टं चर्म यस्मिन् तथोक्ते।

(३९) गृहेति। गृहाणां चिन्तकाः कार्य्यदर्शिन इत्यर्थः ये चेटकाः भृत्याः तैः संवेष्ट्यमानाः पटकुट्यः स्कन्धावारसरणिभेदाः काण्डपटानि काण्डपटनिर्मितानि गृहाणि परिवस्त्रा जवनिकाः वितानका उल्लोचाः चन्द्रातपभेदाः यत्र तथोक्ते।

(४०) कीलेति। कीलानां शङ्कूनां कलापैः समूहैः आपूर्य्यमाणाः भ्रियमाणाः चिर्पिटा ऋस्वाः क्षुद्रा इति यावत्। चर्मपुटाः चर्मनिर्मितभाजनविशेषाः यस्मिन् तथोक्ते।

(४१) सम्भाण्डेति। सम्भाण्डीयमानानि संगृह्यमाणानि भाण्डागाराणि द्रव्य-

गारिणि भाण्डागारवहनवाह्यमानबहुवलीवाहिके (४२) निषादिनिश्चलानेकानेकपारोप्यमाणकोशकलसपीड़ापीड़सङ्क-टायमानसामन्तौकसि (४३) दूरगतदच्चदासेरकक्षिप्रप्रक्षिप्य-माणोपकरणसम्भारभ्रियमाणदुष्टदन्तिनि (४४) तिर्य्यगान-मज्जाघनिककरकच्छाक्रष्टलम्बमान-परतन्त्र-तुन्दिलचुन्दीजन-जनितजनहासे (४५) पीड्यमानशारशारिवरत्रागुणग्राहित-

---

गृहाणि यस्मिन् तथोक्ते। भाण्डेति भाण्डागारस्य वहनाय वाह्यमानाः नीयमानाः बहवः बलीवाहिकाः बलीवर्दाः यस्मिन् तथोक्ते । नालीवाहिके इति पाठे नाली-वाहिकाः करिणां घासग्रहणनियुक्ता हस्तिपकविशेषाः ।

(४२) निषादीति निषादिभिः आरोहिभिः निश्चलेषु तिष्ठत्सु अनेकेषु बहुषु अनेकपेषु हस्तिषु तत्पृष्ठेषु इति भावः आरोप्यमाणानां निधीयमानानां कोश-कलसानां धनपूर्णकुम्भानां पीड़ापीड़ेन सङ्कीर्णतया स्थापनेन इति भावः सङ्कटाय-मानानि सङ्कीर्णानि इति यावत् सामन्तानां राज्ञाम् अध्यासिनामिति भावः ओकांसि स्थानानि यत्र तथोक्ते ।

(४३) दूरेति । दूरगतैः दक्षैः भारवहनक्षमैः इति यावत् यद्वा दूरगते दूरगमने दक्षाः समर्थाः दासेरकैः उष्ट्रैः क्षिप्रं सहसेति यावत् प्रक्षिप्यमाणाः भूमौ पात्यमानाः ये उपकरणसम्भारा परिच्छदसमूहाः तैः भ्रियमाणा पूरित-पृष्ठा इति यावत् दुष्टा लोकानां वहने दोषकारिण इत्यर्थः दन्तिनः गजा यस्मिन् तथोक्ते ।

(४४) तिर्य्यगिति । तिर्य्यक् कुटिलं यथातथा आनमन् आनतीभवन् येन कोऽपि न पश्येदिति भावः जाघनिकः जघनस्पर्शी कामुक इति भावः तेन करेण हस्तेन कक्षेण कष्टेन आक्रष्टा आलिङ्गितेति भावः लम्बमाना अपसरन्तीति भावः अथच परतन्त्रा पराधीना अपसर्त्तुमक्षमेति यावत् तुन्दिला स्थूलाङ्गी या चुन्दी कुट्टनी तया जनितः उत्पादितः जनानां हासः यस्मिन् तथोक्ते तथाभूतां कुट्टनीं दृष्ट्वा हसज्जने इत्यर्थः ।

(४५) पीड्यमानेति । पीड्यमाना जीर्णतादिदोषेण छिद्यमानेत्यर्थः शारा चित्रिता या शारिर्मञ्जरी हस्तिपर्य्याणमिति यावत् तस्या वरत्रागुणैः कक्षरज्जुभिः

गात्रविहारबृंहद्बहुबृहदुन्मदकरिणि (४६) करिघटाघट-मानघण्टाटाङ्कारक्रियमाणकर्णज्वरे पृष्ठप्रतिष्ठाप्यमानकण्ठा-लककदर्थितकूजत्करभे (४७) अभिजातराजपुत्रप्रेर्यमाण-कुप्रयुक्ताकुलकुलीनकुलपुत्रकलत्रवाहने (४८) गमनवेला-विप्रलब्धवारणाधोरणान्विष्यमाणनवसेवके (४९) प्रसाद-वित्तपत्तिनीयमाननरपतिवल्लभवरवाजिनि (५०) चारुचार-भटसैन्यन्यस्यमाननासीरमण्डलाडम्बरस्थूलस्थासके (५१)

ग्राहितानि संयमितानि गात्राणि अङ्गानि तेषां विहारेण कम्पेन बृंहन्तः नदन्तः बहवः बृहतः महान्तः उन्मदाः मदमत्ताः करिणः हस्तिनः यत्र तथोक्ते।

(४६) करीति। करिणां घटासु श्रेणिषु घटमानानां संसजन्तीनां घण्टानां टाङ्कारेण टंटमिति निनादेन क्रियमाणः जन्यमानः कर्णज्वरः यस्मिन् तथोक्ते। पृष्ठेति पृष्ठेषु प्रतिष्ठाप्यमानेन आरोप्यमाणेन कण्ठालकेन उष्ट्रेण उष्ट्रशावकेन इति यावत् अल्पार्थे कप्रत्ययः। कदर्थिताः क्लेशिताः अतएव कूजन्तः उष्ट्रभारासहिष्णु-तया इति भावः रुवन्तः अतिभारेणेति भावः करभाः करिशावका यस्मिन् तथोक्ते।

(४७) अभिजातेति। अभिजातैः कुलीनैः राजपुत्रैः प्रेर्यमाणानि चाल्य-मानानि कुप्रयुक्तेन असद्ग्रसञ्चालनेन आकुलानां व्यस्तानां कुलीनानां सत्कुल-जानां कुलपुत्रकलत्राणां कुलीनकुलाङ्गनानां वाहनानि यानानि यस्मिन् तथोक्ते।

(४८) गमनेति। गमनवेलायां विप्रलब्धाः प्रतारिताः अविदितगमनवेला इत्यर्थः अतएव वारणानां हस्तिनाम् आधोरणाः हस्तिपाला तैः अन्विष्यमाणाः नवसेवकाः नूतनभृत्या यस्मिन् तथोक्ते।

(४९) प्रसादेति। प्रसादेन राजानुग्रहेण वित्ताः ख्याताः ये पत्तयः पदाति-सैन्यानि तैः नीयमानः नरपतेः राज्ञः वल्लभः प्रियः वरः श्रेष्ठः वाजी अश्वः यस्मिन् तथोक्ते।

(५०) चार्विति। चारुर्मनोज्ञश्चारी गतिर्येषां तथाभूतानि भटसैन्यानि योध-बलानि तैः न्यस्यमानानि निधीयमानानि नासीरमण्डलाडम्बरस्य सेनाग्रगामि-सैन्यनिवहस्य स्थासकानि अलङ्करणानि यस्मिन् तथोक्ते।

स्थानपालपर्य्याणलब्धमानलवणकलापीकिङ्किणीनालीसनाथसङ्कलिततलसारिके (५२) कुण्डलीकृतावरत्रिणीजालजटिलवल्लभपालाश्वघटानिवेश्यमानशाखामृगे (५३) परिवर्द्धकाकृष्यमाणार्द्धजग्धप्राभातिकयोग्याशनप्रारोहके (५४) व्याक्रोशीजृम्भमाणघासिकघोषे (५५) गमनसम्भ्रमभ्रमदुत्तुण्डतरुणतुरङ्गमतन्यमानेकमन्दुराविमर्दे (५६) सज्जीकृतकरेणुकारोहाह्वानसत्वरसुन्दरीदीयमानमुखालेपने (५७) चलितमातङ्गतुरङ्गप्रधावितप्राकृतप्रातिवेश्यकलोकलुण्ठ्यमाननिर्घा-

---

(५१) स्थानेति स्थानपालानाम् अश्वपालानां पर्य्याणेषु लब्धमाना लवणकलापी लवणकलावीति केचित् सा च मृगाकृतिर्दारुमयी क्रियत इति किङ्किणीक्षुद्रघटिका नाली वैणवीयष्टिः ताभिः सनाथं सहितं यथातथा सङ्कलिता तलसारिका मुखपट्टिका यत्र तथोक्ते।

(५२) कुण्डलीति। कुण्डलीकृतैः जड़ितैरित्यर्थः अवरत्रिणीजालैः बन्धनरज्जुभिरित्यर्थः जटिलः संयमितः वल्लभपालैः अश्वपालकैः अश्वघटासु तुरङ्गवृन्देषु तत्पृष्ठेष्विति भावः निवेश्यमानः आरोप्यमाणः शाखामृगः वानरः यत्र तथोक्ते।

(५३) परिवर्द्धकेति। परिवर्द्धकेन अश्वपालेन आकृष्यमाणः आकार्यमाण इत्यर्थः अर्द्धजग्धं अर्द्धभक्षितं प्राभातिकं प्रभातकालिकं योग्यम् अशनं भोजनीयं द्रव्यं येन तादृशः प्रारोहकः अश्वारोहिसैन्यमित्यर्थः यस्मिन् तथोक्ते।

(५४) व्याक्रोशीति। व्याक्रोशीषु परस्पराह्वानेषु जृम्भमाणा वर्द्धमाना घासिकानां घासदायिनां घोषाः निनादा यस्मिन् तथोक्ते।

(५५) गमनेति गमनेषु यात्रासु यः सम्भ्रमः त्वरा तेन भ्रमन्तः उत्तुण्डा उन्नमितमुखाः तरुणाः युवानः ये तुरङ्गमा अश्वाः तैः तन्यमानः क्रियमाणः अनेकानां बहूनां मन्दुराणां वाजिशालानां विमर्दः विध्वंसः यत्र तथोक्ते।

(५६) सज्जीकृतेति। सज्जीकृतासु अलङ्कृतासु करेणुकासु आरोहाय आरोहणार्थमित्यर्थः आह्वाने सत्वरा त्वरावती या सुन्दरी कामिनी हस्तिपकस्य इति भावःतया दीयमानं मुखालेपनं सिन्दूरादिना मुखानुलेपः यस्मिन् तथोक्ते।

(५७) चलितेति। चलितेषु प्रस्थितेषु मातङ्गेषु हस्तिषु तुरङ्गेषु अश्वेषु च

सञ्चयसञ्चये सञ्चरच्चेलचक्राक्रान्तचक्रीवति (५८) चक्र-चीत्कारिगन्त्रीगणगृह्यमाणप्रहतवर्त्मनि (५९) अकाण्ड-दीयमानभाण्डभरितानडुहि (६०) निकटघासलाभलुभ्य-ल्लम्बमानप्रथमप्रसार्य्यमाणसारसौरभेये (६१) प्रमुखप्रवर्त्त्य-मानमहासामन्तमहानसे पुरःप्रधावद्ध्वजवाहिनि (६२) प्रिय-शतोपलभ्यमानसङ्कटकुटीरकान्तरालनिस्सरणे (६३) करि-चरण-दलित-मठिकोत्थित-लोकलोष्टाहन्यमाना-धोरण-क्रिय-माणासन्नसाक्षिणि (६४) संघट्टविघट्टमानव्याधकुटीपलाय-

---

प्रधावितैः सत्वरमापतितैः प्राकृतैः साधारणैः प्रातिवेश्मकलोकैः प्रतिवेश्मिजनगणैः लुण्ट्यमानाः क्रियमाणाः निर्घासग्रस्तसञ्चयाः भुक्तशेषशस्यराशयः यत्र तादृशे। सञ्चरदिति सञ्चरन्तः चेलचक्रेण वस्त्रसमूहेन आक्रान्ताः आपूरितपृष्ठा इत्यर्थः चक्रीवन्तः गर्दभा यत्र तथोक्ते।

(५८) चक्रेति। चक्रैः चीत्कारिणः ये गन्त्रीगणाः शकटवृन्दानि तैः गृह्य-माणानि आक्रम्यमाणानि प्रहतानि चुण्णानि वर्त्मानि यत्र तथोक्ते।

(५९) अकाण्डेति अकाण्डे सहसा दीयमानेन आरोप्यमाणेन भाण्डेन द्रव्य-सञ्चयेन भरितः पूरितपृष्ठ इति यावत् अनड्वान् वृषः यस्मिन् तथोक्ते।

(६०) निकटेति। निकटे घासस्य लाभेन लुभ्यन्तः लोलुपतां गच्छन्तः लम्ब-मानाः प्रलम्बदेहाः प्रथमं प्रसार्य्यमाणाः प्रस्थाप्यमानाः सारसौरभेयाः बलवद-बलिवर्दा यस्मिन् तथोक्ते।

(६१) प्रमुखे अग्रतः प्रवर्त्त्यमानं प्रस्थाप्यमानं महासामन्तानां महतां नृप-तीनां महानसं रन्धनशाला यस्मिन् तथोक्ते। पुर इति पुरः अग्रतः प्रधावन्तः ध्वजवाहिनः पताकावाहिनः यत्र तथोक्ते।

(६२) प्रियशतेति। प्रियशतैः प्रियवाक्यशतैः उपलभ्यमानं प्राप्यमाणं सङ्कटात् सङ्कीर्णात् कुटीरकाणां चुद्रगृहाणाम् अन्तरालात् निःसरणं निर्गमनं यस्मिन् तथोक्ते।

(६३) करीति। करिणां हस्तिनां चरणैः दलितायाः मर्दितायाः मठिकायाः चुद्रगृहात् उत्थितैर्लोकैः लोष्टेन आहन्यमानैः ताड्यमानैः आधोरणैः हस्तिपकैः क्रियमाणाः आसन्ना लोका इति भावः साक्षिणो यत्र तथोक्ते।

मानक्षुद्रकुटुम्बके (६५) कलकलोपद्रवद्रवद्द्रविणबलीवर्द-विद्राणवणिजि (६६) पुरःसरदीपिकालोकविरलायमान-लोकोत्पीड़सुखप्रस्थितान्तःपुरकरिणीकदम्बके (६७) हया-रोहाह्वयमानलम्बितशुनि (६८) सरभसचरणनिपतननिश्चल-गमनसुखायमानखक्खटस्तूयमानतुङ्गतुङ्गणगुणे (६९) स्रस्त-वेसरविसंवादिसीदद्दाक्षिणात्यसादिनि (७०) रजोजध्वस्तगर्त-प्रयाणसमये प्रतिदिशमागच्छद्भिर्गजवधूसमारूढैः आधोरणो-

---

(६४) सङ्घट्टेति सङ्घट्टेन सङ्घर्षणेन विघट्टमाना विनश्यन्ती या व्याधकुटी तृणनिर्मितकुटीभेदः तस्याः पलायमानं क्षुद्रकुटुम्बकं स्वल्पपरिजनः यस्मिन् तथोक्ते।

(६५) कलकलेति। कलकलोपद्रवेण द्रवन्ति पतन्ति द्रविणानि धनानि द्रव्याणि इति यावत् येभ्यः तथाविधा ये बलीवर्दाः वृषाः तैः विद्राणाः पलाय-मानाः सशोका वा वणिजः व्यवसायिनः यस्मिन् तथोक्ते।

(६६) पुर इति। पुरःसरैः अग्रगैः दीपिकानाम् आलोकैः विरलायमानेन स्वल्पीभवता अपसरतेति भावः लोकोत्पीड़ेन जनसम्मर्देन सुखप्रस्थितानि अना-यासप्रचलितानि अन्तःपुराणाम् अन्तःपुरवासिजनीनां नारीणामिति यावत्। करिणीकदम्बकानि हस्तिनीवृन्दानि यस्मिन् तथोक्ते।

(६७) हयेति। हयारोहाय अश्वारोहणाय आह्वयमानाः लम्बिताः पश्चात् स्थिताः श्वानः कुक्कुरा यस्मिन् तथोक्ते।

(६८) सरभसेति। सरभसेन सवेगेन चरणनिपतनेन पादक्षेपणेन निश्चल-गमनेन च धीरगमनेन इति भावः सुखायमानाः खक्खटा वृद्धाः तैः स्तूयमानं तुङ्गानाम् उन्नतानां तुङ्गणानां तङ्गणेति पाठान्तरम् अश्वानां तदाख्यदेशजाश्वानां वा गुणः यस्मिन् तथोक्ते।

(६९) स्रस्तेति। स्रस्तान् भ्रष्टान् पश्चात् पतितानिति भावः वेसरान् अश्व-तरान् विसंवदन्ति परिशीलयन्ति अनुशोचन्तीति भावः तथोक्ताः अतएव सीदन्तः अवसादं गच्छन्तः दाक्षिणात्याः दक्षिणापथजाताः सादिनोऽश्ववारा यस्मिन् तथोक्ते।

(७०) रज इति। रजोभिः धूलिभिः ध्वस्तानि आपूरितानीति यावत्

र्ध्वं भ्रियमाणहैमपत्रभङ्गशारशार्ङ्गैः (७१) अन्तरासनासीनान्तरङ्गगृहीतासिभिः ताम्बूलिकविधूयमानचामरपल्लवैः (७२) पश्चिमासनिकार्पितभस्त्राभरणभिन्दिपालपूलिकैः (७३) पत्रलताकुटिलकलधौतनलकपल्लवितपर्याणैः (७४) पर्याणपक्षकपरिक्षेपपट्टिकाबन्धनिश्चलपट्टोपधानस्थिरावधानैः (७५) प्रचलपाद-फलिकास्फालनस्फायमान-पदबन्ध-मणिशिलाशब्दैः (७६) उच्चित्रनेत्रसुकुमारस्वस्थापनस्थगितजङ्घाकाण्डैश्च

जगन्ति यस्मिन् तथोक्तं। प्रतिदिशमागच्छद्भिः इत्यादीनि [५५० पृष्ठायां द्रष्टव्यम्।] राजभिः इत्यस्य विशेषणानि। गजवधूसमारूढैः करिणीसमारूढैः। आधोरणैः हस्तिपालैः ऊर्ध्वं भ्रियमाणानि हैमपत्रभङ्गेन काञ्चनपत्ररचनया शाराणि चित्राणि शार्ङ्गाणि धनूंषि येषां तैः।

(७१) अन्तरेति। अन्तरासनेषु मध्यवर्त्तिषु आसनेषु आसीनैः उपविष्टैः अन्तरङ्गैः स्वजनैः गृहीता असयः तलवाराः येषां तैः। ताम्बूलिकेति ताम्बूलिकैः ताम्बूलदायिभिः परिजनैः विधूयमानाः सञ्चाल्यमानाः चामरपल्लवाः येषां तैः।

(७२) पश्चिमेति। पश्चिमासनिकायां पश्चाद्वर्त्तिनि आसने अर्पितानि स्थापितानि भस्त्राभरणानि तूणाः भिन्दिपालाः अस्त्रविशेषाः तेषां पूलिकानि समूहा येषां तैः।

(७३) पत्रेति। पत्रलतया पत्रावलिरचनया कुटिलानि भङ्गिमन्ति कलधौतनलकेन काञ्चननिर्मितनलाकारेण पल्लवितानि रञ्जितानि इति भावः पर्याणानि पल्ययनानि येषां तैः।

(७४) पर्याणेति। पर्याणस्य पक्षकः प्रान्तः पार्श्वं वा तस्य परिक्षेपपट्टिका वेष्टनपट्टी तस्या बन्धेन निश्चलं यत् पट्टोपधानं पट्टवसननिर्मितम् उपधानं बालिश इति भाषा तस्मिन् स्थिरं निश्चलम् अवधानम् अभिनिवेशः येषां तैः।

(७५) प्रचलेति। प्रचला या पादफलिका उभयोः पार्श्वयोः पर्याणे या क्रियते इति भावः तस्या आस्फालनेन चालनेन स्फायमानः प्रवर्द्धमानः पदबन्धमणिशिलायाः पादघाटकरत्नस्य शब्दः येषां तैः।

(७६) उच्चित्रेति। उच्चित्रेण उत्कीर्णचित्रेण नेत्रेण पट्टवसनविशेषेण सुकुमारं

(७७) कार्दमिकपटकल्माषितपिशङ्गपिङ्गैः अलिनीलमसृण-प्रान्तसमुत्पादितसितसमायोगपरभागैश्च (७८) अवदातदेहविराजमानराजावर्त्तमेचकैः कञ्चुकैश्च (७९) उपचितचीनचोलकैश्च तारमुक्तास्तवकित-स्तवरकवारवाणैश्च नानाकषायकर्वुरकूर्पासकैश्च (८०) शुकपिच्छच्छायाच्छादनकैश्च (८१) व्यायामोल्लुप्तपार्श्वप्रदेशप्रविष्टचारुशस्त्रैश्च (८२) गतिवशवेल्लित-हारलता-लग्नलोलकुण्डलोन्मोचनप्रधावितपरिजनैः (८३) चामीकरपत्राङ्कुरकर्णपूरकविघट्टमानवाचालबालपाशैश्च

सुकोमलं यत् स्वस्थापनं स्वरचणस्थानमित्यर्थः तस्मिन् स्थगिताः निहिता जङ्घाकाण्डा जङ्घादण्डा यैः तथोक्तैः।

(७७) कार्दमिकेति। कर्दमेन रक्तः कार्दमिकः यः पटः वसनभेदः तेन कल्माषिताः रञ्जिताः पिशङ्गाः कपिलाः पिङ्गा जङ्घा येषां तैः। अलीति अलिनीलः भ्रमरनीलः मसृणः कोमलः यः प्रान्तः तेन समुत्पादितः सितस्य शुभ्रस्य समायोगस्य परभागः वर्णोत्कर्षः येषां तैः।

(७८) अवदातेति। अवदातेषु गौरेषु अवदातः सितो गौर इत्यमरः देहेषु विराजानाः शोभमाना राजावर्त्तवत् कृष्णपाषाणवत् मेचकाः श्यामलाः तैः। कञ्चुकैः वर्मभिः।

(७९) उपचितेति। उपचितं शोभितम् अपचितमिति पाठान्तरं चीनं सूक्ष्ममिति यावत् चोलकं वसनं येषां तैः।

(८०) शुकेति। शुकस्य पक्षिभेदस्य पिच्छं तस्य छाया कान्तिरिव कान्तिः येषां तादृशानि आच्छादनानि उत्तरीयाणि येषां तैः।

(८१) व्यायामेति। व्यायामेन अङ्गचालनाविशेषेण उल्लुप्तेषु प्रहृष्टेषु पार्श्वप्रदेशेषु प्रविष्टानि स्थितानि इत्यर्थः चारूणि शस्त्राणि येषां तैः।

(८२) गतीति। गतिवशेन द्रुतगत्येति यावत् वेल्लितायां दोलितायां हारलतायां लग्नं संसजत् यत् लोलं तरलं कुण्डलं तस्य उन्मोचनाय निष्कामणाय प्रधावितः परिजनो येषां तैः।

(८३) चामीकरेति। चामीकरः सौवर्ण इत्यर्थः पत्राङ्कुरः पत्रप्ररोहः यस्य

(८४) उष्णीषपट्टावष्टब्धकर्णोत्पलनालैश्च (८५) कुङ्कुमराग-कोमलोत्तरीयान्तरितोत्तमाङ्गैश्च (८६) चूड़ामणिखण्डख-चितक्षौमचोलैश्च (८७) मायूरपत्रायमाणशिखरोड्डीयमान-षट्पदपटलैश्च (८८) मार्गागतशारिकशारिवाहवेगदण्डैः (८९) पुरश्चञ्चच्चामरकिर्मीरकार्द्दरङ्गचर्ममण्डलमण्डनोड्डीय-मानचटुलडामरचारभटभरितभुवनान्तरैः (९०) आस्कन्द-त्काम्बोजवाजिशतशिञ्जानजातरूपायानरवमुखरितदिङ्मुखैश्च

तथाभूतः यः कर्णपूरः कर्णभूषणं तत्र विघट्टमानः सङ्घर्षमाणः बालपाशः अपरकर्णाभरणविशेषः येषां तैः ।

(८४) उष्णीषेति । उष्णीषपट्टेन अवष्टब्धानि आक्रान्तानि कर्णोत्पलनालानि येषां तैः ।

(८५) कुङ्कुमेति । कुङ्कुमरागेण कोमलैः मृदुलैः उत्तरीयैः उत्तरासङ्गैः अन्तरितं वेष्टितं उत्तमाङ्गं शिरः येषां तैः ।

(८६) चूड़ामणीति । चूड़ामणीनां शिरोरत्नानां खण्डेन शकलेन खचितं रञ्जितं क्षौमचोलं क्षौमवसनं येषां तैः ।

(८७) मायूरेति । मयूरस्य इदं मायूरं मायूरं पत्रं पिच्छमित्यर्थः तदिव आचरत् शिखरं शिरोभूषणम् तस्मिन् उड्डीयमानानां षट्पदानां भ्रमराणां पटलं समूहः येषां तैः ।

(८८) मार्गागतेति । मार्गागताः मार्गप्राप्ताः शारिकशारिवाहवेगानां हय-भेदानां दण्डा यैः तथोक्तैः ।

(८९) पुर इति । पुरः अग्रतः चञ्चद्भिः चामरैः किर्मीराणि शवलानि कार्द-रङ्गाणि कार्दरङ्गदेशोद्भवानि चर्ममण्डनानि एव मण्डनानि भूषणानि तैः सह उड्डीयमानानि चटुलानि तरलानि डामराणि विशालानि चारभटानि तदाख्य-देशीयसैनिकानि तैः भरितम् आपूरितं भुवनान्तरं यैः तथोक्तैः ।

(९०) आस्कन्ददिति । आस्कन्दताम् आस्फालयतां वल्गतामित्यर्थः काम्बोज-वाजिनां काम्बोजदेशीयाश्वानां शतानि तेषु शिञ्जानानि रणन्ति जातरूपाणि सौवर्णानि आयानानि अश्वभूषणविशेषाः तेषां रवेण झणत्कारेण मुखरितं ध्वनितं दिङ्मुखं येषां यैः वा तैः ।

(९१) निर्दयप्रहतलम्बापटहशतपटुरवबधिरीकृतश्रवणविवरैः (९२) उद्घोष्यमाणनामभिः उन्मुखपादातप्रतिपाल्यमानाज्ञापातैः राजभिः आपुपूरे राजद्वारम्।

उदिते च भगवति दिनकृति राज्ञः (९३) समायोगग्रहणसमयशंसी सस्वान संज्ञाशङ्खो मुहुर्मुहुः। (९४) अथ नचिरादिव प्रथमप्रयाण एव दिग्विजयाय दिग्गजसमागममिव (९५) गमनविलोलकर्णतालदोलाविलासैः कुर्वाणया करेणुकया उह्यमानो (९६) वैदूर्यदण्डविकटेन उपरि (९७) प्रत्युप्तपद्मरागखण्डखचिततया सूर्योदयदर्शनकोपादिव लोहि-

---

(९१) निर्दयेति। निर्दयं दृढं यथा तथा प्रहतानां ताड़ितानां लम्बापटहानां पटहाख्यवादित्रभेदानां शतानि तेषां पटुरवैः विकटशब्दैः बधिरीकृतं पूरितमिति यावत् श्रवणविवरं येषां यैः वा तैः।

(९२) उद्घोष्यमाणेति। उद्घोष्यमाणं कीर्त्यमानं नाम यैः येषां वा तैः। उन्मुखेति उन्मुखैरूर्द्ध्वमुखैः पादातैः पदातिसैन्यैः प्रतिपाल्यमानः प्रतीक्ष्यमाणः आज्ञापातः येषां तैः।

(९३) समायोगेति। समायोगः संविधानं सन्नाह इति भावः तस्य ग्रहणं तस्य समयः तं शंसति सूचयतीति तथोक्तः। सस्वान दध्वान संज्ञाशङ्खः सङ्केतशङ्खः।

(९४) अथेति। दिग्विजयाय निर्जगाम नरपतिरिति सम्बन्धः। प्रथमप्रयाण एव प्रथमयात्रायामेव। दिग्गजसमागममिव ऐरावतसङ्गमिव।

(९५) गमनेति गमनेन विलोलाः चञ्चला ये कर्णतालाः तेषां दोलाविलासैः कम्पनविभ्रमैः। करेणुकया हस्तिन्या।

(९६) वैदूर्येति वैदूर्यः विदूरपर्वतजो मणिः स एव दण्डः तेन विकटम् उज्ज्वलं तेन।

(९७) प्रत्युप्तेति प्रत्युप्तैः खचितैः पद्मरागाणां खण्डैः शकलैः खचितं रञ्जितं तस्य भावः तत्ता तया। लोहितायतया लौहित्येन श्रियमाणेन गृह्यमाणेन।

तायतया भ्रियमाणेन मङ्गलातपत्रेण (९८) कदलीगर्भाभ्यधिकमृदिम्ना नवनेत्रनिर्मितेन द्वितीय इव भोगिनाम् अधिपतिः अङ्गलग्नेन कञ्चुकेन अमृतमथनदिवस इव (९९) क्षीरोदफेनपटलधवलाम्बरवाही बाल एव पारिजातपादप इव आखण्डलभूमिम् आरूढो (१००) विधूयमानचामरमरुद्विधूतकर्णपूरकुसुममञ्जरीरजसा सकलभुवनवशीकरणचूर्णेन इव दिशः कुरयन् (१) अभिमुखचूडामणिघटमानपाटलप्रतिबिम्बम् उदयमानं सवितारमपि पिबन् इव तेजसा (२) बहलताम्बूलसिन्दूरच्छुरितया विलम्भमान इव द्वीपान्तराणि ओष्ठमुद्रया अनुरागस्य (३) स्फुरन्महाहारमरीचि-

---

(९८) कदलीति। कदली रम्भातरुः तस्या गर्भः उदरं तस्मादभ्यधिकः मृदिमा मार्दवं यस्य तेन नवनेत्रनिर्मितेन नवपट्टवस्त्रविशेषकल्पितेन। भोगिनामधिपतिः अनन्तनागः। अङ्गलग्नेन देहसंसक्तेन कञ्चुकेन वर्मणा निर्मोकेण च।

(९९) क्षीरोदेति। क्षीरोदस्य क्षीरसागरस्य फेनपटलं फेनपुञ्जः तद्वत् धवलं शुभ्रम् अम्बरं वस्त्रं वहति परिधत्ते इति तथोक्तः। आखण्डलभूमिं स्वर्गम् इन्द्रसद्मनेपथ्यञ्च। आरूढः अधिश्रितः।

(१००) विधूयमानेति विधूयमानयोश्चाल्यमानयोश्चामरयोः मरुता वायुना विधूतायाः कम्पितायाः कर्णपूरकुसुममञ्जर्याः कर्णभूषणीकृतपुष्पवल्लर्याः रजः परागः तेन सकलानां भुवनानां वशीकरणाय चूर्णं तेनेव। कुरयन् व्याप्नुवन्।

(१) अभिमुखेति। अभिमुखे सम्मुखवर्त्तिनि इत्यर्थः चूड़ामणौ शिरोरत्ने घटमानं प्रतिफलत् पाटलं श्वेतरक्तं प्रतिबिम्बं यस्य तथाभूतम्।

(२) बहलेति बहलेन प्रभूतेन ताम्बूलसिन्दूरेण ताम्बूलरागेण छुरिता व्याप्ता तया ओष्ठमुद्रया ओष्ठविभागेन। विलम्भमान इव विलोभयन् इत्यर्थः।

(३) स्फुरदिति। स्फुरन् विकसन् यो महाहारः तस्य मरीचीनां मयूखानां चक्रवालानि वृन्दानि।

चक्रवालानि चामराणि इव दिशोऽपि ग्राहयन् (४) राजकेक्षणोत्क्षिप्तत्रिभागया त्रीन् अपि लोकान् करदानाय आज्ञापयन् इव सविभ्रमं भ्रूलतया द्राघीयसा बाहुप्राकारेण परिक्षिपन् इव विरचया सप्तापि सागरमहाखातान् अखिलमिव क्षीरोदमाधुर्य्यम् आदाय उन्नतया लक्ष्म्या समुपगूढ़ो गाढ़म् अमृतमय इव पीयमानः (५) कुतूहलोत्तानकटकलोकलोचनसहस्रैः स्नेहार्द्रेषु राज्ञां हृदयेषु गुणगौरवेण मज्जन्निव लिम्पन्निव सौभाग्यद्रवेण द्रष्टॄणाम् अमरपतिरिव (६) अग्रजवधकलङ्कप्रक्षालनाकुलः पृथुरिव पृथिवीपरिशोधनावधानसङ्कलितसकलमहीभृत्समुत्सारणः पुरःसरैः आलोककारकैः सहस्रसंख्यैः अर्क इव किरणैः (७) अधिकारचातुर्य्य-

---

(४) राजकेति। राजकानां राजन्यानाम् ईक्षणे दर्शने उत्क्षिप्तः उन्नमितः त्रिभागः तृतीयो भागः क्वचित् सङ्ख्याशब्दानां पूरणार्थमपि दृश्यते यस्याः तथाभूतया। द्राघीयसा अतिदीर्घेण बहुप्राकारेण भुजप्राचीरेण परिक्षिपन्निव परिवेष्टयन्निव। सागरमहाखातान् सागरा एव महान्तः खाताः तान्। उन्नतया उत्थितया समुपगूढ़ः समालिङ्गितः। पीयमानः सादरं दृश्यमान इति भावः।

(५) कुतूहलेति। कुतूहलेन आश्चर्य्यमिदमिति कौतुकेन उत्तानानाम् उत्क्षिप्तानां कटकलोचनानां सैनिकनयनानां सहस्राणि तैः। अमरपतिरिव इन्द्र इव।

(६) अग्रजेति अग्रजस्य ज्येष्ठस्य वध एव कलङ्कः अभिभव इति भावः तस्य प्रक्षालनाय आकुलः उत्सुकः। पृथुरिव वेनतनय इव। पृथिवीति पृथिव्याः परिशोधनं संस्करणं तस्मिन् अवधानेन मनोनिवेशेन सङ्कलिताः कृता व्यवस्थापिताश्च सकलानां महीभृतां राज्ञां पर्वतानाञ्च समुत्सारणा इतस्ततः समाह्वानं सञ्चालनञ्च येन तथोक्तः। आलोककारकैः दीपकरैः उद्योतकारैः।

(७) अधिकारेति अधिकारस्य नियोगस्य चातुर्य्येण नैपुण्येन चञ्चला सत्वरा इत्यर्थः चरणाः पदनिक्षेपा इति यावत् येषाम् तैः। व्यवस्थेति व्यवस्था लोक-

चञ्चलचरणैः व्यवस्थास्थापननिष्ठुरैः (८) भयपलायमान-लोकोत्पीड़ान्तरिता दशापि दिशो ग्राहयद्भिः इव (९) चलितकदलिकासम्पातपीतप्रचारं पवनमपि विनये स्थापयद्भिः इव (१०) द्रुतचरणोद्धूतधूलिपटलावधूतान् दिनकर-किरणान् अपि उत्सारयद्भिः इव कनकवेत्रलतालोकविच्छिप्य-माणं दिनमपि दूरीकुर्वद्भिः इव दण्डिभिः इतस्ततः समुत्सार्य्यमाणजनसमूहो निर्जगाम नरपतिः।

(११) अवनमति च विनयनमितवपुषि भयचकितमनसि चलनशिथिलमणिकनकमुकुटकिरणनिकररुचिरशिरसि (१२) विलुलितकुसुमशेखररजसि राजचक्रे प्रभामुचां चूड़ामणीनाम् अवाञ्चः तिर्य्यञ्च उदञ्चश्च चञ्चन्तो मरीचयः चाष-

---

स्थितिः तस्याः स्थापने निष्ठुरा निर्दयाः तैः दण्डप्रहारेण दण्डप्रदर्शनेन निर्भर्त्सनादिना च लोकोत्सारणकरणादिति भावः।

(८) भयेति। भयेन पलायमाना ये लोकाः तेषाम् उत्पीड़ैः समूहैरन्तरिता व्यवहिताः।

(९) चलितेति। चलितानां कदलीनां वैजयन्तीनां सम्पातेन सञ्चारेण पीतः ग्रस्तः प्रचारः यस्य तथाभूतम्।

(१०) द्रुतेति। द्रुतैः शीघ्रगैरित्यर्थः चरणैः उद्धूतानि उत्क्षिप्तानि यानि धूलिपटलानि रजः सङ्घाताः तैः अवधूताः तिरस्कृताः तान्। उत्सारयद्भिः इव निराकुर्वद्भिरिव।

(११) अवनमति प्रणमति। विनयनमितवपुषि विनयनमितकलेवरे। चलनेति चलनेन पदनिक्षेपेण शिथिला विश्लथा मणयः रत्नानि यस्य तादृशस्य मुकुटस्य किरणनिकरेण मयूखचयेन रुचिरम् उज्ज्वलं शिरो यस्य तथोक्ते।

(१२) विलुलितेति। विलुलितं प्रसृतं कुसुमशेखरस्य शिरोभूषणपुष्पस्य रजः परागः यस्य तथाभूते राजचक्रे नृपतिवृन्दे प्रभामुचाम् आलोकवर्षिणाम्। अवाञ्चः अधःप्रसरन्तः तिर्य्यञ्चः पार्श्वेषु चरन्तः उदञ्चः उद्गच्छन्तः चञ्चन्तः

राशय इव शुभशकुनसम्पादनाय चेलुः (१३) मेघायमान-रेणुमेदुरं मन्दिरशिखण्डिन इव खमुड्डीयमानाः कोमल-कल्पपादपपल्लवचन्दनमालाकलापा इव आबध्यन्त दिग्द्वारेषु दिक्पालैः प्रणम्यमानश्च नेत्रत्रिभागैश्च कटाक्षैश्च समग्रेक्षितैः (१४) भ्रूवल्गितैश्च अर्द्धस्मितैश्च परिहासैश्च छेकालापैश्च कुशलप्रश्नैश्च प्रतिप्रणामैश्च उन्मत्तभ्रूवीक्षितैश्च आज्ञादानैश्च आक्रीणन् इव मानमयान् प्राणान् प्रणयदानैः प्रवीराणां वीरो यथानुरूपं विबभाज राजकम्।

अथ प्रस्थिते राजनि (१५) कलकलत्रस्तदिङ्नागसूत्कार-रव इव इतस्ततः तस्तार तारतरः तूर्य्याणां प्रतिध्वनिः आशातटेषु। दिग्गजेभ्यः प्रकुपितानां विप्रस्रुतानां करिणां मदप्रस्रवणवीथीभिः अलिकुलकालीभिः कालिन्दीवेणिका-

---

स्फुरन्तः। चाषराशय इव चाषाख्यपक्षिसमूहा इव शुभशकुनसम्पादनाय शुभनिमित्तप्रकटनाय। चेलुः भ्रमन्ति स्म।

(१३) मेघेति। मेघायमाना मेघा इव आचरन्तः ये रेणवः रजांसि तैः मेदुरं स्निग्धं समाच्छन्नमिति भावः मन्दिरशिखण्डिन इव गृहमयूरा इव। कोमलेति कोमला ये कल्पपादपस्य पल्लवाः किसलया तेषु चन्दनमालाकलापा इव चन्दन-धारारचनानि इव आबध्यन्त समतन्यन्त।

(१४) भ्रूवल्गितैः भ्रूभङ्ग्या रचितैः भुवाञ्चितैः इति पाठे भ्रुवा भ्रूविक्षेपेण अञ्चितैः मनोज्ञैः इत्यर्थः। छेकालापैः वक्रोक्तिभिः आक्रीणन्निव विशेषेण क्रीणन्निव विबभाज विभज्य स्थापितवान् इत्यर्थः।

(१५) कलकलेति। कलकलेन कलरवेण त्रस्तस्य दिङ्नागस्य दिग्गजस्य सूत्कार इव त्राससूचकशब्दविशेष इव तस्तार व्याप। तूर्य्याणां वाद्यविशेषाणाम्। आशातटेषु दिग्विभागेषु दिग्गजेभ्यः दिग्गजान् प्रतीत्यर्थः विप्रस्रुतानां त्रिभिः स्थानैः कपोलादिभिः प्रस्रुताः मदवर्षिणः तेषां मदप्रस्रवणवीथीभिः मदस्राव-

सहस्राणि इव सस्यन्दिरे। (१६) सिन्दूररेणुराशिभिः अरुणायमानबिम्बे रवौ अस्तमयसमयं शशङ्किरे शकुनयः। करिणां (१७) षट्पदकोलाहलमांसलैः कर्णतालनिस्वनैः तिरोदधिरे दुन्दुभिध्वनयः। (१८) दोधूयमानश्च सचराचरम् आचचाम चामरसङ्घातो विश्वम्। (१९) अश्वीयश्वासनिक्षिप्तैः शिशिञ्जे सिन्धुवारदामशुचिभिः निरन्तरम् अन्तरिक्षं फेनपिण्डैः। (२०) पिण्डीभूततगरस्तवकपाण्डुराणि पपुः इव परस्परसंघट्टनष्टाष्टदिशं दिवसम् उच्चचामीकरदण्डानि आतपत्रवनानि। (२१) रजोरजनीनिमीलितो

रेखाभिः अलिकुलकालीभिः भृङ्गकुलश्यामलाभिरित्यर्थः कालिन्दीवेणिकासहस्राणि इव यमुनाप्रवाहसहस्राणि इव सस्यन्दिरे सुस्रुवुः।

(१६) सिन्दूरेति। सिन्दूररेणूनां सिन्दूरचूर्णानां करिकलेवरनिहितानाम् इति भावः राशिभिः निचयैः अरुणायमानं लोहितायमानं बिम्बं मण्डलं यस्य तथाभूते रवौ सतीति भावः अस्तमयसमयम् अस्तगमनकालं सन्ध्याकालमित्यर्थः शशङ्किरे शङ्कितवन्तः। शकुनयः चक्रवाकाः तेषां तथाविधदर्शनेन वियोगसम्भवात् शङ्केति भावः।

(१७) षट्पदेति। षट्पदानां भ्रमराणां मदवारिलुब्धानामिति भावः कोलाहलेन मांसलाः प्रवृद्धा इत्यर्थः तैः। तिरोदधिरे तिरस्कृताः।

(१८) दोधूयमानः पुनः पुनः सञ्चाल्यमानः। सचराचरं स्थावरजङ्गमसहितम्। आचचाम जग्रास आच्छादयामासेति यावत्।

(१९) अश्वीयेति। अश्वानां समूहः अश्वीयं तस्य श्वासेन निक्षिप्तानि तैः। सिन्धुवारदामशुचिभिः सिन्धुवारमालाविशदैः फेनपिण्डैः फेनचयैः। शिशिञ्जे शुक्लतां प्राप।

(२०) पिण्डीभूतेति। पिण्डीभूतः राशीभूतः यः तगरस्तवकः तगरपुष्पगुच्छः तद्वत् पाण्डुराणि शुभ्राणि। पपुरिव जग्रसुरिव। परस्परस्य सङ्घट्टेन सङ्घर्षणेन नष्टा अष्टौ दिशो यत्र तम्। उच्चचामीकरदण्डानि उच्चाः उन्नताः चामीकरदण्डाः सौवर्णयष्टयः येषां तानि।

 × शिशीकिरे इति तु साधु स्यात्)

मुकुटमणिशिलावलीबालातपेन विचकास वासर:। (२२) राजतै: हिरण्मयैश्च मण्डनकभाण्डमण्डलै: ह्रादमानै: हरितीकृता: परिह्रादा हरितो बधिरतां दधु:। (२३) अरिप्रतापानलनिर्मूलनाय इव मदोष्मशीकरै: ×शिशीकिरे करिण: ककुभां चक्रम्। (२४) चक्षुषाम् उन्मेषं मुमुषु: तड़िच्चञ्चलानि चूड़ामणीनामर्चींषि। स्वयमपि (२५) विसिस्मिये बलानां भूपाल: सर्वतो विक्षिप्तचक्षुश्च अद्राक्षीत् आवासस्थानसकाशात् प्रतिष्ठमानं स्कन्धावारम् (२६) अधोक्षजकुक्षे: इव युगादौ निष्पतन्तं जीवलोकम् अम्भोनिधिमिव कुम्भभुवो वदनात् प्लावितभुवनम् उद्गवन्तम् (२७) अर्ज्जुनबाहुदण्ड-

---

(२१) रज इति। रज एव रजनी रात्रि: तत्र निमीलित: रजसाच्छन्न इति यावत्। मुकुटमणिशिलानां किरीटरत्नानां बालातपेन नवालोकेन विचकास व्यशोभत।

(२२) राजतै: रौप्यै: हिरण्मयै: सौवर्णै: मण्डनकभाण्डमण्डलै: अश्वाभरणभाण्डसमूहै: ह्रादमानै: रणद्भि: हरितीकृता: श्यामीकृता: परिह्रादा: परितो निस्वनपूरिता इत्यर्थ:।

(२३) अरीति। अरीणां शत्रूणां प्रतापानलस्य तेजोवह्ने: निर्मूलनाय इव निर्वापणाय इव। मदोष्मशीकरै: मदवारिणाम् उष्मकणिकाभि: ककुभां दिशां चक्रं शिशीकिरे सिक्तवन्त:।

(२४) चक्षुषां नेत्राणाम् उन्मेषं विकासं मुमुषु: अहरन्। तड़िच्चञ्चलानि विद्युत्तरलानि। अर्चींषि किरणा:।

(२५) विसिस्मिये अद्भुतम् अमन्यत। प्रतिष्ठमानं प्रचलन्तम्। स्कन्धावारं शिविरम्।

(२६) अधोक्षजकुक्षेरिव नारायणोदरादिव। युगादौ सत्ययुगप्रारम्भे। निष्पतन्तं नि:सरन्तम्। कुम्भभुव: अगस्त्यस्य अगस्त्य: कुम्भसम्भव इत्यमर:। प्लावितभुवनं व्याप्तजगत्।

सहस्रसम्पिण्डितोन्मुक्तमिव सहस्रधा प्रवर्त्तमानं प्रवाहम् नर्मदायाः। (२८) प्रसर तात! भाव! किं विलम्बसे? लङ्घति तुरङ्गमः भद्र! भग्नचरण इव सञ्चरसि यावदमी पुरःसराः सरभसम् उपरि पतन्ति वाहयसि किमुष्ट्रं न पश्यसि निर्दय! शुकशिशुं शयानं वत्स रामिल! (२९) रजसि यथा न नश्यसि नो पश्यसि गलति शक्तुप्रसेवकः किमेवम् (३०) इत्वर! त्वरसे सौरभेय! सरणिम् अपहाय हयमध्यं धावसि धीवरि! विशसि गन्तुकामा मातङ्गि! मातङ्गमार्गम् अङ्ग! गलति तिरश्चीना चणकगोणी गणयसि न मामारटन्तम् अवटम् अतटेन अवतरसि (३१) सुखमास्स्व स्वैरिणि! सौवीरक! कुम्भो

---

(२७) अर्जुनेति। अर्जुनस्य कार्त्तवीर्य्यस्य इति भावः बाहुदण्डानां सहस्रेण सम्पिण्डितं समाहृतं पश्चादुन्मुक्तमिव परित्यक्तमिव। प्रवर्त्तमानं प्रसरन्तम्।

(२८) प्रसर गच्छ तात। वत्स! विलम्बसे चिरयसि। लङ्घति चलति। भग्नचरण इव खण्डितपद इव। पुरःसरा अग्रगामिनः। सरभसं सवेगम्। शयानं शुकशिशुं पद्भ्यां दलन् यासीति भावः।

(२९) रजसि धूलिराशौ इति भावः यथा न नश्यसि न अदर्शनं यासि तथा कुर्विति शेषः। गलति दूरं गच्छतीत्यर्थः शक्तुप्रसेवकः शक्तुना भृतेन इति भावः प्रकर्षेण सेवते इति तथोक्तः शक्तुभारवेतनो भृत्य इति भावः तदाख्यो वा शक्तुर्दन्त्यसकारादिरपि दृश्यते।

(३०) इत्वर! गमनशील! इन गतावित्यस्मात् क्वरप्प्रत्ययः। सौरभेय! कुक्कुर! सरणिं पन्थानम्। धीवरि! धीवरकन्ये! मातङ्गमार्गे हस्तिसरणिम्। अङ्गेति सम्बुद्धौ। गलति च्यवते। तिरश्चीना अनृजुनिहितेति भावः। चणकगोणी चणकाख्यकलायस्थलिका। आरटन्तं ब्रुवन्तम्। अवटं गर्त्तं अवटेन अमार्गेण।

(३१) आस्स्व स्थितिं कुरु। स्वैरिणि! स्वेच्छाचारिणि! उद्धार्यं वृषभम्:

भग्नो मन्थरक! खादिष्यसि गतः सन्निचुम् उच्चाणं प्रसादय कियच्चिरं चिनोषि चेट! वदराणि दूरं गन्तव्यं किमद्यैव विद्रासि द्रोणक! द्राघीयसी दण्डयात्रा (३२) विनैकेन निष्ठुरकेण निष्क्रेयम् अस्माकम् अग्रतः पन्थाः खपुटक! स्थावरक! यथा न भनक्षि फाणितस्थालीं गरीयान् (३३) गण्डकतण्डुलभारको न निर्वहति दम्यो दासक! माषीणात् असुतः द्राग् दात्रेण सुखघासपूलकं लुनीहि को जानाति (३४) यवसगतं गतानाम् धव! वारय बलीवर्दान् वाह्नीकरचितं चेलमिदं (३५) लम्बिता शकटी शाक्करं धुरन्धरं धुरि धवलं नियुङ्क्ष्व यक्षपालित! प्रमदाः पिनक्षि अक्षिणी किं

चिनोषि गृह्णासि वदराणि कुलफलानि। विद्रासि प्रास्रसि। अद्यैव इदानीमेव। द्राघीयसी अतिदीर्घा अतिमहतीत्यर्थः दण्डयात्रा संग्रामप्रयाणम्।

(३२) विनैकेन एकेन केवलेन विना निष्ठुरकेण निर्दयाचरणेन संग्रामेण इति भावः। निष्क्रेयम् क्रयं शोधनीयम्। भनक्षि भग्नां करोषि फाणितस्थालीं फाणितमिक्षुविकारः गुड़ इति यावत् तस्य स्थालीं भाण्डमित्यर्थः।

(३३) गण्डकेति। गण्डकतण्डुलभारकः गण्डकेषु पशुविशेषेषु तण्डुलभारकः तण्डुलभारः गरीयान् अतीव गुरुः महानित्यर्थः। दम्यः दमनीयः शिशुरिति भावः निर्वहति वोढुं शक्नोति। माषीणात् माषकलायक्षेत्रात् असुतः असुषात् द्राक् झटिति। सुखघासपूलकं किञ्चिन्मात्रबुभुक्षानिवृत्तये घासः सुखघासः तस्य पूलकं गुच्छम्। लुनीहि छिन्धि।

(३४) यवसगतं यवसं घास एव गतं गतिरित्यर्थः तत् शष्पं बालतृणं घासो यवसमित्यमरः। गतानां प्रस्थितानां पशूनामिति शेषः। धव पुरुष!। वाह्नीकरचितं परिपालकरचितम्।

(३५) लम्बिता मार्गादपस्खलितेत्यर्थः। शकटी क्षुद्रशकटम्। शाक्करं षण्डं युवानं वा धुरन्धरं भारवहनक्षममित्यर्थः धवलं महावृषम्। यक्षपालित! सम्बो-

ते स्फुटिते हत हस्तिपक रे! दीव्यसि (३६) करिकरदण्डे समदं संमर्दं कर्दमे स्खलसि भ्रातर्भाव विधुरबन्धो! उद्धर पङ्कात् अनड्वाहम् इत एहि माणवक! (३७) घनेभघटासंघट्ट-सङ्कटे नास्ति निस्तरणम् (३८) इत्येवमादिप्रवर्त्तमाना-नेकसंलापं क्वचित् (३९) स्वेच्छासृदितोद्दामशस्यघासविघस-सुखसम्पन्नान्नपुष्टैः केलिकोकिलैः किलकिलायमानैः मेण्ठवण्ड-वठरलम्बनलेशिकलुण्ठकचेटचाटचण्डालमण्डलैः आखीरैः स्तूयमानं क्वचिदसहायैः (४०) क्लेशार्जितकुग्रामकुटुम्बि-सम्पादित-सौदत्सौरभेयशम्बलसंवाहनायासावेगागतसंयोगैः

धनपदमिदं प्रमदाः स्त्रियः पिनक्षि दलसि पदनिक्षेपेण इति भावः। स्फुटिते विदीर्णे। दीव्यसि क्रीड़सि।

(३६) करिकरदण्डे हस्तिशुण्डदण्डे। स्खलसि पतसि। विधुरबन्धो! दीन-दयालो!। अनड्वाहं वृषम्।

(३७) घनेति। घना निविड़ा इभघटा हस्तिसङ्घः तस्य सङ्घट्टेन सम्मर्देन सङ्कटं तस्मिन्।

(३८) इत्येवमादिप्रवर्त्तमानानेकसंलापं कटकं वीक्षमाणः पश्यन् जगाम इत्यन्वयः। कटकं विशिनष्टि क्वचिदित्यादि।

(३९) स्वेच्छेति। स्वेच्छया सृदितानि दलितानि उद्दामानि उद्भटानि प्रभूतानि इति यावत् शस्यानि धान्यादयः तथा विघसाः भृत्याद्युपयोगशिष्टानि अन्नानि परस्परलुण्ठनानि तैः सुखेन सम्पन्नानि समुपस्थितानि अन्नानि तैः पुष्टाः पूरितोदराः तैः केलिकोकिलैः क्रीड़ापरैः कोकिलैः किलकिलायमानैः अति-नीचत्वात् किलकिलाशब्दं कुर्वद्भिरित्यर्थः। मेण्ठाः हस्तिजागरिकाः मेठा इति पाठान्तरम्। वण्डाः अकृतविवाहाः तरुणाः वठरा मूर्खाः लम्बनाः गर्दभदासाः लेशिकाः जनपरिचारकाः लुण्ठकाः चौराः चेटाः दासाः चाटाः धूर्त्ताः शाठेति पाठान्तरं चण्डालाः तेषां मण्डलानि समूहाः तैः आखीरैः प्रगल्भैः राखीरैरिति पाठे राखीरैः रण्डापुत्रैः स्तूयमानं स्तुत्या प्रशस्यमानमित्यर्थः।

(४०) क्लेशेति। क्लेशेन अर्जितं लब्धं कुग्रामकुटुम्बिभिः नीचग्रामीयगृहस्थैः

स्वयं (४१) गृहीतगृहोपस्करणैः इयम् एका कथञ्चित् दण्ड-यात्रा यातु यातु पातालतलं तृष्णाभूतेः (४२) अभवनिर्भवतु शिवं सेवा करोतु स्वस्ति (४३) सर्वदुःखकूटाय कटकाय इति दुर्विधकुलपुत्रकैः निन्द्यमानम् (४४) क्वचित् अति-तीक्ष्णसलिलस्रोतःपातिनौगतैः इव ग्रथितैः इव पङ्क्तिभूतै-र्जनैः अतिद्रुतं द्रवद्भिः (४५) कृष्णकठिनस्कन्धगुरुलगुडैः

सम्पादितं दत्तं सीदतः कष्टं गतस्य सौरभेयस्य कुक्कुरस्य शम्बलमिव प्राण-धारणोपयोगि अन्नमिव यत्किञ्चिददनीयं द्रव्यमिति भावः तस्य संवाहने संग्रहणे च आयासः क्लेशः तेन हेतुना आवेगेन आगतः प्राप्तः संयोगः सङ्गः यैः। अन्नकष्टा-तिशयात् प्रभूतान्नलाभाशया समागतैरिति भावः।

(४१) गृहीतेति। गृहीतानि गृहस्य उपकरणानि सामग्र्यः शय्यासना-दीनि इति भावः यैः तथोक्तैः। असहायैः अप्राप्तसाहाय्यैः इति भावः। इयं पुरोवर्त्तिनी दण्डयात्रा युद्धार्थं प्रचलिता सेनेति यावत् एकैव अस्माकं सहाय-भावसम्प्राप्तैव इत्यर्थः यातु गच्छतु। तृष्णा लोभः आशेति यावत् अस्माकमिति शेषः पातालतलं पातालादपि अध इत्यर्थः यातु गच्छतु एतत्सङ्गेन अस्माकं सुखाशा विरमतु इति भावः।

(४२) भूतेः सम्पदः अभवनिः अनुत्पत्तिरित्यर्थः आक्रोशेऽनिप्रत्ययः भवतु संसारे भूतिः नश्यतु इति भावः। सेवा भृत्यभावः शिवं मङ्गलं करोतु।

(४३) सर्वदुःखकूटाय सर्वदुःखसङ्घातरूपायेति भावः कटकाय सैनिकाय सैनिकवृत्तये इति भावः स्वस्ति शुभमस्त्विति शेषः स्वस्तिशब्दयोगे कटकायेति चतुर्थी। शिवसेवा करोतु स्वस्ति सर्वदुःखकूटाय कटकायेति पाठे शिवसेवा शिवाराधना सर्वदुःखकूटाय कटकाय स्वस्ति करोतु इत्यन्वयः शिवसेवा सैनिक-वृत्तेरवतु लोकानिति भावः। दुर्विधेति दुर्विधा दरिद्राः कुलपुत्रकाः कुलक्रमा-गतसेवका इत्यर्थः तैः। दुर्विधवृद्धकुलपुत्रकैरिति पाठान्तरम्।

(४४) अतितीक्ष्णेति अतितीक्ष्णम् अत्युग्रम् अतिवेगवदित्यर्थः यत् सलिल-स्रोतः जलप्रवाहः तत्र पातिनीं चलन्तीं नावं तरणिं गताः अधिष्ठिताः तैरिव। ग्रथितैरिव गुम्फितैरिव पङ्क्तिभूतैः श्रेणिबद्धैः द्रवद्भिः गच्छद्भिः।

गृहीतसौवर्णपादपीठीकरङ्ककलशपतद्ग्राहावगाहैः (४६) प्रत्यासन्नपार्थिवोपकरणग्रहणगर्वदुर्वारैः सर्वमेव वहिः कारयद्भिः भूपतिभृतकभारिकैः महानसोपकरणवाहिभिश्च (४७) बद्धवराहवर्ध्रवार्ध्रीणसैः (४८) लम्बमानहरिणचटुकचटकजूटजटिलैः शिशुशशकशाकपत्रवेत्राग्रसंग्रहसंग्राहिभिः (४९) शुक्लकर्पटप्रावृतमुखैकदेशदत्तार्द्रमुद्रागुप्तगोरसभाण्डैः (५०) तलकतापकतापिकाहस्तकताम्रचरुकटाहसङ्कटपिटक-

---

(४५) कर्णेति। कर्णेषु कठिनेषु दृढ़ेषु स्कन्धेषु गुरूणि महान्ति खगुड़ानि येषां तैः। गृहीतेति गृहीताः सौवर्णपादपीठ्यः काञ्चनपादपीठानि करङ्काः ताम्बूलपात्राणि कलशाः कुम्भाः पतद्ग्राहाः निष्ठीवनपात्राणि अवग्राहाः स्नानद्रोण्यः यैः तथाभूतैः।

(४६) प्रत्यासन्नस्य निकटस्थस्य पार्थिवस्य राज्ञः उपकरणानां आसनादीनां ग्रहणेन ये गर्वाः अहङ्काराः वयं राजभृत्या इत्येवं रूपा इति भावः तैः दुर्वाराः वारयितुमशक्याः उद्धता इति यावत् तैः। सर्वमेव जनमिति शेषः वहिः कारयद्भिः निरस्यद्भिरित्यर्थः अवजानद्भिरिति भावः। भूपतिभृतकभारिकैः भूपतेः राज्ञः भृतकं भरणोपयोगि अन्नादिकमित्यर्थः तस्य भारिकाः भारवाहिनः तैः। महानसोपकरणवाहिभिः रन्धनसामग्रीवाहकैः।

(४७) बद्धेति। बद्धानि संगृहीतानि वराहवर्ध्राणि शूकरचर्माणि वार्ध्रीणसा यज्ञीयच्छागविशेषाः तच्चर्माणि वा यैः तथाभूतैः।

(४८) लम्बेति। लम्बमानाः स्कन्धे धृता इति शेषः हरिणस्य मृगविशेषस्य चटुकाः पूर्वभागाः चटकाः पक्षिविशेषाश्च। तेषां जूटैः समूहैः जटिलाः युक्ताः तैः। शिश्विति। शिशवः अदीर्घवयसः शशकाः पशुभेदाः शाकपत्राणि वेत्राग्राणि वंशाङ्कुराः तेषां संग्रहं सञ्चयं संगृह्णन्तीति तथोक्तैः।

(४९) शुक्लेति। शुक्लेन श्वेतेन कर्पटेन वसनेन प्रावृतं आच्छादितं मुखं येषां तानि तथा एकदेशे एकस्मिन् विभागे दत्ता निहिता आर्द्रा अभिनवेति भावः मुद्रा चिह्नविशेषः येषां तानि गुप्तानि अप्रकाशानि राजपेयतया विषप्रयोगादिभयादिति भावः गोरसभाण्डानि गव्यपात्राणि यैः तथाभूतैः।

भारिकैः समुत्सार्य्यमाणपुरोवर्त्तिजनं क्वचित् क्लेशोऽस्माकं (५१) फलकाले अन्य एव विटाः समुपस्थास्यन्त इति मुखरैः पदे पदे पततां दुर्बलबलीवर्दानां खेटने नियुक्तैः खेटचेटकैः (५२) खेद्यमानासंविभक्तकुलपुत्रलोकं क्वचित् (५३) नरपति-दर्शनकुतूहलादुभयतः प्रजवितप्रधावितग्रामेयकजनपदं (५४) मार्गग्रामनिर्गतैराग्रहारिकजाल्मैः पुरःसरजरन्महत्तरोत्तम्भि-ताम्भःकुम्भैः (५५) उपायनीकृतदधिगुड़खण्डकुसुमकरण्डैः

---

(५०) तलकेति । तलकः अग्निशकटिका तापकः सूपादिकरणपात्रं तापिका काकपालिका यत्र तैलादिभिः भक्ष्याणि परिपच्यन्ते इस्तकः शूलं मांसादि-पाकसाधनमिति भावः ताम्रचरुकटाहः ताम्रनिर्मितपायसान्नकटाहः सङ्कटपिटकः क्षुद्रभाण्डं तेषां भारिकाः भारवाहिनः तैः । समुत्सार्य्यमाणेति समुत्सार्य्यमाणाः पुरोवर्त्तिनो जनाः यस्य तथाभूतम् ।

(५१) फलकाले फलप्राप्तिसमये विटाः धूर्त्ताः समुपस्थास्यन्ते सन्तोषयिष्यन्ते न वयमिति भावः मुखरैः वाचालैः । पततां स्खलतां दुर्बलबलीवर्दानां क्लान्तवृषाणां खेटने प्रेरणे चालने इति भावः खलने इति पाठे खलने स्खलनादुद्धरणे इति भावः । नियुक्तैः आदिष्टैः, खेटचेटकैः चालकभृत्यैः । खल-चेटकैरिति पाठे खलचेटकैः दुष्टभृत्यैरित्यर्थः ।

(५२) खेद्यमानेति । खेद्यमानाः क्लिश्यमानाः असंविभक्ताः कर्मविशेषेण सम्यगदत्तविभागाः विशेषकर्मबाह्या इति भावः । कुलपुत्रलोकाः कुलक्रमा-गतसेवकजना इत्यर्थः यत्र तथोक्तम् ।

(५३) नरपतीति । नरपतेः राज्ञः दर्शने यत् कुतूहलम् औत्सुक्यं तस्मात् उभयतः उभयोः पार्श्वयोः कटकस्येति भावः । प्रजविताः सवेगाः प्रधाविताः चलिताः ग्रामेयकाः ग्राम्याः जनपदाः देशवासिनश्च यस्य तथाभूतम् ।

(५४) मार्गग्रामनिर्गतैः मार्गे मार्गसमीपे इत्यर्थः स्थिता ये ग्रामाः तेभ्यः निर्गताः निःसृताः तैः आग्रहारिकजाल्मैः आग्रहारिकाः अग्रसरणनियुक्ताः जाल्माः निर्बोधाः पुरुषाः तैः । पुरःसरेति पुरःसरैः अग्रगैः जरद्भिः स्थविरैः महत्तरैः महाजनैः उत्तम्भिता ऊर्द्धीकृताः अम्भःकुम्भाः जलपूर्णकलसाः येषां तैः ।

घटितपेटकैः सरभसं समुत्सर्पद्भिः (५६) प्रकुपितप्रचण्ड-दण्डिविचासनविद्रुतैः दूरगतैरपि स्खलद्भिरपि पतद्भिरपि नरेन्द्रनिहितदृष्टिभिः असतोऽपि (५७) पूर्वभोगपतिदोषानुद्भावयद्भिः अतिक्रान्तायुक्तकशतानि च शंसद्भिः (५८) चिरन्तनचाटापराधांश्चाभिदधानैः उद्धूयमानधूलिपटलं क्वचित् (५९) एकान्तप्रवृत्ताश्ववारचक्रचर्व्यमाणागामिगौड़विमृग्यमाणशस्यसंरक्षणम् अपरैः (६०) आदिष्टपरिपालकपुरुषपरितुष्टैः धर्मः प्रत्यक्षो देव इति (६१) स्तुतौः आतन्वद्भिः अपरैः

---

(५५) उपायनीकृतेति। उपायनीकृतानि उपढौकनछलेन दत्तानि दधीनि गुड़ाः खण्डा इक्षुविकारविशेषाः कुसुमानि एषां करण्डानि भाजनानि यैः तथाभूतैः। घटितपेटकैः कल्पितपेटकैः। सरभसं सवेगं समुत्सर्पद्भिः समुपगच्छद्भिः।

(५६) प्रकुपितेति। प्रकुपितानां चण्डानां उग्राणां प्रचण्डानामिति पाठान्तरं दण्डिनां वेत्रपाणीनां विचासनेन भयप्रदर्शनेन विद्रुताः पलायितास्तैः।

(५७) पूर्वेति। पूर्वे ये भोगपतयः अन्नाच्छादनाद्यधिकारिणः तेषां दोषान् उद्भावयद्भिः प्रकटयद्भिः। अतिक्रान्तेति अतिक्रान्तानि गतानि अयुक्तकानाम् अयुक्तव्यवहाराणां शतानि शंसद्भिः कथयद्भिः।

(५८) चिरन्तनेति। चिरन्तनानां अतिचिरकृताः ये चाटानां धूर्त्तानां अपराधाः दोषाः तान् अभिदधानैः कथयद्भिः। उद्धूयमानेति उद्धूयमानानि उत्क्षिप्यमाणानि धूलीनां पटलानि निचया यत्र तथाभूतम्।

(५९) एकान्तेति। एकान्तप्रवृत्तानां द्रुतचलितानामिति भावः अश्ववाराणां अश्वारोहिणां चक्रैः समूहैः चर्व्यमाणानि भक्ष्यमाणानि आगामिषु गौड़ेषु विमृग्यमाणेषु अन्विष्यमाणेषु शस्यसंरक्षणानि संरक्षितशस्यानि इति यावत् कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते इति न्यायादिति भावः गौड़ीय संग्रामकाले भक्षणार्थं सञ्चितानि शस्यानि अश्ववारैश्च भक्षितानि इति तात्पर्य्यम्। अपरैः अन्यैः पुरुषैरित्यर्थः।

(६०) आदिष्टेति। आदिष्टान् एते परिपाल्या इति राज्ञा निर्दिष्टान्

लूयमाननिष्पन्नशस्यप्रकटितविषादैः चैत्रशुचा सकुटुम्बैरेव निर्गतैः (६२) प्ररूढ़प्राणच्छेदैः परितापत्याजितभयैः क्व राजा कुतो राजा कीदृशो वा राजेति (६३) प्रारब्धनरनाथनिन्दं शशकैश्व पदे पदे प्रजविप्रचण्डदण्डपाणिपेटकानुबद्धैः गिरिगुड़कैः इव हन्यमानैः इतस्ततः सञ्चरद्भिः अपरैः युगपत्परापतितमहाजनग्रस्तैः तिलशो विलुप्यमानैः (६४) अनेकजन्तुजङ्घान्तरालनिःसरणकुशलिभिः (६५) कुटिलिकाव्यंसितसादिबहुश्वभिः (६६) पतल्लोष्टलगुड़कोणकुठारकील-

---

परिपालयन्ति इति तथाभूताः ये पुरुषाः तेषु परितुष्टाः तैः अपरितुष्टेति पाठान्तरम्।

(६१) आतन्वद्भिः कुर्वद्भिः। लूयमानेति लूयमानैः छिद्यमानैः निष्पन्नैः पर्यवहीनैः शस्यैः प्रकटितः प्रकाशितः विषादो यैः तथाभूतैः सकुटुम्बैरेव सपरिवारैरेव। चैत्रशुचा चैत्राणां शस्यनाशात् शोकेन इति यावत्।

(६२) प्ररूढ़ेति। प्ररूढ़ः जातः प्राणानां छेदः येषां तथाभूतैः चैत्रशस्यनाशात्तेषां प्राणनाशतुल्य इति भावः प्ररूढ़च्छेदैरिति पाठे प्ररूढ़ः जातः छेदः अङ्गानामिव इति भावः येषां तथाभूतैः। परितापेति परितापेन शस्यनाशदुःखेन त्याजितं भयं येषां तथाभूतैः निर्भयैरिति भावः।

(६३) प्रारब्धेति। प्रारब्धस्य नरनाथस्य राज्ञः निन्दा यत्र येन वा तथोक्तम्। प्रजवीति प्रजविनः प्रकृष्टवेगशालिनः प्रचण्डाः दण्डपाणयः वेत्रधारिणः पुरुषाः तेषां पेटकेन समूहेन अनुबद्धाः अनुसृताः तैः। गिरिगुड़कैः इव लोष्टैः इव हन्यमानैः ताड्यमानैः। युगपत् समकालं परापतितैः समुपस्थितैः महाजनैः महत्तरैः लोकैः ग्रस्ताः आक्रान्ताः तैः। तिलशः तिलं तिलं कृत्वा विलुप्यमानैः गृह्यमाणैः।

(६४) अनेकेति। अनेकेषां जन्तूनां जङ्घान्तरालेभ्यः निःसरणे निर्गमने कुशलिनः निपुणाः तैः।

(६५) कुटिलिकेति। कुटिलिकया कुटिलगमनेन व्यंसिताः वञ्चिताः सादिनाम् अश्ववाराणां बहवः श्वानः कुकुराः यैः तथाभूतैः।

कुद्दालखनित्रदात्रयष्टिभिरपि निःसरद्भिः आयुधो बलात् क्षतकलकलम् अन्यत्र (६७) सङ्घशो घासिकैः वुसधूलिधूसरितघासजालजालकितजघनैश्च (६८) पुराणपर्य्याणैकदेशदोलायमानदात्रैश्च शीर्णोर्णाशकलशिथिलमलिनमलकुथैश्च (६९) प्रभुप्रसादीकृतपाटितपटच्चरचलच्चोलकधारिभिश्च धावमानैः उद्धूयमानधूलिपटलं क्वचित् (७०) एकान्तप्रवृत्ताश्ववारचक्रचर्व्यमाणागामिगौड़विग्रहं क्वचित् (७१) पङ्किलप्रदेशपूरणादेशाकुलसकललोकलूयमानतृणपूलकं क्वचित्

---

(६६) पतदिति। पतन्त्यः लोष्टानि लगुड़ानि कोषा वादनयष्टयः कुठाराः परशवः कीलाः शङ्कवः कुद्दालाः कोदाल इति भाषा प्रसिद्धाः खनित्राणि खननसाधनानि अस्त्राणि दात्राणि प्रसिद्धानि यष्टयः येषु तथोक्तैः। निःसरद्भिः तत्तदस्त्राघातमलभमानैः इति भावः। बलात् प्रभावात्। क्षतकलकलं क्षतकोलाहलम्।

(६७) सङ्घशः बहुशः घासिकैः घासे नियुक्ताः तैः। वुसेति वुसेन चैवात् उच्चयनेन या धूलयः ताभिः धूसरितानाम् आकीर्णानां घासानां जालेन जालकितानि सञ्जातजालानि इव लक्ष्यमाणानि जघनानि येषां तैः।

(६८) पुराणेति। पुराणस्य पर्य्याणस्य पल्ययनस्य एकदेशे दोलायमानानि दात्राणि घासच्छेदनास्त्रविशेषा येषां तैः। शीर्णेति शीर्णानि चीणानि इति यावत् ऊर्णानां मेषादिलोम्नाम् ऊर्णामेषादिलोम्नीत्यमरः। शकलानि खण्डानि तैः शिथिलाः दुर्बला इत्यर्थः मलिनाः मलकुथाः उत्तरीयाणि येषां तैः।

(६९) प्रभ्विति। प्रभुणा स्वामिना प्रसादीकृतं कृपया दत्तं पश्चात् पाटितं छिन्नं यत् पटच्चरं जीर्णवस्त्रं तस्मात् चलत् भ्रश्यत् यत् चोलकं वस्त्रखण्डं तत् धारयन्तीति तथोक्तैः।

(७०) एकान्तेति। एकान्तप्रवृत्तैः अश्ववारचक्रैः सादिसमूहैः चर्व्यमाणः भक्ष्यमाणः आलोच्यमान इति यावत् आगामिनो गौड़स्य गौड़राज्यस्य इति यावत् विग्रहः देहः युद्धञ्च यैः तथोक्तम्।

(७१) पङ्किलेति। पङ्किलस्य कर्दमवतः प्रदेशस्य पूरणादेशेन पूरणाज्ञया

(७२) तलवर्त्तिवेत्रिवेत्रवित्रास्यमानशाखिशिखरगतविक्रोशद्विवादिब्राह्मणं क्वचित् (७३) कुलखण्डकपाशविवेष्ट्यमानग्रामीणग्रासाकृष्टकौलेयकं क्वचित् (७४) अन्योन्यविभवस्पर्द्धोद्धुरराजपुत्त्रवाह्यमानवाजिसङ्घट्टमण्डितम् अनेकवृत्तान्ततया कौतुकजननं प्रलयजलधिम् इव (७५) जगद्ग्रासग्रहणाय प्रवृत्तं पातालमिव महाभोगिनां गुप्तये समुत्पादितं कैलासमिव परमेश्वरवसतये सृष्टं (७६) दृश्यमानसकलप्राणिपर्य्यायं चतुर्युगसर्गकोशमिव प्रजापतीनां क्लेशबहुलमपि तपःकरण-

---

आकुलैः व्यापृतैः सकलैः लोकैः लूयमानानि छिद्यमानानि तृणानां पूलकानि समूहाः पङ्क्तीपरिप्रदानार्थमिति भावः यत्र तथोक्तम्।

(७२) तलवर्त्तीति। तलवर्त्तिभिः तलस्थितैः इत्यर्थः वेत्रिभिः दण्डिभिः वेत्रेण वित्रास्यमानाः भीतिं प्रदर्श्यमानाः अतएव शाखिनां वृक्षाणां शिखरम् अग्रं गताः आरूढ़ाः विक्रोशन्तः शपन्तः विवादिनो ब्राह्मणा यत्र तथोक्तम्।

(७३) कुलखण्डकेति। कुलखण्डकपाशः कुक्कुरबन्धनशृङ्खलं कुलुण्ठकेति पाठान्तरं तेन विवेष्ट्यमानाः बध्यमानाः ग्रामीणानां ग्राम्यजनानां ग्रासेन अन्नस्य इति भावः आकृष्टाः कौलेयकाः कुक्कुराः यस्य तथाभूतम्।

(७४) अन्योन्येति। अन्योन्यस्य परस्परस्य विभवः सम्पद् तत्र तेन वा स्पर्द्धा अहङ्कारः तया उद्धुरैः उद्धतैः राजपुत्रैः वाह्यमानानां वाजिनाम् अश्वानां सङ्घट्टेन सङ्घर्षेण मण्डितम् अलङ्कृतम्। अनेकवृत्तान्ततया बहुव्यापारतया कौतुकजननं चमत्कारावहम्।

(७५) जगदिति। जगदेव ग्रासः तस्य ग्रहणाय स्वीकरणाय प्लावनाय च। महाभोगिनां महान्तः भोगिनः सुखभोगरताः लोकाः सर्पाश्च तेषाम्। गुप्तये रक्षणाय। परमेश्वरवसतये परमेश्वरो हर्षः हरश्च तस्य वसतये स्थितये।

(७६) दृश्यमानेति। दृश्यमानाः सकलानां प्राणिनां पर्य्यायाः नामानि यत्र तथोक्तं सर्वप्राणिसमाकीर्णमिति यावत्। चतुर्युगेति चतुर्णां युगानां कृतादीनां सर्गकोशमिव सृष्टिस्थानमिव। तपःकरणमिव तपश्चरणमिव सिद्धिलाभजनकत्वा-

मिव क्रमकारणं कल्याणानाम् एवञ्च वीक्षमाणः कटकं जगाम ।

(७७) आसन्नवर्त्तिनाञ्च तत्रभवतां मान्धात्रा प्रवर्त्तिताः पन्थानो दिग्विजयाय ; (७८) अप्रतिहतरथरंहसा रघुणा लघुना इव कालेन अकारि ककुभां प्रसादनम् ; शरासनद्वितीयः करदीचकार चक्रं क्रमागतभुजबलाभिजनधनमदावलिप्तानां भूभुजां पाण्डुः ; पाण्डवः (७९) सव्यसाची चीनविषयम् अतिक्रम्य राजसूयसम्पदे (८०) क्रुध्यद्गन्धर्वधनुष्कोटिटाङ्कारकूजितकुञ्जं हेमकूटपर्वतं पराजैष्ट ; सङ्कल्या-

---

दिति भावः । क्रमकारणं क्रमेण साधनम् । क्रमकारिणमिति पाठे क्रमः पादविक्षेपः तस्य कारी तम् ।

(७७) आसन्नेत्यादि । बाहुशालिनां भुजवीर्य्यवतां पार्थिवकुमाराणाम् इत्येवं प्रायान् आलापान् शृण्वन् आवासं विश्रामस्थानम् आससाद प्रापेति सम्बन्धः । आलापप्रकारमाह आसन्नेति आसन्नवर्त्तिनाम् अन्तिकचराणां तत्रभवतां मान्यानां पार्थिवकुमाराणामित्यनेनान्वयः । मान्धात्रा राज्ञा दिग्विजयाय पन्थानः उपायाः प्रवर्त्तिताः प्रदर्शिता इत्यर्थः ।

(७८) अप्रतिहतरथरंहसा अप्रतिहतरथवेगेन । लघुनेव अल्पेनैव । ककुभां दिशां प्रसादनं वशीकरणम् । करदीचकार आसनाधीनं चकार । चक्रं राजमण्डलम् । क्रमागतेति क्रमागतस्य पितृपितामहागतस्य भुजबलस्य बाहुवीर्य्यस्य अभिजनस्य वंशमर्य्यादायाः धनानाञ्च मदेन गर्वेण अवलिप्ताः उद्धताः तेषाम् ।

(७९) सव्यसाची अर्जुनः । चीनविषयं चीनराज्यम् अतिक्रम्य निर्जित्येत्यर्थः । राजसूयसम्पदे राजसूयसम्पत्तिनिमित्तम् ।

(८०) क्रुध्यदिति । क्रुध्यतां गन्धर्वाणां देवयोनिविशेषाणां धनुष्कोटिः कार्मुककोटिः टाङ्कारेण कूजिताः शब्दिताः कुञ्जा यस्य तथोक्तम् । पराजैष्ट जिगाय ।

न्तरितो विजयः (८१) तरस्विनाम्; (८२) सहिमहिमवद्व्यवहितोऽप्युवाह बाहुबलव्यतिकरकातरः करं कौरवेश्वरस्य किङ्कर इव अक्षती द्रुमः; (८३) नातिजिगीषवः खलु पूर्वे येन अल्प एव भूभागे भूयांसो भगदत्तदन्तवक्त्रक्राथकर्णकौरवशिशुपालसाल्वजरासन्धसिन्धुराजप्रभृतयोऽभवन् भूपतयः; सन्तुष्टो राजा युधिष्ठिरो यो हि (८४) असहत समीप एव धनञ्जयजयजनितजगत्कम्पः किम्पुरुषाणां राज्यम्; अलसः चण्डकोषो यो न प्राविशत् क्ष्मां जित्वा स्त्रीराज्यम्; (८५) क्षसीय एवान्तरं तुषारगिरिगन्धमादनयोः। उत्साहिनः किष्कुतुरुष्कविषयाः; (८६) प्रादेशः पारसीकदेशः; शशपदं शकस्थानम्; अदृश्यमानप्रति-

---

(८१) तरस्विनां वीर्य्यशालिनाम्। विजयः सङ्कल्पान्तरितः सङ्कल्पमात्रसाध्य इत्यर्थः।

(८२) सहिमेति। सहिमेन हिमाकीर्णेन हिमवता हिमाद्रिणा व्यवहितः अन्तरितः दुर्जय इति भावः बाहुबलव्यतिकरकातरः भुजवीर्य्यपराक्रमरहित इति यावत्। कौरवेश्वरस्य दुर्य्योधनस्य। अक्षती अक्षमः द्रुमः तदाख्यः किन्नर नरपतिः।

(८७) नातिजिगीषवः नातिविजयाकाङ्क्षिण इत्यर्थः। पूर्वे पुरातना राजानः। भूयांसः अतिबहवः।

(८४) असहत सोढ़वान्। क्ष्मां पृथ्वीं स्त्रीराज्यं जित्वा स्त्रीवशीभूतो भूत्वा इत्यर्थः।

(८५) क्षसीयः अल्पतरम्। तुषारगिरिः हिमाद्रिः। उत्साहिनः उत्साहशालिनः। किष्कु तुरुष्कविषयाः किष्कुः हस्तो वितस्तिः वा तत्परिमितोऽल्पपरिसर इति भावः तुरुष्कजनपदः।

(८६) प्रादेशः प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोः अन्तरपरिमाणसम्मित इति यावत् अतिक्षुद्र इति भावः। शशपदं शशस्य क्षुद्रपशुभेदस्य पदं पदपरिमितम्। शकस्थानं शकदेशः। अदृश्यमानेति। न दृश्यमानः प्रतिप्रहारः प्रतिद्वन्द्विविक्रमः यत्र

प्रहारे पारियात्रे यात्रैव शिथिला ; (८७) शौर्य्यशुल्कः सुलभो दक्षिणापथः ; (८८) दक्षिणार्णवकल्लोलानिलचलित-चन्दनलतासौरभसुन्दरीकृतदरीमन्दिरात् दर्दुरात् अद्रेः नेदीयसि मलयो मलयलग्न एव च महेन्द्रः ; इत्येवंप्रायान् उद्योगद्योतकानाम् आलापान् पार्थिवकुमाराणां बाहुशालिनां शृण्वन् एव आससाद आवासम्। मन्दिरद्वारि च उभयतः सबहुमानं (८९) भ्रूलताभ्यां विसर्जितराजलोकः प्रविश्य च अवततार वाह्यास्थानमण्डपस्थापितम् आसनम् आचक्राम अपास्तसमायोगश्च क्षणमासिष्ट।

अथ तत्र प्रतीहारः (९०) पृथ्वीपृष्ठप्रतिष्ठापितपाणि-पल्लवो विज्ञापितवान् देव! (९१) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण प्रहितो हंसवेगनामा दूतोऽन्तरङ्गः तोरणमध्यास्त इति। राजा तु

तादृशे पारियात्रे तदाख्ये देशे पर्वते वा यात्रा युद्धार्थगमनं शिथिला निरर्थकेति भावः।

(८७) शौर्य्यशुल्कः शौर्य्यं वीर्य्यमेव शुल्कः पणः यस्य तथाभूतः विक्रमलभ्य इति भावः।

(८८) दक्षिणेति। दक्षिणार्णवस्य कल्लोलानिलेन तरङ्गवायुना चलितानां कम्पितानां चन्दनलतानां सौरभेण गन्धेन सुन्दरीकृतं मनोज्ञीकृतं दरी गुहा एव मन्दिरं गृहं यस्य तथाभूतात् दर्दुरात् तदाख्यात् अद्रेः पर्वतात् नेदीयसि अतिनिकटे मलयः तदाख्यपर्वतः। महेन्द्रः तदाख्यपर्वतः। उद्योगद्योतकानाम् उत्साहवर्द्धकानाम्।

(८९) भ्रूलताभ्यां भ्रूसङ्केतेन इति भावः। वाह्येति वाह्यं वहिर्देशस्थम् आस्थानमण्डपं सभागृहं तत्र स्थापितं निहितम्। आचक्राम अधितष्ठौ। अपास्तसमायोगः त्यक्तसन्नाहः।

(९०) पृथ्वीति। पृथ्वीपृष्ठे भूतले प्रतिष्ठापितः निहितः पाणिपल्लवः येन तथाभूतः।

तमाशु प्रवेशयेति सादरम् आदिदेश। अथ (९२) दक्षतया क्षितिपालादराच्च प्रतीहारः स्वयमेव निरगात्। अनन्तरञ्च हंसवेगः सविनयम् (९३) आकृत्यैव नयनानन्दसम्पादनसुभगाभोगभद्रया (९४) समुल्लङ्घ्यमानगुणगरिमा प्रभूतप्राभृतभृतां पुरुषाणां समूहेन महता अनुगम्यमानः प्रविवेश राजमन्दिरम्। (९५) आरादेव पञ्चाङ्गालिङ्गिताङ्गनः प्रणाममकरोत्। एह्येहि इति सबहुमानमाहूतश्च प्रधावितोऽपसृतः (९६) पादपीठलुठितललाटलेखो न्यस्तहस्तः पृष्ठे पार्थिवेन उपसृत्य भूयो नमश्चक्रे। स्निग्धनरेन्द्रदृष्ट्या निर्दिष्टम् अविप्रकृष्टं स प्रदेशमध्यास्त। ततो राजा (९७) तिरश्चीं तनुम् ईषत् इव दधानश्चामरग्राहिणीम् अन्तरालवर्त्तिनीं समुत्सार्य्य सम्मुखीनस्तं सप्रश्रयं पप्रच्छ हंसवेग! श्रीमान् कच्चित् कुशली कुमार इति। स तमन्ववादीत् अद्य कुशली येन

---

(९१) प्राग्ज्योतिषेश्वरेण कामरूपाधिपतिना। अन्तरङ्गः स्वजनः। तोरणं बहिर्द्वारम्।

(९२) दक्षतया निपुणतया।

(९३) आकृत्यैव अवयवेनैव। नयनेति नयनानन्दः चक्षुःप्रीतिः तस्य सम्पादने सुभगः अनुकूलः आभोगः विस्तारः तेन भद्रा मनोहारिणी तया।

(९४) समुल्लङ्घ्यमानेति। समुल्लङ्घ्यमानः निर्जीयमानः गुणानां गरिमा गौरवं यस्य तथाभूतः गुणगौरवादपि आकृतिगौरवमादधान इति भावः प्रभूतप्राभृतभृतां बहूपढौकनवताम्।

(९५) आरादेव समीप एव। पञ्चाङ्गेति पञ्चभिः अङ्गैः शिरश्चरणादिभिः आलिङ्गितं स्पृष्टम् अङ्गनं येन तथाभूतः।

(९६) पादपीठेति। पादपीठेषु लुठिता घृष्टा ललाटलेखा भालरेखा यस्य तथाभूतः। न्यस्तहस्तः अर्पितकरः। निर्दिष्टं प्रदर्शितम् अविप्रकृष्टं सन्निकृष्टम्।

एवं स्नेहस्नपितया सौहार्दद्रवार्द्रया सगौरवं गिरा पृच्छति देव इति।

स्थित्वा च मुहूर्त्तमिव पुनः स चतुरमुवाच (९८) चतुरम्भोधिभोगभूतिभाजनभूतस्य देवस्य सद्भावगर्भम् अपहाय हृदयमेकम् अन्यत् अनुरूपं प्राभृतमिव दुर्लभं लोके तथाप्यस्मत्स्वामिना सन्देशम् अशून्यतां नयता (९९) पूर्वजोपार्जितं वारुणातपत्रमाभोगाख्यम् अनुरूपस्थानन्यासेन कृतार्थीकृतमेतत्। (१००) अस्य च कुतूहलकान्ति बहूनि आश्चर्य्याणि दृश्यन्ते। प्रतिदिवसं प्रविशति (१) शैत्यहेतोश्छायायाः किरणसहस्रादेकैकः सोमस्य रश्मिः अस्मिन्। अस्मिन् प्रविष्टे (२) प्रध्यानानन्तरं स्वादवो दन्तवीणोपदेशाचार्य्याश्च्योतन्ति चन्द्रभासामम्भसां मणिशलाकाभ्यो यावदिच्छ-

---

(९७) तिरश्चीं तिर्य्यक्चारिणीम्। समुत्सार्य्य अपसार्य्य। सप्रश्रयं सविनयम्। स्नेहस्नपितया स्नेहसिक्तया।

(९८) चतुरम्भोधीति। चतुर्णाम् अम्भोधीनां समुद्राणां भोगभूतिः भोगैश्वर्य्यं तस्या भाजनं पात्रं तस्य। सद्भावगर्भं सदाशयपूर्णम्। प्राभृतमुपढौकनं अशून्यतां नयता अशून्यं कुर्वता।

(९९) पूर्वजोपार्जितं पूर्वपुरुषलब्धम्। आभोगाख्यम् आभोगनामकम्। अनुरूपस्थानन्यासेन योग्यस्थानार्पणेन।

(१००) अस्य आभोगस्य कुतूहलकान्ति कौतुककराणि।

(१) शैत्यहेतोः शीतलतानिमित्तम्। सोमस्य चन्द्रस्य रश्मिः मयूखः। अस्मिन् रश्मौ।

(२) प्रध्यानानन्तरं प्रकृष्टभावनात् परम्। स्वादवः सुस्वादाः। दन्तेति दन्तवीणा दन्तानामन्योन्याघातः तस्या उपदेशे शिक्षायाम् आचार्य्याः गुरवः। मणिशलाकाभ्यः मणिमयच्छत्रशलाकाभ्यः यावदिच्छं यावती इच्छेति तथोक्तं स्वच्छाः निर्मलाः।

सच्छा धाराः। (३) प्रचेता इव यश्चतुर्णाम् अर्णवानाम् अधिपतिर्भूतो भावी वा तमनुगृह्णाति च्छायया न इतरम्। इदञ्च न (४) सप्तार्चिर्दहति न पृषदश्वो हरति न उदकम् आर्द्रयति न रजांसि मलिनयन्ति न जरा जर्जरयति। एतत् तावदनुगृह्णातु इमां देवः सन्देशमपि विस्रब्धं श्रोष्यति। इत्येवम् अभिधाय विवृत्य आत्मीयं पुरुषम् अभ्यधात् उत्तिष्ठ दर्शय देवस्य इति।

स वचनान्तरम् उत्थाय पुमान् (५) ऊर्द्धीचकार तत् धौतदुकूलकल्पिताच्च निचोलकात् अकोषीत्। (६) आकृष्यमाणे एव च यस्मिन् अतिसितमहसि सरभसम् अट्टहासि इव हरेण रसातलात् उदलासीव (७) शेषफणिफणाफलकमण्डलेन अस्थायि इव चक्रीभूय अन्तरिक्षे क्षीरोदेन अघटीव गगनाङ्गने गोष्ठीबन्धः शारदेन वलाहकव्यूहेन (८) विश्रा-

---

(३) प्रचेता इव वरुण इव। छायया अनातपेन। यः चतुरर्णवाधिपतिः तमेवासौ सेवते, अतः त्वमेव तथा भविष्यसीति तव एतद्युक्तमिति भावः।

(४) सप्तार्चिः अग्निः। पृषदश्वः वायुः। विवृत्य मुखं परावर्त्येत्यर्थः।

(५) ऊर्द्धीचकार उद्धृतवानित्यर्थः। धौतेति धौतेन दुकूलेन कल्पितात् रचितात् निचोलकात् आवरणवस्त्रात् अकोषीत् निष्कोषितवान्।

(६) आकृष्यमाणे निष्कृष्यमाणे यस्मिन् आतपत्रे। अतिसितमहसि अतिशीतलत्विषि। हरेण शिवेन अट्टहासि इव हसितमिव। रसातलात् पातालात्। उदलासि इव उल्लसितमिव।

(७) शेषेति। शेषफणी अनन्तनागः तस्य फणाफलकमण्डलं फणासमूहः तेन। अस्थायि इव स्थितमिव। चक्रीभूय मण्डलीभूय। अघटि इव घटित इव रचित इव इत्यर्थः। गोष्ठीबन्धः समाजः। शारदेन शरत्कालीनेन निर्जलत्वात् शुभ्रेण इति भावः वलाहकव्यूहेन मेघमण्डलेन।

न्तम् इव विततपक्षतिना वियति पितामहविमानहंसयूथेन अत्रिनेत्रनिर्गतस्य (९) धवलधाममण्डलमनोहरो दृष्ट इव जनेन जन्मदिवस: कुमुदबन्धो: प्रत्यक्षीकृत इव उद्गमनक्षणो नारायणनाभिपुण्डरीकस्य आहित इव (१०) कौमुदीप्रदोष-दर्शनानन्दतृप्तिरक्ष्णाम् उदमाङ्क्षीत् इव मन्दाकिनीपुलिन-मण्डलं महदम्बरोदरे (११) परिवर्त्तित इव दिवस: पौर्ण-मासीनिशया मन्दमन्दमिन्दूदयसन्देहदूयमानमानसै: विघ-टितं (१२) घटमानचञ्चुच्युतमृणालकोटिभि: आसन्न-कमलिनीचक्रवाकमिथुनै: (१३) शरज्जलधरपटलाशङ्का-सङ्कोचितकेकारवमूकमुखपुटै: पराङ्मुखीभूतं भवनशिखण्डि-

---

(८) विश्रान्तमिव विश्राम: कृत इव। विततपक्षतिना विस्तृतपक्षेण। वियति आकाशे। पितामहविमानहंसयूथेन ब्रह्मणो रथवाहनहंससङ्घेन। अत्रिनेत्र-निर्गतस्य अत्रिमुने: नेत्रात् निर्गतस्य ज्योतिष इति भाव:।

(९) धवलेति। धवलं शुभ्रं धाममण्डलं परिधि: तेन मनोहर: रमणीय:। कुमुदबन्धो: चन्द्रस्य जन्मदिवस इव उत्पत्तिदिनमिव। प्रत्यक्षीकृत इव साक्षात्-कृत इव उद्गमनक्षण: उत्पत्तिक्षण:। आहित इव जनित इव।

(१०) कौमुदीति। कौमुदीप्रदोष: चन्द्रिकारजनी तस्य दर्शनेन य आनन्द: तेन तृप्ति: प्रीति:। अक्ष्णां चक्षुषाम्। उदमाङ्क्षीदिव उत्थितमिव मन्दाकिनी-पुलिनमण्डलं स्वर्गङ्गासैकतमण्डलम्। अम्बरोदरे गगनोदरे।

(११) परिवर्त्तित इव विनिमीत इव। इन्द्विति इन्दोश्चन्द्रस्य उदय: तस्मिन् सन्देहेन दूयमानं सन्तप्यमानं मानसं येषां तै:।

(१२) घटमानेति। घटमानाया: मुद्रिताया: चञ्च्वा: च्युता मृणालकोटि: येषां तै:। आसन्नेति आसन्ना या कमलिनी सरसी तस्या: चक्रवाकमिथुनै: चक्र-द्वन्द्वै: विघटितं विच्छिन्नमिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा।

(१३) शरदिति। शरदि यत् जलधरपटलं मेघमण्डलं निर्हृष्टत्वात् शुभ्रमिति भाव: तस्य आशङ्कया सङ्कोचितेन केकारवेण मूकानि नि:शब्दानि मुखपुटानि

मण्डलैः प्रबुद्धम् (१४) आबद्धचन्द्रानन्दोद्दामोद्दलद्दलपुटाट्टहासविशदं कुमुदषण्डैः।

(१५) चित्रीयमाणचेताश्च सराजको राजा दण्डानुसाराधिरोहिण्या दृष्ट्या सादरमैक्षिष्ट तत्तिलकम् इव त्रिभुवनस्य शैशवम् इव श्वेतद्वीपस्य अंशावतारम् इव शरदिन्दोः हृदयम् इव धर्मस्य निवेशम् इव शशिलोकस्य दन्तमण्डलधवलं मुखमिव चक्रवर्त्तित्वस्य (१६) मौक्तिकजालपरिकरसितं सीमन्तचक्रमिव दिवः (१७) बहलज्योत्स्नाशुक्लोदरमैन्दवम् इव परिवेशवलयं (१८) शौक्ल्यहसितशङ्खश्रीकं श्रवणमण्डलम् इव निश्चलतां गतमैरावतस्य (१९) श्वेत-

---

येषां तथाभूतैः भवनशिखण्डिमण्डलैः गृहमयूरनिचयैः पराङ्मुखीभूतं वैमुख्यं गतमिवेति प्रतीयमाणोत्प्रेक्षा। प्रबुद्धं विकसितम् अत्रापि तथोत्प्रेक्षा।

(१४) आबद्धेति। आबद्धः निहितः चन्द्रे य आनन्दः तस्य उद्दामेन औत्कण्ठ्येन उद्दलन्ति विकासं गच्छन्ति यानि दलपुटानि ते एव अट्टहासाः हासविशेषाः तैः विशदं निर्मलं यथा तथा क्रियाविशेषणमिदम्। कुमुदषण्डैः कुमुमसङ्घैः।

(१५) चित्रीयमाणचेताः चमत्कृतचित्तः। दण्डानुसारेति दण्डानुसारेण अधिरोहतीति तथोक्तया। शरदिन्दोः शरच्चन्द्रस्य। हृदयमिव निर्मलत्वादिति भावः। निवेशमित्र आयतनमिव शशिलोकस्य चन्द्रलोकस्य। दन्तमण्डलवत् धवलं दन्तमण्डलेन धवलञ्च। चक्रवर्त्तित्वस्य साम्राज्यस्य।

(१६) मौक्तिकेति। मौक्तिकानां जालेन दाम्नेति यावत् यः परिकरः वेष्टनं तेन सितम् उज्ज्वलं शुभ्रञ्च। सीमन्तचक्रमिव संयतकेशनिचयमिव सीमन्ताः संयताः कचा इत्यमरः। दिवः स्वर्गस्य।

(१७) बहलेति। बहलया प्रभूतया ज्योत्स्नया चन्द्रिकया शुक्लम् उदरम् अभ्यन्तरं यस्य तथाभूतम् ऐन्दवं चान्द्रमसं परिवेशमण्डलमिव परिधिमण्डलमिव।

(१८) शौक्ल्येनेति। शौक्ल्येन श्वेतगुणेन हसिता शङ्खस्य श्रीः कान्तिर्येन तथोक्तं श्रवणमण्डलमिव कर्णमण्डलमिव।

गङ्गावर्त्तपाण्डुरं पदमिव त्रिभुवनवन्दनीयं त्रिविक्रमस्य (२०) प्रचेतसश्चूड़ामणिमरीचिशिखाभिः इव श्लिष्टाभिर्मानसविसतन्तुमयीभिः चामरिकावलीभिः विरचितपरिवेशम् उपरि (२१) चक्रवर्त्तिलक्ष्मीनूपुरस्वनश्रवणदोहदनिश्चलेन इव लक्ष्मणा विततपत्रेण हंसेन सनाथीकृतशिखरं (२२) स्पर्शवता च प्रभावस्तम्भितेन मन्दाकिनीमृणालेन मुकुलितफणेन वासुकिना इव नीतेन दण्डतां द्योतमानं (२३) धवलिम्ना क्षालयत् इव नक्षत्रपथं प्रभाप्रवाहप्रथिम्ना प्राव्रखत् इव दिवसं समुच्छ्रायेण अधः कुर्वदिव दिवम् उपरिस्थितम् इव सर्वमङ्गलानां श्वेतमण्डपम् इव श्रियः स्तवकमिव ब्रह्म-

---

(१९) श्वेतेति। श्वेतगङ्गाया आवर्त्तवत् पाण्डुरं धवलम्। पदमिव आकाशमिवेत्यर्थः त्रिभुवनवन्दनीयं त्रिलोकीपूज्यं त्रिविक्रमस्य वामनावतारस्य विष्णोः इत्यर्थः।

(२०) प्रचेतसः वरुणस्य चूड़ामणिः शिरोरत्नं मस्तकस्थितमिति भावः तस्य मरीचिशिखाभिरिव मयूखाग्रैरिव श्लिष्टाभिः संसक्ताभिः मानसविसतन्तुमयीभिः मानससरोवरकमलमृणालतन्तुरचिताभिः चामरावलीभिः विरचितः कल्पितः परिवेशः परिधिर्यस्य तथोक्तम्।

(२१) चक्रेति। चक्रवर्त्तिनः सम्राजः या लक्ष्मीः तस्या नूपुरस्वनस्य मञ्जीररणितस्य श्रवणे यत् दोहदम् अभिलाषः तेन निश्चलः स्थिरः तेनेव। लक्ष्मणा चिह्नभूतेन विततपत्रेण विस्तृतपक्षेण हंसेन हंसाकारेणेत्यर्थः सनाथीकृतशिखरं संयुक्तशिरोभागम्।

(२२) स्पर्शवता सुखस्पर्शेनेत्यर्थः। प्रभावस्तम्भितेन प्रभावेण महिम्ना स्तम्भितं निश्चलतां गतं तेन दृढ़ेनेति भावः मन्दाकिनीमृणालेन मन्दाकिन्याः पद्मनालेन मुकुलितफणेन सङ्कुचितफणामण्डलेन दण्डतां नीतेन वासुकिनेव सर्पराजेनेव द्योतमानं राजमानम्।

(२३) धवलिम्ना शैत्येन नक्षत्रपथम् अन्तरीक्षम्। प्रभेति प्रभाणां प्रवाहस्य

स्तम्भस्य नाभिमण्डलम् इव ज्योत्स्नायाः विषदं हासमिव कीर्त्तेः फेनराशिम् इव खड्गधाराजलानां यशःपटलम् इव शौर्य्यशालितायाः त्रैलोक्याद्भुतं महत् छत्रम्।

दृष्टे च तस्मिन् राज्ञा (२४) प्रथमे शेषमपि प्राभृतं प्रकाशयाञ्चक्रुः क्रमेण कार्म्माः तद्यथा परार्द्धरत्नांशुशोणीकृतदिग्भागान् भगदत्तप्रभृतिख्यातपार्थिवपरागतान् आहतलक्षणान् अलङ्कारान् प्रभालेपिनाञ्च चूड़ामणीनां समुत्कर्षान् क्षीरोदधेः धवलताहेतून् इव हारान् (२५) अनेकरागरुचिरवेत्रकरण्डकुण्डलीकृतानि शरच्चन्द्रमरीचिरुचि शौचक्षमाणि क्षौमाणि (२६) कुशलशिल्पिलोकोल्लिखितानाञ्च शुक्तिशङ्खगल्वर्कप्रमुखानां पानभाजनानां निचयान्

स्रोतसः प्रथिमा विस्तारः तेन प्लावयदिव आच्छादयदिव। समुच्छ्रायेण समुन्नत्या।

(२४) प्रथमे मुख्या इत्यर्थः कार्म्माः कर्मचारिणः परिजना इत्यर्थः। शेषमपि अन्यदपि इत्यर्थः प्राभृतम् उपदां प्रकाशयाञ्चक्रुः प्रकटितवन्तः। तद्यथा तथाहि। परार्द्धेति परार्द्धानाम् अत्युत्कृष्टानां रत्नानाम् अंशुभिः किरणैः शोणीकृता रक्तीकृता दिग्भागा यैः तथोक्तान् भगदत्तादिराजभिः परागतान् व्यवहृतान् आहतलक्षणान् गुणैः प्रसिद्धान् गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणाविव्यमरः। प्रभालेपिनां कान्तिपूर्णानां समुत्कर्षान् अतिशयान् बहूनि तादृशानि चूड़ारत्नानि इति भावः।

(२५) अनेकेति। अनेकैः विविधैः रागैः रुचिराणि मनोज्ञानि वेत्रकरण्डानि वेत्रनिर्मितभाजनविशेषाः तैः तेषु वा कुण्डलीकृतानि सङ्कोचितानि शरच्चन्द्रमरीचिरुचि शरदिन्दुकिरणप्रभाणि शौचक्षमाणि क्षालनक्षमाणि क्षौमाणि वसनविशेषान्।

(२६) कुशलेति। कुशलैः निपुणैः शिल्पिलोकैः उल्लिखितानाम् उद्घर्षितानां प्रमृष्टानामिति यावत् शुक्तीति शुक्तयः मुक्तास्फोटाः मुक्तास्फोटोऽस्त्रियां

(२७) निचोलकरच्चितरुचाच्च रुचिरकाञ्चनपत्रभङ्गभङ्गुराणाम् अतिवन्धुरपरिवेशानां कार्दरङ्गचर्मणां सम्भारान् भूर्जत्वक्कोमलाः स्पर्शवतीः जातिपट्टिकाः (२८) चित्रपटानाञ्च म्रदीयसां चमूरुकोपधानादीन् विकारान् (२९) प्रियङ्गुप्रसवपिङ्गलत्वञ्चि च आसनानि वेत्रमयाणि अगुरुवल्कलकल्पितसञ्चयानि च सुभाषितभाञ्जि पुस्तकानि (३०) परिणतपाटलपटोलत्विंषि च तरुणहारीतहरिन्ति चीरचारीणि च पूगानां पल्लवलम्बीनि सरसानि फलानि (३१) सहकार-

---

ग्रन्थिरित्यमरः। मङ्गाः गल्वर्काः मसराख्या मणिभेदाः प्रमुखा येषां तथाभूतानां तत्तद्रचितानामिति भावः पानभाजनानां पानपात्राणां निचयान् सङ्घान्।

(२७) रुचिरेति। रुचिरैः मनोज्ञैः काञ्चनपत्रभङ्गैः सौवर्णपत्ररचनाभिः भङ्गुराणि भङ्गिमन्ति तेषाम् अतिवन्धुरपरिवेशानाम् अतिशयेन उन्नतानताभोगानामित्यर्थः निचोलकैः आवरणवस्त्रैः रचिता रुचः प्रभा येषां तथोक्तानां कार्दरङ्गचर्मणां कार्दरङ्गदेशजमृगविशेषचर्मणां सम्भारान् निचयान्। भूर्जत्वक्कोमलाः भूर्जत्वच इव मृदुलाः स्पर्शवतीः सुखस्पर्शाः जातिपट्टिकाः उत्कृष्टानि जघनग्रन्थनसाधनानि सूत्राणीति भावः।

(२८) चित्रपटानां विचित्रवसनानां म्रदीयसाम् अतिमृदूनां चमूरुकोपधानादीन् चमूरुको मृगभेदः तदाकाराकारितोपधानादीन् विकारान् रूपान्तराणि।

(२९) प्रियङ्ग्विति। प्रियङ्गुप्रसवः प्रियङ्गुलतापुष्पं तद्वत् पिङ्गलाः त्वचो येषां तानि। अगुर्विति। अगुरुवल्कलेन अगुरुकाष्ठत्वचा कल्पितः रचितः सञ्चयः पत्रसमूहः येषां तथोक्तानि सुभाषितभाञ्जि सुवचनवन्तीत्यर्थः पुस्तकानि ग्रन्थान्।

(३०) परिणतेति। परिणतं परिपक्वम् अतएव पाटलं श्वेतरक्तं यत् पटोलं प्रसिद्धं तस्य इव त्विषः कान्तयः येषां तानि तरुणहारीतहरिन्ति तरुणः नवीनः यः हारीतः पक्षिविशेषः तद्वत् हरिन्ति श्यामलानि चीरचारीणि चीरोद्गारीणि पूगानां गुवाकतरूणां पल्लवलम्बीनि पल्लवयुतानीति भावः सरसानि अपरिपक्वानि इति भावः।

लतारसानाञ्च कृष्णागुरुतैलस्य च (३२) कुपितकपिकपोलकपिलकापोतिकापलाशकोशीकवचिताङ्गीः स्थवीयसीर्वैणवीर्नाडीश्च (३३) पट्टसूत्रप्रसेवकार्पितांश्च भिन्नाञ्जनकृष्णस्य कृष्णागुरुणः गुरुपरितापमुषश्च गोशीर्षचन्दनस्य (३४) तुषारशिलाशकलशिशिरस्वच्छसितस्य च कर्पूरस्य कस्तूरिकाकोशकानाञ्च (३५) पक्वफलजूटजटिलानाञ्च कक्कोलपल्लवानां लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां जातीफलस्तवकानाञ्च राशीन् अतिमधुरमधुरसामोदनिर्हारिणीश्च उल्लककलशीः सितासितस्य च चामरजातस्य निचयान् (३६) अवलम्ब-

---

(३१) सहकारेति। सहकारलता आम्रतरुः तस्या रसाः तेषां लतासहकाररसानामिति पाठे लतारूपी यः सहकारः आम्रः तस्य रसाः तेषामित्यर्थः।

(३२) कुपितेति। कुपितस्य क्रुद्धस्य कपेः वानरस्य कपोलः गण्डः तद्वत् कपिला या कपोतिका ओषधिविशेषः तस्याः पलाशानां पत्राणां कोशीभिः समूहैः कवचितानि आवृतानि अङ्गानि अवयवाः यासां ताः स्थवीयसीः अतिस्थिराः दृढ़ा इत्यर्थः वैणवीः वंशसम्बन्धिनीः नाड़ीः पात्रविशेषान्।

(३३) पट्टेति। पट्टसूत्राणां प्रसेवकाः भाजनविशेषाः तेषु अर्पिताः तान्। भिन्नाञ्चनकृष्णस्य भिन्नं मर्दितं यदञ्जनं तद्वत् कृष्णं तस्य। गुरुपरितापमुषः गुरुर्महान् परितापः तं मुष्णाति हरतीति तथोक्तस्य गोशीर्षचन्दनस्य चन्दनविशेषस्य।

(३४) तुषारेति। तुषारशिला हिमशिलाः तासां शकलं खण्डं तद्वत् शिशिरं शीतलं स्वच्छं निर्मलं सितं शुभ्रं तस्य। कस्तूरिकाकोशकानां कस्तूरिकानाभीनां मृगनाभीनामित्यर्थः।

(३५) पक्वेति। पक्वानां फलानां जूटैः समूहैः जटिलाः युक्ताः तेषां कक्कोलपल्लवानां कक्कोलतरुकिसलयानां लवङ्गपुष्पमञ्जरीणां लवङ्गलताकुसुमानां वल्लरीणां जातीफलस्तवकानां जातीफलगुच्छानां राशीन् सञ्चयान्। अतीति अतिमधुराया मधुरसायाः द्राक्षाया मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षामाध्वी मधुरसेति च इत्यमरः आमोदं निर्हरन्तीति तथोक्ताः उल्लककलसीः उल्लकः सुगन्धिफलविशेषरसः तस्य कलसीः कुम्भान्। सितासितस्य कृष्णस्य श्वेतस्य च।

मानतूलिकालावुकांश्च लिखितानालेख्यफलकसम्पुटान् (३७) कुतूहलकन्ति कनकशृङ्खलानियमितग्रीवाणां किन्नराणाञ्च वनमानुषाणाञ्च जीवञ्जीवकानाञ्च जलमानुषाणाञ्च मिथुनानि (३८) परिमलामोदितककुभश्च कस्तूरिकाकुरङ्गान् गेहपरिसरणपरिचिताश्च चमरीः (३९) चामीकररसचित्रवेत्रपञ्जरान्तर्गतांश्च सुवहुसुभाषितजल्पाकजिह्वांश्च शुकशारिकाप्रभृतीन् पक्षिणः (४०) प्रवालपञ्जरगतांश्च चकोरान् जलहस्तिनाम् उदग्रकुम्भमुक्ताफलदामदन्तुराणि च दन्तकाण्डकुण्डलानि ।

राजा तु छत्रदर्शनात् प्रहृष्टहृदयः (४१) प्रथमप्रयाणे

---

(३६) अवलम्बमानेति । अवलम्बमानाभिः लम्बमानाभिः तूलिकाभिः चित्रकर्मसाधनीभिः सहिता अलावुकाः तुम्ब्यः तान् । लिखितेति लिखिताः चित्रिताः अनालेख्याः अचित्रिताः ये फलकसम्पुटाः चित्राधारकाष्ठफलकविशेषाः तान् ।

(३७) कुतूहलकन्ति कौतुकावहानि । कनकेति कनकशृङ्खलया काञ्चनदाम्ना नियमिता निबद्धा ग्रीवा येषां तथोक्तानां किन्नराणां कुत्सितदेवयोनिभेदानां जीवञ्जीवकानां चकोराणां मिथुनानि द्वन्द्वानि ।

(३८) परिमलेति । परिमलेन सौरभेण आमोदिताः ककुभः दिशः यैः तथाभूतान् कस्तूरिकाकुरङ्गान् कस्तूरीमृगान् । गेहेति गेहेषु गृहेषु परिचरणे विचरणे परिचिता अभ्यस्ताः ताः ।

(३९) चामीकरेति । चामीकरस्य स्वर्णस्य रसेन चित्राणि रचितानि वेत्राणि तेषां पञ्जराणि तद्रचितानि पञ्जराणि इत्यर्थः तेषाम् अन्तर्गताः तान् सुबहूनि सुभाषितानि तेषां जल्पाका जिह्वा येषां तान् ।

(४०) प्रवालेति । प्रवालो विद्रुमाख्यरत्नविशेषः तस्य पञ्जराणि तत्र गताः तान् । जलहस्तिनां जलचराणां हस्तिनाम् उदग्रेषु उन्नतेषु कुम्भेषु यानि मुक्ताफलानि तेषां दाम्ना स्रजा दन्तुराणि उज्ज्वलानीति भावः दन्तकाण्डकुण्डलानि दशनस्तम्भरचितानि कर्णभूषणविशेषान् ।

शोभननिमित्तमिति मनसा जग्राह हंसवेगञ्च प्रीयमाणो बभाषे भद्र! सकलरत्नधाम्नः परमेश्वरशिरोधारणार्हस्य अस्य महातपत्रस्य महार्णवात् इव कुमुदबान्धवस्य कुमारात् लाभो न विस्मयाय। बालविद्याः खलु महताम् उपकृतय इति। (४२) अपनीते च तस्मात्प्रदेशात् प्राभृतसम्भारे क्षणम् इव स्थित्वा हंसवेग! विश्रम्यताम् इति प्रतीहारभवनं विसर्जयाम्बभूव। स्वयमपि उत्थाय स्नात्वा मङ्गलाकाङ्क्षी प्राङ्मुखः प्राविशत् आभोगस्य छायाम्।

अथ विशत एव अस्य (४३) छायाजन्मना जड़िम्ना चूड़ामणिताम् अनीयत इव शशिबिम्बम् (४४) अम्बुबिन्दुमुचः चुचुम्बुः इव चन्द्रकान्तमणयो ललाटतटं कर्पूररेणव इव व्यलीयन्त लोचनयुगले (४५) गलत्तुहिनकणनिकरकृतनीहारा हारा इव अबध्यन्त (४६) हरिचन्दनरसासारेण इव अपाति सन्ततम् उरसि कुमुदमयम् इव हृदयम् अभवत् अति-

---

(४१) प्रथमप्रयाणे प्रथमयात्रायाम्। शोभननिमित्तं शुभलक्षणम्। सकलरत्नधाम्नः सर्वरत्नाकरस्य परमेश्वरस्य हरस्य चक्रवर्त्तिनश्च शिरोधारणार्हस्य मस्तकधारणयोग्यस्य। कुमुदबान्धवस्य चन्द्रस्य।

(४२) अपनीते अपसारिते भाण्डागारं प्रापिते इति भावः प्राभृतसम्भारे उपदासमूहे आभोगस्य तदाख्यस्य महातपत्रस्य।

(४३) छायाजन्मना अनातपजातेन जड़िम्ना जाड्येन शैत्येन इत्यर्थः।

(४४) अम्बुबिन्दुमुचः जलकणस्राविणः। चुचुम्बुरिव पस्पृशुरिव। व्यलीयन्त विलीनाः विलिप्ता इत्यर्थः।

(४५) गलदिति। गलद्भिः स्रवद्भिः तुहिनकणानां हिमबिन्दूनां निकरैः समूहैः कृताः विरचिताः नीहारा हिमकणा येषु तथाविधाः हिमकणनिर्मिता इत्यर्थः अबध्यन्त कण्ठे व्यराजन्तेति भावः।

शिशिरम् अन्तर्हितहिमशिला इव विलीयमाना व्यलिम्पत् अङ्गानि। जातविस्मयश्च अकरोत् मनसि (४७) एकमजर्य्यं सङ्गतम् अपहाय क्वास्ति अन्या प्रतिकौशलिकेति। आहारकाले च हंसवेगाय (४८) धवलकर्पटप्रावृतधौतनारिकेलपरिगृहीतं विलिप्तशेषं चन्दनम् अङ्गस्पृष्टे च वाससी (४९) शरत्तारकाकारतारमुक्तास्तवकितपदं परिवेशं नाम कटिसूत्रम् (५०) अतिमहार्हपद्मरागालोकलोहितीकृतदिवसं च तरङ्गकं नाम कर्णाभरणं प्रभूतञ्च भोज्यजातं प्राहिणोत्। एवंप्रायेण च क्रमेण जगाम दिवसः।

(५१) ततः कटकस्थबलबहलधूलिधूसरितवपुरंशुमाली मलीमसम् अङ्गमिव चालयितुम् अपरजलनिधिम् अवातरत्।

---

(४६) हरिचन्दनेति। हरिचन्दनरसानाम् आसारः धारासम्पातः तेनैव अपाति पतितम्। सन्ततम् अजस्रम् उरसि वक्षसि।

(४७) एकं केवलम् अजर्य्यम् अक्षयं सङ्गतं मैत्रीम् अपहाय त्यक्त्वा अन्या अपरा प्रतिकौशलिका प्रत्युपकृतिः का अस्ति? नैव काप्यस्तीत्यर्थः।

(४८) धवलेति। धवलेन धौतेन इत्यर्थः कर्पटेन वस्त्रेण प्रावृतम् आच्छादितं यत् धौतं नारिकेलं नारिकेलसमुद्गकमित्यर्थः तेन परिगृहीतं तत्रार्पितमिति यावत् विलिप्तशेषं स्वानुलिप्तावशिष्टमित्यर्थः। अङ्गस्पृष्टे अङ्गधृते।

(४९) शरदिति। शरदः तारका नक्षत्रं तस्या आकार इव तारा महत्यः या मुक्ता मुक्ताफलानीत्यर्थः तैः स्तवकितं ग्रथितं पदं अवयव इत्यर्थः यस्य तथाभूतं परिवेशं नाम परिधिरूपत्वादिति भावः।

(५०) अतीति। अतिमहार्हस्य महामूल्यस्य पद्मरागस्य रत्नविशेषस्य कर्णाभरणनिहितस्य इति भावः आलोकेन उद्योतेन लोहितीकृतः रक्तीकृतः दिवसो येन तथाभूतं तरङ्गकं नाम आन्दोलनादिति भावः कर्णाभरणं कर्णकुण्डलम्।

(५१) कटकेति। कटकं हस्त्यश्वरथपादातसन्निवेशः तस्मिन् तिष्ठतीति कटकस्थं यत् बलं सैन्यं तस्य बहलाभिः प्रभूताभिः धूलिभिः रजोभिः धूसरितं

(५२) आभोगातपत्रप्रदानवार्त्तामिव निवेदयितुं वरुणाय वारुणीं दिशम् अयासीत्। (५३) मुकुलायमानसकलकमलवना प्रमुख एव बद्धसेवाञ्जलिपुटा इव सद्वीपा भूः अभूत् भूपतेः। नृपानुरागमय इव (५४) निखिलजीवलोकलोकाञ्जलिबन्धबन्धुर्जगत् जग्राह सन्ध्यारागः। (५५) गौड़ापराधशङ्किनी इव श्यामतां प्रपेदे दिक् प्राची। (५६) प्रचिततिमिरनिवहा निर्वाणान्यनृपप्रतापानलकलापा इव कालिमानम् अतानीत् मेदिनी। (५७) मेदिनीशप्रदोषास्थानपुष्पनिकरम् इव (५८) विकचतगररुचिरम्

वपुः शरीरं यस्य तथाभूतः अंशुमाली सूर्य्यः। मलीमसं मलिनम्। अपरजलनिधिं पश्चिमसागरम्।

(५२) आभोगेति। आभोगं नाम आतपत्रं तस्य प्रदानं कुमारेण प्राभृतीकरणमित्यर्थः तस्य वार्त्ता संवादः तामिव। वारुणीं वरुणाधिष्ठितां प्रतीचीमित्यर्थः।

(५३) मुकुलायमानेति। मुकुलायमानं निमीलदिति भावः सकलं कमलवनं यस्या यस्यां वा तथाभूता प्रमुख एव अग्र एव बद्धसेवाञ्जलिपुटा इव सेवार्थं रचिताञ्जलिपुटा इव इत्यर्थः। सद्वीपा अष्टादशद्वीपवती।

(५४) निखिलेति। निखिलस्य सकलस्य जीवलोकस्य संसारस्य लोकानाम् अञ्जलिबन्धस्य बन्धुः मित्रं कृताञ्जलिभिः लोकैः सन्ध्या उपास्यते इति भावः। जगत् जग्राह आचक्राम। सन्ध्याकालः संवृत्त इति भावः।

(५५) गौड़ेति। गौड़स्य गौड़राज्याधिपस्य इत्यर्थः अपराधात् राज्ञः सोदरवधादिति भावः शङ्कते बिभेतीति तथोक्तामिव श्यामतां मलिनतां प्रपेदे प्राप।

(५६) प्रचितेति। प्रचितः उदितः तिमिरनिवहः अन्धकारनिचयः यस्या यस्यां वा तथोक्ता। निर्वाणेति निर्वाणः शान्तः विनष्ट इत्यर्थः अन्येषां नृपाणां राज्ञां प्रतापानलकलापः प्रतापाग्निसमूहः यस्यां तथाभूता इव कालिमानं कृष्णत्वं तिमिराच्छन्नत्वमिति भावः। अतानीत् विस्तारयामास।

(५७) मेदिनीति। मेदिनीशस्य भूपतेः प्रदोषास्थानं रजनीमुखसभामण्डपं तस्य पुष्पनिकरः पुष्पनिचयः तमिव।

अवचकार उडुनिकरम् अविरलं ककुभः। (५९) स्कन्धावार-गन्धगजमदामोदधावितस्य इव मार्गो वियति विरराज रजःपाण्डुः ऐरावतस्य। (६०) कुपितनृपव्याघ्राघ्राताम् उपसृष्टाम् इव पौरुहूतीं विहाय विहायस्तलम् आरुरोह रोहिणीरमणः। (६१) प्रयाणवार्त्ता इव मानिनीनां हृदय-भेदिन्यो ययुः इन्दुदीधितयो दश दिशः। (६२) नवनृपदण्ड-यात्रात्रासातुरा इव तरलितसत्त्ववृत्तयः चुक्षुभुः पतयो वाहिनीनाम्। चिन्तेव भूभृतां हृदयानि विविशु गुहाविवराणि

---

(५८) विकचेति। विकचैः तगरैः पुष्पविशेषैः रुचिरं मनोज्ञं विकचानि प्रस्फुटानि तगराणि तदाख्यकुसुमानि तद्वत् रुचिरं मनोहरञ्च। उडुनिकरं नक्षत्रनिचयम् अवचकार आविश्चक्रुः। अविरलं सान्द्रं ककुभः दिशः।

(५९) स्कन्धावारेति। स्कन्धावारस्य कटकस्य ये गन्धगजाः गन्धप्रधाना हस्तिनः तेषां मदामोदेन मदवारिसौरभेण धावितस्य इव तं प्रति क्रोधादिति भावः रजःपाण्डुः रजोभिः धवलः।

(६०) कुपितेति। कुपितेन नृपव्याघ्रेण राजश्रेष्ठेन व्याघ्रश्रेष्ठेन च आघ्राता आक्रान्तेति यावत् ताम् उपसृष्टामिव उपद्रुतामिव पौरुहूतीं पुरुहूतेन इन्द्रेण अधिष्ठितां प्राचीमित्यर्थः। विहायस्तलम् अन्तरीक्षतलम्। रोहिणीरमणः चन्द्रः रोहिणी गौः तस्या रमणः वृषश्च। वृषभश्च कुपितव्याघ्रशालिनीं सोप-द्रवां दिशं विहाय स्थानान्तरं गच्छतीति भावः।

(६१) प्रयाणवार्त्ता इव युद्धयात्राप्रवृत्तय इव मानिनीनां प्रियान् प्रति प्रणयकोपवतीनां हृदयभेदिन्यः चित्तव्यथादायिन्यः भर्त्तॄणां भटानां युद्धगमनेन विरहाशङ्कित्वादन्यत्र उद्दीपकत्वादिति भावः इन्दुदीधितयः चन्द्रकिरणाः।

(६२) नवेति। नवस्य नूतनस्य नृपस्य दण्डयात्रा तया त्रासः तेन आतुरा इव कातरा इव। तरलितेति तरलिता चलिता सत्त्वानां प्राणिनां सत्त्वस्य धैर्य्यस्य च वृत्तिर्येषां तथाभूताः वाहिनीनां सैनिकानां नदीनाञ्च पतयः चुक्षुभुः विव्यथिरे।

(६३) विमुक्तसर्वोर्वीतिमिरसन्ततिः। प्रतिसामन्तचक्षुषाम् इव ननाश निद्रा कुमुदवनानाम्।

अस्याञ्च वेलायां (६४) विततवितानतलवर्त्ती नरेन्द्रो यात तावत् इति विसर्ज्य अनुजीविनो हंसवेगम् आदिष्टवान् कथय सन्देशमिति। प्रणम्य स कथयितुं प्रास्तावीत् देव! पुरा (६५) वराहसम्पर्कसम्भूतगर्भया भगवत्या भुवा नरको नाम सूनुः असावि रसातले। वीरस्य यस्य अभवन् बाल्य एव पादप्रणामप्रणयिनः चूड़ामणयो लोकपालानाम्। यस्य च (६६) त्रिभुवनभुजो भुजशौण्डस्य भवनकमलिनीचक्रवाकी-कोपकुटिलकटाक्षेक्षितोऽपि (६७) भयचकितारुणपरिवर्त्तित-रथो न आज्ञया विना रविः अस्तम् अव्राजीत्। यश्च वरुणस्य (६८) वहिर्वृत्ति हृदयम् इदम् आतपत्रम् अहार्षीत्। महा-

---

(६३) विमुक्तेति। विमुक्ता सर्वा उर्वी पृथ्वी यया तथाभूता तिमिरसन्ततिः अन्धकारसमूहः। प्रतिसामन्तचक्षुषामिव प्रतिपक्षनृपतिनयनानामिव। निद्रा सङ्कोचः स्वापश्च।

(६४) विततेति। विततस्य उपरि विस्तृतस्य वितानस्य उल्लोचस्य तलवर्त्ती तलस्थितः। यात गच्छत। प्रास्तावीत् प्रचक्रमे।

(६५) वराहेति। वराहः भगवतो विष्णोरवतारविशेषः तस्य सम्पर्केण सङ्गेन सम्भूतः सञ्जातः गर्भः यस्याः तथाभूतया भुवा पृथिव्या। यस्य नरकस्य। लोक-पालानामिन्द्रादीनाम्। येन लोकपालाः सर्वे निर्जिता इति भावः।

(६६) त्रिभुवनभुजः। त्रिलोकीभोगिनः त्रिलोकीश्वरस्य इति यावत्। भुज-शौण्डस्य बाहुशालिन इति यावत्। भवनेति भवनकमलिनी गृहसरसि पद्मिनी तत्र या चक्रवाकी तस्याः कोपेन कुटिलः यः कटाक्षः तेन ईक्षितोऽपि दृष्टोऽपि अस्तगमनोत्सुकोऽपि इति भावः।

(६७) भयेति। भयेन चकितः त्रस्तः योऽरुणः स्वसारथिः तेन परिवर्त्तितः प्रत्यावर्त्तितः रथः यस्य तथाभूतः। अव्राजीत् अगमत्।

त्मनः तस्यान्वये भगदत्तपुष्पदत्तवज्रदत्तप्रभृतिषु व्यतीतेषु बहुषु (६९) मेरूपमेषु महत्सु महीपालेषु प्रपौत्रो महाराजभूतिवर्मणः पौत्रः चन्द्रमुखवर्मणः पुत्रो देवस्य कैलासस्थिरस्थितेः स्थितिवर्मणः सुस्थिरवर्मा नाम महाराजाधिराजो जज्ञे तेजसां राशिः मृगाङ्क इति यं जना जगुः। (७०) योऽयमर्जनेवाजायत सहैवाहङ्कारेण। यश्च बाल एव प्रीत्या द्विजातीन् अप्रीत्या च अरातीन् समग्रान् (७१) प्रतिग्रहान् अग्राहयत्। यत्र च अतिदुर्लभं (७२) लवणालयसम्भूतायाः परं माधुर्य्यम् अभूल्लक्ष्म्याः। तथाच यो (७३) वाहिनीनाथानां शङ्खान् जहार न रत्नानि पृथिव्याः स्थैर्य्यं जग्राह न करम् (७४) अवनिभृतां गौरवमादत्त न नैष्ठुर्य्यम्। तस्य च सुगृहीतनाम्नो देवस्य देव्यां श्यामादेव्यां भास्करद्युतिर्भास्करवर्मापरनामा तनयः शन्तनोर्भागीरथ्यां भीष्म इव कुमारः समभवत्। अयमस्य च शैशवादारभ्य (७५) सङ्कल्पः स्थेयान स्थाणुपादारविन्दद्वया-

---

(६८) वहिर्हंन्ति वहिःस्थितम्। अन्वये वंशे।

(६९) मेरूपमेषु सुमेरुतुल्येषु। जगुः कीर्त्तयामासुः।

(७०) यमर्जनेव युग्मजातेनेव।

(७१) प्रतिग्रहाम् दानीयद्रव्याणि सैन्यपश्चाद्भागांश्च पराजयव्यलीकानीति भावः।

(७२) लवणालयसम्भूतायाः लवणसागरसमुत्पन्नायाः।

(७३) वाहिनीनाथानां प्रतिसेनापतीनां समुद्राणाञ्च शङ्खान् विजयशङ्खान् इत्यर्थः। स्थैर्य्यं चिरस्थितिम्।

(७४) अवनिभृतां राज्ञां पर्वतानाञ्च गौरवं गुरुत्वम्। नैष्ठुर्य्यं क्रूरत्वं काठिन्यञ्च।

इते न अहम् अन्यं नमस्कुर्य्यामिति। ईदृशस्य अयं मनोरथः त्रिभुवनदुर्लभः त्रयाणाम् अन्यतमेन सम्पद्यते सकलभुवनविजयिना वा मृत्युना वा यदि वा (७६) प्रचण्डप्रतापज्वलनदिग्दाहेन जगत्येकवीरेण देवोपमेन मित्रेण। मैत्री च प्रायः (७७) कार्य्यव्यपेक्षिणी क्षौणीभृताम्। कार्य्यञ्च कीदृशं नाम तद्भवेत् यत (७८) उपन्यस्यमानम् उपनयेत् मित्रतां देवम्। देवस्य हि यशांसि (७९) सञ्चिचीषतो बहिरङ्गभूतानि धनानि। बाहावेव च केवले निषसस्य शेषावयवानामपि साहायकसम्पादनमनोरथो निरवकाशः किमुत बाह्यजनस्य? (८०) चतुःसागरग्रामग्रहणघस्मरस्य पृथिव्येकदेशदानोपन्यासेनापि का तुष्टिः? अभिरूपकन्या-

---

(७५) सङ्कल्पः अभिलापः वासनेति यावत् स्थेयान् अतिस्थिरः दृढतर इति यावत्। स्थाखिति स्थाणोर्हरस्य पादारविन्दद्वयात् चरणारविन्दयुगलात् ऋते विना। अन्यतमेन केनचिदेकेन।

(७६) प्रचण्डेति। प्रचण्डेन प्रतापज्वलनेन प्रतापवह्निना दिशां दाहो येन तथाभूतेन। देवोपमेन देवसदृशेन।

(७७) कार्य्यव्यपेक्षिणी। कार्य्यानुरोधिनी। क्षौणीभृतां राज्ञाम्।

(७८) उपन्यस्यमानं कथ्यमानम् उपनयेत् प्रापयेत्।

(७९) सञ्चिचीषतः सञ्चेतुमिच्छतः सञ्जिघृक्षत इत्यर्थः। बहिरङ्गभूतानि धनाश्रास्थानीति भावः। बाहावेव बाहुवीर्य्ये एव निषसस्य शेषावयवानामपि बाहुव्यतिरिक्तानाम् अङ्गानामिति यावत् साहायकसम्पादनमनोरथः साहाय्यकरणाभिलाषः निरवकाशः अवकाशरहितः निरर्थक इति भावः। बाह्यजनस्य बहिस्थितस्य सैन्यादेरिति भावः।

(८०) चतुःसागरेति। चत्वारः सागरा एव ग्रामाः तेषां ग्रहणे घस्मरः लोलुप इति भावः तस्य। पृथिवीति पृथिव्या एकदेशस्य दानोपन्यासेन दानकीर्त-

विश्राणनविलोभनमपि (८१) लक्ष्मीमुखारविन्ददर्शनदुर्ललितदृष्टेः अकिञ्चित्करम्। एवम् (८२) अघटमानसकलोपायसम्पादितपदार्थेऽस्मिन् प्रार्थनामात्रमेव केवलम् अनुरुध्यमानः शृणोतु देवः। (८३) प्राग्ज्योतिषेश्वरो हि देवेन एकपिङ्ग इव अनङ्गद्विषा, दशरथ इव गोत्रभिदा, धनञ्जय इव पुष्कराक्षेण, (८४) वैकर्त्तन इव दुर्य्योधनेन, मलयानिल इव माधवेन, अजर्य्यं सङ्गतम् इच्छति। यदि च देवस्यापि मैत्रीयति हृदयम् अवगच्छति च पर्य्यायान्तरितं दास्यम् अनुतिष्ठन्ति सुहृद इति ततः किमास्यते समाज्ञाप्यताम् अनुभवतु विष्णोर्मन्दरगिरिः इव (८५) विकटकेयूरकोटिमणिविघट्टनक्वणितकटकमणिशिलाशकलानि गाढ़ोपगूढ़ानि

नेन। अभिरूपेति अभिरूपायाः सुन्दर्य्याः कन्याया विश्राणनं दानं तेन विलोभनं लोभप्रदर्शनम्।

(८१) लक्ष्मीति। लक्ष्म्या मुखारविन्दस्य दर्शनेन दुर्ललिता दुर्विनीता अन्यदर्शननिरभिलाषेति भावः दृष्टिः यस्य तथाभूतस्य।

(८२) अघटमानेति। अघटमानेन दुर्घटेनेति यावत् सकलेन उपायेन सम्पादितं पदमेव अर्थः विषयः तस्मिन्। अनन्योपायसाध्ये इति भावः अस्मिन् भवन्मैत्रीकरणे इति भावः।

(८३) प्राग्ज्योतिषेश्वरः कामरूपेश्वरः। देवेन महाराजाधिराजेन भवतेति भावः। एकपिङ्ग इव कुवेर इव अनङ्गद्विषा हरेण। गोत्रभिदा इन्द्रेण। धनञ्जय इव अर्जुन इव पुष्कराक्षेण पुण्डरीकाक्षेण कृष्णेनेत्यर्थः।

(८४) वैकर्त्तन इव सूर्य्यसुतः कर्ण इव। माधवेन वसन्तेन। मैत्रीयति मैत्रीमिच्छति तथापि हृदयं सुहृदः मित्राणि पर्य्यायान्तरितं मैत्रीनाम्ना व्यवहितमित्यर्थः दास्यं कैङ्कर्य्यम् अनुतिष्ठन्ति इति अवगच्छति जानाति च। ततः तस्मात् किम् आस्यते कथं तूर्ष्णीं स्थीयते इत्यर्थः।

(८५) विकटेति। विकटस्य उन्नतस्य केयूरकोटिमणेः अङ्गदाग्रनिहितरत्नस्य

देवस्य,कामरूपाधिपतिः। (८६) अस्मिन्नाहृतेः अनवरतविमल-लावण्यसौभाग्यसुधानिर्झरिणि मुखशशिनि चिरात् चक्षुषी लालयतु प्राग्ज्योतिषेश्वरश्रीः। न अभिनन्दति चेत् देवः प्रणयम् आज्ञापयतु किं कथनीयं मया स्वामिन इति।

विरतवचसि तस्मिन् भूपालः (८७) पूर्वोपलब्धैः एव गुरुभिः गुणैः आरोपितबहुमानः कुमारे सुदूरमाभोगातपत्र-व्यतिकरेण तु परां कोटिम् आरोपिते प्रेम्णि लज्जमान इव सादरं जगाद हंसवेग! कथमिव तादृशि महात्मनि महाभि-जने पुण्यराशौ गुणिनां प्राग्रहरे परोक्षसुहृदि स्निह्यति मद्विधस्य अन्यथा स्वप्नेऽपि प्रवर्त्तेत मनः। (८८) सकल-जगदुत्तापनपटवोऽपि शिशिरायन्ते त्रिभुवननयनानन्दकरे कमलाकरे कराः तिग्मतेजसः। सुबहुगुणक्रीताश्च के वयं सख्यस्य। सज्जनमाधुर्य्याणामभृतदासो दश दिशः।

विघट्टनेन सङ्घर्षेण क्वणितानि रणितानि कटकस्य नितम्बस्य अङ्गदस्य च मणि-शिलाशकलानि रत्नपाषाणखण्डानि येषु तथाभूतानि गाढ़ोपगूढ़ाणि गाढ़ा-लिङ्गनानि।

(८६) अस्मिन् अनवरतम् अविरतं विमलं लावण्यमेव सौभाग्यं तदेव सुधा अमृतं तस्याः निर्झरः प्रस्रवः तद्वति मुखशशिनि वदनचन्द्रे प्राग्ज्योतिषेश्वरस्य श्रीः लक्ष्मीः चिरात् चिरकालं आहृतेः चक्षुषी लालयतु चिरं तृप्तिं लभताम् इत्यर्थः। प्रणयं प्रार्थनाम्।

(८७) पूर्वोपलब्धैः पूर्वविदितैः। आरोपितबहुमानः जनितबह्वादरः। सुदूरमत्यर्थं परां कोटिं परमोत्कर्षम् आरोपिते नीते। प्राग्रहरे श्रेष्ठे। परोक्ष-सुहृदि अप्रत्यक्षमित्रे। अन्यथा विरुद्धमिति भावः।

(८८) सकलेति। सकलानां जगताम् उत्तापने पटवः समर्थाः। शिशिरायन्ते शीतलायन्ते। कराः किरणाः हस्ताश्च तिग्मतेजसः सूर्यस्य। अभृतदासः अवेतन-किङ्कर्यः।

(८९) एकान्तावदातोत्तानस्वभावसम्भृतसादृश्यस्य कुमुदस्य कृते केनाभिहितः शिशिररश्मिः। अशांश्च (९०) संकल्पः कुमारस्य। स्वयं बाहुशाली मयि च समालम्बितशरासने सुहृदि हरादृते कमन्यं नमस्यति। संवर्द्धिता मे प्रीतिः अमुना संकल्पेन। अवलेपिनि पशौ अपि केसरिणि बहुमानो हृदयस्य किं पुनः सुहृदि। तत् तथा यतेथाः यथा न चिरमियम् अस्मान् क्लेशयति कुमारदर्शनोत्कण्ठेति।

हंसवेगस्तु विज्ञापयाम्बभूव देव! किमपरम् इदानीं क्लेशयति (९१) अभिजातम् अभिहितं देवेन। सेवाभीरवो हि सन्तः तत्रापि विशेषेण अयम् अहङ्कारधनो वैष्णवो वंशः। आस्तां तावत् अस्मत्स्वामिवंशः पश्यतु देवः पुरुषस्य हि सेवां प्रति (९२) दुर्जनन्या इव अतिह्रद्या दुर्गत्या वा अभिमुखीक्रियमाणस्य (९३) कुटुम्बिन्या इव असन्तुष्टया तृष्णया

---

(८९) एकान्तेति। एकान्तम् अत्यन्तम् अवदातेन श्वेतेन निर्मलेन इति यावत् उत्तानेन उन्नतेन स्वभावेन प्रकृत्या सम्भृतम् अधिगतं सादृश्यं येन तथाभूतस्य। कृते निमित्तम् शिशिररश्मिः चन्द्रः।

(९०) सङ्कल्पः अभिलाषः। बाहुशाली वीर्य्यवानित्यर्थः। समालम्बितशरासने सम्भृतकार्मुके। अवलेपिनि गर्वशालिनि गौरववतीति यावत् मानशालिनीति भावः केशरिणि सिंहे। यथा इयं कुमारस्य दर्शनोत्कण्ठा चिरम् अस्मान् न क्लेशयति तथा यतेथाः यत्नं कुरु यथा शीघ्रं कुमारं द्रक्ष्यामि तथा कुर्विति भावः।

(९१) अभिजातं सुन्दरम्। सेवेति सेवायां परपरिचर्य्यायां भीरवः पराङ्मुखा इत्यर्थः। अहङ्कारधनः मानधन इत्यर्थः वैष्णवः विष्णोः अवतारस्य वराहस्य वंशः कुलं विशेषेण अहङ्कारधन इति शेषः।

(९२) दुर्जनन्या इव दुष्टया मात्रा इव। अतिह्रद्या अतिस्थविरया अति-शवलया च दुर्गत्या दैन्येन अभिमुखीक्रियमाणस्य अभिमुखतां नीयमानस्य।

वा प्रेर्य्यमाणस्य दुरपत्यैः इव यौवनजनितैः नानाभिलाषिभिः असत्संकल्पैर्वा आकुलीक्रियमाणस्य (९४) जरत्कुमारीमिव परमार्गणयोग्याम् अतिमहतीं वा अवस्थां पश्यतः स्वगृहे (९५) दुर्बन्धुभिः इव दुःस्थितैः समग्रैः ग्रहैर्वा ग्राह्यमाणस्य अभियोगम् पुरातनैः अतिदुस्त्यजैः भृत्यैरिव (९६) मलिनैः कर्मभिर्वा अनुवर्त्त्यमानस्य सकलशरीरसन्तापकरं करीषाग्निमिव दुष्कृतिनः कृतचित्तस्य संप्रवेष्टुं राजकुलम् (९७) उपहतसकलेन्द्रियशक्तेरिव मिथ्या एव (९८) हृदयगत-विषयग्रामग्रहणाभिलाषस्य प्रथममेव तोरणतले वन्दन-

---

(९३) तृष्णायाः कुटुम्बिन्या इव गृहिण्या इव असन्तुष्टया असम्भृतया तृष्णया धनलालसया प्रेर्य्यमाणस्य नियोज्यमानस्य दुरपत्यैरिव कुपुत्रैरिव यौवनजनितैः यौवनकालोत्पन्नैः नानाभिलाषिभिः बह्वाशावद्भिः असत्सङ्कल्पैः दुर्वासनाभिः आकुलीक्रियमाणस्य आकुलतां नीयमानस्य ।

(९४) जरत्कुमारीमिव । वयस्थामदत्तां कन्यामिव परमार्गणयोग्यां परस्य पात्रस्य धनस्वामिनश्च मार्गणम् अन्वेषणं तस्य योग्या ताम् अतिमहतीम् अवस्थां कष्टां दशामित्यर्थः पश्यतः अवलोकयतः ।

(९५) दुर्बन्धुभिरिव दुष्टैः ज्ञातिभिरिव दुःस्थितैः दुर्गतैः दुष्टतया विरुद्धत्वेन इति भावः स्थितैश्च समग्रैः सकलैः ग्रहैः रव्यादिभिः अभियोगम् असद्भावम् । ग्राह्यमाणस्य प्राप्यमाणस्य ।

(९६) मलिनैः मालिन्यापादकैः पापैरित्यर्थः । अनुवर्त्त्यमानस्य अनुस्रियमाणस्य । सकलशरीरसन्तापकरं सर्वाङ्गदहनमित्यर्थः । करीषाग्निमिव तुषानलमिव । राजकुलं राजद्वारं सम्प्रवेष्टुं कृतचित्तस्य कृतमानसस्य ।

(९७) उपहतेति । उपहता विलुप्ता सकलानाम् इन्द्रियाणां शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तथाभूतस्य मिथ्या एव वृथा एव ।

(९८) हृदयेति । हृदयगतस्य मनोरथोपस्थितस्य न तु वस्तुतः समुपस्थितस्य इति भावः विषयाणां स्रक्चन्दनवनितादीनां भोग्यवस्तूनां ग्रामस्य समूहस्य ग्रहणे प्राप्तौ अभिलाषो यस्य वा हृदयं गतः विषयग्रामस्य ग्रहणे अभिलाषो यस्य

मालाकिशलयस्य इव शुष्यतो द्वाररक्षिभिः निरुद्धस्य पीड़ितस्य प्रविशतो द्वारे हरिणस्य इव अपरैः हन्यमानस्य (९९) करिकर्मचर्मपुटस्य इव मुहुर्मुहुः प्रतीहारमण्डलकरप्रहारैः निरस्यमानस्य (१००) निधिपादपप्ररोहस्य इव द्रविणाभिलाषात् अधोमुखीभवतो दूरम् अमार्गणस्य अपि अतिविप्रकृष्टविवृत्तविसर्जितस्य उद्वेगं व्रजतः (१) अकण्टकस्यापि चरणतललग्नस्य आकृष्य क्षेपीयः क्षिप्यमाणस्य अमकरकेतोरपि (२) अकालोपसर्पणप्रकुपितेश्वरदृष्टिदग्धस्य

तथाभूतस्य । प्रथमम् एव आदौ एव तोरणतले वहिर्द्वारतलभूमौ वन्दनमालाकिसलयस्येव वन्दनं तोरणस्य मङ्गलमित्यर्थः तस्य माला स्रक् तस्यां तस्या वा यः किसलयः पल्लवः तस्य इव शुष्यतः शोषं प्राप्नुवतः क्षुत्पिपासाकुलत्वात् सूर्य्योत्तापाच्च निरुद्धस्य अवरुद्धस्य पीड़ितस्य वेत्रादिना ताड़ितस्य । अपरैः रक्षिपुरुषव्यतिरिक्तैः राजपरिजनैः इति भावः । हन्यमानस्य ताड्यमानस्य ।

(९९) करीति । करिणां हस्तिनां कर्मणे युद्धशिक्षार्थमिति भावः चर्मपुटस्य इव चर्मनिर्मितहस्त्याकारस्य इव अचमस्य इति भावः । प्रतीहारमण्डलेन दौवारिकसमूहेन करप्रहारैः चपेटाघातैः इत्यर्थः यद्वा प्रतीहारेण वेष्टनेन मण्डलं यस्य तथाविधः करः तस्य प्रहारैः । निरस्यमानस्य निराक्रियमाणस्य ।

(१००) निधिपादपप्ररोहस्य इव तलनिहितधनराशिः निधिः तस्य उपरि जातः यः पादपप्ररोहः वृक्षाङ्कुरः तस्य इव । द्रविणाभिलाषात् धनलालसात् अधोमुखीभवतः अवाङ्मुखस्य इत्यर्थः । अमार्गणस्यापि मार्गणः शरः तद्भिन्नस्यापि दूरविक्षेपानर्हस्यापि इति भावः अयाचकस्य च अतिविप्रकृष्टम् अतिदूरं यथा तथा विवृत्तः पराङ्मुखः विसर्जितः विक्षिप्तः तस्य । उद्वेगम् आधिं व्रजतः प्राप्नुवतः उद्गतवेगं गच्छतश्च ।

(१) अकण्टकस्य कण्टकभिन्नस्य अक्षुद्रशत्रोश्च चरणतललग्नस्य चरणनिपतितस्य चरणतलं विद्धा स्थितस्य च । आकृष्य धृत्वा गले इति भावः । कर्णान्तञ्च आकृष्य आनीय इत्यर्थश्च । क्षेपीयः अतिक्षिप्रम् । अमकरकेतोः मकरकेतुः कामः तद्भिन्नस्य अकामस्य च ।

(३) प्रलयम् उपगच्छतः कपेरिव कोपनिर्भर्त्सितस्यापि अभिन्नमुखरागस्य ब्रह्मघ्न इव प्रतिदिवसवन्दनोद्घृष्टशिरःकपालस्य (४) स्वर्गरहितस्य अशुभकर्माणि निर्वहतः त्रिशङ्कोरिव उभयलोकभ्रष्टस्य नक्तन्दिनम् अर्वाक्शिरसः तिष्ठतः वाजिन इव (५) कवलवशेन सुखवाह्यम् आत्मानं विदधानस्य अनशनशायिन इव हृदयस्थापितजीवनाशस्य (६) शरीरं क्षपयतः शुन इव निजदारपराङ्मुखस्य (७) जघ-

---

(२) अकालेति। अकाले असमये उपसर्पणम् उपस्थितिः तेन प्रकुपितस्य क्रुद्धस्य ईश्वरस्य प्रभोः हरस्य दृष्ट्या दग्धस्य सन्तापितस्य भस्मीकृतस्य च।

(३) प्रलयं प्रकर्षेण लयः भित्त्यादिषु लीनत्वं प्रायेण नाश इत्यर्थः तम् उपगच्छतः व्रजतः। कपेरिव वानरस्य इव। अभिन्नमुखरागस्य अविकृतवदनप्रभस्य इत्यर्थः। ब्रह्मघ्न इव ब्रह्मवधकृत इव प्रतिदिवसं वन्दनाय प्रणतये उद्घृष्टं शिरसः कपालं येन तथाभूतस्य ब्रह्महा प्रत्यहं कुटीचरो भूत्वा द्वादशवर्षं चतुर्विंशतिवर्षं वा तपश्चरन् देवान् प्रणमतीति शास्त्रीयत्वादिति भावः।

(४) स्वर्गरहितस्य केनापि न स्पृश्यमानस्य यद्वा स्पर्शमकुर्वतः अशुभकर्माणि पदसंवाहनादीनि निर्वहतः सम्पादयतः। उभयलोकभ्रष्टस्य ऐहिकं संसारसुखमलभमानस्य पारलौकिकं तपश्चरणादिकञ्च नाचरत इत्यर्थः ऐहिकं राज्यसुखं परित्यज्य स्वर्गमधिरोपितस्यापि ततः परिभ्रंशनेन अन्तरीक्षे अधोमुखं तिष्ठतश्च। पुरा त्रिशङ्कुः नाम राजा गुरुशापाच्चण्डालत्वमापन्नो विश्वामित्रेण गुरुद्वेषिणा याजयित्वा स्वर्गमधिरोपितोऽपि कुपितशतक्रतुहुङ्कारेण तर्जितः निपतिष्यन्नेव विश्वामित्रेण स्वप्रभावात् अन्तरीक्षे एव स्थापित इति पुराणवार्त्ता। वाजिन इव अश्वस्येव।

(५) कवलवशेन अन्नहेतोः ग्रासहेतोश्च सुखवाह्यं सुखेन वहनीयं भरणीयं सुखाद् वाह्यं बहिर्भूतञ्च। विदधानस्य कुर्वतः। अनशनशायिन इव अनशनेन अभोजनेन शेते इति तथोक्तस्य इव। हृदयेति हृदये मनसि स्थापिता निहिता जीवनस्य जीविकाया इत्यर्थः आशा जीवस्य नाशश्च येन तथाभूतस्य।

(६) शरीरं देहं क्षपयतः क्षयं नयतः शुन इव कुक्कुरस्य इव निजदारपराङ्मुखस्य निजकलत्रसम्भोगवर्जितस्य इत्यर्थः।

न्यकर्मलग्नमात्मानं ताड़यतः प्रेतस्य इव अनुचितभूमिदीय-
मानान्नपिण्डस्य बलिभुज इव (८) जिह्वालौल्योपयुक्तपुरुषवर्च्चसो
वृथा विहितायुषो जीवतः श्मशानपादपानिव (९) पिशाचस्य
दग्धभूत्या परुषीकृतान् राजवल्लभान् उपसर्पतः (१०) विप-
रीतजिह्वाजनितमाधुर्य्यैः ओष्ठमात्रप्रकटितरागैः राजशुका-
लापैः शिशोरिव मुग्धविलोभ्यमानस्य वेतालस्य इव (११)
नरेन्द्रप्रभावाविष्टस्य किञ्चित् न आचरतः चित्रधनुष इव

---

(७) जघन्येति। जघने भवं जघन्यं निकृष्टमित्यर्थः जघन्यः कनीयान् सुतश्च तत् तस्य च कर्म तस्मिन् लग्नं समासक्तम्। ताड़यतः अनुशोचयतः इत्यर्थः। प्रेतस्य इव निकृष्टयोनेरिव गतप्राणस्येव च अनुचितायाम् अयुक्तायां भूमौ प्रदेशे चितायाः पश्चादनुचिता या भूमिः तत्र च दीयमानम् अन्नपिण्डं यस्य यस्मै वा तथाभूतस्य। बलिभुज इव काकस्येव।

(८) जिह्वेति। जिह्वायाः लौल्यं चापल्यम् अभिलाषश्च तेन उपयुक्तं व्ययीकृतं भुक्तञ्च पुरुषवर्चः पौरुषं तेजः पुरीषञ्च येन तथाभूतस्य। विहितायुषः कृतजीवनस्य विभ्यः पक्षिभ्यः हितम् आयुर्यस्य तथाभूतस्य च वृथा निरर्थकं जीवतः प्राणान् धारयतः।

(९) पिशाचस्य निर्बोधस्य निकृष्टदेवयोनिविशेषस्य। दग्धभूत्या दग्धा असारा इति भावः भूतिः सम्पद् भस्म च तया। भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः। परुषीकृतान् मलिनीकृतान्। उपसर्पतः उपासीनस्य आराधयत इति यावत्।

(१०) विपरीतेति। विपरीतं हृदयाद् भिन्नमिति भावः यथा तथा जिह्वया जनितं माधुर्य्यं मनोहरत्वं येषां तैः। ओष्ठेति ओष्ठमात्रेण केवलेन ओष्ठेन न तु मनसा इति भावः प्रकाशितः रागः अनुरागः प्रणय इति यावत् लौहित्यञ्च येषु तथाविधैः। राजशुकालापैः राजानः शुका इव राजशुकाः तेषाम् आलापैः वचनैः। मुग्धविलोभ्यमानस्य मुग्धं सुन्दरं यथा तथा मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति कोषः विलोभ्यमानस्य विशेषेण आश्वासं नीयमानस्य इति यावत्। वेतालस्येव भूतस्येव।

(११) नरेन्द्रेति। नरेन्द्रो राजा भौतिकमन्त्रवित् च तस्य प्रभावेण सामर्थ्येन

(१२) अलीकगुणाध्यारोपणैकक्रियानित्यनम्रस्य निर्वाणतेजसः (१३) सम्मार्जनीसमुपार्जितरजसोऽवकरकूटस्येव निर्माल्य-वाहिनः (१४) कफविकारिण इव दिने दिने कटुकैः उद्वेज्य-मानस्य सौगतस्येव (१५) अर्थशून्यविज्ञप्तिजनितवैराग्यस्य (१६) काषायाणि अभिलषतः निशासु अपि मातृबलि-

---

न आविष्टस्य वशं गतस्य। किञ्चित् न आचरतः किमपि कर्तव्यं न अनुतिष्ठतः चित्रधनुष इव आलेख्यलिखितकार्मुकस्य इव।

(१२) अलीकेति। अलीकानामसत्यानां गुणानां दयादाक्षिण्यादीनां प्रभोः इति भावः अध्यारोपणं कीर्त्तनमिति भावः तदेव एका केवला क्रिया कार्यं तया नित्यं नम्रः आनतः तस्य अन्यत्र अलीकस्य कल्पितस्य गुणस्य मौर्व्याः अध्यारोपणं संयोजनमेव एकक्रिया तया नित्यं सततं नम्रं तस्य। निर्वाणतेजसः निर्वाणं प्रशान्तं तेजः यस्य अन्यत्र निर्गतं बाणस्य शरस्य तेजः यस्मात् तथाभूतस्य।

(१३) सम्मार्जनीति। सम्मार्जन्या शोधन्या समुपार्जितानि सङ्कलितानि रजांसि यस्य यत्र वा तथाभूतस्य अवकरकूटस्येव अवकराणां मार्जनीक्षिप्तानां तृणादीनां सङ्घाताः तेषां कूटोराशिः तस्य इव सम्मार्जनी शोधनी स्यात् सङ्करोऽवकरस्तया क्षिप्त इत्यमरः। निर्माल्यवाहिनः निर्माल्यं देवोच्छिष्टं द्रव्यं लक्षणया अत्र प्रभोरुच्छिष्टमपि प्रतीयते। तत् वहति व्यवहरतीति तथाभूतस्य।

(१४) कफविकारिण इव। श्लेष्मविकारवत इव कटुकैः उग्रैः प्रतीहारादिभिः औषधैश्च श्लेष्महरैः इति भावः उद्वेज्यमानस्य क्लिश्यमानस्य। सौगतस्य इव जैनस्य इव।

(१५) अर्थेति। अर्थशून्या निष्फलेत्यर्थः या विज्ञप्तिः विज्ञापनं प्रभुसमीपे इति भावः तया जनितम् उत्पादितं वैराग्यं यस्य तथाभूतस्य विज्ञापनसहस्रेणापि प्रभुसकाशादर्थमलभमानस्येति निष्फलया विज्ञप्त्या विज्ञानेन वाह्यवस्तूनामिति भावः वीतरागस्य च इति भावः।

(१६) काषायाणि। कषायरसद्रव्याणि अपिरवाध्याहार्यः अन्यत्र कषायरक्तानि वसनानि अभिलषतः प्राप्तुमिच्छतः। मातृबलिपिण्डस्य इव मातृभ्यो

पिण्डस्य इव दिक्षु विक्षिप्यमाणस्य (१७) अशौचगतस्य इव कुशयनजनितसमधिकतरदुःखवृत्तेः तुलायन्त्रस्य इव पश्चात् कृतगौरवस्य (१८) तोयार्थमपि नमतः अतिकृपणस्य शिरसा केवलेन असन्तुष्टस्य वचसापि पादौ स्पृशतः (१९) निर्दय-वेत्रिवेत्रताड़नत्रस्तयेव त्रपया त्यक्तस्य (२०) दैन्यसङ्कोचित-हृदयहृतावकाशया इव आहोपुरुषिकया परिवर्जितस्य (२१) कुत्सितकर्माङ्गीकरणकुपितया इव उन्नत्या वियुक्तस्य धनश्रद्धया क्लेशान् उपार्जयतः (२२) स्ववृद्धिवृद्ध्या अवमानं वर्द्धयतो मूढ़स्य सत्यपि विविधकुसुमाधिवाससुरभिणि वने

देवीविशेषेभ्यः देयं बलिपिण्डम् उपहारान्नं तस्येव दिक्षु प्राच्यादिषु विक्षिप्य-माणस्य निरस्यमानस्य दीयमानस्य च ।

(१७) अशौचगतस्य इव अशौचं सूतकादि तद्गतस्य अशौचिन इवेत्यर्थः । कुशयनेति कुशयनेन कुत्सितेन शयनेन शय्यया कौ पृथिव्यां शयनेन च अशौचिनां स्थण्डिलशायित्वस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः जनिता उत्पादिता समधिकतरा अतिशायिनी दुःखवृत्तिः दुःखस्थितिर्यस्य तथाभूतस्य । तुलायन्त्रस्य इव तौलन-यन्त्रस्य इव पश्चात् पृष्ठतः कृतं गौरवं महत्त्वं गुरुत्वञ्च यस्य तथाभूतस्य ।

(१८) तोयार्थमपि जलप्राप्त्यर्थमपि नमतः नतिं कुर्वतः नत्वा याचमानस्य इत्यर्थः अतिकृपणस्य दीनस्य । शिरसा पादौ स्पृशत इत्यर्थः असन्तुष्टस्य अतृप्तस्य वचसा वाक्येनापि ।

(१९) निर्दयेति । निर्दयेन निष्ठुरेण वेत्रिणा वेत्रधारिणा पुरुषेण वेत्र-ताड़नात् वेत्रप्रहारात् त्रस्तयेव भीतयेव । त्रपया लज्जया त्यक्तस्य विहीनस्य ।

(२०) दैन्येति । दैन्येन सङ्कोचितं कुण्ठितं हृदयं तेन हृतः अपनीतः अव-काशः स्थानं यस्याः तथाभूतया आहोपुरुषिकया अहोपुरुषिकादर्पात् या स्यात् सम्भावनात्मनीत्युक्तलक्षणया परिवर्जितस्य परित्यक्तस्य ।

(२१) कुत्सितेति । कुत्सितं कर्म सेवेत्यर्थः तस्य अङ्गीकरणेन कुपितयेव क्रुद्धयेव । उन्नत्या अभ्युदयेन वियुक्तस्य विरहितस्य धनश्रद्धया धनप्राप्त्याशया ।

तृष्णाञ्जलिम् उपरचयतः कुलपुत्त्रस्यापि (२३) कृतागस इव भीतभीतस्य समीपम् उपसर्पतः दर्शनीयस्यापि आलेख्य-कुसुमस्य इव निष्फलजन्मनः विदुषोऽपि (२४) वैधेयस्य इव अपशब्दमुखस्य शक्तिमतोऽपि श्वित्रिण इव सङ्कोचितकर-युगलस्य (२५) समसमुत्कर्षेषु निरग्निपच्यमानस्य नीच-समीकरणेषु निरुच्छ्वासं म्रियमाणस्य (२६) परिभवैः तृणी-कृतस्य दुःखानिलेन अनिर्वृतेः ज्वलतो (२७) भक्तस्य अपि अभक्तस्य निरूष्मणः सन्तापयतो बन्धून् विमानस्य अपि (२८) अगतिकस्य च्युतगौरवस्य अपि अधस्ताद्गच्छतः निःस-

---

(२२) स्वत्वद्धिवृद्धाा स्वम् आत्मा धनञ्च स्वोज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने इत्यमरः तस्य वृद्धिरभ्युन्नतिः तस्यास्तत्र वा या वृद्धिः तया अवमानं वर्द्धयतः। मूढस्य बालिशस्य सत्यपि विद्यमानेऽपि। वने कानने जले च तृष्णाञ्जलिं तृष्णया धनलालसया पिपासया च अञ्जलिम् उपरचयतः कुर्वतः। कुलपुत्रस्यापि सत्कुलजातस्यापि।

(२३) कृतागस इव कृतापराधस्येव। दर्शनीयस्य अभिरूपस्य निष्फलजन्मनः वृथोत्पन्नस्य विदुषः ज्ञानिनः।

(२४) वैधेयस्येव मूर्खस्येव अपशब्दमुखस्य अपशब्दः असंस्कृतः शब्दः मुखे यस्य तथाभूतस्य। श्वित्रिण इव श्वेतकुष्ठरोगिण इव सङ्कोचितकरयुगलस्य कृता-ञ्जलेः रोगप्रभावात् सङ्कोचितहस्तद्वयस्य च।

(२५) समसमुत्कर्षेषु समानां तुल्यशीलगुणानां समुत्कर्षेषु समुन्नतिषु निरग्निपच्यमानस्य विनाग्निं दह्यमानस्य नीचसमीकरणेषु नीचैः साम्यप्राप्तिषु निरुच्छ्वासवर्जितं धिया तथा म्रियमाणस्य मरणमनुभवतः।

(२६) परिभवैः अवमानैः तृणीकृतस्य तृणतां नीतस्य। अनिर्वृतेः निर्वृतिः सुखं तद्रहितस्य।

(२७) भक्तस्य अनुरक्तस्य अभक्तस्य भक्तवर्जितस्य निरन्नस्येत्यर्थः। निरूष्मणः अगर्वस्य सन्तापयतः सम्यक् तापयतः। बन्धून् स्वजनान्। विमानस्य मानवर्जि-तस्य आकाशसञ्चारिरथविशेषस्य च।

स्वस्यापि महामांसविक्रयं कुर्वतः निर्मदस्य (२९) अस्वतन्त्रवृत्तेः अयोगिनो ध्यानवशीकृतात्मनः (३०) शय्योत्थायं प्रणमतो दग्धमुण्डस्य गोत्रविदूषकस्य नक्तन्दिनं नृत्यतो मनस्विजनं हासयतः कुलाङ्गारस्य वंशं दहतः नृपशोः तृणेऽपि लब्धे कन्धराम् अवनमयतः (३१) जठरपरिपूरणमात्रप्रयोजनजन्मनो मांसपिण्डस्य गर्भरोगस्य मातुः अपुण्यानां कर्मणाम् आचरणात् भृतकस्य किं प्रायश्चित्तं का (३२) प्रतिपत्तिक्रिया क्व गतस्य शान्तिः कीदृशं जीवितं कः पुरुषाभि-

---

(२८) अगतिकस्य। निरुपायस्य गमनहीनस्य च च्युतगौरवस्य च्युतं भ्रष्टं गौरवं महत्त्वं भारवत्त्वञ्च यस्य तथाभूतस्य अधस्तात् गच्छतः नीचतां निम्नताञ्च गच्छतः। निःसत्त्वस्य सत्त्वम् अनुभावः तद्वर्जितस्य गतप्राणस्य महामांसविक्रयं स्वशरीरविक्रयं निर्मदस्य निरहङ्कारस्य मद्यपानरहितस्य च।

(२९) अस्वतन्त्रवृत्तेः न स्वतन्त्रा स्वाधीना वृत्तिः स्थितिः यस्य तथाभूतस्य मत्तस्य तु स्थितिः अस्वाधीना भवति अमत्तस्य तथेति विरोधः एवं पूर्वत्र उत्तरत्र च विरोधः स्पष्ट एव इति न पृथगुक्तः। अयोगिनः योगः धनस्य इति भावः विद्यतेऽस्य इति योगी स न भवति इति अयोगी तस्य निर्धनस्य इत्यर्थः प्रतिकूलदैवस्य इति केचित् योगिभिन्नस्य च। ध्यानेति ध्यानेन दुर्भावनया वशीकृतः अधीनीकृतः आत्मा यस्य तथोक्तस्य ध्यानेन समाधिना वशीकृतात्मनः निरुद्धचित्तवृत्तेश्च।

(३०) शय्योत्थायं शय्याया उत्थाय आप्रभातादिति भावः प्रणमतः वन्दमानस्य। दग्धमुण्डस्य आतपोत्तप्तशिरसः। गोत्रविदूषकस्य वंशं दूषयतः। नृत्यतः नृत्यं कुर्वतः प्रभुनिदेशादनवरतं कर्म कुर्वत इति भावः। मनस्विजनं धीरजनं हासयतः हासिनं कुर्वतः। कन्धरां ग्रीवाम्।

(३१) जठरेति। जठरस्य स्वोदरस्य परिपूरणमात्रं भरणमात्रं प्रयोजनं यस्य तादृशं जन्म यस्य तथाभूतस्य। मांसपिण्डस्य जडस्वरूपस्य इत्यर्थः। गर्भरोगस्य उदरीयव्याधिभूतस्य। भृतकस्य भृत्यभावमापन्नस्य पुरुषस्य इति पूर्वेण सम्बन्धः।

(३२) प्रतिपत्तिक्रिया कर्त्तव्यतानुष्ठानम्। उच्छ्वसितं जीवितम् उपयातु

मानः किन्नामानो विलासाः कीदृशी भोगश्रद्धा प्रबलपङ्क इव सर्वम् अधस्तात् नयति दारुणो दासशब्दः। धिक् (३३) तदुच्छ्वसितम् उपयातु तद्वनं निधनम् अभवनिर्भूतेः अस्तु तस्याः नमो भगवद्भ्यस्तेभ्यः सुखेभ्यः तस्य अयमञ्जलिः ऐश्वर्य्यस्य तिष्ठतु दूर एव सा श्रीः शिवं स परिच्छदः करोतु यदर्थम् (३४) उत्तमाङ्गं गां गमिष्यति मुखप्रियरतः क्लीवः अपूतिमांसमयः कृमिः (३५) अगण्यमानो नरकः (३६) पादरजोधूसरोत्तमाङ्गो जङ्गमः पादपीठः पुंस्कोकिलः काकुक्वणितेषु शिखी (३७) सुखकरकेकासु स्थूलकूर्मः क्रोड़कषणेषु श्वा नीचचाटुकरणेषु वेणुः (३८) मूर्च्छनासु वेश्याकायः

गच्छतु। अभवनिः अनुत्पत्तिः। आक्रोशेऽनिप्रत्ययः। भूतेः सम्पदः। तेभ्यः सुखेभ्यः दाससुखेभ्य इत्यर्थः। परिच्छदः उपकरणम्।

(३४) उत्तमाङ्गं शिरः। गां पृथ्वीं गमिष्यति। शिरोनतिः भविष्यतीत्यर्थः। क्लीवः। न मूत्रं फेनिलं यस्य विष्ठा चाप्सु निमज्जति। मेढ्रश्चोन्मादशुक्राभ्यां हीनः क्लीवः स उच्यते इत्युक्तलक्षणः। मुखप्रियरतः मुखे प्रारम्भे वदने च प्रियं रतं मेहनं यस्य तथाभूतः। अपूतिमांसमयः अदुर्गन्धमांसलीन इत्यर्थः।

(३५) अगण्यमानः अगणनार्हः अगण्यो मानो यस्य तथाभूतो वा असङ्ख्यायमानश्च कुत्सितो नरः नरकः निरयश्च अवीच्यादिभेदेन कतिविधः सङ्ख्येय इति भावः।

(३६) पादेति। पादरजसा चरणरेणुना धूसरम् उत्तमाङ्गम् उपरिभाग इत्यर्थः यस्य तथाभूतः पादपीठः जङ्गमः पुनः पुनः गतिशीलः। काकुक्वणितेषु मधुरवचनेषु शोकजनितभिन्नकण्ठध्वनिषु भिन्नः कण्ठध्वनिः धीरैः काकुरित्यभिधीयते इति दर्पणः।

(३७) सुखकरकेकासु सन्तोषकरेषु वचनविशेषेषु शिखी मयूरः। क्रोड़कषणेषु उत्सङ्गारोहणेषु पीवनिखननेन स्थूलकूर्मः पीवरः कमठः। नीचचाटुकरणेषु दैन्यजनिततोषणेषु श्वा कुक्कुरः।

करणबन्धक्लेशेषु पलालं (३९) सत्त्वशालिषु कृकलासः शिरोविड़म्बनासु जाहक (४०) आत्मसङ्कोचनेषु प्रतिपादकः पादसंवाहनासु कटुकः करतलताड़नेषु वीणादण्डः (४१) कोणाभिघातेषु वराकः सेवकोऽपि मर्त्त्यमध्ये राजिलोऽपि वा भोगी (४२) पुलाकोऽपि वा कलमः वरं चणमपि कृता मानवताऽन मतो (४३) नमतः त्रैलोक्याधिराज्योपभोगोऽपि मनस्विनः। तदेवम् अभिनन्दिता अस्मदीयप्रणयो

---

(३८) मूर्च्छनासु मोहेषु स्वराणां विशिष्टासु स्थितिषु वेणुः वाद्यभेदः। करणबन्धक्लेशेषु करणं शरीरं तस्य बन्धः बन्धकीकरणं तेन क्लेशाः करणेषु रतिशास्त्रविहितेषु व्यापारविशेषेषु ये बन्धाः आश्लेषादयः तैः क्लेशाः तेषु। वेश्याकायः वाराङ्गनाशरीरम्।

(३९) सत्त्वशालिषु सत्त्वम् 'अस्तित्वं' तेन शालन्ते शोभन्ते इति तथोक्तेषु अस्तित्वमात्रधर्मिषु न तु फलवत्सु इति भावः मध्ये पलालम् धान्यवर्जितव्रीह्यवयवराशिरिति यावत् शिरोविड़म्बनासु शिरश्चेष्टासु प्रणत्यादिषु इति भावः शिरस उन्नमनेषु च कृकलासः कीटविशेषः।

(४०) आत्मसङ्कोचने स्वदेहसङ्कोचेषु जाहकः तदाख्यः प्राणिभेदः। पादसंवाहनासु पदसेवासु प्रतिपादकः प्रतिपत्तियुक्तः सुख्यातिमानित्यर्थः करतलताड़नेषु करप्रहारेषु करतलविमर्दनेषु च कटुकः द्रव्यभेदः।

(४१) कोणाभिघातेषु कोणेन लगुड़ेन वीणावादनयष्टिविशेषेण च अभिघाताः ताड़नानि तेषु वीणादण्डः। एवम्भूतः वराकः दीनः इत्यर्थः सेवकः दासः मर्त्त्यमध्ये यदि गण्यते इति शेषः तदा राजिलोऽपि डिण्डिभोऽपि निर्विषः सर्पविशेष इत्यर्थः भोगी फणी सुखभोगवांश्च भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः इत्यमरः।

(४२) पुलाकः फलहीनः शालिः तुच्छधान्यमित्यर्थः स्यात् पुलाकः तुच्छधान्य इत्यमरः। कलमः धान्यं मानवता मानिना मानवता मनुष्यत्वं पौरुषमित्यर्थः। मत इष्टः।

देवोऽपि दिवसैः कतिपयैः एव परागतः प्राग्ज्योतिषेश्वर इति करोतु चेतसि इत्युक्त्वा तूष्णीम् अभूत् अचिराच्च नमस्कृत्य निर्जगाम।

राजापि रजनीं तां (४४) कुमारदर्शनौत्सुक्यस्वीकृतहृदयः समनैषीत्। (४५) आत्मार्पणं हि महताम् अमूलमन्त्रमयं वशीकरणम्। प्रभाते च प्रभूतं (४६) प्रतिप्राभृतं प्रधानप्रतिदूताधिष्ठितं दत्त्वा हंसवेगं प्राहिणोत्। (४७) आत्मनापि ततः प्रभृति प्रयाणकैः अनवरतैः अभ्यमित्रं प्रावर्त्तत। कदाचित्तु राज्यवर्द्धनभुजबलोपार्जितम् अशेषं (४८) मालवराजसाधनम् आदाय आगतं समीप एव आवासितं लेखहारकात् भण्डिम् अशृणोत्। श्रुत्वा च अभिनवीभूतभ्रातृशोकहुताशनः कातरहृदयो बभूव मूर्च्छान्धकारमिव विवेश अतिष्ठच्च समुत्सृष्टसकलव्यापारः (४९) प्रतीहारनिवारणनिभृत-

---

(४३) नमतः दासत्वं कुर्वत इत्यर्थः। मनस्विनः प्रशस्तमनसः उदाराशयस्येति यावत्। परागतः उपस्थितः।

(५) कुमारेति। कुमारस्य प्राग्ज्योतिषेश्वरस्य दर्शने दर्शनाय वा यदौत्सुक्यं कौतूहलं तेन स्वीकृतम् आक्रान्तं हृदयं यस्य तथाभूतः।

(४५) आत्मार्पणं स्वदेहार्पणम् अमूलमन्त्रमयं मूलमन्त्रः प्रधानदेवमन्त्रः तन्मयं न भवतीत्यमूलमन्त्रमयं विना एव मूलमन्त्रमित्यर्थः वशीकरणमन्त्रेण इव जना वशीक्रियन्ते आत्मार्पणे तु तत्प्रयोजनं नास्ति इति भावः।

(४६) प्रतिप्राभृतं प्रत्युपढौकनम्। प्रधानेन प्रतिदूतेन स्वप्रेष्यदूतेन इति यावत् अधिष्ठितं युक्तं प्रधाने प्रतिदूते न्यस्तमिति भावः।

(४७) आत्मनापि स्वयमपि। प्रयाणकैः यात्राभिः अनवरतैः अविश्रान्तैः।

(४८) मालवराजसाधनं मालवेन्द्रसैन्यम्। आवासितं कृतनिवेशम्। समुत्सृष्टसकलव्यापारः त्यक्तसर्वक्रियः।

निःशब्दपरिजने निजमन्दिरे सराजकपरिवारः तदागमनम् उदीक्षमाणो मुहूर्त्तम्।

(५०) अथ भण्डिः एकेन एव वाजिना कतिपयकुलपुत्त्र-परिवृतो मलिनवासा रिपुशरशल्यपूरितेन निखातबहुलोह-कीलकपरिकररचितस्फुटनेन इव हृदयेन (५१) हृदयलग्नैः स्वामिसत्कृतैः इव श्मश्रुभिः शुचं समुपदर्शयन् (५२) दूरी-कृतव्यायामशिथिलभुजदण्ड-दोलायमानमङ्गलवलयैकशेषाल-ङ्कृतिः (५३) अनादरोपयुक्तताम्बूलविरलरागेण शोकदहन-दह्यमानस्य हृदयस्य अङ्गारेण इव (५४) दीर्घनिश्वासवेग-निर्गतेन अधरेण शुष्यता (५५) स्वामिविरहविद्वतजीविताप-

---

(४९) प्रतीहारेति। प्रतीहारस्य दौवारिकस्य निवारणेन मा अत्र कलरवं कुरुतेति निषेधेन निभृताः निस्तब्धाः निःशब्दाः तूष्णीं स्थिताः परिजनाः यत्र तथाभूते। तदागमनं तस्य भण्डेः आगमनम् उदीक्षमाणः प्रतीक्षमाणः।

(५०) अथ भण्डिः राजद्वारमाजगामेति सम्बन्धः। तं विशिनष्टि कतिपय इत्यादि। रिप्विति। रिपूणां शत्रूणां शरशल्यैः शरफलकैः पूरितेन व्याप्तेन। अतएव निखातेति। निखातानां बहूनां लोहकीलानाम् अयःशङ्कूनां परि-करेण आश्रयेण इति यावत् रचितं निबद्धमिति यावत् स्फुटनं विदरणं राज्य-वर्द्धनव्यापारजनितशोकादिति भावः यस्य तथाभूतेन इव।

(५१) हृदयनिहितैः हृदि स्थितैः उरोलम्बितैश्च स्वामिसत्कृतैरिव प्रभु-सत्कारैरिव श्मश्रुभिः चिवुकजातरोमनिचयैः अकृतक्षौरैरिति भावः शुचं शोकं समुपदर्शयन् प्रकटयन्।

(५२) दूरीकृतेति। दूरीकृतेन परित्यक्तेन शोकादिति भावः व्यायामेन प्रात्य-हिकाङ्गचालनविशेषेण शिथिले अकठिने इति भावः भुजदण्डे दोलायमानं मङ्गलवलयमेव एकशेषा एकमात्रावशिष्टा अलङ्कृतिः अलङ्कारः यस्य तथोक्तः।

(५३) अनादरेति। अनादरम् अयत्नं यथा तथा उपयुक्तं चर्वितं यत् ताम्बूलं तेन विरलः अल्पः रागः यस्य तेन।

(५४) दीर्घेति। दीर्घेण महता निश्वासवेगेन निर्गतः निःसृतः तेन। शुष्यता शोषं गच्छता।

राधवैलक्ष्यादिव वाष्पवारिपटलेन पटेन इव प्रावृतवदनः विशन्निव दुर्बलीभूतैः स्वाङ्गमपत्रपया अङ्गैः वमन्निव च (५६) व्यर्थीभूतभुजोष्माणमायतैः निश्वसितैः पातकीव अपराधीव द्रोहीव मुषित इव छलित इव यूथपतिपतनविषस्स इव वेगदण्डवारणः सूर्य्यास्तमयनिःश्रीक इव कमलाकरः दुर्य्योधननिधनदुर्मना इव (५७) द्रौणिः अपहृतरत्न इव सागरो राजद्वारम् आजगाम। अवतीर्य्य च तुरङ्गमात् अवनतमुखो विवेश राजमन्दिरम्। दूरादेव च विमुक्ताक्रन्दः पपात पादयोः।

अवनिपतिरपि दृष्ट्वा तम् उत्थाय विरलैः पदैः प्रत्युद्गम्य उत्थाप्य च गाढ़म् उपगूह्य कण्ठे करुणमतिचिरं रुरोद। शिथिलीभूतमन्युवेगश्च पुरेव पुनः आगत्य निजासने निषसाद। प्रथमप्रक्षालितमुखे च भण्डौ मुखम् अक्षालयत्। समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले भ्रातृमरणवृत्तान्तम् अप्राक्षीत्। अथ अकथयच्च यथावृत्तम् अखिलं भण्डिः। अथ नरपतिः तमुवाच (५८) राज्यश्रीव्यतिकरः क इति। स पुनः

---

(५५) स्वामीति स्वामिनः राज्यवर्द्धनस्य विरहे वियोगे विधृतं यत् जीवितं तदेव तेन वा योऽपराधः तेन यत् वैलक्ष्यं लज्जा तस्मादिव। प्रावृतवदनः आच्छादितमुखः। अपत्रपया लज्जया। वमन्निव उद्गिरन्निव।

(५६) व्यर्थीभूतेति। व्यर्थीभूतः विफलतां गतः शत्रुदहनासामर्थ्यादिति भावः भुजस्य उष्मा तेजः तम्। मुषित इव अपहृत इव। छलितः प्रतारित इव वेगदण्डवारणः वेगेन दण्डयति शत्रून् पातयतीति वेगदण्डः स चासौ वारणः हस्ती चेति तथोक्तः।

(५७) द्रौणिः द्रोणाचार्य्यसुतः अश्वत्थामा।

अवादीत् देव ! (५९) देवभूयं गते देवे राज्यवर्द्धने गुप्तनाम्ना च गृहीते कुशस्थले देवी राज्यश्रीः परिभ्रश्य बन्धनात् विन्ध्याटवीं सपरिवारा प्रविष्टा इति लोकतो वार्त्ताम् अशृणवम्। अन्वेष्टारस्तु तां प्रति प्रभूताः प्रहिता जना न अद्यापि निवर्त्तन्ते इति। तच्च आकर्ण्य भूपतिः अब्रवीत् किमन्यैः (६०) अनुपदिभिः यत्र सा तत्र परित्यक्तान्यकृत्यः स्वयमहं यास्यामि। भवानपि कटकम् आदाय प्रवर्त्ततां गौड़ाभिमुखम्। इत्युक्त्वा च उत्थाय स्नानभुवम् अगात्। (६१) कारितशोकश्मश्रुवपनकर्मणा च प्रतीहारभवनस्नातेन (६२) शारीरकवसनकुसुमाङ्गरागालङ्कारप्रेषणप्रकटितप्रसादेन भण्डिना सार्द्धम् अभुङ्क्त निनाय च तेनैव सह वासरम्।

अथ अपरेद्युः उषसि एव भण्डिर्भूपालम् उपसृत्य व्यज्ञापयत् पश्यतु देवः श्रीराज्यवर्द्धनभुजबलार्जितं साधनं (६३) सपरिवर्हं मालवराजस्य इति। नरपतिना स एवं क्रियताम् इति अभ्यनुज्ञातो दर्शयाम्बभूव तद्यथा (६४) अनवरतगलितमदमदिरामोदमुखरमधुकरजूटजटिलकरटपट्ट-

(५८) राज्यश्रीव्यतिकरः राज्यश्रिया वृत्तान्तः।

(५९) देवभूयं देवत्वम्।

(६०) अनुपदिभिः अनुचरैः।

(६१) कारितेति। कारितं शोकश्मश्रूणां वपनकर्म चौरं यस्य तेन।

(६२) शारीरकेति। शरीरसम्बन्धि शारीरकं वसनं कुसुमम् अङ्गरागः अनुलेपनम् अलङ्कारः तेषां प्रेषणेन प्रकटितः प्रदर्शितः प्रसादो यस्य तेन।

(६३) सपरिवर्हं सपरिच्छदम्।

(६४) अनवरतेति। अनवरतगलितस्य मदस्य दानवारिणः मदिरः मत्तताजननः य आमोदः सौरभं तेन मुखरैः वाचालैः झणत्कारवद्भिः इत्यर्थः मधुकर-

पङ्किलगण्डान् गण्डशैलान् इव जङ्गमान् गम्भीरगर्जितरवान् जलधरान् इव महीम् अवतीर्णान् (६५) उत्फुल्लसप्तच्छदवनामोदमुचः शरद्दिवसान् इव पुञ्जीभूतान् अनेकसहस्रसङ्ख्यान् करिणः (६६) चारुचामीकरचित्रचामरमण्डलमनोहरांश्च हरिणरंहसो हरीन् (६७) बालातपविसरवर्षिणाश्च किरणैः अनेकेन्द्रायुधीकृतदशदिशाम् अलङ्काराणां विशेषान् (६८) विस्मयकृतः स्मरोन्मादितमालवीकुचपरिमलदुर्ललितांश्च (६९) निजज्योत्स्नापूरप्लावितदिगन्तान् अपि तारान् हारान् उडुपतिपादसञ्चयशुचीनि निजयशांसि इव बालव्यजनानि जातरूपमयनालञ्च निवास-

---

जूटैः भङ्गनिचयैः जटिलाः युक्ताः करटपट्टा इव कुसुम्भफलकानि इव पङ्किला आर्द्राः गण्डाः कपोलाः येषां तान्। गण्डशैलानिव पर्वतविच्युतबृहच्छिला इव।

(६५) उत्फुल्लेति। उत्फुल्लानां विकसितानां सप्तच्छदवनानाम् आमोदं सौरभं मुञ्चन्तीति तथोक्तान्।

(६६) चार्विति। चारुभिः मनोज्ञैः चामीकरैः काञ्चनैः चित्राणि रञ्जितानि चामरमण्डलानि तैः मनोहराः तान्। हरिणरंहसः हरिणवेगान् हरीन् अश्वान्।

(६७) बालातपेति। बालातपानाम् अभिनवसूर्य्यालोकानां विसरान् निवहान् वर्षन्ति प्रकटयन्तीति तथोक्तान्। अनेकेति। अनेकानि इन्द्रायुधानि शक्रधनूंषि यासु ताः सम्पद्यमानाः कृता अनेकेन्द्रायुधीकृता दश दिशः यैः तथोक्तान्, बहूनीन्द्रायुधानीव दिगुद्भासिन इत्यर्थः।

(६८) विस्मयकृतः चमत्कारकान्। स्मरेति स्मरेण कामेन उन्मादिता उन्मत्तीकृताः या मालव्यः मालवाङ्गनाः तासां कुचपरिमलेन स्तनविमर्दजगन्धेन दुर्ललिताः आदरवन्तः तान्।

(६९) निजेति। निजेन स्वकीयेन ज्योत्स्नापूरेण प्रभातिशयेन प्लाविता उद्भासिता दिगन्ता यैः तान् तारान् महतः। उडुपतीति उडुपतेश्चन्द्रस्य पादानां

पुण्डरीकमिव श्रियः श्वेतातपत्रम् अप्सरस इव (७०) बहुसमररससाहसानुरागावतीर्णा वारविलासिनीः (७१) सिंहासनशयनासन्दीप्रभृतीनि राज्योपकरणानि (७२) कालायसनिगड़निश्चलीकृतचरणयुगलञ्च सकलं मालवराजलोकम् अशेषांश्च ससङ्ख्यालेख्यपत्रान् (७३) सालङ्कारापीड़पीड़ान् कोषकलशान्। अथ आलोच्य तत्सर्वम् अवनिपालः (७४) स्वीकर्त्तुं यथाधिकारम् आदिक्षत् अध्यक्षान्। अन्यस्मिन् च अहनि हयैः स्वसारम् अन्वेष्टुम् उच्चचाल विन्ध्याटवीम् अवाप च परिमितैः एव प्रयाणकैः ताम्।

(७५) अथ प्रविशन् दूरादेव दह्यमानषष्टिकवुसविसर-

किरणानां सञ्चयाः समूहा इव शुचीनि धवलोज्ज्वलानि इत्यर्थः जातरूपमयनालं सौवर्णदण्डमित्यर्थः निवासपुण्डरीकमिव निवासश्वेतकमलमिव।

(७०) बह्विति। बहुः प्रभूतः समररसः संग्रामानुरागः साहसञ्च ताभ्याम् अनुरागेण प्रीत्या अवतीर्णाः स्वर्गात् भुवमागताः ताः।

(७१) सिंहेति। सिंहासनं शयनं पर्य्यङ्कः आसन्दी आसनविशेषः एते प्रभृतयः येषां तानि।

(७२) कालायसेति। कालायसनिगड़ेन कृष्णवर्णलौहशृङ्खलेन निश्चलीकृतानि चरणयुगलानि यस्य तथाभूतं वन्दीभूतमिति यावत्। ससङ्ख्यालेख्यपत्रान् सङ्ख्या अत्र एतत्सङ्ख्यकानि धनानि सन्तीत्येवं गणना तस्या लेख्यपत्रं तेन सहिताः तान्।

(७३) सालङ्कारेति। अलङ्काराणाम् आपीड़ानां शिरोभूषणविशेषाणां पीड़ा सङ्घः तया सहिताः तान्। कोषकलशान् धनपूर्णकुम्भान्।

(७४) स्वीकर्त्तुं ग्रहीतुम् आत्मसात्कर्त्तुमिति यावत्। अध्यक्षान् सेनापतीन्। परिमितैः अल्पैः।

(७५) अथ प्रविशन् वनग्रामकं ददर्शेति सम्बन्धः। तं विशिनष्टि दह्यमान इत्यादि। दह्यमानेषु षष्टिकवुसानां धान्यविशेषतुषाणां विसरेषु निचयेषु विसारिणः प्रसारिणः विभावसवः अग्नयः येषु तथोक्तानाम्।

विसारिविभावसूनां (७६) वन्यधान्यवीजधानीनां धूमेन धूसरिमाणम् आदधानैः शुष्कशाखासञ्चयरचितगोवाटवेष्टितविकटवटैः व्यापादितवत्सरूपकरोषरचितव्याघ्रयन्त्रैः (७७) यन्त्रितवनपालहठक्रियमाणपरग्रामीणकाष्ठिककुठारैः (७८) गहनतरुषण्डनिर्मितचामुण्डामण्डपैः वनप्रदेशैः प्रकाशमानम् (७९) अटवीप्रायप्रान्ततया कुटुम्बभरणाकुलैः कुद्दालप्रायकृषिभिः कृषीवलैः (८०) अबलवद्भिः उच्चभागभाषितेन

---

(७६) वनेति वनेषु यानि धान्यवीजानि तेषां धान्यः स्थानानि तत्तद्धान्यवीजरक्षणस्थानानि इत्यर्थः तासाम्। धूसरिमाणं धूसरत्वम् आदधानैः गच्छद्भिः। शुष्केति। शुष्कैः शाखासञ्चयैः शाखानिचयैः रचितेन कल्पितेन गोवाटेन वृतिविशेषेण वेष्टिताः विकटाः प्रकाण्डा वटाः वटवृक्षा येषु तथोक्तैः। वटवृक्षतलस्य विश्रामधामतया हिंस्रजन्तुपरिहारार्थं वृतिरिति भावः। व्यापादितेति व्यापादितस्य निहतस्य व्याघ्रेण इति भावः वत्सस्य गोशावकस्य रूपकम् आकृतिः तेन कारणेन रोषात् व्याघ्रं प्रति कोपादित्यर्थः रचितं कल्पितं व्याघ्रयन्त्रं व्याघ्रनिरोधयन्त्रं येषु तैः व्याघ्रनिपातनायेति भावः।

(७७) यन्त्रितेति। यन्त्रितैः यन्त्रकुशलैः वनपालैः वनरक्षकैः हठेन क्रियमाणः परग्रामीणस्य परग्रामवासिनः काष्ठिकस्य काष्ठव्यवसायिनः कुठारः येषु तथोक्तैः।

(७८) गहनेति। गहने निविडे तरूणां वृक्षाणां षण्डे सञ्चये तन्मध्ये इत्यर्थः निर्मितं रचितं चामुण्डायाः कालिकायाः मण्डपं येषु तथाभूतैः वनप्रदेशैः वनविभागैः। प्रकाशमानं राजमानं वनग्रामोऽयमिति प्रतीतिमुत्पादयन्तं वा।

(७९) अटवीप्रायप्रान्ततया अरण्यबहुलप्रान्तदेशत्वेन कुटुम्बभरणाकुलैः परिवारभरणव्यग्रैः कुद्दालप्रायः कुद्दालः भूखननास्त्रविशेषः प्रायेण कृषिः कर्षणसाधनं येषां तथाभूतैः।

(८०) अबलवद्भिः सामान्यबलशालिभिरित्यर्थः। उच्चभागभाषितेन उच्चः उन्नतः भागः भाग्यं यत्र तथाभूतं भाषितं वचनं तेन। उन्नतभाग्यशालिसूचकेन

भज्यमानभूरिशालिखलचेत्रखण्डलकम् (८१) अल्पावकाशैश्च कापिलैः कालायसैः इव कृष्णमृत्तिकाकठिनैः (८२) स्थानस्थानस्थापितस्थाणूत्थितस्थूलपल्लवैः दुरुपगमश्यामाकप्ररूढ़िभिः अलम्बुसबहुलैः (८३) अविरहितकोकिलाचक्षुपैः विरलविरलैः केदारैः कृच्छ्रकृष्यमाणैः (८४) नातिप्रभूतप्रवृत्तगतागताप्रहतभुवम् उपचेत्रसुपरचितैर्मञ्चैश्च सूच्यमानश्वापदोपद्रवं दिशि दिशि च (८५) प्रतिमार्गद्रुमकृतानां पथिक-

---

वाकेनेति यावत् भज्यमानानि विभज्य गृह्यमाणानि इत्यर्थः शालिखलचेत्राणां धान्यरक्षणस्थानधान्यवहनस्थानानां खण्डलकानि शकलानि यस्य यत्र वा तम्।

(८१) अल्पावकाशैः अल्पपरिसरैः कापिलैः पिङ्गलवर्णैः कालायसैरिव कृष्णलोहनिर्मितैरिव। कृष्णमृत्तिकाकठिनैः कृष्णमृत्तिका मृत्तिकाविशेषः तद्वत् कठिनाः तैः।

(८२) स्थानेति। स्थानस्थानेषु केषुचित् केषुचित् प्रदेशेषु स्थापितेभ्यः रचितेभ्यः स्थाणुभ्यः शाखापल्लवहीनगुल्मतरुभ्यः उत्थिताः प्ररूढ़ाः स्थूलाः पल्लवाः किसलया येषु तथाभूतैः। दुरुपगमेति दुरुपगमा दुर्ज्ञेया श्यामानां घासविशेषाणां प्ररूढ़िः अङ्कुरः येषु तथाभूतैः। अलम्बुसबहुलैः लज्जालुव्याप्तकीर्णैः इत्यर्थः।

(८३) अविरहितेति। न विरहिताः कोकिलाचाः तदाख्यद्रुमाः क्षुपाश्च लताभेदा येषु तथोक्तैः। विरलविरलैः अत्यल्पैः अरण्यप्रायत्वात् अनतिबहुलैः इति भावः। कृच्छ्रकृष्यमाणैः काठिन्यात् कष्टेन कर्षणं नीयमानैः इत्यर्थः केदारैः चेत्रैः।

(८४) नातीति। नातिप्रभूतं नात्यधिकं यथातथा प्रवृत्ताभ्यां प्रारब्धाभ्यां गतागताभ्यां यातायाताभ्याम् अप्रहता नातिक्षुण्णा भूर्यंच तम्। चेत्रसमीपे उपचेत्रं सामीप्येऽव्ययी भावः यद्वा चेत्रेषु उपचेत्रमिति विभक्त्यर्थेऽव्ययी भावः उपरचितैः कल्पितैः मञ्चैः माचेतिप्रसिद्धैः। सूच्यमानः अनुमीयमानः श्वापदानां हिंस्रजन्तूनां व्याघ्रादीनाम् उपद्रवः अत्याचारः यत्र तम्।

(८५) प्रतिमार्गेति। प्रतिमार्गं प्रतिपथं द्रुमैः वृचैः कृतानां जनितानाम्।

पादप्रस्फोटनधूलिधूसरैः नवपल्लवैर्लाञ्छितच्छायानाम् (८६) अटवीसुलभसालकुसुमस्तवकाञ्चितनवखातकूपिकोपकण्ठप्रतिष्ठितनागस्फुटानाम् (८७) अच्छिद्रकटकल्पितकुटीरकाणां (८८) कुटिलकीटवेणीवेध्यमानशक्तुशारशरावश्रेणीश्रितानाम् (८९) अध्वगजनजग्धजम्बूफलास्थिशबलसमीपभुवाम् उद्धूलितधूलीकदम्बस्तवकप्रकरपुलकिनीनां (९०) कण्टकितकर्करीचक्राक्रान्तकाष्ठमञ्चिकासुषिततृषां तिम्यत्तलशीतलशिकतिल-

---

पथिकेति पथिकानां पान्थानां पादप्रस्फोटनात् चरणमार्जनात् या धूलयः ताभिः तत्संक्रमणेन इति भावः धूसराः तैः। लाञ्छिताश्चिह्निताश्छाया येषां तथोक्तानाम्।

(८६) अटवीति। अटव्याम् अरण्ये सुलभाः सुप्रापाः ये सालाः वृक्षविशेषाः तेषां कुसुमस्तवकैः पुष्पगुच्छैः अञ्चिताः शोभिता इत्यर्थः तत्पुष्पगुच्छानां निजजलेषु पतनादिति भावः नवखाता कूपिका चुद्रकूपं तस्या उपकण्ठे अन्तिके प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठां गता ये नागस्फुटा नागदन्तिवृक्षाः तेषाम्।

(८७) अच्छिद्रेति। अच्छिद्रं छिद्ररहितं यथातथा कटैः तृणविशेषैः कल्पितानि रचितानि कुटीरकाणि चुद्रगृहाणि तेषाम्।

(८८) कुटिलेति। कुटिला या कीटवेणी कीटश्रेणी तया वेध्यमाना आकीर्य्यमाणाः शक्तुभिः यवचूर्णैः शाराः शबलाः शरावाणां मृण्मयभाजनविशेषाणां श्रेण्यः ताभिः श्रिताः युक्ताः तासाम्।

(८९) अध्वगेति। अध्वगैः पान्थैः जनैः जग्धानां खादितानां जम्बूफलानाम् अस्थिभिः अष्टिभिरिति भावः शबला चित्रा समीपभूर्यासां तथोक्तानाम्। उद्धूलितेति उद्धूलितैः उत्क्षिप्तैः धूलिकदम्बानां रजोनिचयानां स्तवकप्रकरैः पुलकिन्यः पुलकशालिन्यः रोमाञ्चिता इव दृश्यमाना इति भावः तासाम्।

(९०) कण्टकितेति। कण्टकितानां सञ्जातकण्टकानां कर्करीणां लताविशेषाणां चक्रैः मण्डलैः आक्रान्ता आवृता याः काष्ठमञ्चिकाः ताभिः सुषिताः हृताः तृषः तृष्णाः यासु तथाविधानाम्। तिम्यदिति तिम्यतम् आर्द्रेषु तलेषु

कलशीशमितश्रमाणाम् (९१) आश्यानशैवलश्यामलिता-लिञ्जरजायमानजलजड़िम्नाम् (९२) उदकुम्भाक्तष्टपाटल-शर्कराशकलशिशिरीकृतदिशां (९३) घटमुखघटितकटहार-पाटलपुष्पपुटानां (९४) शीकरपुलकितपल्लवपूलीपाल्यमान-शोष्यसरसशिशुसहकारफलजूटीजटिलस्थाणूनां (९५) विश्रा-म्यत्कार्पटिकपेटकपरिपाटीपीयमानपयसाम् अटवीप्रवेश-प्रपाणां शैत्येन त्याजयन्तमिव शैष्मम् उष्माणं क्वचित् अन्यच ग्राहयन्तमिव (९६) अङ्गारीयदारुसंग्रहदाहिभिः व्योकारैः

शीतलाभिः सिकतिलाभिः बालुकामयीभिः कलशीभिः शमितः अपनीतः श्रमः यासाम् तथोक्तानाम्।

(९१) आश्यानेति। आश्यानैः ईषच्छुष्कैः शैवलैः जलनीलीभिः श्यामलितेषु अलिञ्जरेषु मृण्मयजलाधारविशेषेषु जाला इति ख्यातेषु जायमानः जलानां जड़िमा शैत्यं यासु तथोक्तानाम्।

(९२) उदकुम्भेति। उदकुम्भेभ्यः आक्तष्टानां पाटलानां श्वेतरक्तानां शर्कराणां कर्कराख्यबालुकानां शकलेन खण्डेन जलसिक्तेन इति भावः शिशिरीकृता दिशो याभिः तथोक्तानाम्।

(९३) घटेति। घटानाम् उदकुम्भानां मुखेषु घटितः रचितः कटहारः तृणविशेषनिर्मितहारः पाटलं श्वेतरक्तं पुष्पपुटञ्च यासु तथोक्तानाम्।

(९४) शीकरेति। शीकरैः अम्बुकणैः पुलकिता सम्पुष्टा इति यावत् या पल्लव-पूली किसलयसमूहः तया पाल्यमानः रक्ष्यमाणः आप्यायमान इत्यर्थः अतएव शोष्योऽपि शोषणयोग्योऽपि सरसः यः शिशुसहकारः आम्रतरुशावकः तस्य फलजूटीभिः जटिलः संयुक्तः स्थाणुः शाखापल्लवरहिततरुः इत्यर्थः यासु तथोक्तानाम्।

(९५) विश्राम्यदिति। विश्राम्यद्भिः कार्पटिकैः तीर्थयात्रिकैः पेटकपरि-पाटीभिः पात्रविशेषश्रेणीभिः पीयमानं सलिलं यासां तथोक्तानाम् अटवीप्रवेश-प्रपाणाम् अरण्यप्रवेशे पानीयशालानाम्। शैष्मं नैदाघम् उष्माणम् उत्तापम्।

(९६) अङ्गारीयदारुसंग्रहदाहिभिः अङ्गारेभ्यः हितानि अङ्गारीयाणि

सर्वतश्च (९७) प्रातिवेश्यविषयवासिना समासन्नग्रामगृह-स्थापितस्थविरपरिपाल्यमानपाथेयस्थगितेन (९८) कृतदारुण-दारुव्यायामयोग्याङ्गाभ्यङ्गेन (९९) स्कन्धाध्यासितकठोर-कुठारकण्ठलम्बमानप्रातराशपुटेन (१००) पाटच्चरप्रत्यवाय-प्रतिपन्नपटच्चरेण कालवेत्रकत्रिगुणव्रततिवलयपाशग्रथित-ग्रीवाग्रथितैः पत्रवीटावृतमुखैः पीतकूटैः ऊढवारिणा (१) पुरःसरवलद्बलीवर्दयुगसरेण नैकटिककुटुम्बिकलोकेन काष्ठ-

---

दारूणि काष्ठानि तेषां संग्रहः सञ्चयः तं दहन्तीति तथाभूतैः व्योकारैः लौह-कारैः कर्मकारैः इत्यर्थः अन्यत्र क्वचित् ग्राहयन्तमिव संक्रामयन्तमिव उष्माणमिति पूर्वेणान्वयः।

(९७) प्रतिवेश्येति। प्रातिवेश्यः प्रतिवेशी विषयवासी जनपदवासी तेन। समासन्नेति समासन्ने सन्निहिते ग्रामे यत् गृहं तत्र स्थापितेन रचितेन स्थविरेण वृद्धेन परिपाल्यमानं रक्ष्यमाणं यत् पाथेयं सम्बलं तेन स्थगितः पाथेयानधिगमात् गमनात् निवृत्त इत्यर्थः तेन।

(९८) कृतेति। कृतस्य दारुणस्य कठिनस्य दारुव्यायामस्य काष्ठव्यवसायस्य योग्यः अङ्गाभ्यङ्गः शरीरतैलमर्दनविशेषः यस्य तथोक्तेन अभ्यङ्गलक्षणमुक्तं यथा मूर्ध्नि न्यस्तं यदा तैलं भवेत् सर्वाङ्गसङ्गतम्। स्रोतोभिस्तर्पयेद्‌गात्र अभ्यङ्गः स उदाहृत इति।

(९९) स्कन्धेति। स्कन्धे अध्यासितस्य कठोरस्य तीक्ष्णस्य कुठारस्य कण्ठे लम्बमानं प्रातराशपुटं प्रातर्भोजनस्थली यस्य तथाभूतेन।

(१००) पाटच्चरेति। पाटच्चरश्चौर एव प्रत्यवायः अन्तरायः तेन हेतुना प्रतिपन्नं गृहीतं परिहितं पटच्चरं जीर्णवस्त्रं येन तथोक्तेन। कालेति कालवेत्रकस्य कृष्णवेत्रस्य त्रिगुणं त्रिरावृत्तं व्रततिवलयं लतामण्डलमिव पाशः रज्जुः तेन ग्रथितया वेष्टितया ग्रीवया ग्रथितैः विद्धैः पत्रवीटया पत्रसंस्तरेण आवृतम् आच्छादितं मुखं येषां तथोक्तैः पीतकूटैः पानपात्रविशेषैः ऊढवारिणा संगृहीत-सलिलेन।

(१) पुरःसरेति। पुरःसरं यथातथा वलन् चलन् बलीवर्दयुगसरः बलीवर्द-युगलं यस्य तेन। नैकटिककुटुम्बिकलोकेन सन्निहितगृहस्थलोकेन।

संग्रहार्थम् अटवीं प्रविशता, (२) श्वापदव्यधनव्यवधानवल्ली-समारोपितकुटीकृतकूटपाशैश्च (३) गृहीतमृगतन्तुतन्त्री-जालवलयवागुरैः वहिर्व्याधैः विचरद्भिः अंसावसक्तवीतंस-व्यालम्बमानवालपाशिकैश्च (४) संगृहीतग्राहककक्करकपि-ञ्जलादिपञ्जरकैः शाकुनिकैः सञ्चरद्भिः (५) च्युतलासकलेश-लिप्तलतावधूलट्वालम्पटानां च पेटकैः पाशकशिशूनाम् अटद्भिः (६) तृणस्तम्बान्तरिततित्तिरितरलायमानकौलेयककुलचाटु-कारैश्च विहगमृगयां मृगयुयुवभिः क्रीड़द्भिः (७) परिणत-चक्रवाककण्ठकषायरुचां शीधव्यानां वल्कलानां कलापान्

---

(२) श्वापदेति। श्वापदानां हिंस्रजन्तूनां व्यधनाय वेधनाय व्यवधाने अन्तराले या वल्ली निभृतं स्थानं तत्र समारोपिता या कुटी क्षुद्रं तृणनिर्मितं गृहं तत्र कृताः स्थापिताः कूटपाशाः कूटरज्जवः यैः तथाभूतैः।

(३) गृहीतेति। गृहीता मृगतन्तवः मृगाणाम् अन्त्राणि ते एव तन्त्री-जालानि तेषां वलयैः मण्डलैः कल्पितेति भावः वागुरा पाशः यैः तथाभूतैः व्याधैः वहिः विचरद्भिः सञ्चरद्भिः। अंसेति। अंसेषु स्कन्धदेशेषु अवसक्ताः संसक्ताः वीतंसाः बन्धनसाधनानि उपकरणानि व्यालम्बमाना वालपाशिका क्षुद्ररज्जुश्च येषां तैः।

(४) संगृहीतेति। संगृहीतानि ग्राहकाणां क्रकराणां कपिञ्जलादीनाञ्च पक्षिविशेषाणां पञ्जरकाणि यैः तथाभूतैः शाकुनिकैः पक्षिव्याधैः पक्षिलुब्धैः इत्यर्थः।

(५) च्युतेति। च्युतलासकाः विलासशून्या इत्यर्थः तथा क्लेशेन कदाचिति भावः लिप्ता संसृष्टा लता एव वध्वः तासु या लट्वाः पक्षिभेदाः तासु लम्पटाः लुब्धाः तेषां पाशकशिशूनां व्याधशावकानां पेटकैः समूहैश्च। अटद्भिः भ्रमद्भिः।

(६) तृणेति। तृणानां स्तम्बेषु गुच्छेषु अन्तरिताः निभृतस्थिताः ये तित्ति-रयः तदाख्यपक्षिभेदाः तेषु तरलायमानानां लोलुपानां कौलेयकानां कुक्कुराणां यत् कुलं समूहः तस्य चाटुकारैः सेवकैरिति यावत् तत्सहायैरिति भावः। मृगयुयुवभिः तरुणैः व्याधैः।

(७) परिणतेति। परिणतः स्थविरः यः चक्रवाकः पक्षिभेदः तस्य कण्ठः

नातिचिरोद्धृतानाञ्च धातुत्विषां धातकीकुसुमानां गोणीः अगणिताः (८) पिचव्यानां चातसीगणपट्टमूलकानां पुष्कलान् सम्भारान् भारांश्च मधुनो माक्षिकस्य मयूराङ्गजस्य अक्लिष्टमधूच्छिष्टचक्रवालानां (९) लम्बमानलामज्जकजूटजटानाम् अपत्वचां खदिरकाष्ठानां कुष्ठस्य (१०) कठोरकेशरिसटाभारबभ्रुणश्च रोध्रस्य भूयसो भारकान् लोकेन आदाय व्रजता (११) प्रविचितविविधवनफलपूरितपेटकमस्तकाभिश्च अभ्यर्णग्रामगत्वरीभिः त्वरमाणाभिः विक्रयचिन्ताव्यग्राभिः ग्रामेयिकाभिः व्याप्तदिगन्तरम् इतस्ततश्च

तद्वत् कषाया पीतरक्ता रुग् येषां तथोक्तानां शैघव्यानाम् ऐचवाणां वल्कलानां त्वचां कलापान् सङ्घान्। नातिचिरोद्धृतानाम् अनतिचिरोच्चितानां धातुत्विषां गैरिकवर्णानां धातकीकुसुमानां पिप्पलिपुष्पाणाम् अगणिताः असंख्याताः गोणीः गुणनिर्मितभाजनविशेषान्।

(८) पिचव्यानां कार्पासानाम् अतसीगणा अतसीभेदाः पट्टा वसनभेदाः मूलकानि औषधिभेदाः तेषां पुष्कलान् प्रभूतान् सम्भारान् निचयान्। माक्षिकस्य मक्षिकाविशेषकृतस्य चौद्रस्य इत्यर्थः मधुनः भारान् समूहान्। मयूराङ्गजस्य मयूरपिच्छस्य अक्लिष्टानाम् अचुषानां मधूच्छिष्टानां सिक्थकानां चक्रवालानि समूहाः तेषाम्।

(९) लम्बमानानां लामज्जकानाम् उशीरविशेषाणां जूटस्य समूहस्य जटाः केसराः तासाम्। अपत्वचां त्वक्शून्यानां खदिरकाष्ठानां खदिरदारूणां कुष्ठस्य औषधिविशेषस्य।

(१०) कठोरेति। कठोरः प्रगल्भः यः केशरी सिंहः तस्य सटाभारः जटासमूहः तद्वत् बभ्रु कपिलं तस्य रोध्रस्य लोध्रतरुकाष्ठस्य इत्यर्थः भूयसो अतिप्रभूतान् भारकान् भारा एव भारकाः तान्। व्रजता लोकेन जनेन।

(११) प्रविचितेति। प्रविचितानि उच्चितानि विविधानि नानाप्रकाराणि वनफलानि तैः पूरितं पेटकं भाजनविशेषः मस्तके यासां ताभिः। अभ्यर्णग्रामगत्वरीभिः सन्निकृष्टग्रामगामिनीभिः त्वरमाणाभिः त्वरितगतिभिः विक्रयस्य

(१२) युक्तशूरशङ्कुरशाक्कराणां पुराणपांसूत्किरकरीषकूट-वाहिनीनां (१३) धूर्गतधूलिधूसरसैरिभसरोषस्वरसार्थ्यमानानां संक्रीड़च्चटुलचक्रचीत्कारिणीनां शकटश्रेणीनां सम्पातैः (१४) सम्पाद्यमानदुर्बलोर्वीविरूक्षचैत्रसंस्कारम् (१५) आर-चच्चिप्तदान्तवाहकदण्डोड्डीयमानहरिणहेलालङ्घिततुङ्गवैणव-वृतिभिश्च (१६) निखातगौरकरङ्कशङ्कुशङ्कितशशकशकलित-तुङ्गशृङ्गैः प्रयत्नप्रभृतविशङ्कटविटपैः वाटैः ऐक्षवैः बहुभिः

चिन्तया चिन्तायां वा व्यग्राभिः व्यापृताभिः कथं केन प्रकारेण वा एतानि द्रव्याणि विक्रेष्यामीति चिन्तां कुर्वतीभिरित्यर्थः ग्रामेयिकाभिः ग्रामवासिनीभिः। व्याप्तदिगन्तरम् आपूरितदिग्भागमित्यर्थः।

(१२) युक्तेति। युक्ताः शूरा बलवन्तः शङ्कुराः तरुणाः शाक्कराः बलीवर्दाः उक्षाणः यासु तासाम्। पुराणेति पुराणाः पांसून् उत्किरन्तीति तथोक्ताः रजोभिः आश्लिष्टा इति यावत् ये करीषाः शुष्कगोमयानि तेषां कूटान् राशीन् वहन्ति इति तथोक्तानाम्।

(१३) धूर्गतेति। धुरं गतः धूर्गतः भारवहने नियुक्त इत्यर्थः धूलिभिः मार्ग-रजोभिर्धूसरः यः सैरिभः महिषः तेन सरोषेण सक्रोधेन स्वरेण गम्भीररवविशे-षेण सार्थ्यमाणाः सञ्चाल्यमानाः तासां। संक्रीड़तां कूजतां चटुलानां घूर्ण-मानानां चक्राणां चीत्कारः शब्दविशेषः तद्वतीनाम्। सम्पातैः सञ्चारैः।

(१४) सम्पाद्यमानेति। सम्पाद्यमानः जन्यमानः दुर्बलः सामान्य इति भावः उर्व्याः पृथिव्याः विरूक्षः विशेषेण रूक्षः कर्कशः परुष इति यावत् चैत्राणां संस्कारः संशोधनं कर्षणमिति भावः यत्र तथोक्तम्।

(१५) आरचेति। आरचाय चिप्ताः प्रेरिताः दान्ता दन्तमया ये वाहक-दण्डाः तैः उड्डीयमानाः उच्चैः पलायमाना ये हरिणाः तैः हेलया अनायासेन लङ्घिता तुङ्गा उन्नता वैणवी वेणुसम्बन्धिनी वंशनिर्मितेत्यर्थः वृतिः वेष्टनं येषां तैः।

(१६) निखातेति। निखातैः निहितैः गौरैः करङ्कैः कङ्कालैः शङ्कुभिः शङ्किताः शशका मृगभेदाः तैः शकलिताः खण्डितास्तुङ्गा उन्नताः शृङ्गा

श्यामायमानोपकण्ठम् (१७) अतिविप्रकृष्टान्तरैः मरकतस्निग्धस्नुहावाटवेष्टितैः कार्मुककर्मण्यवंशविटपसङ्कटैः (१८) कण्टकितकरञ्जराजिदुष्प्रवेशैः (१९) उरुवूकवचावङ्ककसुरससूरणशिग्रुग्रन्थिपर्णगवेधुकागर्मुदगुल्मगहन-गृहवाटिकैः (२०)निखातोच्चकाष्ठारोपितकाष्ठालुकलताप्रतानविहितच्छायैः (२१) परिमण्डलवदरीमण्डपकतलनिखातखादिरकीलवद्ध-

---

अग्रभागा येषां तैः। प्रयत्नेन प्रभूताः पोषिता विसङ्कटा विस्तीर्णा विटपाः शाखा येषु तैः। ऐक्षवैः इक्षुसम्बन्धिभिः बहुभिः वाटैः इतिस्थानैः अध्वभिः वा श्यामायमानम् उपकण्ठं सन्निकर्षः यस्य तथोक्तम्।

(१७) अतीति। अतिशयेन विप्रकृष्टं दूरम् अन्तरम् अवकाशः येषां तैः। मरकतेति मरकतवत् स्निग्धैः स्नुहावाटैः सुधावृत्तसमूहैः वेष्टितानि तैः। कार्मुकेति कार्मुकं धनुः तस्य कर्मण्यानां कर्मणि हितानां वंशानां विटपैः शाखाभिः सङ्कटानि आकीर्णानि तैः।

(१८) कण्टकितेति। कण्टकितानां सञ्जातकण्टकानां करञ्जानां नक्तमालाख्यलतानां राजिभिः दुष्प्रवेश्यानि प्रवेष्टुमशक्यानि तैः।

(१९) उरुवूकेति। उरुवूक एरण्डः उरुवूकस्तथैरण्डोरुचको वातनाशन इत्यमरः। वचा उग्रगन्धा वचोग्रगन्धा गोलोमीत्यमरः। वङ्ककः हस्तिकर्णविशेषः सुरसो भूतघ्नः सुरसा तुलसीदुः स्यादलसी बहुमञ्जरी। अपेतो राक्षसी गौरी भूतघ्नी देवदुन्दुभिरिति शेषः सूरणः कन्दविशेषः श्रोल इति भाषा प्रसिद्धः शिग्रुः शोभाञ्जनः शोभाञ्जनकक्षगन्धा सुखभञ्जोऽथ शिग्रुक इत्यमरः। ग्रन्थिपर्णः मुक्ताकारः सुगन्धिः कन्दभेदः ग्रन्थिपर्णोऽशुकं वर्हिपुष्पं स्थानेय कुन्दरे इति शेषः। गवेधुका तृणधान्यभेदः गर्मुद लताविशेषः गुल्मः प्रकाण्डरहिततृणसम्बः तैः गहना सान्द्रा गृहवाटिका उद्यानं येषां तैः।

(२०) निखातेति। निखातेषु निहितेषु उच्चेषु काष्ठेषु आरोपिता उत्थापिता या काष्ठालुकलता अलावुलताः तासां प्रतानैः शाखाप्रशाखाभिः विहिता कृता छाया येषां तैः।

(२१) परिमण्डलेति। परिमण्डलं समन्तात् गोलं यत् वदरीमण्डपकं कोवि-

वत्सरूपैः कथमपि (२२) कुक्कुटरटितानुमीयमान-सन्निवेशैः अङ्गनाशस्तिस्तम्भतलविरचितचित्रपूपिकावापिकैः (२३) विकीर्णवदरपाटलपटलैः (२४) वेणुपोटदलनलशर-मयवृतिविहितभित्तिभिः किंशुकरोचनारचितमण्डलमण्डप-वल्वजवद्धाङ्गारराशिभिः (२५) शाल्मलिफलतूलसञ्चयवहुलैः सन्निहितनलशालिशालूकखण्डकुमुदवीजवेणुतण्डुलैः (२६) संगृहीतमालवीजैः भस्ममलनम्लानकाश्मर्य्यकूटव्याधृतकटैः

गृहं तस्य तलेषु निखाते रोपिते खादिरे खदिरदारुमये कीले शङ्कौ बद्धा वत्सरूपा क्षुद्रा वत्सा येषां तैः।

(२२) कुक्कुटेति। कुक्कुटानां रटितेन रवेण अनुमीयमानः सन्निवेशः संस्थानं रचना वा येषां तैः। अङ्गनेति अङ्गनानां स्त्रीणां शस्तिस्तम्भः माङ्गलिकस्तम्भः तस्य तले विरचिता चित्रपूपिकावापिका येषां तैः।

(२३) विकीर्णेति। विकीर्णैः विच्छिन्नैः वदरीवृक्षात् वायुना पातितैरित्यर्थः वदरैः कोलिफलैः पाटलानि श्वेतरक्तानि पटलानि छदयः येषां तैः।

(२४) वेणिति। वेणूनां वंशानां पोटदलाः खण्डशकलानि नलाः तृणभेदाः शराः तृणविशेषाश्च तदात्मिका तन्मयी या वृतिः वेष्टनं सैव विहिता भित्तिः कुड्यं येषां तैः। किंशुकेति किंशुकानि पलाशपुष्पाणि रोचना गोरोचनाख्य-माङ्गल्यद्रव्यभेदः ताभ्यां रचितं मण्डलं यस्य तादृशे मण्डपे वल्वजैः तृणभेदैः वद्धः रचितः अङ्गारराशिः अङ्गारचयः येषु तैः।

(२५) शाल्मलीति। शाल्मलिः रक्तपुष्पा शाल्मली रक्तपुष्पा च मुकुटी स्थिर-जीवितेत्यमरः तस्याः फलानां तूलसञ्चयैः तूलराशिभिः वहुलानि आकीर्णानि तैः। सन्निहितेति सन्निहितानि स्थितानि नलशालयः शालिविशेषाः। शालूकखण्डाः पद्ममूलानाम् खण्डाः। पद्ममूलन्तु शालूकमित्यमरः कुमुदवीजानि वेणवः वंशाः तण्डुलानि च येषु तैः।

(२६) संगृहीतेति। संगृहीतानि मालानां स्थलपद्मानां वीजानि येषु तैः। भस्मेति भस्मनां पांशूनां मलनेन सङ्गेन म्लानं मलिनतां गतं यत् काश्मर्य्यकूटं कृष्णमृत्तिकाराशिः तत्र व्याधृता निहिताः कटाः शयनानि मादुर इति ख्याताः येषां तैः।

श्यामायमानोपकण्ठम् (१७) अतिविप्रकृष्टान्तरैः मरकतस्निग्धस्नुहावाटवेष्टितैः कार्मुककर्मण्यवंशविटपसङ्कटैः (१८) कण्टकितकरञ्जराजिदुष्प्रवेश्यैः (१९) उरुवूकवचावङ्ककसुरससूरणशिग्रुग्रन्थिपर्णगवेधुकागर्मुदगुल्मगहन-गृहवाटिकैः (२०)निखातोच्चकाष्ठारोपितकाष्ठालुकलताप्रतानविहितच्छायैः (२१) परिमण्डलवदरीमण्डपकतलनिखातखादिरकीलवद्ध-

---

अग्रभागा येषां तैः। प्रयत्नेन प्रभूताः पोषिता विशङ्कटा विस्तीर्णा विटपाः शाखा येषु तैः। ऐत्त्वैः इक्षुसम्बन्धिभिः बहुभिः वाटैः हतिस्थानैः अध्वभिः वा श्यामायमानम् उपकण्ठं सन्निकर्षः यस्य तथोक्तम्।

(१७) अतीति। अतिशयेन विप्रकृष्टं दूरम् अन्तरम् अवकाशः येषां तैः। मरकतेति मरकतवत् स्निग्धैः स्नुहावाटैः सुधावृक्षसमूहैः वेष्टितानि तैः। कार्मुकेति कार्मुकं धनुः तस्य कर्मण्यानां कर्मणि हितानां वंशानां विटपैः शाखाभिः सङ्कटानि आकीर्णानि तैः।

(१८) कण्टकितेति। कण्टकितानां सञ्जातकण्टकानां करञ्जानां नक्तमालावृक्षतानां राजिभिः दुष्प्रवेश्यानि प्रवेष्टुमशक्यानि तैः।

(१९) उरुवूकेति। उरुवूक एरण्डः उरुवूकस्तथैरण्डोरुचको वातनाशन इत्यमरः। वचा उग्रगन्धा वचोग्रगन्धा गोलोमीत्यमरः वङ्ककः हस्तिकर्णविशेषः सुरसो भूतघ्नः सुरसा तुलसीद्रुः स्यात्तुलसी बहुमञ्जरी। अपेतो राक्षसी गौरी भूतघ्नी देवदुन्दुभिरिति शेषः सूरणः कन्दविशेषः ओल इति भाषा प्रसिद्धः शिग्रुः शोभाञ्जनः शोभाञ्जनकृष्णगन्धा सुखभञ्जोऽथ शिग्रुक इत्यमरः। ग्रन्थिपर्णः मुक्ताकारः सुगन्धिः कन्दभेदः ग्रन्थिपर्णोऽशुकं वर्हिपुष्पं स्थानेय कुन्दरे इति शेषः। गवेधुका तृणधान्यभेदः गर्मुद् लताविशेषः गुल्मः प्रकाण्डरहिततृणस्तम्बः तैः गहना सान्द्रा गृहवाटिका उद्यानं येषां तैः।

(२०) निखातेति। निखातेषु निहितेषु उच्चेषु काष्ठेषु आरोपिता उत्थापिता या काष्ठालुकलता अलावुलताः तासां प्रतानैः शाखाप्रशाखाभिः विहिता कृता छाया येषां तैः।

(२१) परिमण्डलेति। परिमण्डलं समन्तात् गोलं यत् वदरीमण्डपकं कोषि-

वत्सरूपैः कथमपि (२२) कुक्कुटरटितानुमीयमान-सन्निवेशैः अङ्गनाशस्तिस्तम्भतलविरचितचिप्रपूपिकावापिकैः (२३) विकीर्णवदरपाटलपटलैः (२४) वेणुपोटदलनलशर-मयवृतिविहितभित्तिभिः किंशुकरोचनारचितमण्डलमण्डप-वल्वजबद्धाङ्गारराशिभिः (२५) शाल्मलिफलतूलसञ्चयबहुलैः सन्निहितनलशालिशालूकखण्डकुमुदवीजवेणुतण्डुलैः (२६) संगृहीतमालवीजैः भस्ममलनम्लानकाश्मर्य्यकूटव्याहृतकटैः

गृहं तस्य तलेषु निखाते रोपिते खादिरे खदिरदारुमये कीले शङ्कौ बद्धा वत्सरूपा चुद्रा वत्सा येषां तैः।

(२२) कुक्कुटेति। कुक्कुटानां रटितेन रवेण अनुमीयमानः सन्निवेशः संस्थानं रचना वा येषां तैः। अङ्गनेति अङ्गनानां स्त्रीणां शस्तिस्तम्भः माङ्गलिकस्तम्भः तस्य तले विरचिता चिप्रपूपिकावापिका येषां तैः।

(२३) विकीर्णेति। विकीर्णैः विचिप्तैः वदरीवृचात् वायुना पातितैरित्यर्थः वदरैः कोलिफलैः पाटलानि श्वेतरक्तानि पटलानि छदयः येषां तैः।

(२४) वेणिति। वेणूनां वंशानां पोटदलाः खण्डशकलानि नलाः तृणभेदाः शरास्तृणविशेषाश्च तदात्मिका तन्मयी या वृतिः वेष्टनं सैव विहिता भित्तिः कुड्यं येषां तैः। किंशुकेति किंशुकानि पलाशपुष्पाणि रोचना गोरोचनाख्य-माङ्गल्यद्रव्यभेदः ताभ्यां रचितं मण्डलं यस्य तादृशे मण्डपे वल्वजैः तृणभेदैः बद्धः रचितः अङ्गारराशिः अङ्गारचयः येषु तैः।

(२५) शाल्मलीति। शाल्मलिः रक्तपुष्पा शाल्मली रक्तपुष्पा च मुकुटी स्थिर-जीवितेत्यमरः तस्याः फलानां तूलसञ्चयैः तूलराशिभिः बहुलानि आकीर्णानि तैः। सन्निहितेति सन्निहितानि स्थितानि नलशालयः शालिविशेषाः शालूकखण्डाः पद्ममूलानाम् खण्डाः। पद्ममूलन्तु शालूकमित्यमरः कुमुदवीजानि वैणवः वंशाः तण्डुलानि च येषु तैः।

(२६) संगृहीतेति। संगृहीतानि मालानां स्थलपद्मानां वीजानि येषु तैः। भस्मेति भस्मनां पांशूनां मलनेन सङ्गेन म्लानं मलिनतां गतं यत् काश्मर्य्यकूटं क्षणमृत्तिकाराशिः तत्र व्याहृता निहिताः कटाः शयनानि मादुर इति ख्याताः येषां तैः।

(२७) आख्यानराजादनमदनफलस्फीतैः मधूकासवमद्यप्रायैः (२८) कुसुम्भकुम्भगण्डकुसूलैः अविरहितराजमाषवपुषकर्कटिकाकुष्माण्डालावुवीजैः (२९) पोष्यमाणवनविड़ालमालुधाननकुलशालिजातजातकादिभिः अटवीकुटुम्बिनां गृहैः उपेतं वनग्रामकं ददर्श तत्रैव च अवसदिति।

इति श्रीवाणभट्टकृते हर्षचरिते छत्रलब्धिर्नाम सप्तमः उच्छ्वासः।

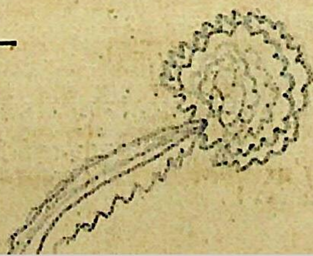
---

(२७) आख्यानेति। आख्यानानि ईषच्छुष्काणि। राजादनः कपीष्टः वृक्षभेदः क्षीरोदकस्तु राजन्यः क्षीरसृत्स्नः कपीद्रुमः। राजादनो दृढ़स्कन्धः कपीष्टः प्रियदर्शन इत्यमरः मदनो रोधवृक्षः मदनः शल्यकोरोध इत्यमरः तयोः फलानि तैः स्फीतानि पूर्णानि तैः। मधूकेति। मधूकानां गुड़पुष्पाणाम् आसवा रसा एव मद्यानि प्रायेण येषु तैः।

(२८) कुसुम्भेति। कुसुम्भानां कुम्भाः गण्डानां खड्गाख्यमृगभेदानां कुसूलानि स्थानानि येषु तैः। अविरहितेति न विरहितानि राजमाषाणां निष्पावाणां वपुषाणां लाड्डुकानां कर्कटिकानां काँकड़ इति ख्यातानां कुष्माण्डानाम् अलावूनां तुम्बीनाञ्च वीजानि येषु तैः।

(२९) पोष्यमाणेति पोष्यमाणाः पाल्यमाना वनविड़ालाः मालधानाः प्राणिविशेषाः नकुलाः शालिजाताः जीवभेदाः जातकादयश्च प्राणिविशेषा येषु तैः। अटवीकुटुम्बिनां वनगृहिणाम्।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता हर्षचरितस्य सप्तमोच्छ्वासव्याख्या समाप्ता।

अष्टमः उच्छ्वासः ।

सहसा सम्पादयता मनोरथप्रार्थितानि वस्तूनि ।
दैवेनापि क्रियते भव्यानां पूर्वसेवेव ॥ १ ॥
विद्वज्जनसम्पर्को नष्टेष्टज्ञातिदर्शनाभ्युदयः ।
कस्य न सुखाय भवने भवति महारत्नलाभश्च ॥ २ ॥

अथ अपरेद्युः उत्थाय पार्थिवस्तस्मात् ग्रामकात् निर्गत्य विवेश विन्ध्याटवीम् । आट च तस्याम् इतश्चेतश्च सुबहून् दिवसान् । (३) एकदा तु भूपतेर्भ्रमत एव आटविकसामन्तशरभकेतोः सूनुर्व्याघ्रकेतुः नाम कुतोऽपि (४) कज्जलश्यामलश्यामलतावलयेनाधिललाटम् उच्चैःकृतमौलिबन्धम् अन्धकारि-

---

सहसेति । सहसा हठात् मनोरथप्रार्थितानि मनोऽभीष्टानि वस्तूनि द्रव्याणि सम्पादयता संयोजयता दैवेनापि अनुकूलेनेति भावः भव्यानां सतां पूर्वसेवा इव प्रथमा परिचर्य्या इव क्रियते ॥ १ ॥

विद्वदिति । विदुषा जनेन सम्पर्कः सङ्गः सख्यमिति भावः नष्टस्य अदर्शनं गतस्य इष्टस्य प्रियस्य ज्ञातेः बन्धुजनस्य दर्शनं साक्षात्कारः तदेव अभ्युदयः मङ्गलं भवने गृहे महारत्नानाम् अन्विष्यापि दुर्लभानामिति भावः लाभश्च प्राप्तिश्च कस्य जनस्य सुखाय आनन्दाय न भवति ? अपि तु सर्वस्य एव भवति इत्यर्थः । एतदेव प्रतिपादयति अथ इत्यादि ।

(३) एकदा तु व्याघ्रकेतुः निघातनामकं शबरयुवानमादाय भूपतेः हर्षस्य कर्मणि षष्ठी आजगाम प्राप इति सम्बन्धः । आटविकः आरण्यः सामन्तः अधिराजः यः शरभकेतुः तस्य सूनुः पुत्र इति व्याघ्रकेतुरित्यस्य विशेषणम् ।

(४) शबरयुवानं विशिनष्टि कज्जलेन इत्यादि । कज्जलवत् श्यामला नीला

णीम् (५) अकारणभुवा भ्रुकुटिभङ्गेन विशाखेन त्रियामामिव साहससहचारिणीं ललाटस्थलीं सदा समुद्वहन्तम् (६) अवतंसितैकशुकपक्षकप्रभाहरितायमानेन पिनद्धकाचरकाचमणिकर्णिकेन श्रवणेन शोभमानं (७) किञ्चिच्चुल्लस्य प्रविरलपक्ष्मणः चक्षुषः सहजेन रागरोचिषा रसायनरसोपयुक्तं तारक्षवं क्षतजमिव क्षरन्तम् अवनाटनासिकं चिपिटाधरं चिकिनचिवुकम् (८) अहीनहनूत्कटकपोलकूटाक्षिपर्य्यन्तम्

या श्यामलता गन्धप्रियङ्गुलता सा एव वलयं वेष्टनम् अधिललाटं ललाटोपरि उच्चैः कृतः उन्नमय्य स्थापितः मौलिः केशचयः येन तथोक्तम्।

(५) अकारणभुवा विना कारणं जातेन इत्यर्थः स्वाभाविकेन इति भावः विशाखेन त्रिरेखेण। भ्रुकुटिभङ्गेन अन्धकारिणीम् अन्धकारवतीम् अतएव त्रियामामिव तमिस्रामिव साहससहचारिणीम् साहससङ्गिनीं ललाटस्थलीं भालदेशम् समुद्वहन्तम् दधानम्।

(६) अवतंसितेति। अवतंसितस्य भूषणीकृतस्य शुकपक्षकस्य प्रभया कान्त्या हरितायमानं श्यामायमानं तेन। पिनद्धेति पिनद्धा बद्धा काचरस्य कपिलस्य काचमणेः कर्णिका कर्णभूषणं काचमणिनिर्मितं कर्णभूषणमित्यर्थः यत्र तथोक्तेन श्रवणेन कर्णेन शोभमानं राजमानम्।

(७) किञ्चिच्चुल्लस्य ईषत् क्लिन्नस्य स्तुः क्लिन्नाचे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्लिन्नेऽक्षिण चाप्यमी इत्यमरः। प्रविरलपक्ष्मणः असान्द्रलोम्नः सहजेन स्वाभाविकेन रागरोचिषा लौहित्यप्रभया रसायनरसेन औषधविशेषरसेन सह उपयुक्तं पीतम् इत्यर्थः तरक्षुः तरक्षुस्तु मृगादन इत्यमरः। तस्य इदं तारक्षवं तच्च क्वचित् रोगविशेषे उपयुज्यते इति वैद्यकाः। क्षतजमिव रक्तमिव क्षरन्तं स्रवन्तम्। अवनाटनासिकं निम्ननासापुटं चिपिटाधरं स्थूलतराधरम्। चिकिनचिवुकं स्थूलोपरस्थाधराधोभागम्।

(८) अहीनेति। अहीनौ अन्यूनौ हनुभ्यामुत्कटयोः कपोलयोः कूटौ शिखरभूतौ अक्षिपर्य्यन्तौ कटाक्षप्रान्तौ यस्य तम्। ईषदुदयशीवायक्षम् ईषदुदय

ईषदुदग्रग्रीवाबन्धं स्कन्नस्कन्धार्द्धभागम् (९) अनवरतकोदण्डकुण्डलीकरणकर्कशव्यायामविस्तारितेन अंसलेन उरसा हसन्तमिव तटशिलाप्रथिमानं विन्ध्यगिरेः (१०) अजगरगरीयसा च भुजयुगलेन लघयन्तं तुहिनशैलशालद्रुमाणां द्राघिमाणं (११) वराहबालवलितबन्धनाभिर्नागदमनजूटिकाभिः जटिलीकृतपृष्ठे प्रकोष्ठे प्रतिष्ठां गतं गोदन्तमणिचित्रं त्रापुषं वलयं बिभ्राणम् अतुन्दिलमपि तुन्दिभम् (१२) अहीरमणीचर्मनिर्मितपट्टिकया उच्चित्रचित्रकत्वक्तारकितपरिवारया

उन्नता ग्रीवा कन्धरा यस्य तम्। स्कन्नेति स्कन्नः शुष्कः लम्बमानः उन्नतो वा स्कन्धार्द्धभागः यस्य तम्।

(९) अनवरतेति। अनवरतेन कोदण्डस्य धनुषः कुण्डलीकरणेन ज्याकर्षणेन चक्रीकरणेन इत्यर्थः कर्कशेन कठिनेन व्यायामेन च अङ्गचालनविशेषेण च विस्तारितं तेन। अंसलेन बलवता उरसा वक्षःस्थलेन। विन्ध्यगिरेः तटशिलायाः प्रथिमानं विस्तारम्।

(१०) अजगरगरीयसा अजगर इव गरीयः गुरुतरं तेन। लघयन्तं लघूकुर्वन्तं तुहिनशैलस्य हिमाद्रेः शालद्रुमाणां शालतरूणां द्राघिमाणम् अतिदीर्घताम्।

(११) वराहेति। वराहस्य शूकरस्य बालेन लोम्ना वलितं कृतं बन्धनं यासां ताभिः नागदमनजूटिकाभिः नागदमनः विषहरः ओषधिविशेषः तस्य जूटिकाः प्रतानः ताभिः जटिलीकृतं युक्तं पृष्ठं यस्य तथाभूते प्रकोष्ठे अरत्निमणिबन्धयोरन्तरालदेशे प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरत्निमणिबन्धयोरित्यमरः। प्रतिष्ठां स्थितिं गतं प्राप्तं गोदन्तमणिचित्रं सर्पशिरोरत्नमण्डितं त्रपुण इदं त्रापुषं पित्तलनिर्मितमिति यावत् वलयं विभाषं दधानम्। अतुन्दिलं कृशमध्यं तुन्दिभम् उन्नतनाभिम्।

(१२) अहीति। अहीरमणी द्विवक्त्रः चित्रकाख्यः जन्तुभेदः यच्छायया गच्छतोऽपि अपरसर्पनाशकः तस्याश्चर्मणा निर्मिता पट्टिका आवरणकोशः तस्याः

(१३) संकुलाजिनजालकितया शृङ्गमयमसृणमुष्टिभागभास्व-रया (१४) पारदरसलेशलिप्तसमस्तमस्तकया कृपाण्या करा-लितविसङ्कटकटिप्रदेशं (१५) प्रथमयौवनोल्लिख्यमानमध्य-भागभ्रष्टमांसभरितौ इव स्थवीयसावूरुदण्डौ दधतम् (१६) अच्छभल्लचर्ममयेन भल्लीप्रायप्रभूतशरभृता (१७) शबल-शार्दूलचर्मपटपीड़ितेन अलिकुलकालकम्बललोम्ना पृष्ठ-भागभाजा भस्त्राभरणेन पल्लवितमिव कार्श्यमुपदर्शयन्तम् (१८) उत्तरत्रिभागोत्तंसितचाषपिच्छचारुशिखरे खदिर-

---

तथाभूतया। उचित्रेति उचित्रा स्वभावोन्नतचित्रा या चित्रकस्य मृगविशेषस्य त्वक् चर्म तया तारकितः सञ्जाततारः परिवारः परिवेष्टनं यस्याः तथाभूतया।

(१३) सङ्कुलेति। सङ्कुलेन सङ्कुचितेन अजिनेन कृष्णमृगचर्मणा जालकिता आवृता तया। शृङ्गेति शृङ्गमयेण मसृणेन स्वच्छेन मुष्टिभागेन मुष्टदेशेन भास्वरा दीप्तिमती तया।

(१४) पारदेति। पारदस्य रसः तस्य लेशेन विन्दुना लिप्तं समस्तं मस्तकं शिरोभागः यस्याः तया। कृपाण्या छुरिकया कर्त्तर्या वा करालितेति करालितः भीषणीकृतः विसङ्कटः विशालः कटिप्रदेशः यस्य तम्।

(१५) प्रथमेति। प्रथमेन यौवनेन उल्लिख्यमानात् उत्खन्यमानात् कृशतां नीयमानादिति यावत् मध्यभागात् भ्रष्टेन मांसेन भरिताविव आपूरिताविव स्थवीयसौ अतिस्थूलौ।

(१६) अच्छेति अच्छभल्लचर्ममयेन भल्लूकचर्ममयेन। भल्लीति। भल्ली अस्त्र-विशेषः तत्प्रायान् तादृशान् प्रभूतान् शरान् बिभर्त्तीति तथोक्तेन।

(१७) शबलेति। शबलं चित्रं शार्दूलचर्मैव पटः तेन पीड़ितम् आवृतं तेन। अलीति अलिकुलं भृङ्गवृन्दं तद्वत् कालं यत् कम्बललोम तेन तन्निर्मितेन इति भावः पृष्ठभागभाजा पृष्ठदेशस्थितेन भस्त्राभरणेन भस्त्रा अग्न्युद्दीपकचर्मनिर्मित-वायुयन्त्रविशेषः सैव आभरणं मण्डनं तेन तूणेन वा पल्लवितमिव पूरितमिव।

(१८) उत्तरेति। उत्तरे उपरीत्यर्थः त्रिभागे तृतीये भागे कूर्परोपरिभागे इत्यर्थः उत्तंसितं मण्डलीकृतं यत् चाषपिच्छं चाषाख्यपक्षिपक्षः तेन चारु मनोज्ञं

जटानिर्माणे खरप्राणे (१९) प्रचुरमयूरपित्तपत्रलताचित्रित-त्वचि त्वचि सारगुरुणि वामस्कन्धाध्यासितधनुषि दोषि लम्बमानेन अवाक्शिरसा (२०) शितशरकृत्तैकनलकविवर-प्रवेशितेतरजङ्घाजनितस्वस्तिकबन्धेन (२१) बन्धूकलोहित-रुधिरराजिरञ्जितप्राणवर्त्मना (२२) वपुर्विततिव्यक्तविभाव्य-मानकोमलक्रोड़रोमशुक्लिम्ना शशेन (२३) शिताटनीशिखाग्र-ग्रथितग्रीवेण (२४) चापाहतचञ्चूत्तानताम्रतालुना तित्ति-

---

शिखरम् अग्रं यस्य तथोक्ते खदिरेति खदिरजटाया इव निर्माणं घटनं यस्य तथाभूते खदिरजटानिभे इत्यर्थः खरप्राणे तीक्ष्णबले।

(१९) प्रचुरेति। प्रचुरेण बहुना मयूरपित्तेन या पत्रलता रचितेति भावः तया चित्रिता त्वक् यस्य तथाविधे। त्वचि चर्मणि सारेण काठिन्येन गुरु तस्मिन्। वामस्कन्धम् अध्यासितं धनुर्यस्य तथाभूते दोषि भुजे। अवाक्शिरसा अधोमुखेन।

(२०) शितेति। शितेन तीक्ष्णेन शरेण निकृत्तं छिन्नं यत् एकं नलकं सच्छिद्राङ्गविशेषः तस्य विवरे छिद्रे प्रवेशिता या इतरजङ्घा इतरभूता या अन्या जङ्घा तया जनितः स्वस्तिकबन्धः आसनबन्धविशेषः यस्य तथोक्तेन।

बन्धूकेति। बन्धूकं तदाख्यं पुष्पं तद्वत् लोहितं रक्तं यत् रुधिरं शोणितं तस्य राज्या धारया रञ्जितं प्राणवर्त्म नासारन्ध्रं यस्य तेन। नासारन्ध्रात् रक्त-स्राविणा इत्यर्थः।

(२१) वपुरिति। वपुषः शरीरस्य वितत्या विस्तारेण व्यक्तं स्पष्टं यथा तथा विभाव्यमानः दृश्यमानः कोमलानां क्रोड़रोम्णां शुक्लिमा श्वैत्यं यस्य तथोक्तेन शशेन तदाख्येन मृगेण।

(२३) शितेति। शिता तीक्ष्णा या अटनी धनुषोऽग्रभागः तस्याः शिखा चूड़ा तस्याः अग्रं तेन ग्रथिता ग्रीवा यस्य तेन।

(२४) चापेति। चापेन धनुषा आहतायां चञ्चौ उत्तानः ताम्रः रक्तवर्णः तालुर्यस्य तेन तित्तिरिणा तदाख्येन पक्षिणा वर्णकमुष्टिमिव मुष्टिगृहीतलेखन्या प्रथमम् अक्षरलेखनमिव हाते खड़ीति भाषया प्रसिद्धं विधानम् इति यावत्

रिणा वर्णकमुष्टिमिव मृगयाया दर्शयन्तं (२५) विषमविषदूषितवदनेन च विकर्णेन कृष्णाहिना इव मूलगृहीतेन व्यग्रदक्षिणकराग्रं जङ्गमभिव गिरितटतमालपादपं यन्त्रोल्लिखितम् अश्मसारस्तम्भमिव भ्रमन्तम् (२६) अञ्जनशिलाच्छेदमिव चलन्तम् अयःसारमिव गिरेर्विन्ध्यस्य गलन्तं पङ्कस्थलीं करिकुलानां कालपाशं कुरङ्गयूथानां (२७) धूमकेतुं मृगराजचक्राणां महानवमीमहं महिषमण्डलानां हृदयमिव हिंसायाः फलमिव पापस्य कारणमिव कलिकालस्य कामुकमिव कालरात्रेः शवरयुवानम् आदाय आजगाम। दूरे च स्थापयित्वा विज्ञापयाम्बभूव देव! सर्वस्य अस्य विन्ध्यस्य स्वामी सर्वपल्लीपतीनां प्राग्रहरः शवरसेनापतिः भूकम्पो नाम। तस्य अयं निर्घातनामा (२८) स्वस्रीयः सकलस्य अस्य विन्ध्यकान्ताराररण्यस्य पर्णानामपि अभिज्ञः किमुत प्रदेशानाम्। एनं पृच्छतु देवः योग्योऽयम् आज्ञां

मृगयाया मृगस्वीकारक्रियाया। क्षुद्रमृगपक्षिवधरूपं प्रथमं मृगयाव्यापारमात्मनः प्रकाशयन्तमिव इति भावः।

(२५) विषमेति। विषमेण दारुणेन विषेण दूषितं वदनं मुखं यस्य तेन कृष्णाहिना इव कृष्णसर्पेण इव विकर्णेन तदाख्यास्त्रविशेषेण। अश्मसारस्तम्भमिव शिल्पविशेषनिर्मितं स्तम्भमिव।

(२६) अञ्जनशिलाच्छेदमिव कज्जलप्रस्तरशकलमिव। अयःसारमिव लौहसारमिव।

(२७) धूमकेतुम् अग्निम्। मृगराजचक्राणां सिंहसमूहानाम्। महानवमीमहं महानवमीमहोत्सवं महिषमण्डलानां महिषसङ्घानाम्। कामुकमिव कान्तमिव।

(२८) स्वस्रीयः भागिनेयः। विन्ध्यकान्ताराररण्यस्य विन्ध्याचलदुर्गमकाननस्य।

कर्त्तुम्। इति कथिते च निर्घातस्तु क्षितितलनिहितमौलिः प्रणामम् अकरोत् उपनिन्ये च (२९) तित्तिरिणा सह शशोपायनम्। अवनिपतिस्तु सम्मानयन् स्वयमेव तम् अप्राक्षीत् अङ्ग! अभिज्ञा यूयम् अस्य सर्वस्य उद्देशस्य। (३०) विहारशीलाश्च दिवसेषु एतेषु भवन्तः। सेनापतेर्वा अन्यस्य वा तदनुजीविनः कस्यचित् (३१) उदाररूपा नारी आगता भवेद्दर्शनगोचरमिति।

निर्घातस्तु भूपालालापनप्रसादेन आत्मानं बहुमन्यमानः प्रणनाम दर्शितादरश्च व्यज्ञापयत् देव! प्रायेण अत्र हरिणोऽपि (३२) न अपरिचिताः सञ्चरन्ति सेनापतेः कुत एव नार्य्यो नापि एवंरूपा काचित् अबला। तथापि देवादेशात् इदानीम् अन्वेषणं प्रति प्रतिदिनम् अनन्यकृत्यैः क्रियते यत्नः। इतश्च (३३) अर्द्धगव्यूतिमात्र एव मुनिमहिते महति महीधरमालामूलरुहि महीरुहां षण्डे पिण्डपाती (३४) प्रभूतान्तेवासिपरिवृतः पराशरी दिवाकरमित्रनामा गिरिनदीम्

---

(२९) तित्तिरिणा सह शशोपायनं तित्तिरिं शशश्चोपायनद्वयमित्यर्थः। अङ्गेति सम्बोधनम्।

(३०) विहारशीलाः विचरणशीलाः। सेनापतेः भूकम्पस्य।

(३१) उदाररूपा अतिरूपवती।

(३२) अपरिचिताः अज्ञाताः।

(३३) अर्द्धगव्यूतिमात्रे क्रोशैकपरिमिते गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगमित्यमरः। मुनिमहिते ऋषिपूजिते महीधरमालामूलरुहि पर्वतश्रेणिमूलजाते महीरुहां वृक्षाणां षण्डे मण्डले तन्मध्ये इत्यर्थः। पिण्डपाती पिण्डाय ग्रासमात्राय पतति भिक्षां चरतीति तथोक्तः।

(३४) प्रभूतेति। प्रभूतैः बहुभिरन्तेवासिभिः शिष्यैः परिवृतः। पराशरी भिक्षुः पाराशरीति पाठान्तरम्।

आश्रित्य प्रतिवसति स यदि विन्देत् वार्त्तामिति। तत् श्रुत्वा नरपतिः अचिन्तयत् श्रूयते हि (३५) तत्रभवतः सुगृहीत-नाम्नः स्वर्गतस्य ग्रहवर्म्मणो बालमित्रं मैत्रायणीयः त्रयीं विहाय ब्राह्मणायनो विद्वान् उत्पन्नसमाधिः सौगते मते युवा एव काषायाणि गृहीतवान् इति। प्रायशश्च जनस्य जनयति (३६) सुहृदपि दृष्टो भृशम् आश्वासम्। अभि-गमनीयाश्च गुणाः सर्वस्य। कस्य न (३७) प्रतीच्यो मुनि-भावः। भगवती वैधेयेऽपि धर्मगृहिणी गरिमाणम् आपा-दयति प्रव्रज्या किं पुनः सकलजनमनोमुषि विदुषि जने? यतो नः (३८) कुतूहलि हृदयम् अभूत् सततमस्य दर्शनं प्रति प्रासङ्गिकमेव इदमापतितम् अतिकल्याणं पश्यामः प्रयत्नप्रार्थितदर्शनं जनमिति। प्रकाशञ्च अब्रवीत् अङ्ग! समुपदिश तम् उद्देशं यत्रास्ते स पिण्डपातीति। एवमुक्त्वा च तेनैव उपदिश्यमानवर्त्मा प्रावर्त्तत गन्तुम्।

---

(३५) तत्रभवतः पूज्यस्य। मैत्रायणीयः वेदशाखाविशेषाध्येता। त्रयीं त्रिवेदीम् ऋग्यजुःसामनामानस्त्रयोवेदास्त्रयी स्मृतेत्यमरः। ब्राह्मणायनः ब्राह्मणकुलजातः द्विजश्रेष्ठो वा। उत्पन्नसमाधिः चित्तैकाग्रनिष्ठः सौगते सुगतो बुद्धः तस्य इदं तस्मिन् मते आश्रये। काषायाणि कषायरक्तानि वसनानि।

(३६) सुहृद मित्रं दृष्टः साक्षात् कृतोऽपि किमपि अकुर्वन्नपीति भावः। आश्वासम् आशां प्रीतिं वा। अभिगमनीयाः अनुसरणीयाः सर्वस्य यस्मिन् कस्मिन्नपि मते वर्त्तमानस्य इति भावः।

(३७) प्रतीच्यः पूज्यः मुनिभावः तापसभावः। भगवती सर्वशक्तिमती धर्म-गृहिणी प्रव्रज्या सन्यासधर्मं इत्यर्थः वैधेयेऽपि मूर्खेऽपि गरिमाणं गौरवम् आपा-दयति प्रतिष्ठापयति। सकलजनमनोमुषि सर्वजनमनोहरे।

(३८) कुतूहलि समुत्सुकम् प्रासङ्गिकं प्रसङ्गात् आगतम्।

अथ क्रमेण (३९) गच्छत एव तस्य अनवकेशिनः कुड्मलितकर्णिकाराः प्रचुरचम्पकाः (४०) स्फीतफलेग्रह्यः फलभरनमितनमेरवः नीलदलनलदनारिकेलनिकराः करिकेसरसरलपरिकराः (४१) कोरकनिकुरम्बरोमाञ्चितकुरवकराजयः (४२) रक्ताशोकपल्लवलावण्यलिप्यमानदशदिशः (४३) प्रविकसितकेसररजोविसरबध्यमानचारुधूसरिमाणः स्वरजःसिकतिलतिलकतलाः (४४) प्रविचलितहिङ्गवः प्रचुरपूगफलाः (४५) प्रसवपूगपिङ्गप्रियङ्गवः परागपिञ्जरितमञ्जरीपुञ्जरमान-

---

(३९) गच्छतस्तस्य एवम्भूताः तरवः दर्शनपथमवतेरुरिति सम्बन्धः। तान् विशिनष्टि अनवकेशिन इत्यादि। अनवकेशिनः फलवन्तः वन्ध्योऽफलोऽवकेशी चेत्यमरः। कुड्मलितकर्णिकाराः कुड्मलिताः सञ्जातकुड्मलाः कर्णिकारा द्रुमोत्पलाः येषु ते। प्रचुरा बहुलाः चम्पका येषु ते।

(४०) स्फीतेति। स्फीताः प्रवृद्धाः फलेग्रह्यः अवन्ध्या येषु तथोक्ताः स्यात् अवन्ध्यः फलेग्रहिरित्यमरः। फलेति फलानां भरेण नमिता नमेरवः तरुविशेषाः येषु तथोक्ताः। नीलेति। नीलदलाः श्यामलपर्णाः नलदा उशीराः नारिकेलनिकराः येषु ते। करीति करिकेसराः हरिकेशरेति पाठान्तरं सरला देवदारवः तेषां परिकरः सम्बन्धः समवायो वा येषु ते।

(४१) कोरकेति। कोरकाणां कलिकानां निकुरम्बैः सङ्घैः रोमाञ्चिताः सञ्जातरोमहर्षा इव लक्ष्यमाणाः कुरवकाणां राजयः येषु ते।

(४२) रक्तेति रक्तानां विकसितानाम् अशोकानां पल्लवलावण्यैः किसलयकान्तिभिः लिप्यमाना दश दिशः येषु ते।

(४३) प्रविकसितेति। प्रकर्षेण विकसितानां केसराणां बकुलानां रजोविसरेण परागप्रसरेण बध्यमानाः चारवः मनोज्ञा धूसरिमाणः धूसरत्वानि येषां येषु वा ते। स्वरज इति स्वरजोभिः निजपरागैः सिकतिलानि सैकतमयानि तिलकानां तिलकतरूणां तलानि येषु येषां वा ते।

(४४) प्रविचलितेति। प्रविचलिताः कम्पिताः हिङ्गवः हिङ्गुलताः येषु ते। प्रचुरेति प्रचुराणि बहूनि पूगानां गुवाकानां फलानि येषु ते।

मधुपमञ्जुशिञ्जाजनितजनमुदः (४६) मदमलमेचकितमुचु-कुन्दस्कन्धकाण्डकथ्यमाननिःशङ्ककरिकटकण्डूतयः (४७) उड्डीयमाननिःशङ्कचटुलकणशारशावसकलशाद्वलसुभगभूम-यः (४८) तमःकालतमतमालमालामीलितातपाः स्तवक-दन्तुरितदेवदारवः (४९) तरलताम्बूलीस्तम्बजालकितजम्बू-जम्बीरवीथयः कुसुमरजोधवलधूलीकदम्बचक्रचुम्बितव्योमानः (५०) बहलमधुमोचोच्चितच्चितयः परिमलघटितघ्राण-

---

(४५) प्रसवेति। प्रसवानां फलानां पुष्पाणां वा पूगेन वृन्देन पूगः क्रमुक-वृन्दयोरित्यमरः। पिङ्गाः पिङ्गलवर्णाः प्रियङ्गवः श्यामालताः येषु ते। परागेति परागैः रजोभिः पिञ्जरिताः पिङ्गलवर्णाः या मञ्जर्यः ताभिः पुञ्जमानानां संगृह्यमाणानां मधुपानां भ्रमराणां मञ्जुशिञ्जया मनोहरेण शिञ्जनेन जनिता उत्पादिता जनानां मुदः आनन्दाः यैः तथाभूताः।

(४६) मदेति। मदस्य मलेन कलङ्केन मेचकिताः संसक्तचन्द्रकाः ये मुचु-कुन्दाः पुष्पतरुभेदाः तेषां स्कन्धा इव काण्डाः मूलात् शाखावधिविभागाः तैः कथ्यमानाः निवेद्यमानाः निःशङ्कानां करिणां हस्तिनां कटयोः गण्डयोः कण्डूतयः कण्डूयनानि येषु येषां वा ते।

(४७)। उड्डीयमानैति। उड्डीयमानैः उत्पतद्भिः निःशङ्कैः निर्भयैः चटुलैः चपलैः कणशारशावानां कणचर्गशिशूनां सकलैः सङ्घैः शाद्वलाः श्यामाः अतएव सुभगाः रम्या भूमयः तलदेशा येषां तथोक्ताः।

(४८) तम इति। तमांसि इव अन्धकारा इव कालतमाः अतिनीलाः याः तमालमालाः तापिच्छश्रेणयः ताभिः मीलिताः शमिता इत्यर्थः आतपाः सौरा-लोका येषु तथोक्ताः। स्तवकेति स्तवकैः गुच्छैः दन्तुरिताः सञ्जातदन्ता इव लक्ष्य-माणा देवदारवः येषु तथोक्ताः।

(४९) तरलेति। तरलानां चपलानां ताम्बूलीनां नागवल्लीनां स्तम्बैः सङ्घैः जालकिता युक्ता जम्बूनां जम्बीराणां दन्तशठाख्यानां तरूणां स्युः जम्बीरे दन्त-शठजम्भजम्भीरजम्भला इत्यमरः वीथयः श्रेणयः येषु ते। कुसुमेति कुसुमानां रजांसि एव धवलधूल्यः तासां कदम्बचक्रैः निचयमण्डलैः चुम्बितं स्पृष्टं व्योम आकाशं यैः तथोक्ताः।

त्यमयः (५१) कतिपयदिवससूतकुक्कुटीकुटीकृतकुटजकोटराः (५२) चटकासञ्चार्य्यमाणवाचाटचाटकैरक्रियमाणचाटवः (५३)सहचरीचारणचञ्चुरचकोरचञ्चवः निर्भयभूरिभूरुण्डभुज्यमानपाककपिलपीलवः (५४) सदाफलकट्फलविस्रसननिःशूकशुकशकुन्तशातितशलाटवः (५५) शैलेयसुकुमारशिलातलसुखशयितशशशिशवः (५६) शेफालिकाशिफा-

---

(५०) बहुलेति। बहुलेन प्रभूतेन मधूनां मकरन्दानां मोचेण वर्षेण उच्चिताः सिक्ताः चितयः तलभूमयः येषां ते। परिमलेति परिमलेन पुष्पादीनां सौरभेण घटिता जनिता घ्राणानां घ्राणेन्द्रियाणां तृप्तिः यैः तथोक्ताः।

(५१) कतिपयेति। कतिपयेषु दिवसेषु सूताभिः प्रसूतवतीभिः कुक्कुटीभिः कुटीकृतानि आवासीकृतानि कुटजानां गिरिमल्लिकानां कोटराणि गह्वराणि येषु तथोक्ताः।

(५२) चटकेति। चटकया तदाख्यया पक्षिण्या सञ्चार्य्यमाणैः वाचाटैः मुखरैः चटकाया अपत्यानि पुमांसः चाटकैराः तैः क्रियमाणा चाटवः मधुरस्वना येषु तथोक्ताः।

(५३) सहचरीति। सहचरीभिः सङ्गिनीभिः चकोरीभिरित्यर्थः चारणे भक्षणे चञ्चुराः निपुणाः चकोराणां चञ्चवः येषु तथोक्ताः। निर्भयेति निर्भयैः भूरिभिः बहुभिः भूरुण्डैः पक्षिविशेषैः भुज्यमानानि पाकेन परिणामेन कपिलानि पिङ्गलानि पीलूनि तदाख्यफलविशेषाः येषु तथोक्ताः।

(५४) सदेति। सदा फलन्तीति सदाफला ये कट्फलाः श्रीपर्णाख्या वृक्षाः तेषां फलविस्रसने फलभेदने निःशूकाः अलसचञ्चुका इत्यर्थः ये शुकशकुन्ताः शुकपक्षिणः तैः शातितानि पातितानि शलाटूनि अपक्वानि फलानि येषां ते। आमे फले शलाटुः स्यादित्यमरः।

(५५) शैलेयेति। शैलेयेन शिलाजत्वाख्यगन्धद्रव्यभेदेन सुकुमारं सुस्पर्शं यत् शिलातलं तत्र सुखेन शयिताः शशानां मृगभेदानां शिशवः शावकाः येषु येषां वा ते।

(५६) शेफालिकेति। शेफालिकानां शिफासु मूलेषु यानि विवराणि कीट-

विवरविस्रब्धविवर्त्तमानगोधेरराशय: (५७) निरातङ्करङ्कव: निराकुलनकुलकेलय: कलकोकिलकुलकवलितकलिकोद्गमा: (५८) सहकारारामरोमन्थायमानचमूरुयूथा: यथासुखनिषण्णनीलाण्डजमण्डला: (५९) निर्विकारवृकविलोक्यमानपोतपीतगवयधेनव: (६०) श्रवणहारिसनीड़गिरिनितम्बनिर्झरनिनादनिद्रानन्दमन्दायमान-करिकुलकर्णतालदुन्दुभय: (६१) समासन्नकिन्नरीगीतरवरसमानरुरव: प्रमुदिततरतर-

---

राणि तेषु विस्रब्धं नि:शङ्कं यथा तथा विवर्त्तमाना: तिष्ठन्त: गोधेराणां गोधिकाशिशूनां राशय: समूहा: येषु तथोक्ता: स्त्रियां गोधेर गोधार गोधेया गोधिकात्मजा इत्यमर: ।

(५७) निरातङ्करङ्कव: नि:शङ्करङ्कुमृगा: । निराकुलेति निराकुला नि:शङ्का नकुलानां केलय: विचरणानि येषु तथाभूता: । कलेति कलै: मधुररवै: कोकिलानां कुलै: कवलिता: भक्षिता कलिकोद्गमा: कोरकप्ररोहा: येषां ते ।

(५८) सहकारेति । सहकारारामेषु आम्रकाननेषु रोमन्थायमानानि प्राग्भक्षितानि उद्गीर्य्य चर्वयन्ति चमूरूणां मृगभेदानां यूथानि सङ्घा: येषु तथोक्ता: । यथेति यथासुखं सुखमनतिक्रम्य निषण्णानि नीलानि नीलवर्णानि अण्डजानां पक्षिणां यद्वा नीलाण्डजानां मृगविशेषाणां मण्डलानि वृन्दानि येषु तथोक्ता: ।

(५९) निर्विकारेति । निर्विकारै: विकारशून्यै: प्रशान्तैरित्यर्थ: वृकै: तरक्षुभि: विलोक्यमाना दृश्यमाना: पोतपीता: पोतै: शावकै: पीता: पीतस्तना इत्यर्थ: गवयधेनव: गोसदृशाकारा धेनव: येषु तथोक्ता: ।

(६०) श्रवणेति । श्रवणं हरतीति श्रवणहारी श्रुतिसुख इत्यर्थ: सनीड़स्य गिरिनितम्बस्य पर्वतमेखलाया: निर्झरनिनाद: तेन या निद्रा तया आनन्द: तेन मन्दायमान: ह्रासं गच्छन्निति यावत् करिकुलानां गजवृन्दानां कर्णताल एव दुन्दुभि: येषु तथोक्ता: ।

(६१) समासन्नेति । समासन्नानां सन्निहितानां किन्नरीणां देवयोनिविशे-

च्चवः (६२) चतहरितहरिद्राद्रवरज्यमानवनवराहपोतपोत्र-वलयः गुञ्जाकुञ्जगुञ्जजाहकाः (६३) जातीफलकसुप्तशालि-जातकवलयः (६४) दशनकुपितकपिपोतपेटकपाटितपाटल-कीटपुटकाः (६५) लकुचलम्पटगोलाङ्गूललङ्घ्यमानलवलयः बद्धवालुकालवालवलयाः (६६) कुटिलकुटावलिवलितवेग-गिरिनदिकास्रोतसः (६७) निविड़शाखाकाण्डलम्बमान-कमण्डलवः (६८) सूत्रशिक्यासक्तरिक्तभिक्षाकपालपल्लवित-

---

षाणां गीतरवेण सङ्गीतनादेन रसमानाः सुखमनुभवन्तः रुरवः मृगविशेषाः येषु तथोक्ताः। प्रमुदिततरच्चवः अतिप्रहृष्टहकाः।

(६२) चतेति। चतायाः चुषायाः चर्वितायाः इति भावः हरितायाः श्याम-लायाः हरिद्रायाः द्रवेण रसेन रज्यमाना वनवराहपोतानाम् अरण्यशूकर-शिशूनां पोत्रः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः पोत्रवलयः मुखनिचयाः येषु तथोक्ताः। गुञ्जाकुञ्जेषु गुञ्जावनेषु गुञ्जन्तीति गुञ्जाः कूजनशीला इत्यर्थः जाहकाः प्राणिभेदा येषां ते।

(६३) जातीति। जातीफलकेषु जातीफलसमूहेषु सुप्ता निद्रिताः शालि-जातकानां प्राणिभेदानां वलयः समूहा येषु तथोक्ताः।

(६४) दशनेति। दशनैः दन्तप्रकटनैः कुपिताः ये कपीनां पोताः शिशवः तेषां पेटकैः समूहैः पाटितानि भचितानि कीटपुटकानि कीटनिचयाः येषां ते।

(६५) लकुचेति। लकुचेभ्यः डहुभ्यः लकुचो लिकुचो डहुरित्यमरः लम्पटा लुब्धा ये गोलाङ्गूलाः कपिविशेषाः तैः लङ्घ्यमाना लवलयः वृक्षविशेषा येषु येषां वा ते। बद्धेति बद्धं रचितं वालुकाभिः आलवालवलयम् आलवालमण्डलं मूल-देशेषु जलरक्षार्थं वेष्टनमित्यर्थः येषां तथोक्ताः।

(६६) कुटिलेति। कुटिलाभिः कुटानां लताविशेषाणाम् आवलिभिः श्रेणीभिः वलिताः निरुद्धा वेगा येषां तथाविधानि गिरिनदिकानां स्रोतांसि येषु तथोक्ताः।

(६७) निविड़ेति। निविड़ेषु सान्द्रेषु शाखाकाण्डेषु लम्बमानाः कमण्डलवः मुनीनां जलपात्रविशेषाः येषां तथोक्ताः।

लतामण्डपाः (६९) निकटकुटीकृतपाटलमुद्राचैत्यकमूर्त्तयः (७०) चीवराम्बररागकषायोदकदूषितोद्देशाः मेघमया इव कृतशिखण्डिकुलकोलाहलाः वेदमया इव (७१) अपरिमितशाखाभेदगहनाः माणिक्यमया इव महानीलतनवः तिमिरमया इव (७२) सकलजननयनमुषः यामुना इव ऊर्द्धीकृतमहाह्रदाः मरकतमणिश्यामलाः क्रीड़ापर्वतका इव वसन्तस्य (७३) अञ्जनाचला इव पल्लविताः तनया इव अटवीजाता विन्ध्यस्य पातालान्धकारराशय इव भित्त्वा

---

(६८) सूत्रेति। सूत्रनिर्मितासु शिक्यासु हृचलम्बितासु शिकेति प्रसिद्धासु आसक्तैः लग्नैः रिक्तैः भिक्षोपार्जितान्नरहितैः इत्यर्थः भिक्षाकपालैः पल्लवितानि सञ्जातपल्लवानि इव कृतानि लतामण्डपानि लतागृहाणि येषां येषु वा तथोक्ताः।

(६९) निकटेति। निकटकुटीषु सन्निहितकुटीरेषु कृताः रचिताः पाटलमुद्रया रक्तवर्णरचनया चैत्यकानां क्षुद्राणां चैत्यवृक्षाणां मूर्त्तयः आकृतयः येषु तथोक्ताः।

(७०) चीवरेति। चीवराम्बराणां वल्कलवसनानां रागेण कषायाणि रक्तानि उदकानि जलानि तैः दूषितः आविलितः उद्देशो निम्नदेशः येषां तथोक्ताः। कृतेति कृतः शिखण्डिनां मयूराणां कुलैः कोलाहलः येषु तथोक्ताः।

(७१) अपरिमितेति। अपरिमितैः अगणितैः इत्यर्थः शाखानां विटपानां कठकौथुमादीनाञ्च भेदैः गहनाः सान्द्राः दूरधिगमाश्च। महानीलाः तनवः अवयवाः येषाम् अन्यत्र महानीलानि नीलकान्ताः तनूनि निकृष्टानि येषु तथोक्ताः।

(७२) सकलेति। सकलानां जनानां नयनानि मुष्णन्ति हरन्ति दर्शनव्यापाररहितानि कुर्वन्ति प्रीणयन्ति च इति तथोक्ताः। यामुना इव यमुनाप्रवाहा इव ऊर्द्धीकृता महान्तः ह्रदाः निनादाः पक्षिणाम् इति भावः अन्यत्र मध्ये धृता महान्तः ह्रदाः गम्भीरजलाधारा यैः तथोक्ताः।

(७३) अञ्जनाचला इव अञ्जनाद्रय इव पल्लविताः सञ्जातपल्लवाः। अटवीजाताः अटवी स्त्री इति भावः तस्यां जाता उत्पन्नाः।

भुवम् उत्थिताः (७४) प्रतिबिम्बिका इव वर्षावासराणाम् अंशावतारा इव कृष्णरात्रीणाम् इन्द्रनीलमयाः प्रासादा इव वनदेवतानाम् पुरस्तात् दर्शनपथम् अवतेरुः तरवः।

ततो नरपतेः अभवन्मनसि अदूरवर्त्तिना खलु भवितव्यं (७५) भदन्तेन इति। अवतीर्य्य च गिरिसरिति समुपस्पृश्य युगपद्विश्रामसमय-समुन्मुक्त-हेषाघोष-वधिरीकृताटवी-गहनाम् अस्मिन् एव प्रदेशे स्थापयित्वा वाजिसेनाम् अवलम्ब्य च तपस्विजनदर्शनोचितं विनयं हृदयेन दक्षिणेन च हस्तेन माधवगुप्तम् अंसे विरलैः एव राजभिः अनुगम्यमानः चरणाभ्यामेव प्रावर्त्तत गन्तुम्।

अथ तेषां तरूणां मध्ये (७६) नानादेशीयैः स्थानस्थानेषु स्थाणून् आश्रितैः शिलातलेषु उपविष्टैः लताभवनानि अध्यावसद्भिः अरण्यानीनिकुञ्जेषु निलीनैः विटपच्छायासु निषण्णैः तरुमूलानि निषेवमाणैः (७७) वीतरागैः आर्हतैः

---

(७४) प्रतिबिम्बिका इव प्रतिच्छन्दका इव वर्षावासराणां वार्षिकदिनानाम्। अवतेरुः जग्मुः।

(७५) भदन्तेन पूज्येन बौद्धभिक्षुणा इति यावत्। अदूरवर्त्तिना निकटवर्त्तिना। युगपदिति युगपत् समकालं विश्रामसमये समुन्मुक्तेन समुच्चरितेन हेषाघोषेण वधिरीकृतम् अटवीगहनं वनगहनं यया तथोक्ताम्। वाजिसेनामश्वसैनिकम्। माधवगुप्तं प्रागुक्तमालवेन्द्रसूनुम्। अंसे स्कन्धदेशे विरलैः कतिपयैः इत्यर्थः। प्रावर्त्तत प्राक्रमत।

(७६) अथ दिवाकरमित्रमद्राक्षीदित्युत्तरेण सम्बन्धः। तत्रैव विशिनष्टि नानादेशीयैः इत्यादि। अध्यावसद्भिः अधितिष्ठद्भिः। अरण्यानीनिकुञ्जेषु महारण्यस्य लतादिपिहितोदरेषु स्थानेषु निलीनैः निभृतं स्थितैः।

(७७) वीतरागैः विगतविषयवासनैः। आर्हतैः अर्हन् देवता उपास्य इति

मस्करिभिः श्वेतपटैः पाण्डुरिभिक्षुभिः भागवतैः वर्णिभिः (७८) केशलुञ्चकैः कापिलैः जैनैः लोकायतिकैः काणादैः औपनिषदैः ऐश्वरकारणिकैः कारन्धमिभिः धर्मशास्त्रिभिः पौराणिकैः (७९) साप्ततन्तवैः शाब्दैः पाञ्चरात्रिकैः अन्यैश्च स्वान् स्वान् सिद्धान्तान् शृण्वद्भिः (८०) अभियुक्तैः चिन्तयद्भिश्च प्रत्युच्चरद्भिश्च संशयानैश्च निश्चिन्वद्भिश्च व्युत्पादयद्भिश्च विवदमानैश्च अभ्यस्यद्भिश्च व्याचक्षाणैश्च (८१) शिष्यतां प्रतिपन्नैः दूरादेव आवेद्यमानम् अतिविनीतैः कपिभिः अपि चैत्यकर्म कुर्वाणैः (८२) त्रिसरणपरैः परमोपासकैः शुकैरपि

भावः येषां तथोक्ताः तैः नग्नक्षपणकैः इत्यर्थः। मस्करिभिः परिव्राजकैः श्वेतपटैः श्वेतोर्णाकम्बलवासोभिः। पाण्डुरिभिक्षुभिः त्यक्तकाषायैः भागवतैः भगवद्भक्तैः वैष्णवैरित्यर्थः वर्णिभिः ब्रह्मचारिभिः।

(७८) केशलुञ्चकैः मुण्डितशिरोभिः। कापिलैः कपिलोक्तसांख्यमतवर्त्तिभिः जैनैः जिनमतावलम्बिभिः। लोकायतिकैः चार्वाकैः काणादैः वैशेषिकमतवर्त्तिभिः औपनिषदैः वेदान्तिकैः। ऐश्वरकारणिकैः ईश्वरं जगत् कारणमिति वादिभिः नैयायिकैरित्यर्थः कारन्धमिभिः धातुवादिभिः पाषण्डविशेषैः वा।

(७९) साप्ततन्तवैः। सप्ततन्तुः यज्ञः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुरित्यर्थः एव उपास्यः इष्टफलप्रद इति भावः येषां तथोक्तैः। शाब्दैः शब्दशास्त्राणि व्याकरणादीनि अधीयते विदन्तीति वा तथोक्तैः। .पाञ्चरात्रिकैः पञ्चरात्रोदितशास्त्रानुगामिभिः इत्यर्थः। सिद्धान्तान् आगमान्।

(८०) अभियुक्तैः अभिनिविष्टैः। व्याचक्षाणैः व्याख्यां कुर्वद्भिः।

(८१) शिष्यतां प्रतिपन्नैः अङ्गीकृतशिष्यभावैः इत्यर्थः आवेद्यमानं मां शिष्यं कुर्विति याच्यमानम्। चैत्यकर्म बौद्धधर्मविहितं कर्म अहिंसादिरूपमिति भावः।

(८२) त्रिसरणपरैः त्रीणि सरणानि गतयः बौद्धधर्मभेदाः तेषु तत्पराः तैः। परमोपासकैः परमसेवकैः। शुकैरपि तदाख्यपक्षिभिरपि शाक्यस्य बुद्धदेवस्य

शाक्यशासनकुशलैः कोशं समुपदिशद्भिः (८३) शिक्षापदोपदेशोपशमशालिनीभिः शारिकाभिः अपि धर्मदेशनां दर्शयन्तीभिः अनवरतश्रवणगृहीतालोकैः कौशिकैरपि (८४) बोधिसत्त्वजातकानि जपद्भिः जातसौगतशीलशीतलस्वभावैः शार्दूलैरपि अमांसाशिभिः उपास्यमानम् (८५) आसनोपान्तोपविष्टविस्रब्धानेककेसरिशावकतया मुनिपरमेश्वरम् अकृत्रिम इव सिंहासने निषण्णम् उपशममिव पिबद्भिः वनहरिणैः जिह्वालताभिः उपलिह्यमानपादपल्लवं वामकरतलनिविष्टेन नीवारम् अश्नता पारावतपोतेन कर्णोत्पलेन इव प्रियां मैत्रीं प्रसादयन्तम् (८६) इतरकरकिसलयनखमयूखलेखाभिर्जनितजनव्यामोहम् उदग्रीवं मयूरं मर-

---

शासने आज्ञायां कुशलाः निपुणाः तत्परा इत्यर्थः तैः। कोशं बुद्धसिद्धान्तग्रन्थम्।

(८३) शिक्षेति। शिक्षायाः पदानि सुप्तिङन्तानि तेषाम् उपदेशेन शिष्येभ्यः शिक्षाप्रदानेन इत्यर्थः य उपशमः शान्तिः इन्द्रियदमनं तेन शालन्ते शोभन्ते इति तथोक्ताभिः। धर्मदेशनां धर्मचर्चाम्। अनवरतेति अनवरतश्रवणेन गृहीत आलोकः ज्ञानं यैः तथाभूतैः। कौशिकैरपि पेचकैरपि।

(८४) बोधिसत्त्वेति। बोधि ज्ञानि सत्त्वं यस्य तथाविधः बुद्धदेव इत्यर्थः तस्य जातकानि जन्मवृत्तान्ताः तानि जपद्भिः कीर्त्तयद्भिः। जातेति जातेन उत्पन्नेन सौगतस्येव शीलेन चरितेन शीतलः प्रशान्तः स्वभावो येषां तैः।

(८५) आसनेति। आसनस्य उपान्तेषु प्रान्तदेशेषु उपविष्टा विस्रब्धाः निःशङ्काः अनेके बहवः केशरिणां सिंहानां शावका यस्य तथोक्तः तस्य भावः तत्ता तया हेतुना मुनिः परमेश्वर इव तम्। अकृत्रिमे इव स्वभावनिष्पन्ने इव उपलिह्यमानपादपल्लवं स्पृश्यमानचरणकिसलयम्। अश्नता खादता।

(८६) इतरेति। इतरस्य दक्षिणस्य करकिसलयस्य नखानां मयूखलेखाभिः जनितेति। जनितः उत्पादितः जनानां व्यामोहः विशेषेण मोहनं येन तथोक्तं

कतमणिकरकमिव वारिधाराभिः पूरयन्तम् इतस्ततः पिपीलकश्रेणीनां श्यामाकतण्डुलकणान् स्वयमेव किरन्तम् अरुणेन (८७) चीवरपटलेन स्वदीयसा संवीतं बहलबालातपानुलिप्तमिव पौरन्दरं दिग्भागम् (८८) उल्लिखितपद्मरागप्रभाप्रतिमया रक्तावदातया देहप्रभया पाटलीकृतानां काषायग्रहणमिव दिशामपि उपदिशन्तम् अनौद्धत्यात् अधोमुखेन (८९) मन्दमुकुलितकुमुदाकारेण स्निग्धधवलप्रसन्नेन चक्षुषा जनचक्षुःक्षुद्रजन्तुजीवनार्थम् अमृतमिव वर्षन्तं सर्वशास्त्राक्षरपरमाणुभिः इव निर्मितं परमसौगतमपि अवलोकितेश्वरम् (९०) अस्खलितम् अपि तपसि लग्नम् आलोकमिव यथावस्थितसकलपदार्थप्रकाशकं दर्शनार्थिनां सुगतस्यापि अभिगमनीयमिव धर्मस्यापि आराधनीयमिव

जनचित्तसुखकरमित्यर्थः उदग्रीवम् उन्नमितग्रीवं मरकतमणिकरकमिव मरकतमणिनिर्मितपचिविशेषमिव। किरन्तं ददतम्।

(८७) चीवरपटलेन जीर्णवसनेन इत्यर्थः संवीतम् आच्छादितम्। बहलेति बहलेन प्रभूतेन बालातपेन नवोदितसूर्य्यालोकेन अनुलिप्तः रञ्जितः तमिव पौरन्दरम् ऐन्द्रम् इन्द्राधिष्ठितमित्यर्थः दिग्भागं पूर्वमिति भावः।

(८८) उल्लिखितेति। उल्लिखितस्य उद्घृष्टस्य पद्मरागस्य प्रभायाः प्रतिमा तुल्या तया रक्तावदातया लोहितोज्ज्वलया। पाटलीकृतानां रक्तीकृतानां काषायग्रहणमिव कषायरक्तवसनधारणमिव। अनौद्धत्यात् प्रशान्तत्वात्।

(८९) मन्देति। मन्दम् ईषत् मुकुलितं कुमुदं तस्य इव आकारो यस्य तेन। परमसौगतं परमबौद्धम्। अवलोकितः ईश्वरो येन तथोक्तमिति विरोधः सुगतानामीश्वरानङ्गीकारादिति भावः ईश्वरः बुद्धदेव इति परिहारः।

(९०) अस्खलितं स्खलनं करणीयकार्य्यस्य भंशनं तद्रहितमिति विरोधपरिहारः। स्खलितस्य इव कुतश्चिदवलम्बनाश्रमलसम्भवाद विरोध इति बोध्यम्। सुगतस्यापि दर्शनार्थिन इति भावः।

प्रसादस्यापि प्रसादनीयमिव मानस्यापि माननीयमिव वन्द्यत्वस्यापि वन्दनीयमिव जन्म (९१) यमस्य नेमिं नियमस्य तत्त्वं तपसः शरीरं शौचस्य कोशं कुशलस्य वेश्म विश्वासस्य सद्वृत्तं सद्वृत्ततायाः सर्वस्वं सर्वज्ञतायाः दाक्ष्यं दाक्षिण्यस्य पारं परानुकम्पाया निर्वृतिं सुखस्य मध्यमे वयसि वर्त्तमानं दिवाकरमित्रम् अद्राक्षीत्। अतिप्रशान्तगम्भीराकारारोपितबहुमानश्च सादरं दूरादेव शिरसा मनसा वचसा च ववन्दे।

दिवाकरमित्रस्तु (९२) मैत्रीमयः प्रकृत्या विशेषतः तेन अपरेण अदृष्टपूर्वेण अमानुषलोकोचितेन सर्वाभिभाविना महानुभावभोगभाजा भ्राजिष्णुना भूपतेः अप्राकृतेन आकारविशेषेण तेन च अभिजात्यप्रकाशकेन गरीयसा प्रश्रयेण च आह्लादितः चक्षुषि च चेतसि च युगपत् अग्रहीत्। धीरस्वभावोऽपि च (९३) सम्पादितससम्भ्रमाभ्युत्थानः सङ्कलय्य किञ्चित् उद्गमनकेन विलोलं विलम्बमानं

---

(९१) यमस्य वाह्येन्द्रियनिग्रहस्य जन्म उत्पत्तिम्। नियमस्य अन्तरिन्द्रियनिग्रहस्य नेमिं परां काष्ठामिति भावः। कोशं भाण्डागारम्। वेश्म गृहम्। दाक्ष्यं पाटवम्।

(९२) मैत्रीमयः सद्भावपूर्णः। महानुभावाभोगभाजा महान् अनुभावः प्रभावो यस्य तथाविधो य आभोगः सन्निवेशः तं भजते इति तथोक्तेन। भ्राजिष्णुना राजमानेन आभिजात्यप्रकाशकेन महाकुलजन्मसूचकेन। धीरस्वभाव इत्यत्र वीरस्वभाव इति पाठेन युज्यते तथाविधस्य वीरभावकीर्त्तनस्य अनौचित्यादिति अवधेयम्।

(९३) सम्पादितेति। सम्पादितम् अनुष्ठितं ससम्भ्रमं व्यग्रतासहितम् अभ्यु-

वामांसात् चीवरपटान्तमुत्क्षिप्य (९४) अनेकाभयदानदीक्षादक्षिणो दक्षिणं महापुरुषलक्षणलेखाप्रशस्तं स्निग्धमधुरया वाचा सगौरवम् आरोग्यदानेन राजानम् अन्वग्रहीत् अभ्यनन्दच्च स्वागतगिरा गुरुमिव अभ्यागतं बहु मन्यमानः स्वेन आसनेन आह्वम् अत्रेति निमन्त्रयाञ्चकार पार्श्वे स्थितञ्च शिष्यम् अब्रवीत् आयुष्मन्! उपानय कमण्डलुना पादोदकमिति। राजा तु अचिन्तयत् (९५) अलोहः खलु संयमनपाशः सौजन्यम् अभिजातानाम्। स्थाने खलु तत्रभवान् गुणानुरागी ग्रहवर्मा बहुशो वर्णितवान् अस्य गुणानिति। प्रकाशञ्च आबभाषे भगवन्! (९६) दर्शनपुण्यानुगृहीतस्य मम पुनरुक्त इव अयमार्य्यप्रयुक्तः प्रतिभाति अनुग्रहः। (९७) चक्षुःप्रमाणप्रसादस्वीकृतस्य च परकरणमिव आसनादिदानोपचारचेष्टितम्। अतिभूमिः एव भवादृशां पुरः

स्थानं येन तथाभूतः। उद्गमनकेन उत्थानेन। विलोलं चञ्चलम्। वामांसात् वामस्कन्धात्।

(९४) अनेकेति। अनेकेषां जीवानामिति भावः अभयदानमेव दीक्षा व्रतविशेषः तत्र दक्षिणः अनुकूलः। दक्षिणम् उदारं महापुरुषस्य लक्षणानि या लेखाः चिह्नविशेषाः ताभिः प्रशस्तं प्रशंसनीयम्। आह्वम् उपविश।

(९५) अलोहः लोहव्यतिरेकेण निष्पन्न इत्यर्थः। अभिजातानां सज्जनानाम्।

(९६) दर्शनेति। दर्शनमेव पुण्यं तेन अनुगृहीतः अनुकम्पितः तस्य। पुनरुक्त इव अधिक इव आर्य्यप्रयुक्तः आर्य्येण मान्येन भवता प्रयुक्तः कृतः।

(९७) चक्षुःप्रमाणेति। चक्षुरेव प्रमाणं यस्य तादृशः प्रत्यक्षसिद्ध इत्यर्थः यः प्रसादः अनुग्रहः तेन स्वीकृतस्य अधीनीकृतस्य परकरणमिव अन्यत् साधनमिव प्रसादस्य इति भावः। अतिभूमिः भूमिमतिक्रान्ता स्वर्गावस्थानरूपा इत्यर्थः।

(९८) सम्भाषणामृताभिषेकप्रक्षालितसकलवपुषश्च मे प्रदेशवृत्तिः। पाद्यमपि अपार्थकम्। आसतां भवन्तो यथासुखम्। आसीनोऽहम् इत्यभिधाय क्षितौ एव उपाविशत्।

अलङ्कारो हि परमार्थतः प्रभवतां (९९) प्रश्रयातिशयो रत्नादिकस्तु शिलाभार इति आकलय्य पुनः पुनः अभ्यर्थ्यमानोऽपि यदा न प्रत्यपद्यत पार्थिवो वचनं तदा स्वमेव आसनं पुनरपि भेजे भदन्तः भूपतिमुखनलिननिहितनिभृतनयनयुगलनिगड़निश्चलीकृतहृदयश्च स्थित्वा काञ्चित् (१००) कालकलां कलिकालकल्मषकालुष्यमिव क्षालयन् अमलाभिः दन्तमयूखमालाभिः (१) मूलफलाभ्यवहारसम्भवम् उद्गमन् इव च परिमलसुभगं (२) विकचकुसुमपटलपाण्डुरं लतावनम् अवादीत्। अद्यप्रभृति न केवलमयम् अनिन्द्यो वन्द्योऽपि (३) प्रकाशितसत्सारः संसारः। किं नाम न आलो-

---

(९८) प्रदेशवृत्तिः एकदेशावस्थानम्। सम्भाषणेति सम्भाषणमेव अमृतं तेन अभिषेकः तेन क्षालितं धौतं निर्मलीकृतमिति भावः सकलं वपुः शरीरं यस्य तथाभूतस्य। अपार्थकं निरर्थकं पाद्यं पादोदकम्।

(९९) प्रश्रयातिशयः विनयातिरेकः। शिलाभारः प्रस्तरभारः। भूपतीति भूपतेः राज्ञः मुखनलिने वदनपङ्कजे निहितम् अर्पितं निभृतं नयनयुगलमेव निगड़ः शृङ्खलं तेन निश्चलीकृतं हृदयं यस्य तथाभूतः।

(१०) कालकलां कालांशम्। कलिकालेति कलिकालस्य कल्मषं पापमेव कालुष्यं मलम्।

(१) मूलेति। मूलस्य कन्दविशेषस्य फलस्य च अभ्यवहारः भोजनं तस्मात् सम्भवः समुत्पत्तिः यस्य तथोक्तम्।

(२) विकचेति। विकचं विकसितं कुसुमानां पटलं समूहः तेन पाण्डुरं धवलम्।

क्वते जीवद्भिः अद्भुतं येन रूपम् अचिन्तितोपनतमिदं दृक्-पथम् उपगतम्। एवंविधैः अनुमीयन्ते जन्मान्तरावस्थित-सुकृतानि हृदयोत्सवैः। इह अपि जन्मनि दत्तमेव अस्मा-कम् अमुना तपःक्लेशेन फलम् असुलभदर्शनं दर्शयता देवानां प्रियम्। आ तृप्तेः पीतम् अमृतम् (४) ईक्षणाभ्याम्। जातं निरुत्कण्ठं मानसं निर्वृतिसुखस्य। महद्भिः पुण्यैः विना न विश्रास्यन्ति सज्जने त्वादृशि दृशः। सुदिवसः स यस्मिन् जातोऽसि। सा (५) सुजाता जननी या सकल-जीवलोकजीवितजनकम् अजनयत् आयुष्मन्तम्। पुण्यवन्ति पुण्यानि अपि तानि येषामसि परिणामः। सुकृततपसः ते परमाणवः ये तव परिगृहीतसर्वावयवाः। तत्सुभगं सौभा-ग्यम् आश्रितोऽसि येन। भव्यः स पुरुषभावो भवति अव-स्थितो यः। यत्सत्यं सुमुक्षोरपि मे पुण्यभाजम् आलोक्य पुनः श्रद्धा जाता मनुजजन्मनि। न इच्छद्भिः अपि अस्मा-भिर्दृष्टः कुसुमायुधः। कृतार्थमद्य चक्षुः वनदेवतानाम् अद्य सफलं जन्म पादपानाम् येषामसि गतो गोचरम्। अमृतमयस्य भवतो वचसां माधुर्यं (६) कार्य्यमेव। अस्य तु ईदृशि शैशवे विनयस्य उपाध्यायं ध्यायन्नपि न सम्भाव-यामि भुवि। सर्वथा शून्य आसीत् अजाते दीर्घायुषि गुण-

---

(३) प्रकाशितेति। प्रकाशितः सन् साधुरेव सारो यस्य तथाभूतः।

(४) ईक्षणाभ्यां नेत्राभ्याम्। दृशश्चक्षूंषि। यस्मिन् दिवसे।

(५) सुजाता सफलजनना। परिणामः फलम्।

(६) कार्य्यमेव। कारणगुणाः कार्य्यगुणमारभन्ते इति न्यायादिति भावः। उपाध्यायमाचार्य्यं शून्यः निरवलम्बनः।

ग्रासः। धन्यः स भूभृत् यस्य (७) वंशे मणिरिव मुक्तामयः सम्भूतोऽसि। एवंविधस्य च पुण्यवतः कथञ्चित् प्राप्तस्य केन प्रियं (८) समाचराम इति पारिप्लवं चेतो नः। सकलवनचरसार्थसाधारणस्य कन्दमूलफलस्य गिरिसरिदम्भसो वा के वयम्। (९) अपरोपकरणीकृतस्तु कायकलिः अयमस्माकम्। सर्वस्वम् अवशिष्टमिष्टातिथ्याय। स्वायत्ताश्च विद्यन्ते (१०) विद्याविन्दवः कतिचित्। उपयोगन्तु न प्रीतिः विचारयति। यदि च नोपरुणद्धि कश्चित् कार्य्यलवम् (११) अरक्षणीयाक्षरं वा कथनीयं तत् कथयतु भवान् श्रोतुम् अभिलषति हृदयं सर्वमिदं नः। केन कृत्यातिभारेण भव्यो भूषितवान् भूमिम् एताम् अभ्रमणयोग्याम्। कियदवधिर्वा शून्याटवीपर्य्यटनक्लेशः कल्याणराशेः। कस्माच्च (१२) सन्तप्तरूपा इव ते तनुः इयमसन्तापार्हा विभाव्यते इति।

---

(७) वंशे कुले वेणौ च। मुक्तामयः निर्व्याधिः मौक्तिकरूपश्च।

(८) समाचरामः अनुतिष्ठामः। पारिप्लवं चञ्चलम्। सकलेति सकलानां वनचराणां सार्थस्य समूहस्य साधारणं सामान्यं तस्य। के वयं न अधिकारिणो वयमेव येन भवदर्चा क्रियते इति भावः।

(९) अपरोपकरणीकृतः परस्य उपकरणीकृतः अधीनीकृतः न इत्यर्थः स्वायत्त इति भावः। कायकलिः कायः देह एव कलिः कीरकः क्षुद्रशरीरमित्यर्थः।

(१०) विद्याविन्दवः विद्यालेशाः। उपयोगम् उपकारिताम्। मम एतेन क्षुद्रदेहेन सामान्यविद्यया वा भवतां क उपकार इत्येवम्।

(११) अरक्षणीयाक्षरं न रक्षणीयानि न गोप्यानि इत्यर्थः अक्षराणि यस्य तथाभूतम्। कृत्यातिभारेण कार्य्यातिभारेण। अभ्रमणयोग्याम् अयोग्यगमनाम् इत्यर्थः।

(१२) सन्तप्तरूपा इव अन्तर्व्यथिता इव। विभाव्यते लक्ष्यते।

राजा तु सादरतरम् अब्रवीत् आर्य्ये! (१३) दर्शितसम्भ्रमेण अनेन मधुरसविसरम् अमृतमिव हृदयधृतिकरम् अनवरतं वर्षता वचसा एव ते सर्वम् अनुष्ठितम्। धन्योऽस्मि यत् एवम् अभ्यर्हितम् अनुपचरणीयम् अपि मान्यो मन्यते माम्। अस्य च महावनभ्रमणपरिक्लेशस्य कारणम् अवधारयतु मतिमान्। मम हि (१४) विनष्टनिखिलेष्टबन्धोः जीवितानुबन्धस्य निबन्धनम् एका एव यवीयसी स्वसा अवशिष्टा। सापि भर्त्तुः वियोगात् वैरिपरिभवभयात् भ्रमन्ती कथमपि विन्ध्यवनमिदम् (१५) अशुभशबरबलबहुलम् अगणितगजकुलकलिलम् अपरिमितमृगपतिशरभभयम् (१६) उरुमहिषमुषितपथिकगमनम् अतिनिशितशरकुशपरुषम् (१७) अवटशतविषमम् आविशत्। अतः ताम् अन्वेष्टुं वयमनिशं निशि निशि च सततम् इमाम् अटवीम् अटामः

---

(१३) दर्शितसम्भ्रमेण दर्शितादरेण। मधुरसविसरं मधुरसप्रवाहं हृदयधृतिकरं चित्तसन्तोषकरम्। अभ्यर्हितम् अभिपूजितम्। अनुपचरणीयम् अनादरणीयम्।

(१४) विनष्टेति। विनष्टा निखिलाः समग्राः इष्टाः प्रिया बन्धवः यस्य तथाभूतस्य। जीवितानुबन्धस्य जीवनधारणस्य निबन्धनं हेतुः यवीयसी कनिष्ठा स्वसा भगिनी।

(१५) अशुभेति। अशुभैः दुराचारैः शबराणां व्याधानां बलैः सैन्यैः बहुलं व्याप्तम्। अगणितेति अगणितैः असङ्ख्यातैः गजानां कुलैः वृन्दैः कलिलम् आकीर्णम्। अपरिमितेति अपरिमितम् अतिशयितं मृगपतिभ्यः सिंहेभ्यः शरभेभ्यश्च भयं यस्मिन् तथाभूतम्।

(१६) उर्विति। उरुभिर्महद्भिः महिषैः मुषितम् अपहृतं पथिकानां गमनं यस्मिन् तथोक्तम्। अतिनिशितेति अतिनिशितैः शरैः कुशैश्च परुषं कठिनम्।

नचैनाम् आसादयामः। कथयतु च गुरुः अपि यदि कदाचित् कुतश्चिद्वनचरतः श्रुतिपथम् उपगता तद्वार्त्ता इति।

अथ तत् श्रुत्वा जातोद्वेग इव भदन्तः पुनः अभ्यधात् धीमन्! न खलु कश्चिदेवंरूपो वृत्तान्तोऽस्मानभ्युपगतवान्। (१८) अभाजनं हि वयम् ईदृशानां प्रियाख्यानोपायनानां भवताम्। इत्येवं भाषमाण एव तस्मिन् अकस्मादागत्य अपरः (१९) शमिनि वयसि वर्त्तमानः सम्भ्रान्तरूप इव पुरस्तात् उपरचिताञ्जलिः जातकरुणः प्रक्षरितचक्षुः भिक्षुः अभाषत भगवन् भदन्त! महत् करुणं वर्त्तते। (२०) बाला एव बलवद्व्यसनाभिभूता भूतपूर्व्वापि कल्याणरूपा स्त्री शोकावेशविवशा वैश्वानरं विशति। सम्भावयतु ताम् अप्रोषितप्राणां भगवान्। (२१) अभ्युपपद्यतां समुचितैः समाश्वासनैः। अनुपरतपूर्वं क्रमिकीटमपि दुःखितं दयारामैः आर्य्यस्य गोचरगतमिति।

---

(१७) अवटेति अवटानां गर्त्तानां शतैः विषमं नतानतत्वाद् दारुणम्! षठासः समासः। आसादयामः प्राप्नुमः।

(१८) अभाजनम् अपात्रम्। प्रियेति प्रियाणि आख्यानानि कथनान्येव उपायनानि उपढौकनानि तेषाम्।

(१९) शमिनि शान्ते चरमे इति यावत्। सम्भ्रान्तरूपः व्यग्ररूपः। प्रक्षरितचक्षुः स्रवद्वाष्पः। करुणं शोकजननं घटनम्।

(२०) बाला एव बालिका एव। बलवदिति बलवता प्रबलेन व्यसनेन विपदा अभिभूता परिभवं नीता। भूतपूर्व्वा अतिक्रान्तपूर्व्वावस्था। वैश्वानरम् अग्निम्। अप्रोषितप्राणाम् अगतप्राणाम्।

(२१) अभ्युपपद्यताम अनुगृह्यताम्। अनुपरतपूर्वं पूर्वं न उपरतं न विनष्टम्।

राजा तु जातानुजाशङ्कः सोदर्य्यास्नेहाच्च (२२) अन्तर्द्रुत इव दुःखेन दोदूयमानहृदयः कथमपि गद्गदिकागृहीत-कण्ठो विकलवाग् वाष्पायमाणदृष्टिः पप्रच्छ पाराशरिन्। कियद्दूरे सा योषिदेवंजातीया? जीवेद्वा कालम् एतावन्तम्? इति। पृष्टा वा त्वया कासि कस्यासि कुतोऽसि किमर्थं वनम् इदमभ्युपगतासि विशसि च किं निमित्तम् अनलम्? इति आदितः प्रभृति कार्त्स्न्येन कथ्यमानमिच्छामि श्रोतुं कथमार्य्यस्य गता गोचरम् आकारतो वा कीदृशी? इति।

तथाभिहितस्तु भूभुजा भिक्षुः आचचक्षे महाभाग! श्रूय-ताम् अहं हि प्रत्यूषसि एव अद्य वन्दित्वा भगवन्तम् अनेनैव (२४) नदीरोधसा सैकतसुकुमारेण यदृच्छया विहृतवान् अतिदूरम्। एकस्मिंश्च वनलतागहने गिरिनदीसमीप-भाजि भ्रमरीणामिव (२५) हिमहतकमलाकरकातराणां रसितं सार्य्यमाणानाम् अतितारतानवर्त्तिनीनां वीणा-तन्त्रीणामिव झाङ्कारम् (२६) एकतानं नारीणां रुदितम् अधृतिकरम् अतिकरुणम् आकर्णितवान् अस्मि। समुप-

---

(२२) अन्तर्द्रुत इव अन्तर्गलित इव। दोदूयमानहृदयः पुनः पुनः सन्तप्य-मानहृदय इत्यर्थः।

(२३) पाराशरिन्! भिक्षो!।

(२४) नदीरोधसा नदीतीरेण। सैकतसुकुमारेण सिकताकोमलेन। विहृत-वान् गतवान्।

(२५) हिमेति। हिमेन हतः नाशितः कमलाकरः कमलसरः तेन कातरा व्याकुलास्तासाम्। रसितं रणितम्। सार्य्यमाणानां संस्क्रियमाणानाम् अतितारः अतिमहान् तानः सङ्गीतस्वरविशेषः तस्मिन् वर्त्तन्ते इति तथोक्तानाम्।

(२६) एकतानं समस्वरम्। अधृतिकरम् अधैर्य्यकरम्।

जातकौतूहलश्च गतोऽस्मि तं प्रदेशम्। (२७) दृष्टवानस्मि च दृषत्खण्डखण्डिताङ्गुलिगलल्लोहितेन च (२८) पार्ष्णिप्रविष्ट-शरशलाकाशल्यशूलसङ्कोचितचक्षुषा च (२९) अध्वनीन-श्रमश्वयथुनिश्चलचरणेन च स्थाणवव्रणव्यथितगुल्फबद्धभूर्ज-त्वचा च (३०) वातखुड़खेदखञ्जजङ्घाजातज्वरेण च पांशु-पाण्डुरपिण्डिकेन च (३१) खर्जूरजूटजटाजर्जरितजानुना च (३२) शतावरीविदारितोरुणा च विदारीदारिततनुदुकूल-पल्लवेन च (३३) उत्कटवंशविटपकण्टककोटिपाटितकञ्चुक-

---

(२७) दृष्टवानस्मि योषितमित्युत्तरेण सम्बन्धः। तां विशिनष्टि दृषदित्यादि। दृषदां शिलानां खण्डैः खण्डितायाः निकृत्तायाः अङ्गुलेः गलत् स्रवत् लोहितं रक्तं यस्य तेन।

(२८) पार्ष्णीति। पार्ष्णिषु चरणतलपश्चिमभागेषु प्रविष्टा विद्धा शराणां तृण-विशेषाणां याः शलाकाः ता एव शल्यानाम् अस्त्रविशेषाणां शूलानि अग्राणि तैः सङ्कोचिते चक्षुषी यस्य तेन।

(२९) अध्वनीनेति। अध्वनीनः अध्वगमनजनितः यः श्रमः तस्य श्वयथुः शुद्धिः तेन निश्चलौ चरणौ यस्य तेन। स्थाणवेति स्थाणुः शङ्कुः स्थाणुरस्त्री ध्रुवः शङ्कुरित्यमरः तस्य इदं स्थाणवं स्थाणुवेधनजनितमिति यावत् यत् व्रणं क्षतं तेन व्यथितः यो गुल्फः पादग्रन्थिः तत्र बद्धा व्रणशोधनार्थं निहिता भूर्जत्वक् येन तथाविधेन।

(३०) वातेति। वातखुड़ेन गतिप्रतिघातजनको वातव्याधिविशेषः तेन यः खेदः व्यथा तेन खञ्जा गतिशक्तिहीना या जङ्घा तया जातः ज्वरो यस्य तेन। पांश्विति पांशुना रजसा पाण्डुरम् आविलं पिण्डिकं केशपाशः यस्य तेन।

(३१) खर्जूरेति। खर्जूराणां जूटस्य समूहस्य जटाभिः शाखाभिरिति यावत् कण्टकाकीर्णाभिः इति भावः जर्जरितानि जानूनि यस्य तेन।

(३२) शतावरीति। शतावर्य्या शतमूल्या विदारितौ ऊरू यस्य तेन। विदारीति विदार्य्या चीरशुक्लया दारितः खण्डितः तनुः सूक्ष्मः दुकूलपल्लवः वसनप्रान्तदेशः यस्य तेन।

कर्पटेन च (३४) फललोभालम्बितानम्रबदरीलताजालकैः उत्कण्टकैः उल्लिखितसुकुमारकरोदरेण च (३५) कुरङ्ग-शृङ्गोत्खातैः कन्दमूलफलैः कदर्थितबाहुना च (३६) ताम्बूल-विरहविरसमुखखण्डितकोमलामलकीफलेन च (३७) कुश-कुसुमाहतिलोहितानां श्वयताम् अक्ष्णां लेपीकृतमनःशिलेन च (३८) कण्टकिलतालूनालकलेशेन च केनचित् किसलयोप-पादितातपत्रकृत्येन केनचित् (३९) कदलीदलव्यजनवाहिना केनचित् कमलिनीपलाशपुटगृहीताम्भसा केनचित्

---

(३३) उत्कटेति । उत्कटैः वंशविटपानां वंशशाखानां कण्टककोटिभिः कण्टकाग्रैः पाटितानि छिन्नानि कञ्चुककर्पटानि स्तनावरणवसनानि यस्य तेन ।

(३४) फलेति । फलानां लोभेन आलम्बिता अतएव आनम्रा या बदरी-लताः कोलितरवः तासां जालकानि समूहाः तैः । उत्कण्टकैः उद्गतकण्टकैः कण्टकाकीर्णैः इति यावत् । उल्लिखितेति उल्लिखितानि विद्धानि सुकुमाराणां कराणां हस्तानाम् उदराणि यस्य तेन ।

(३५) कुरङ्गेति । कुरङ्गाणां मृगविशेषाणां शृङ्गैः उत्खातानि उद्धृतानि तैः । कदर्थितबाहुना क्लेशितभुजेन ।

(३६) ताम्बूलेति । ताम्बूलस्य विरहेण वर्जनेन विरसं यत् मुखं तेन खण्डितं चर्वितं कोमलम् आमलकीफलं येन तथोक्तेन ।

(३७) कुशेति । कुशानां कुसुमानि पुष्पाणि तेषाम् आहत्या आघातेन लोहितानि रक्तानि तेषाम् । श्वयतां स्फीततां गच्छताम् अक्ष्णां नेत्राणाम् । लेपी-कृता मनःशिला धातुविशेषः येन तथाभूतेन ।

(३८) कण्टकीति । कण्टकिलतया कण्टकाकीर्णव्रतत्या लूनः छिन्नः अलकलेशः चूर्णकुन्तलैकदेशः यस्य तेन । किसलयेति किसलयेन पल्लवेन उप-पादितं सम्पादितम् आतपत्रस्य छत्रस्य कृत्यम् आतपनिवारणरूपमिति भावः येन तेन । आतपनिवारणार्थं मस्तकोपरिस्थितपल्लवेन इति भावः ।

(३९) कदलीति । कदलीदल एव व्यजनं तत् वहतीति तथोक्तेन कदली-

(४०) पाथेयीकृतमृणालपूलिकेन केनचित् (४१) चीनांशुकदशाशिक्यनिहितनारिकेलकोशकलशीकलितरसालतैलेन (४२) कतिपयावशेषशोकविकलमूककुब्जवामनबधिरवर्बराविरलेन अबलानां चक्रवालेन परिवृताम् आपत्कालेऽपि (४३) कुलोद्गतेन इव अमुच्यमानां प्रभालेपिना लावण्येन प्रतिबिम्बितैः आसन्नवनलताकिसलयैः सरसैः दुःखक्षतैरिव (४४) अन्तःपटलीक्रियमाणकायां कठोरदर्भाङ्कुरक्षतक्षारिणा क्षतजेन अनुसरणालक्तकेन इव रक्तचरणाम् (४५) उन्नालेन अन्यतरनारीधृतेन अरविन्दिनीदलेन कृतच्छायमपि विच्छायं

दलेन वीजयतेति भावः। कमलिनीति कमलिन्याः पद्मिन्याः पलाशपुटेन गृहीतम् अम्भः जलं येन तथोक्तेन।

(४०) पाथेयीकृतेति। पाथेयीकृतम् अपाथेयं पाथेयं सम्पद्यमानं कृतं कृतं मृणालपूलिकं बिसनिचयः येन तथोक्तेन।

(४१) चीनेति। चीनांशुकस्य सूक्ष्माम्बरस्य दशा एकदेशविशेषः सैव शिक्यं शिकेति भाषाप्रसिद्धं तत्र निहितं लम्बितं नारिकेलकोशकलस्यां नारिकेलकोशरूपे भाण्डे इति भावः कलितं रचितं रसालतैलम् आम्रतैलं येन तथोक्तेन।

(४२) कतिपयेति। कतिपये अल्पा इत्यर्थः अवशेषा येषां तथाविधाः शोकविकलाः शोकार्त्ताः मूकाः वर्णानुच्चारकाः कुब्जाः वामनाः खर्वपुरुषाः बधिराः वर्बरा मूर्खाः तैः अविरलः गहनः तेन। अबलानां नारीणां चक्रवालेन मण्डलेन।

(४३) कुलोद्गतेनेन सत्कुलजातेन इव आजन्मसिद्धेन इव च। अमुच्यमानाम् अपरिहीयमानाम्। सरसैः आर्द्रैः दुःखक्षतैरिव आधिव्रणैः इव।

(४४) अन्तरिति। अन्तःपटलीक्रियमाणः अन्तर्विध्यमानः कायो यस्यास्ताम्। कठोरेति कठोरेण कर्कशेन दर्भाङ्कुरेण कुशाङ्कुरेण क्षतं तस्मात् क्षरति स्रवतीति तथोक्तेन। क्षतजेन रक्तेन। अनुसरणालक्तकेन इव गतिवशेन स्रवदलक्तकेन इव रक्तौ लोहितौ चरणौ यस्याः ताम्।

(४५) उन्नालेन। उद्गतदण्डेन अरविन्दिनीदलेन पद्मिनीपत्रेण कृता छाया यस्य तथोक्तम्। विच्छायं विगतप्रभम्।

मुखमुद्वहन्तीम् आकाशमपि (४६) शून्यतया अतिशयानां स्तम्भमयीमिव निश्चेतनतया मरुन्मयीमिव निश्वाससम्पदा पावकमयीमिव सन्तापसन्तानेन सलिलमयीमिव (४७) अस्रप्रस्रवणेन वियन्मयीमिव निरवलम्बनतया (४८) तड़िन्मयीमिव पारिप्लवतया शब्दमयीमिव परिदेवितवाणीबाहुल्येन (४९) मुक्तमुक्तांशुकरत्नकुसुमकनकपत्राभरणां कल्पलतामिव महावने पतितां (५०) परमेश्वरोत्तमाङ्गपातदुर्ललिताङ्गां गङ्गामिव गाङ्गतां (५१) वनकुसुमधूलिधूसरितपादपल्लवां प्रभातचन्द्रमूर्त्तिमिव लोकान्तरम् अभिलषन्तीं (५२) निजजलमोचकदर्थितदर्शितधवलायतनेत्रशोभां मन्दाकिनी-

---

(४६) अतिशयानां जयन्तीम्। मरुन्मयीमिव वायुमयीमिव। पावकमयीमिव अग्निमयीमिव सन्तापसन्तानेन सन्तापसमूहेन।

(४७) अस्रप्रस्रवणेन वाष्पवर्षणेन। वियन्मयीमिव आकाशमयीमिव निरवलम्बनतया निराधारतया निराश्रयतया इत्यर्थः।

(४८) तड़िन्मयीमिव विद्युन्मयीमिव पारिप्लवतया चञ्चलतया। परिदेवितवाणीवाहुल्येन विलापाचरनिवहेन।

(४९) मुक्तेति। मुक्तानि त्यक्तानि मुक्ता मौक्तिकानि अंशुकानि उत्कृष्टवसनानि रत्नानि कुसुमानि कनकपत्राणि आभरणानि अलङ्काराश्च यया ताम्।

(५०) परमेश्वरेति। परमेश्वरस्य हरस्य राज्ञः ग्रहवर्मणश्च उत्तमाङ्गात् शिरसः उत्तमाङ्गस्य शिरसश्च पातेन निपातनेन छेदनेन च दुर्ललितं दुःखेन पतितम् अङ्गं यस्याः तथोक्ताम्। गाङ्गतां पृथिवीं प्राप्ताम्।

(५१) वनेति। वनस्य कुसुमधूलिभिः धूसरितौ पादपल्लवौ चरणकिसलयौ यस्याः ताम्।

(५२) निजेति। निजेन जलमोचेण वाष्पवर्षणेन इत्यर्थः कदर्थितं क्लिष्टं यथा तथा दर्शिता धवलयोरायतयोः नेत्रयोः शोभा यया ताम्। मन्दाकिनी-

मृणालिनीमिव परिम्लायमानां (५३) दुःसहरविकिरण-संस्पर्शखेदनिमीलितां कुमुदिनीमिव दुःखेन दिवसं नयन्तीं (५४) दग्धदशाविसंवादितां प्रत्यूषप्रदीपशिखाम् इव क्षाम-क्षामां पाण्डुवपुषं (५५) पार्श्ववर्त्तिवारणाभियोगरक्ष्यमाणां वनकरिणीमिव महाह्रदे निमग्नां प्रविष्टां (५६) वनगहनं ध्यानञ्च स्थितां तरुतले मरणे च पतितां धातुप्रसङ्गे महा-नर्थे च दूरीकृतां भर्त्रा सुखेन च (५७) विरेचितां भ्रमणेन आयुषा च आकुलां केशकलापेन मरणोपायेन च विवर्णिताम् अध्वधूलिभिः अङ्गवेदनाभिश्च दग्धां (५८) चण्डातपेन वैधव्येन च धृतमुखीं पाणिना मौनेन च गृहीतां प्रिय-

---

मृणालिनीमिव स्वर्गगङ्गापद्मिनीमिव परिम्लायमानाम् एकत्र सूर्य्यातपराहित्यात् अन्यत्र पतिविरहादिति भावः।

(५३) दुःसहेति। दुःसहेन रविकिरणेन यः संस्पर्शः तेन खेदः क्लेशः तेन निमीलिता ताम्।

(५४) दग्धेति। दग्धा भस्मीकृता दशा वर्त्तिः दग्धा विधिना विध्वस्तेत्यर्थः दशा अवस्था च तया विसंवादिता निराश्रयीकृता ताम्। क्षामक्षामाम् अति-क्षीणां पाण्डुवपुषं रक्तशून्यकलेवराम्।

(५५) पार्श्ववर्त्तीति। पार्श्ववर्त्तिनां परिजनानामिति यावत् वारण एव अभियोगः चेष्टितम् अन्यत्र पार्श्ववर्त्तिना वारणेन हस्तिना यः अभियोगः बला-त्कारणं तस्मात् रक्ष्यमाणा मरणादिति भावः अन्यत्र केनचिद् बलवता पुरुषेण बलात् कारादिति च भावः ताम्।

(५६) वनगहनं ध्यानञ्च दुश्चिन्ताञ्च प्रविष्टाम्। स्थितां कृतावस्थानां कृत-निश्चयाञ्च। पतितां निहितदेहां मग्नाञ्च। दूरीकृतां विरहिताम्।

(५७) विरेचितां त्यक्ताम्। आकुलां व्याकुलाम् विवर्णितां मलिनितां निष्प्रभीकृताञ्च।

(५८) चण्डातपेन। प्रचण्डसूर्य्यसन्तापेन। धृतमुखीं विधृतवदनां निरुद्ध-वाञ्च। गृहीतां धृताम् आक्रान्ताञ्च।

सखीजनेन मन्युना च तथाच (५९) भ्रष्टैः बन्धुभिः विलासैश्च मुक्तेन श्रवणयुगलेन आत्मना च परित्यक्तैः भूषणैः सर्वारम्भैश्च भग्नैर्वलयैः मनोरथैश्च चरणलग्नाभिः परिचारिकाभिः (६०) दर्भाङ्कुरसूचीभिश्च हृदयविनिहितेन चक्षुषा प्रियेण च (६१) दीर्घैः शोकश्वसितैः केशैश्च क्षीणेन वपुषा पुण्येन च पादयोः पतन्तीभिः वृद्धाभिः अश्रुधाराभिश्च स्वल्पावशेषेण परिजनेन जीवितेन च (६२) अलसाम् उन्मेषे दक्षाम् अश्रुमोक्षे सन्ततां चिन्तासु विच्छिन्नाम् आशासु कृशां काये स्थूलां श्वसिते पूरितां दुःखेन (६३) रिक्तां सत्त्वेन अध्यासिताम् आयासेन शून्यां हृदयेन निश्चलां निश्चयेन चलितां धैर्यात् अपिच वसतिं व्यसनानाम् आधानम् आधीनाम् अवस्थानम् अनवस्थानाम् आधारम् अधृतीनाम् आवासम्

---

(५९) बन्धुभिः इत्यादौ इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया। भ्रष्टैः च्युतैः नष्टैरित्यर्थः बन्धुभिः भर्त्रादिभिः विलासैः सुखचेष्टितैः। मुक्तेन निरलङ्कारेण शून्येन च। भग्नैः खण्डितैः विध्वस्तैश्च। चरणलग्नाभिः पादपतिताभिः मा अस्मान् विहाय प्राणान् जहीति निवारणायेति भावः चरणलग्नाभिः निकटवर्त्तिनीभिः चरणविद्धाभिश्च।

(६०) दर्भाङ्कुरसूचीभिः कुशाङ्कुराग्रैः। हृदयविनिहितेन हृदयार्पितेन हृदयस्थापितेन च।

(६१) दीर्घैः आयतैः लम्बमानैश्च। क्षीणेन क्षामतां गतेन क्षयं गतेन च। स्वल्पावशेषेण विरलेन अल्पमात्रावशिष्टेन।

(६२) अलसां मन्थरां जड़प्रायमिति भावः उन्मेषे चक्षुरुन्मीलने दक्षां पटुताम् अलसां दक्षामिति विरोधः। सन्तताम् अविच्छिन्नाम्। विच्छिन्नां रहितां श्वसिते स्थूलां दीर्घं श्वसतीमिति यावत्।

(६३) रिक्तां रहितां सत्त्वेन विद्यमानतया अस्तित्वेन इत्यर्थः बलेन उत्साहेन वा। अध्यासिताम् अधिरूढ़ाम्। वसतिम् आश्रयम् आधानम् आधारम् आधीनां मानसीनां व्यथानां पुंस्याधिर्मानसी व्यथेत्यमरः।

अवसादानाम् आस्पदम् आपदाम् (६४) अभियोगम् अभाग्यानाम् उद्वेगम् उद्वेगानां कारणं करुणायाः पारं परायत्ततायाः योषितम्। चिन्तितवानस्मि च चित्रम् ईदृशीमपि आकृतिम् उपतापाः स्पृशन्ति इति।

सा तु समीपगते मयि तदवस्थापि सबहुमानम् (६५) आनतमौलिः प्रणतवती। अहन्तु (६६) प्रबलकरुणाप्रेर्य्यमाणः ताम् आलपितुकामः पुनः कृतवान् मनसि कथमिव (६७) महानुभावाम् एनाम् आमन्त्रये वत्से! इति अतिप्रणयः मातः! इति चाटु भगिनि! इति (६८) आत्मसम्भावना देवि! इति परिजनालापः राजपुत्रि! इति (६९) अस्फुटम् उपासिके! इति मनोरथः स्वामिनि! इति (७०) भृत्यभावाभ्युपगमः भद्रे! इति इतरस्त्रीसमुचितम् आयुष्मति! इति अवस्थायाम् अप्रियं

---

(६४) अभियोगम् आक्रान्तिम्। परायत्ततायाः पराधीनतायाः।

(६५) आनतमौलिः अवनतमस्तका।

(६६) प्रबलेति। प्रबलया महत्या करुणया प्रेर्य्यमाणः वशंवदतां नीयमानः आलपितुकामः सम्भाषितुकामः।

(६७) महानुभावां मनस्विनीम् आमन्त्रये सम्भाषे। अतिप्रणयः अतिवात्सल्यं अपरिचिते तन्न युक्तमिति भावः। चाटु सन्तोषणमित्यर्थः प्रियोक्तिः वा एतदपि पूर्ववदयुक्तमिति भावः।

(६८) आत्मसम्भावना आत्मनः समादरः भित्तीः मम तादृशी न सम्भवति इति आत्मगौरवं स्यादिति भावः। परिजनालापः भवनपरिवारस्य सम्भाषणम्। नाहं तथेति भावः।

(६९) अस्फुटम् अव्यक्तं तथात्वेनाज्ञातत्वादिति भावः। उपासिके! शिष्ये!। मनोरथः अभिलाषः तादृशी नारी सदुपदेशेन धर्ममार्गे आनेतुमभिलष्यन्ते तत्तु स्वतः प्रकटनमयुक्तमिति भावः।

(७०) भृत्यभावाभ्युपगमः दासभावस्वीकरणं स चायुक्तः अस्यादृशां तव नैव

कल्याणिनि! इति (७१) दशायां विरुद्धं चन्द्रमुखि! इति अमुनिमतम् बाले! इति (७२) अगौरवोपेतम् आर्य्ये! इति जरारोपणम् पुण्यवति! इति फलविपरीतम् भवति! इति सर्वसाधारणम् अपिच कासि इति अनभिजातम् किमर्थं रोदिषि इति दुःखकारणस्मरणकारि मा रोदीः इति शोकहेतुम् अनपनीय न शोभते समाश्वसिहि इति किम् आश्रित्य स्वागतम् इति यातयामं सुखम् आस्यते इति मिथ्या।

इत्येवं चिन्तयति एव मयि तस्मात् (७४) स्त्रैणात् उत्थाय अन्यतरा योषित् आर्य्यरूपा इव शोकविह्वला समुपसृत्य कतिपयपलितशारं शिरो नीत्वा महीतलं अतुलहृदय-

---

त्वादिति भावः। इतरस्त्रीसमुचितं सामान्यनारीसदृशम् इयन्तु न तथा दृश्यते तत्कथं तथा सम्बोधनमिति भावः अवस्थायां मरणदशायाम् अप्रियं न प्रीतिकरम् अप्रीतिकरस्य वचनस्य कमपि प्रति प्रयोक्तुमनौचित्यात् उक्तञ्च मनुना। सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्। प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातन इति।

(७१) दशायाम् अमङ्गलावस्थायां विरुद्धं विपरीतम् अत्रापि पूर्व एव हेतुः बोध्यः। अमुनिमतं मुनिजनानभिमतं विलासिकामुकप्रयोज्यसम्बोधनमिदम् इति भावः।

(७२) अगौरवोपेतं गौरवैः अयुक्तमित्यर्थः। जरारोपणं वार्द्धकाध्यासनं जरतीनामिव तथा सम्बोधनीयत्वादिति भावः। फलविपरीतं फलेन तादृशेन दुर्विपाकरूपेण विपरीतं विपर्य्यस्तम्।

(७३) सर्वसाधारणं सर्वेषां साधारणं सामान्यं तच्चात्र अयुक्तम् असामान्यमूर्त्तित्वात् तस्या इति भावः। अनभिजातम् अकुलोचितम्। किम् आश्रित्य समाश्वासनाहेतुं कमाश्रित्य ब्रवीमीति भावः। यातयामम् असामयिकं जीर्णप्रायम् इति भावः। मिथ्या अलीकम्।

(७४) स्त्रैणात् स्त्रीसमूहात्। आर्य्यरूपा इव आर्य्यरूपा इव दृश्यमाना इत्यर्थः।

सन्तापसूचकैः अश्रुबिन्दुभिः चरणयुगलं दहन्ती मम अतिकृपणैः अक्षरैश्च हृदयम् अभिहितवती भगवन्! सर्वसत्त्वानुकम्पिनी प्रायः प्रव्रज्या। (७५) प्रतिपन्नदुःखक्षपणदीक्षादक्षाश्च भवन्ति सौगताः। (७६) करुणाकुलगृहञ्च भगवतः शाक्यमुनेः शासनम्। (७७) सकलजनोपकारसज्जा सज्जनता जैनी। परलोकसाधनञ्च धर्मो मुनीनाम्। प्राणरक्षणाच्च न परं (७८) पुण्यजातं जगति गीयते जनेन। (७९) अनुकम्पाभूमयः प्रकृत्या एव युवतयः किं पुनर्विपदभिभूताः। साधुजनश्च सिद्धचेत्रम् आर्त्तवचसाम्। यत इयं नः स्वामिनी मरणेन पितुः अभावेन भर्त्तुः (८०) प्रवासेन च भ्रातुः भ्रंशेन च शेषस्य बान्धववर्गस्य अतिमृदुहृदयतया अनपत्यतया च (८१) निरवलम्बना परिभवेन च नीचारातिकृतेन प्रकृति-

---

शोकविक्लवा शोकविधुरा। कतिपयेति कतिपयानि पलितानि जरसा शुक्लकेशवृन्दानि तैः शारं चित्रं शबलमित्यर्थः। अतुलहृदयसन्तापसूचकैः निरुपमचित्ततापव्यञ्जकैः। अतिकृपणैः अतिजीर्णैः।

(७५) सर्वसत्त्वानुकम्पिनी सर्वप्राणिकृपाकारिणी प्रव्रज्या सन्न्यासधर्मः। प्रतिपन्नेति प्रतिपन्नानाम् आपन्नानां दुःखस्य क्षपणं निवारणमेव दीक्षा व्रतं तत्र दक्षाः पटवः सौगताः बौद्धाः।

(७६) करुणेति। करुणायाः कृपायाः कुलगृहं जन्ममन्दिरं शाक्यमुनेः बुद्धदेवस्य शासनम् आदेशः शास्त्रं वा।

(७७) सकलेति। सकलानां जनानाम् उपकारे सज्जा प्रवणा सज्जनता साधुता जैनी जिनधर्मः।

(७८) पुण्यजातं पुण्यनिचयः।

(७९) अनुकम्पाभूमयः कृपापात्राणि। सिद्धचेत्रं सिद्धस्थानम्।

(८०) प्रवासेन विदेशावस्थानेन। भ्रंशेन राहित्येन।

(८१) निरवलम्बना निराश्रया।

मनस्विनी अमुना च महाटवीपर्य्यटनक्लेशेन (८२) कदर्थित-सौकुमार्य्या दग्धदैवदत्तैः एवंविधैः बहुभिः उपर्य्युपरि व्यसनैः विक्लवीकृतहृदया दारुणं दुःखमपारयन्ती सोढ़ुं निवारयन्तम् (८३) अनतिक्रान्तपूर्वं स्वप्नेऽपि अवगणय्य गुरुजनम् अनुनयन्तीः (८४) अखण्डितप्रणया नर्मसु अपि समवधीर्य्य प्रियसखीः विज्ञापयन्तम् (८५) अशरणम् अश्रुव्याकुलनयनम् अपरिभूतपूर्वं मनसापि परिभूय भृत्यवर्गम् अग्निं प्रविशति परित्रायताम्। आर्य्योऽपि (८६) तावत् असह्यशोकापनयनोपायोपदेशनिपुणां व्यापारयतु वाणीम् अस्याम् इति च अतिकृपणं व्याहरन्तीम् अहम् उत्थाप्य उद्विग्नतरः शनैः अभिहितवान् आर्य्ये! यथा कथयसि तथा। अस्मद्गिराम् (८७) अगोचरोऽयम् अस्याः पुण्याशयायाः शोकः। शक्यते चेत् मुहूर्त्तमात्रमपि त्रातुम् (८८) उपरिष्टात् न व्यर्था इयम् अभ्यर्थना भविष्यति। मम हि गुरुः अपर इव भगवान् सुगतः समीपगत एव। कथिते मया अस्मिन् (८९) उदन्ते नियतम् आगमिष्यति परमदयालुः। दुःखान्धकारपटलभिदुरैश्च सौगतैः

---

(८२) कदर्थितसौकुमार्य्या क्लेशितमार्दवा। व्यसनैः विपत्पातैः।

(८३) अनतिक्रान्तपूर्वम् अनुल्लङ्घितपूर्वम्। अवगणय्य अगणयित्वा। अनुनयन्तीः प्रबोधयन्तीः।

(८४) अखण्डितप्रणयाः अविच्छिन्नसद्भावाः। नर्मसु अपि परिहासेषु अपि।

(८५) अशरणम् अनाथम्।

(८६) असह्येति। असह्यस्य शोकस्य अपनयनं निरसनं तस्य उपायः तस्य उपदेशे निपुणा ताम्। व्यापारयतु प्रयुनक्तु।

(८७) अगोचरः असाचात्करणीयः। अनपनेय इति भावः।

(८८) उपरिष्टात् परतः। अभ्यर्थना याच्ञा।

सुभाषितैः स्वकैश्च (९०) दर्शितनिदर्शनैः नानागमगुरुभिः गिरां कौशलैः कुशलशीलाम् एनां प्रबोधपदवीम् आरोपयिष्यतीति। तच्च श्रुत्वा त्वरताम् आर्य्य इत्यभिदधाना सा पुनरपि पादयोः पतितवती। सोऽहमुपगत्य त्वरमाणो (९१) व्यतिकरम् इमम् अधृतिकरम् अशरणकृपणबहुयुवतिमरणम् अतिकरुणम् अत्रभवते गुरवे निवेदितवान् इति।

अथ भूभृत् (९२) भैचवं समवधार्य्य तद्भाषितम् अश्रुमिश्रितम् अश्रुतेऽपि स्वसुः नाम्नि निमीलितमना मन्युना सर्वाकारसंवादिन्या दशया एव दूरीकृतसन्देहो दग्ध इव सोदर्य्यावस्थाश्रवणेन श्रवणयोः (९३) श्रमणाचार्य्यम् उवाच आर्य्य! नियतं सैवेयम् अनार्य्यस्य अस्य जनस्य अतिकठिनहृदयस्य अतिनृशंसस्य मन्दभाग्यस्य भगिनी भागधेयैः एताम् अवस्थां नीता निष्कारणवैरिभिः (९४) वराकी विदीर्य्यमाणं मे हृदयम् एवं निवेदयति इत्युक्त्वा तमपि

---

(८९) उदन्ते वृत्तान्ते। दुःखेति दुःखानि एव अन्धकाराः तेषां पटलं समूहः तस्य भिदुराणि नाशकानि तैः। सौगतैः सुगतसम्बन्धिभिः। स्वकैः निजैः।

(९०) दर्शितनिदर्शनैः उद्घाटितदृष्टान्तैः।

(९१) व्यतिकरं वृत्तान्तम्। अधृतिकरम् अप्रीतिकरम्। अशरणेति अशरणानां निराश्रयाणां कृपणानां दुःखितानां बहूनां युवतीनां मरणं यस्मिन् तत् अतिकरुणम् अतिशोकावहम्।

(९२) भैचवं भिक्षूक्तम्। निमीलितमनाः प्रवणीकृतचित्तः। मन्युना शोकेन। मन्युः क्रोधे क्रतौ शुचीत्यमरः। सर्वाकारसंवादिन्या सर्वाकारेण सर्वप्रकारेण संवदति इयमेव राज्यश्रीरिति व्यनक्तीति तथोक्तया।

(९३) श्रमणाचार्य्यं बौद्धाचार्य्यम्।

(९४) वराकी तपस्विनी।

(९५) श्रमणम् अभ्यधात् आर्य्य! उत्तिष्ठ दर्शय क्व असौ यतः (९६) सुप्रभूतप्राणपरित्राणपुण्योपार्जनाय यामः यदि कथञ्चित् जीवन्तीं सम्भावयामः इति भाषमाण एव उत्तस्थौ।

अथ समग्रशिष्यवर्गानुगतेन आचार्य्येण तुरगेभ्यश्च अवतीर्य्य समस्तेन सामन्तलोकेन (९७) पश्चादाकृष्यमाणाश्वीयेन अनुगम्यमानः पुरस्ताच्च तेन (९८) शाक्यपुत्त्रीयेण प्रदिश्यमानवर्त्मा पद्भ्यामेव तं प्रदेशं प्रविरलैः पदैः पिबन्निव प्रावर्त्तत। क्रमेण च समुपगतः शुश्राव लतागहनान्तरितस्य मुमूर्षोर्महतः स्त्रैणस्य तत्कालोचितान् अनेकप्रकारान् आलापान्—

भगवन्! धर्म! (९९) धाव शीघ्रम्। क्वासि कुलदेवते!। देवि! धरणि! धीरयसि न दुःखितां दुहितरम्। क्व नु खलु (१००) प्रोषिता पुष्पभूतिकुटुम्बिनी लक्ष्मीः? नाथ! (१) सुखरवंश्य! अनाथां विविधाधिविधुरां वधूं विधवां विबो-

---

(९५) श्रमणं भिक्षुम्।

(९६) सुप्रभूतेति। सुप्रभूतानाम् अतिबहुलानां प्राणानां परित्राणं परिरक्षणं तदेव पुण्यं तस्य उपार्जनाय लाभाय। एकस्या एव तस्या मरणेन बहूनां प्राणात्ययात् सुप्रभूतप्राणेत्युक्तम्।

(९७) पश्चात् पृष्ठतः आकृष्यमाणम् अश्वीयम् अश्वसैन्यं येन तथोक्तेन।

(९८) शाक्यपुत्रीयेण दिवाकरमित्रशिष्येण प्रागुक्तभिक्षुणा इति भावः पिबन्निव ग्रसन्निव लङ्घयन्निव इत्यर्थः प्रावर्त्तत प्रातिष्ठित।

(९९) धाव आगच्छ। धरणि! सर्वधारणकारिणि! पृथ्वि! धीरयसि धीरां करोषि धीरायाः कन्या धीरा एव भवतीति भावः।

(१००) प्रोषिता गता। पुष्पभूतेः कुटुम्बिनी गृहिणी।

धयसि किमिति न इमाम्? भगवन्! सुगत! भक्तजने (२) संज्वरिणि सुप्तोऽसि? राजधर्म! पुष्पभूतिभवनपक्षपातिन्! (३) उदासीनीभूतोऽसि कथम्? त्वयि अपि विपन्नान्धव! विन्ध्य! बन्ध्योऽयम् अञ्जलिबन्धः? मातः! महाटवि! रटन्तीं न शृणोषि इमाम् आपत्पतिताम्? (४) पतङ्ग! प्रसीद पाहि पतिव्रताम् अशरणाम्। प्रयत्नरक्षित! कृतघ्न! चारित्र-चण्डाल! न रक्षसि राजपुत्रीम्? किम् (५) अवधूतं लक्षणैः? हा देवि! दुहितृस्नेहमयि! यशोवति! सुषि-तासि! दग्ध इव दस्युना। देव! दुहितरि दह्यमानायां न (६) आपतसि प्रतापशील! शिथिलीभूतम् अपत्यप्रेम। महाराज! राज्यवर्द्धन! न धावसि मन्दीभूता भगिनीप्रीतिः। अहो निष्ठुरः (७) प्रेतभावः। व्यपेहि पाप! पावक! स्त्रीघातनिर्घृण! ज्वलन् न लज्जसे? भ्रातर्वात! दासी तवास्मि (८) संवादय द्रुतं देवीदाहं देवाय दुःखितजनार्त्ति-हराय हर्षाय। (९) नितान्तनिःशूक शोकश्वपाक! सकामो-

---

(१) मुखरवंश! मुखरकुलप्रसूत! राजन्यवर्ग! विविधैति विविधाभिः आधिभिः मनस्तापैः विधुरा आकुला ताम्।

(२) संज्वरिणि सन्तापवति सन्तापः संज्वरः समावित्यमरः।

(३) उदासीनीभूतः निरपेक्षः। बन्ध्यः विफलः। रटन्तीं विलपन्तीम्।

(४) पतङ्ग! सूर्य्य! पक्षिन् वा पतङ्गौ पक्षिसूर्य्यौ चेत्यमरः। प्रयत्नरक्षित! महाकष्टेन यत्नेन पालित! चारित्र! सुचरित!

(५) अवधूतं निरर्थकं स्थितं लक्षणैः शुभचिह्नैः।

(६) आपतसि आगच्छसि। शिथिलीभूतं ह्रासं गतम्।

(७) प्रेतभावः प्रेतत्वं प्रेतत्वस्य निष्ठुरत्वात् भगिनीप्रीतिः अपगतेति भावः।

(८) संवादय ज्ञापय।

ऽसि। दुःखदायिन्! वियोगराक्षस! तुष्टोऽसि। विजने वने कमाक्रन्दामि कस्मै कथयामि कमुपयामि शरणं कां दिशं (१०) प्रतिपद्ये करोमि किम् अभागधेया। गान्धारि! (११) गृहीतोऽयं लतापाशः। पिशाचि! मोचनिके! मुञ्च (१२) शाखाग्रहणकलहम्। कलहंसि! हंसि किमतःपरम् उत्तमाङ्गम्। मङ्गलिके! (१३) मुक्तगलं किमद्यापि रुद्यते। सुन्दरि! दूरीभवति सखीसार्थः। (१४) स्थास्यसि कथमिव अशिवे शवशिविरे शवरिके!। (१५) सुतनु! तनूनपाति पतिष्यसि त्वमपि। मृणालकोमले! मालावति! म्लानासि। मातर्मातङ्गिके! (१६) अङ्गीकृतः त्वयापि मृत्युः। वत्से! वत्सिके! वत्स्यसि कथम् अनभिप्रेते प्रेतनगरे। नागरिके! (१७) गरिमाणम् आगतासि अनया स्वामिभक्त्या। विरा-

---

(९) नितान्तनिःशूक! अतिनिर्दय! शोकश्वपाक! शोकचाण्डाल! सकामोऽसि पूर्णमनोरथोऽसि।

(१०) प्रतिपद्ये गच्छामि। अभागधेया अभाग्या।

(११) गान्धारि मोचनिके इत्यादीनि समभिव्याहृतदासीनां सम्बोधनानि। गृहीतः लतापाशः व्रततिरज्जुः उद्बन्धनार्थमिति भावः।

(१२) शाखाग्रहणेति। शाखायाः ग्रहणम् उद्बन्धनार्थमिति भावः तत्र कलहः विवादः तम्। हंसि ताड़यसि। उत्तमाङ्गं शिरः।

(१३) मुक्तगलं मुक्तकण्ठम्। दूरीभवति दूरं गच्छतीत्यर्थः। म्रियते इति भावः सखीसार्थः वयस्यावर्गः।

(१४) स्थास्यसि स्थितिं करिष्यसि। अशिवे अमङ्गले शवशिविरे श्मशाने इति भावः।

(१५) सुतनु! शुभाङ्गि! तनूनपाति वह्नौ।

(१६) अङ्गीकृतः स्वीकृतः अनभिप्रेते अनीप्सिते।

(१७) गरिमाणं गौरवम् आगता प्राप्ता।

जिके! (१८) विराजितासि राजपुत्रीविपदि जीवितव्ययव्यवसायेन। (१९) भृगुपतनाभ्युद्यमभागाभिज्ञे! भृङ्गारधारिणि! धन्यासि। केतकि! कुतः पुनः ईदृशी स्वप्नेऽपि (२०) सुस्वामिनी। मेनके! जन्मनि जन्मनि देवीदास्यमेव ददातु देवो देहं दहन् (२१) दहनः। विजये! वीजय कृशानुम्। सानुमति! (२२) नमति इन्दीवरिका दिवं गन्तुकामा। कामदासि! देहि दहनप्रदक्षिणावकाशम्। विरचिके! विरचय वह्निम्।(२३) विकिर किरातिके! कुसुमप्रकरम्। कुरवकि! कुरु (२४) कुरवककोरकाचितां चिताम्। चामरं चामरग्राहिणि! गृहाण पुनरपि कण्ठे (२५) मर्षयितव्यानि नर्मदे! नर्मनिर्मितानि निर्मर्य्यादहसितानि। भद्रे! सुभद्रे! भद्रमस्तु ते परलोकगमनम्। (२६) अया-

---

(१८) विराजिता शोभिता प्रशंसितेत्यर्थः। राजपुत्रीविपदि राजपुत्र्या राज्यश्रियाः विपदि व्यसने। जीवितव्ययव्यसनेन प्राणत्यागचेष्टितेन।

(१९) भृग्विति। भृगोः पर्वतशिखरविभागात् पतनं तत्र यः अभ्युद्यमः अभियोगः तस्य भागः भजनं ग्रहणमिति यावत् तदभिज्ञा तद्विषयज्ञानवती तत्सम्बुद्धौ। भृङ्गारधारिणि! जलपात्रविशेषवाहिनि!।

(२०) सुस्वामिनी अनुरूपा कर्त्री। देवीदास्यं देव्या राज्यश्रिया दास्यं कैङ्कर्य्यम्।

(२१) दहनः अग्निः। वीजय वायुना उद्दीपय। कृशानुम् अग्निम्।

(२२) नमति प्रणमति दिवं स्वर्गम्। कामदासि! कामकिङ्करि! दहनप्रदक्षिणावकाशम् अग्निप्रदक्षिणीकरणावसरम्।

(२३) विकिर विक्षिप कुसुमप्रकरं पुष्पनिचयम्।

(२४) कुरवकेति। कुरवकाणां नीलझिण्टीनां कोरकैः कलिकाभिः आचिताम् आकीर्णाम्।

(२५) मर्षयितव्यानि सोढव्यानि। नर्मनिर्मितानि परिहासकृतानि निर्मर्य्यादहसितानि निरङ्कुशानि हसितानि।

सौणगुणानुरागिणि ! ग्रामेयिके ! गच्छ सुगतिम् । (२७) वसन्तिके ! अन्तरं प्रयच्छ । आपृच्छते छत्रधारी देवि ! देहि दृष्टिम् । (२८) दृष्टा तव जहाति जीवितं विजयसेना । सेयं मुक्तिका मुक्तकण्ठम् आरटति निकटे नाटकसूत्रधारी । पादयोः पतति ते ताम्बूलवाहिनी बहुमता राजपुत्रि ! पत्रलता । कलिङ्गसेने ! अयं (२९) पश्चिमः परिष्वङ्गः पीड़य निर्भरम् उरसा माम् । (३०) असवः प्रवसन्ति वसन्तसेने ! । मञ्जुलिके ! (३१) मार्जयसि कतिकृत्वः सुदुःस[हैः] दुःखसहस्रासदिग्धं चक्षुः इदं रोदिषि कियत् आश्लि[ष्य] च माम् । (३२) निर्माणम् ईदृशं प्रायशो यशोधने ! । धी[र]यसि अद्यापि किं मां माधविके ! । का इयम् अवस्था (३३) संस्थापनानाम् । गतः कालः कालिन्दि ! सखीजनानुनयाञ्जलीनाम् । उन्मत्तिके ! मत्तपालिके ! कृताः (३४) पृष्ठतः प्रणयिनीप्रणि-

---

(२६) अग्रामीणेति । अग्रामीणा नागरिका गुणाः तेषु अनुरागो विद्यतेऽस्याः तत्सम्बुद्धौ । ग्रामेयिके ! ग्रामवासिनि ! सुगतिं शोभनां गतिम् ।

(२७) अन्तरम् अवकाशं प्रयच्छ । आपृच्छते सम्भाषते ।

(२८) दृष्टा प्रिया । नाटकसूत्रधारी नाटकस्य अभिनेयकाव्यस्य सूत्रधारी सम्पादिका ।

(२९) पश्चिमः चरमः परिष्वङ्गः आलिङ्गनम् ।

(३०) असवः प्राणाः प्रवसन्ति गच्छन्ति दूरमित्यर्थः ।

(३१) मार्जयसि शोधयसि निर्जलीकरोषीत्यर्थः । सुदुःसहेति सुदुःसहैः दुःखानां सहस्रैः असदिग्धं वाष्पकलुषितम् । आश्लिष्य आलिङ्ग्य ।

(३२) निर्माणं सृष्टिः ईदृशं दुःखबहुलमिति भावः । धीरयसि स्थिरयसि ।

(३३) संस्थापनानां प्रबोधानाम् । गतः अतीतः ।

(३४) पृष्ठतः कृताः पश्चात् कृताः ।

पातानुरोधाः। शिथिलय चकोरवति! चरणग्रहणं (३५) ग्रहिणि!। कमलिनि! किमनेन पुनः पुनः (३६) दैवोपालम्भेन। न प्राप्तं चिरं सखीजनसङ्गमसुखम्। आर्य्ये! महत्तरिके! तरङ्गसेने! नमस्कारः। सखि! सौदामिनि! दृष्टासि। समुपनय (३७) हव्यवाहनार्च्चनकुसुमानि कुमुदिके!। देहि चितारोहणाय रोहिणि! हस्तावलम्बनम्। अम्ब! धात्रि! धीरा भव। भवन्ति एवंविधा एव कर्मणां (३८) विपाकाः पापकारिणीनाम्। (३९) आर्य्यचरणानाम् अयमञ्जलिः। पर: परलोकप्रयाणप्रणामोऽयम् मातः!। मरणसमये कस्मात् लवलिके! (४०) हलहलको बलीयान् आनन्दमयो हृदयस्य मे। हृष्यन्ति (४१) उच्चरोमाञ्चमुञ्चि किम् अङ्गीकृत्य अङ्गानि। वामनिके! वामेन मे स्फुरितम् (४२) अक्ष्णा। वृथा विरससि वयस्य! वायस! वृन्दे चौरिणि क्षणे क्षणे क्षीणपुण्यायाः पुरः। हरिणि! हेषितमिव हया-

---

(३५) ग्रहिणि! आग्रहवति!।

(३६) दैवोपालम्भेन दैवतिरस्कारेण। महत्तरिके! महाशये!। दृढ़ा कठिना।

(३७) हव्यवाहनार्च्चनकुसुमानि अग्निपूजार्थपुष्पाणि।

(३८) विपाकाः परिणामाः।

(३९) आर्य्यचरणानाम् आर्य्यस्य ज्येष्ठस्य भ्रातुः हर्षस्य चरणानाम्। परः पश्चिमः।

(४०) हलहलकः उत्कण्ठा।

(४१) उच्चरोमाञ्चमुञ्चि उच्चा रोमाञ्चाः तान् मुञ्चन्ति प्रकटयन्तीति तथोक्तानि। किम् अङ्गीकृत्य अवलम्ब्य।

(४२) अक्ष्णा नेत्रेण मङ्गलसूचकमेतदिति भावः। विरससि रौषि। वयस्य! सखे! वायस! काक! हयानाम् अश्वानाम्।

नाम् (४३) उत्तरतः। कस्य इदम् आतपत्रम् उच्चम् अत्र पादपान्तरेण प्रभावति! विभाव्यते। कुरङ्गिके! केन सुगृहीतनाम्नो नाम गृहीतम् अमृतमयम् आर्य्यस्य। देवि! दिष्ट्या वर्द्धसे देवस्य हर्षस्य आगमनमहोत्सवेन।

इत्येतच्च श्रुत्वा सत्वरम् (४४) उपससर्प ददर्श च मुह्यन्तीम् अग्निप्रवेशाय उद्यतां राजा राज्यश्रियम् आललम्बे च (४५) मूर्च्छामीलितलोचनाया ललाटं हस्तेन तस्याः ससम्भ्रमम्।

अथ तेन भ्रातुः (४६) प्रेयसः प्रकोष्ठबद्धानाम् ओषधीनां रसविसरमिव प्रत्युज्जीवनक्षमं क्षरता वमता इव पारिहार्य्यमणीनाम् अचिन्त्यं प्रभावम् अमृतमिव नखचन्द्ररश्मिभिः उद्गिरता बध्नतेव (४७) चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं चन्द्रकान्तचूड़ामणिं मूर्द्धनि मृणालमयाङ्गुलिना इव अतिशीतलेन निर्वापयता दह्यमानं हृदयं (४८) प्रत्यानयता इव

---

(४३) उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि। पादपान्तरेण वृक्षान्तरालेन विभाव्यते लक्ष्यते।

(४४) उपससर्प समीपमाजगाम आललम्बे जग्राह।

(४५) मूर्च्छेति। मूर्च्छया भ्रातृदर्शनजनितद्विगुणोच्छलितशोकावेगेन इति भावः। उक्तञ्च स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो विवृतद्वारमिवोपजायते इति कुमारसम्भवे कालिदासेन।

(४६) प्रेयसः अतिप्रियस्य भ्रातुर्हर्षस्य। प्रकोष्ठबद्धानाम् करनिमणिबन्धान्तरनिवेशितानाम् ओषधीनां लताविशेषाणां रसविसरमिव रसप्रसेकमिव क्षरता स्रवता। पारिहार्य्यमणीनां कटकरत्नानाम्। बध्नतेव विदधतेव।

(४७) चन्द्रोदयच्युतशिशिरशीकरं चन्द्रस्य उदयात् च्युतः गलितः शिशिराणां तुषाराणां शीकरः कणः तम्।

कुतोऽपि जीवितमाह्लादकेन हस्तसंस्पर्शेन सहसैव समुन्मिमील राज्यश्रीः। तथाच असम्भावितागमनस्य अचिन्तितदर्शनस्य सहसा प्राप्तस्य भ्रातुः स्वप्नदृष्टदर्शनस्य इव कण्ठे समाश्लिष्य (४९) तत्कालाविर्भावनिर्भरेण अभिभूतसर्वात्मना दुःखसम्भारेण निर्दयं नदीमुखप्रणालाभ्यामिव मुक्ताभ्यां स्थूलप्रवाहम् उत्सृजन्ती वाष्पवारि विलोचनाभ्यां हा तात! हा अम्ब! हा सख्य! इति व्याहरन्ती मुहुर्मुहुः (५०) उच्चैस्तराच्च समुद्भूतभगिनीस्नेहसद्भावभारभावितमन्युना मुक्तकण्ठम् अति चिरं (५१) विक्रुश्य वत्से! स्थिरा भव त्वमिति भ्रात्रा करस्थितमुखी समाश्वास्यमानापि कल्याणिनि! कुरु वचनम् अग्रजस्य गुरोरिति (५२) आचार्य्येण याच्यमानापि देवि! न पश्यसि देवस्य अवस्थाम् अलमतिरुदितेन इति राजलोकेन अभ्यर्थ्यमानापि स्वामिनि! भ्रातरम् अवेचस्व इति परिजनेन विज्ञाप्यमानापि (५३) दुहितः! विरम्य पुनः आरटितव्यमिति निवार्य्यमाणापि बान्धव-

---

(४८) प्रत्यानयतेव प्रत्यावर्त्तयतेव।

(४९) तत्कालेति। तस्मिन् काले आविर्भावेण उदयेन निर्भरः अतिशयितः तेन। अभिभूतसर्वात्मना सर्वाङ्गाभिभाविनेत्यर्थः। दुःखसम्भारेण शोकातिरेकेण निर्दयं दृढ़ं यथा तथा मुक्ताभ्याम् उद्घाटिताभ्याम्।

(५०) उच्चैस्तराम् अतिशयेन इत्यर्थः। समुद्भूतेति समुद्भूतेन समुत्पन्नेन भगिनीस्नेहसद्भावभारेण भावितः जनितः मन्युः शोको यस्य तथाभूतेन।

(५१) विक्रुश्य विलप्य। करेति करे हस्ते स्थितं मुखं यस्याः तथाभूता। समाश्वास्यमानापि प्रबोध्यमानापि।

(५२) आचार्य्येण दिवाकरमित्रेण।

(५३) दुहितः! कन्ये!। आरटितव्यं रोदितव्यम्।

वृद्धाभिः प्रियसखि! कियद्रोदिषि तूष्णीमास्व दृढं (५४) दूयते देव इति सखीभिः अनुनीयमानापि (५५) चिरसम्भाविता-नेकदुःसहदुःखनिवहनिर्वहण-वाष्पोत्पीड़पीड्यमानकण्ठभागा (५६) प्रभूतमन्युभारभरितान्तःकरणा करुणकाहलेन स्वरेण कतिचित्कालम् अतिदीर्घं रुरोद। विगते च मन्युवेगे वक्षेः समीपात् आक्षिप्य भ्रात्रा नीता निकटवर्त्तिनि तरुतले निषसाद।

अनैः आचार्यस्तु (५७) तथा हर्ष इति विज्ञाय विवर्द्धितादरः सुतरां मुहूर्त्तमिव अतिवाह्य (५८) निभृतसंज्ञा-ज्ञापितेन शिष्येण उपनीतं नलिनीदलैः त्रयम् आदाय नम्रो मुखप्रक्षालनाय उदकम् (५९) उपनिन्ये। नरेन्द्रोऽपि सादरं गृहीत्वा प्रथमम् (६०) अनवरतरोदनाताम्रं चिर-प्रवृत्ताश्रुजलजालं रक्तपङ्कजमिव स्वसुश्चक्षुः अक्षालयत् पश्चात्

(५४) दूयते सन्तापमनुभवति।

(५५) चिरेति। चिरं सम्भावितः भुक्तः अनेकेषां दुःसहानां दुःखानां निवहः तस्य निर्वहणः प्रकटनः यो वाष्पाणामुत्पीड़ः प्रवाहः तेन पीड्यमानः रुध्यमानः कण्ठभागः यस्याः तथाभूता।

(५६) प्रभूतेति। प्रभूतेन बहुना मन्युभारेण शोकभारेण भरितम् आपूरितम् अन्तःकरणं यस्याः तथोक्ता। करुणकाहलेन शोकमहता। मन्युवेगे शोकवेगे। आक्षिप्य आकृष्य।

(५७) तथा तादृशः सम्राड़िति भावः। विवर्द्धितादरः विशेषेण वर्द्धितः वृद्धिं गतः आदरो यस्य तथाभूतः।

(५८) निभृतेति। निभृतया निःशब्दया संज्ञया इङ्गितेन ज्ञापितः आदिष्टः इत्यर्थः तेन।

(५९) उपनिन्ये अर्पितवान्।

(६०) अनवरतेति। अनवरतेन रोदनेन आताम्रम् आरक्तम्। चिरं प्रवृत्तं

(६१) आत्मनः। प्रचालितमुखशशिनि च महीपाले सर्वतो निःशब्दः सम्बभूव सकलो लिखित इव लोकः। ततो नरेन्द्रो मन्दमन्दम् अब्रवीत् स्वसारं वत्से! वन्दस्व अत्रभवन्तं भदन्तम् एष ते भर्त्तुर्हृदयं द्वितीयम् अस्माकञ्च गुरुरिति। राजवचनात्तु राजदुहितरि (६२) पतिपरिचयश्रवणोद्घातेन पुनः आनीतनेत्राम्भसि नमन्त्याम् आचार्य्यः (६३) प्रयत्नरचितागतवाष्पाम्भःसम्भारभज्यमानधैर्य्यार्द्रलोचनः किञ्चित् (६४) परावृत्तनयनो दीर्घं निशश्वास। स्थित्वा च क्षणमेकं प्रदर्शितप्रश्रयो मृदुवादी मधुरया वाचा व्याजहार कल्याणराशे! अलं रुदित्वा अतिचिरम् राजलोको न अद्यापि रोदनात् निवर्त्तते। क्रियताम् अवश्यकरणीयः स्नानविधिः स्नात्वा च गम्यतां तामेव भूयो (६५) भुवम्।

अथ भूपतिः (६६) अनुवर्त्तमानो लौकिकमाचारम्

प्रसृतम् अश्रुजलजालं वाष्पवारिसमूहः यस्मात् तथाभूतं स्वसुः भगिन्याः चक्षुः नयनम्।

(६१) आत्मनः स्वस्य चक्षुः इति सम्बन्धः।

(६२) पतीति। पत्युः ग्रहवर्मणः परिचयः सङ्गतं तस्य श्रवणोद्घातः आकर्णनप्रसङ्गः तेन पुनः आनीतं नेत्रयोरम्भः सलिलं यस्याः तथाभूतायां भर्त्तुर्भदन्तेन सख्यवार्त्ताकर्णनेन पुनर्वाष्पायमाणामित्यर्थः।

(६३) प्रयत्नेति। प्रयत्नेन रचितानि अपि आगतानि वाष्पाम्भांसि तेषां सम्भारेण निवहेन भज्यमानं च्योत्यमानं यत् धैर्य्यं तेन आर्द्रं लोचनं नेत्रं यस्य तथाभूतः।

(६४) परावृत्तनयनः साचीकृतचक्षुः।

(६५) भुवं स्थानम्।

(६६) अनुवर्त्तमानः अनुसरन्।

आचार्य्यवचनञ्च उत्थाय स्नात्वा (६७) गिरिसरिति सह स्वस्रा तामेव भूमिम् अयासीत्। (६८) तस्याञ्च सपरिजनां प्रथमम् आहितावधानः पार्श्ववर्त्ती परवतीं शुचा (६९) पतिपिण्डप्रदर्शितप्रयत्नप्रतिपन्नाभ्यवहारकरणां भगिनीम् अभोजयत् अनन्तरञ्च स्वयम् आहारस्थितिम् अकरोत्। भुक्तवांश्च बन्धनात्प्रभृति विस्तरतः स्वसुः कान्यकुब्जात् (७०) गौड़सम्भ्रमं गुप्तितो गुप्तनाम्ना कुलपुत्त्रेण (७१) निष्कासनं निर्गतायाश्च राज्यवर्द्धनमरणश्रवणं श्रुत्वा च आहारनिराकरणम् अनाहारपराहतायाश्च विन्ध्याटवीपर्य्यटनखेदं (७२) जातनिर्वेदायाः पावकप्रवेशोपक्रमणं यावत् सर्वमशृणोत् (७३) व्यतिकरं परिजनतः। ततः सुखासीनम् एकत्र तरुतले विविक्तभुवि भगिनीद्वितीयं दूरस्थितानुजीविजनं

---

(६७) गिरिसरिति गिरिनद्याम्।

(६८) तस्याञ्च भूमौ इत्यर्थः। आहितावधानः कृतावधानः। परवतीं शुचा शोकपरवशामित्यर्थः।

(६९) पतीति। पत्युः पिण्डं दातव्यं जीवितया पत्न्या इति शास्त्रं तच्च जीवनम् आहारं विना न रक्षितुं शक्यते। तत् पिण्डमदत्त्वा आत्मत्यागो महानधर्मः आप्रलयं नरकवासहेतुश्च इति भावः इत्येवं प्रदर्शितेन बोधितेन भावे क्तप्रत्ययः प्रबोधदानेन इति यावत् प्रयत्नेन च प्रकृष्टानुरोधेन च प्रतिपन्नं स्वीकृतम् अभ्यवहारकरणम् भोजनव्यापारः यया तथाविधाम्।

(७०) गौड़सम्भ्रमं गौड़ाधिपात् भयम्। गुप्तितः बन्धनात् कारावासात् इत्यर्थः।

(७१) निष्कासनं वहिष्करणम् उद्धरणम्। आहारनिराकरणं भोजनपरित्यागम्।

(७२) जातनिर्वेदायाः उत्पन्नवैराग्यायाः पावकप्रवेशोपक्रमणम् अग्निप्रवेशप्रक्रमम्।

राजानम् आचार्य्यः समुपसृत्य शनैः (७४) आसाञ्चक्रे स्थित्वा च कञ्चित्कालांशं लेशतो वक्तुमुपचक्रमे। श्रीमन्! आकर्ण्यताम् आख्येयमस्ति नः किञ्चित्—

अयं हि यौवनोन्मादात् परिभूय (७५) भूयसीर्भार्य्या यौवनावतारतरलतराः (७६) ताराराजो रजनीकर्णपूरः पुरुहूतपुरोधसो धिषणस्य (७७) पुरन्ध्रीं धर्मपत्नीं पत्नीयन् अतितरलः तारां नाम अपजहार नाकतश्च पलायाञ्चक्रे। (७८) चकितचकोरलोचनया तया सह अतिकामया सर्वाकाराभिरामया रममाणो रमणीयेषु देशेषु चचार। (७९) चिराच्च कथञ्चित् सर्वगीर्वाणवाणीगौरवात् गिरां पत्युः पुनरपि प्रत्यर्पयामास ताम्। हृदये तु (८०) अनिन्धनम् अदह्यत विरहात् वरारोहायाः तस्याः सततम्।

---

(७३) व्यतिकरं॰ वृत्तान्तम्। परिजनतः परिजनसकाशात्। विविक्तभुवि विजनप्रदेशे।

(७४) आसाचक्रे उपविवेश। लेशतः किञ्चित्। आख्येयं वक्तव्यम्।

(७५) भूयसीः वह्वीः सप्तविंशतीः अश्विन्यादिदक्षदुहितॄरित्यर्थः। परिभूय अवधीर्य्य। यौवनेति। यौवनस्य अवतारेण उदयेन तरलतराः अतिशयेन स्फुरन्तीरित्यर्थः।

(७६) ताराराजः चन्द्रः। रजनीकर्णपूरः निशाकर्णभूषणभूतः। पुरुहूतपुरोधसः इन्द्रपुरोहितस्य धिषणस्य वृहस्पतेः गीष्पतिर्धिषणो गुरुरित्यमरः।

(७७) पुरन्ध्रीं गृहिणीं पत्नीयन् आत्मनः पत्नीं कुर्वन्। नाकतः स्वर्गात्।

(७८) चकितेति। चकितः भीतः यश्चकोरः पक्षिविशेषः तद्वत् लोचनं नयनं यस्याः तथाभूतया तया तारया। अतिकामया अतिकामुकया।

(७९) चिरात् दीर्घकालात् परमित्यर्थः। सर्वेति सर्वेषां गीर्वाणानां देवानां वाण्याः वचनस्य गौरवात् सम्मानात्। गिरां पत्युः वृहस्पतेः। तां ताराम्।

(८०) अनिन्धनम् इन्धनं काष्ठं तद्रहितं यथा तथा वरारोहायाः उत्तमाङ्गनायाः।

(८१) एकदा तु शैलात् उदयात् उदयमानो विमले वारिणि वरुणालयस्य (८२) संक्रान्तमात्मनः प्रतिबिम्बं विलोकितवान्। दृष्ट्वा च तदा सस्मार (८३) सस्मरः स्मेरगण्डस्थलस्य ताराया मुखस्य। (८४) मुमोच च मन्मथोन्माथमथ्यमानमानसः (८५) स्वस्थोऽपि अस्वस्थः स्थवीयसः पीतसकलकुमुदवनप्रभाप्रवाहधवलताराभ्यामिव लोचनाभ्यां (८६) वाष्पवारिबिन्दून्। अथ पततः तान् उदन्वति समस्तान् एव आचेमुः मुक्ताशुक्तयः। (८७) तासां च कुक्षिकोषेषु मुक्ताफलीभूतान् अवाप तान् कथमपि रसातलनिवासी वासुकिर्नाम (८८) विषमुचाम् ईशः। स च तैः मुक्ताफलैः पातालतलेऽपि तारागणमिव दर्शयद्भिः (८९) एकावलीम् अकल्पयत् चकार च मन्दाकिनीति नाम तस्याः।

---

(८१) उदयात् शैलात् उदयाचलात्। वरुणालयस्य समुद्रस्य।

(८२) संक्रान्तं प्रतिफलितम्।

(८३) सस्मरः सकामः। स्मेरगण्डस्थलस्य विकसत्कपोलतलस्य। मुखस्य इति कर्मणि षष्ठी।

(८४) मुमोच ववर्ष। मन्मथेति मन्मथस्य कामस्य उन्माथेन उत्पीड़नेन मथ्यमानं विलोड्यमानं हृदयं यस्य तथाभूतः।

(८५) स्वस्थः अस्वस्थ इति विरोधः स्वस्थः स्वर्गस्थः अप्रकृतिस्थ इति तत्परिहारः। स्थवीयसः अतिस्थूलान्। पीतं सकलं कुमुदवनं तस्य प्रभाप्रवाहः कान्तिसमूहः तेन धवला तारा कनीनिका ययोस्ताभ्याम्।

(८६) तान् वाष्पवारिबिन्दून्। उदन्वति समुद्रे। आचेमुः पपुः। मुक्ताशुक्तयः मुक्तास्फोटाः।

(८७) तासां मुक्ताशुक्तीनां कुक्षिकोषेषु उदराभ्यन्तरेषु। अवाप प्राप।

(८८) विषमुचां नागानाम् ईशः प्रभुः।

सा च भगवतः सोमस्य सर्वासाम् ओषधीनाम् अधिपतेः प्रभावात् (९०) अत्यन्तविषघ्नी हिमामृतसम्भवत्वाच्च स्पर्शेन सर्वसत्त्वसन्तापहारिणी बभूव। अतः स तां सर्वदा (९१) विषोष्मशान्तये वासुकिः पर्य्यधत्त।

समतिक्रामति च कियत्यपि काले कदाचित् ताम् एकावलीं तस्मात् नागराजात् नागार्जुनो नाम नागैः एव आनीतः पातालतलं भिक्षुः (९२) अभिचत लेभे च। निर्गत्य रसातलात् त्रिसमुद्राधिपतये सातवाहननाम्ने नरेन्द्राय सुहृदे स ददौ ताम्। सा च अस्माकं कालेन शिष्यपरम्परया कथमपि हस्तमुपगता। यद्यपि च परिभव इव भवति भवादृशां (९३) दत्रिम उपचारः तथापि ओषधिबुद्ध्या बुद्धिमता (९४) सर्वसत्त्वराशिरक्षाप्रवृत्तेन रक्षणीयशरीरेण आयुष्मता विषरक्षापेक्षया गृह्यताम्। इत्यभिधाय भिक्षोः (९५) अभ्यासवर्त्तिनः चीवरपटान्तसंयतां मुमोच ताम् एकावलीं मन्दाकिनीम्।

---

(८९) एकावलीम् एकसरं हारविशेषमिति यावत् अकल्पयत् अरचयत्। तस्या एकावल्याः।

(९०) अत्यन्तविषघ्नी अतिशयेन विषहरी।

(९१) विषोष्मशान्तये विषसन्तापनिवृत्तये। पर्य्यधत्त परिहितवान्।

(९२) अभिचत अयाचत।

(९३) दत्रिमः दानेन निष्पन्नः उपचारः सत्कारः।

(९४) सर्वेति। सर्वेषां सत्त्वराशीनां प्राणिसङ्घानां रक्षायां प्रवृत्तः उद्यतः तेन। अतएव रक्षणीयं शरीरं येन तथाभूतेन स्वशरीरं रक्षितुकामेन इत्यर्थः। विषरक्षापेक्षया विषेभ्यः रक्षानुरोधेन।

(९५) अभ्यासवर्त्तिनः अन्तिकस्थितस्य। चीवरपटान्तसंयतां वसनाञ्चलबद्धाम्।

(९६) उन्मुच्यमानाया एव यस्याः प्रभालेपिनि लब्धावकाशे विषदमहसि महीयसि विसर्पति रश्मिमण्डले युगपद्धवलायमानेषु दिङ्मुखेषु (९७) मुकुलितलतावधूत्कण्ठितैः आमूलाद्विकाशितमिव तरुभिः अभिनवमृणाललुब्धैः (९८) धावितमिव धुतपक्षपुटपटलधवलितगगनं वनसरसीहंसयूथैः (९९) स्फुटितमिव भरवशविशीर्य्यमाणधूलिधवलैः गर्भभेदसूचितसूचीसञ्चयशुचिभिः केतकीवाटैः (१००) उद्गलितदलदन्तुराभिः प्रबुद्धमिव कुमुदिनीभिः (१) विधुतसितसटाभारभरितदिक्चक्रैः चलितमिव केसरि[illegible]लैः प्रहसित-

---

(९६) उन्मुचमानायाः निष्कास्यमानायाः । यस्याः मन्दाकिन्याः । प्रभालेपिनि कान्तिव्यापिनि । लब्धावकाशे प्राप्तावसरे । विषदमहसि उज्ज्वलतेजसि । महीयसि अतिमहति विसर्पति प्रसरति । रश्मिमण्डले किरणनिचये ।

(९७) मुकुलितेति । मुकुलिता विकासोन्मुखा इति भावः लता एव वध्वः तासु उत्कण्ठितैः तत्सङ्गकामिभिरिति भावः । तरुभिः वृक्षैः आमूलात् विकाशितम् इव उल्लासितमिव लताविकासधियेति भावः ।

(९८) धुतेति । धुतैः कम्पितैः विस्तारितैरिति भावः पक्षपुटानां पटलैः समूहैः धवलितं श्वेतीकृतं गगनं यस्मिन् तद् यथा तथा वनसरसीहंसयूथैः अरण्यसरोवरहंसवृन्दैः धावितमिव विद्रुतमिव ।

(९९) भरेति । भरवशेन पुष्टिवशेन विशीर्य्यमाणाभिः विकीर्य्यमाणाभिः धूलिभिः रजोभिः धवलाः तैः । गर्भेति गर्भभेदेन गर्भस्फोटनेन सूचितैः स्फुटितैः सूचीनां शिखानां सञ्चयैः समूहैः शुचयः विशदाः तैः । केतकीवाटैः केतकीवनैः स्फुटितमिव विकसितमिव ।

(१००) उद्गलितेति । उद्गलितैः निर्गतैः दलैः छदैः दन्तुराभिः सञ्जातदन्ताभिरिव लक्ष्यमाणाभिः । प्रबुद्धमिव विकसितमिव ।

(१) विधुतेति । विधुतेन विस्तारितेन सितसटानां श्वेतजटानां भारेण भरितम् आपूरितं दिक्चक्रं दिङ्मण्डलं यैः तथाभूतैः । केसरिकुलैः सिंहवृन्दैः ।

मिव (२) दशनांशुमालालोकलिप्यमानवनं वनदेवताभिः विकसितमिव (३) शिथिलितकुसुमकोशकेसराट्टहासनिरङ्कुशं काशकाननैः भ्रान्तमिव (४) सम्भ्रमभ्रमितबालपल्लवपरिवेशश्वेतायमानैः चमरीकदम्बकैः प्रसृतमिव (५) स्फायमानफेनिलतरलतरतरङ्गोद्गारिणा गिरिनदीपूरेण (६) अपरतारागणलाभमुदितेन उदितमिव (७) विकचमरीचिचक्राक्रान्तककुभा पूर्णचन्द्रेण प्रक्षालित इव दावानलधूलिधूसरितदिगन्तो दिवसः पुनरिव धौतानि अश्रुजलक्लिष्टानि नारीणां मुखानि।

राजा तु (८) मांसलैः तस्याः सम्मुखैः मयूखैः आकुली-

---

(२) दशनेति। दशनांशूनां दन्तकिरणानां माला समूहः तस्या आलोकेन प्रभया लिप्यमानं वनं यस्मिन् तद् यथा तथा।

(३) शिथिलितेति। शिथिलितानां श्लथीभूतानां कुसुमानां कोशकेसराः कर्णिकारकिञ्जल्का अट्टहासा इव तैः। निरङ्कुशं निर्बाधं यथा तथा।

(४) सम्भ्रमेति। सम्भ्रमेण त्वराविशेषेण भ्रमितैः चालितैः बालपल्लवपरिवेशैः पुच्छलोमकिसलयमण्डलैः श्वेतायमानाः श्वेता इव आचरन्तः तैः। चमरीकदम्बकैः चमरीवृन्दैः। प्रसृतमिव विस्तृतमिव।

(५) स्फायमानेति। स्फायमानाः वर्द्धमानाः फेनिलाः फेनमुद्गिरन्तः तरलतरा अतिचञ्चलाः ये तरङ्गाः ऊर्मयः तान् उद्गिरतीति तथाभूतेन।

(६) अपरेति। अपरे अन्ये आकाशसञ्चारिण्य इति भावः तारागणाः नक्षत्रवृन्दानि तेषां लाभः तेन मुदितः प्रहृष्टः तेन।

(७) विकचेति। विकचैः विकस्वरैः मरीचीनां मयूखानां चक्रैः समूहैः आक्रान्ता आपूरिताः ककुभः दिशः येन तथोक्तेन। प्रक्षालित इव धौत इव। दावानलेति दावानलस्य वनवह्नेः धूलिभिः भस्मभिः धूसरितः दिगन्तः यस्मिन् तथाभूतः। धौतानि क्षालितानि।

(८) मांसलैः प्रभूतैः।

क्रियमाणं मुहुर्मुहुः उन्मीलयन् निमीलयंश्च चक्षुः कथमपि प्रयत्नेन ददर्श (९) सर्वाशापूरणीं पङ्क्तीकृतामिव दिङ्नागकरशीकरसंहतिं (१०) घनमुक्तां शारदीम् इव लेखीकृतां ज्योत्स्नां (११) प्रकटपदकचिह्नां सञ्चारवीथीमिव बालेन्दोः निश्चलीभूतां सप्तर्षिमालामिव (१२) हस्तमुक्ताम् अभिभूतसकलभुवनभूषणभूतिप्रभावाम् ऐशानीमिव शशिकलां धवलतागुणगृहीतां कान्तिमिव निर्गतां क्षीरराशेः (१३) अनेकमहामहीभृत्परम्परागतां गङ्गामिव दुर्गतिहराम् (१४) अनवरतस्फुरिततरलांशुकां (१५) पुरःसरपताकामिव महेश्वरभावागमस्य घनसारशुक्लां दन्तपङ्क्तिम्

---

(९) सर्वाशापूरणीं सर्वदिगुद्भासिनीं सर्वमनोरथसम्पादिनीञ्च। पङ्क्तीकृताम् इव पङ्क्तिक्रमेण स्थापितामिव। दिङ्नागस्य ऐरावतस्य करः शुण्डः तस्य शीकरसंहतिं निर्गलदम्बुबिन्दुधाराम्।

(१०) घनमुक्तां मेघावरणभ्रष्टाम् निरन्तरमुक्ताफलखचिताम्। लेखीकृतां श्रेणीकृतां ज्योत्स्नां चन्द्रिकाम्।

(११) प्रकटेति। प्रकटमुज्ज्वलं पदकं मध्यमणिः पदमेव पदकञ्च चिह्नं यस्याः तां सञ्चारवीथीमिव सञ्चरणपद्धतिमिव। बालेन्दोः नवोदितस्य चन्द्रस्य।

(१२) हस्तमुक्तां हस्तात् करात् भिक्षोरिति भावः हस्तो नाम नक्षत्रं तस्मात् निर्गताम्। अभिभूतेति अभिभूतः निर्जितः सकलानां भुवनानां भूषणभूतेः अलङ्कारसम्पदः प्रभावः यया ताम् ऐशानीमिव शैवीमिव। धवलतागुणेन श्वैत्यधर्मेण श्वेतवर्णतन्तुना च गृहीता ताम्।

(१३) अनेकेति। अनेके महान्तः महीभृतः पर्वता राजानश्च तेषां परम्परा धारा तया आगता उपस्थिता ताम्। दुर्गतिहरां दारिद्र्यहारिणीं नरकनिवारिणीञ्च।

(१४) अनवरतेति। अनवरतं स्फुरिताः तरलस्य मध्यमणेः अंशुका यद्वा तरला अंशुकाः किरणाः अंशुकानि पटाश्च यस्याः तथोक्ताम्।

(१५) पुरःसरेति। पुरोऽग्रतः सरतीति पुरःसरी सा चासौ पताका वैज-

इव अभिमुखस्य ईश्वरस्य (१६) वरमनोरथपूरणसमर्थां स्वयम्वरस्रजमिव भुवनश्रियः (१७) निजकरपल्लवावरणदुर्लक्ष्यां (१८) चक्षूरागविहसतिकामिव वसुधायाः मन्त्रकोषसाधनप्रवृत्तस्य (१९) अक्षमालामिव राजधर्मस्य (२०) समुद्रालङ्कारभूतां सङ्ख्यालेख्यपट्टिकामिव कुवेरकोशस्य। पश्यन् च एतां विस्मयम् आजगाम मनसा सुचिरम्। आचार्य्यस्तु ताम् (२१) उद्धृत्य बबन्ध बन्धुरे स्कन्धभागे भूपतेः। अथ नरपतिरपि प्रीतिम् उपदर्शयन् प्रत्यवादीत् आर्य्य! रत्नानाम् ईदृशानाम् अनर्हाः प्रायेण पुरुषाः। तपःसिद्धिः इयमार्य्यस्य देवताप्रसादो वा। के च वयम् इदानीम् आत्मनोऽपि किमुत ग्रहणस्य प्रत्याख्यानस्य वा। दर्शनात्

यन्ती चेति तामिव। महेश्वरभावागमस्य साम्राज्यलाभस्य। घनसारशुक्लां चन्दनधवलाम् अभिमुखस्य अनुकूलस्य ईश्वरस्य देवस्येति यावत्।

(१६) वरमनोरथपूरणसमर्थां वरः श्रेष्ठः मनोरथः कामः वरस्य जामातुः मनोरथश्च तस्य पूरणे साधने समर्था ताम्।

(१७) निजेति। निजाः स्वीयाः करा रश्मय एव पल्लवाः निजः स्वीयः करपल्लवः हस्तकिसलयश्च तैः तेन च आवरणेन आच्छादनेन दुर्लक्ष्यां दुर्दर्शाम्।

(१८) चक्षूरागेति। चक्षुषः रागः प्रीतिः तेन विहसतिका नर्महासः ताम् इव। मन्त्रेति मन्त्रः कर्त्तव्याकर्त्तव्यावधारणं कोषो धनं तस्य साधनं हस्त्यश्वादिबलं तत्र प्रवृत्तः तस्य।

(१९) अक्षमालामिव जपमालिकामिव।

(२०) समुद्रेति। समुद्रः सागरः तस्य अलङ्कारः समुद्रः मुद्रया सहितश्च योऽलङ्कारः तद्भूतां तत्स्वरूपां सङ्ख्यालेख्यपट्टिकामिव सङ्ख्या एतावन्ति रत्नानि अस्मिन् सन्तीति गणना तस्या लेख्यपट्टिका लिपिपटी तामिव कुवेरकोशस्य धनेश्वरभाण्डागारस्य।

(२१) उद्धृत्य उत्तोल्य। बन्धुरे नतानते हृद्ये वा। के च वयम् आत्मनः स्वस्य स्वदेहस्य इत्यर्थः न कोऽपि वयमित्यर्थः। दर्शनात् भवत इति शेषः।

प्रभृति (२२) प्रभूतगुरुगुणगणाहृतेन हृदयेन परवन्तो वयम्। (२३) सङ्कल्पितमिदम् आमरणात् आर्य्योपयोगाय शरीरम्। अत्र कामचारो वः कर्त्तव्यानामिति।

(२४) समतिक्रान्ते च कियत्यपि काले गते च एकावलीवर्णनालापे लोकस्य अनन्तरं लब्धविश्रम्भा राज्यश्रीः ताम्बूलवाहिनीं पत्रलताम् आहूय (२५) उपांशु किमपि कर्णमूले शनैः आदिदेश। दर्शितविनया च पत्रलता पार्थिवं व्यज्ञापयत् देव! देवी विज्ञापयति न स्मरामि आर्य्यस्य पुरः कदाचिदुच्चैः वचनमपि कुतो विज्ञापनम्। इयं हि (२६) शुचाम् असह्यता व्यापारयन्ती हतदैवदत्तादेशा (२७) शिथिलयति विनयम्। अबलानां हि पतिरपत्यं वा (२८) अवलम्बनम्। उभयविकलानान्तु (२९) दुःखानलेन्धनाय-

---

(२२) प्रभूतेति। प्रभूतानां गुरुगुणानाम् आचार्य्यगुणानां गणेन हृतं तेन।

(२३) सङ्कल्पितं मनसा निर्द्धारितम् आर्य्योपयोगाय आर्य्यस्य मान्यस्य भवतः उपयोगः उपकारः तस्मै। अत्र शरीरे इत्यर्थः वः युष्माकं कर्त्तव्यानां कार्य्याणां कामचारः यथेच्छवृत्तित्वम् अहं मदीयेन शरीरेण भवतः यावदिष्टं मनोरथं सम्पादयिष्यामीति भावः।

(२४) समतिक्रान्ते गते। एकावलीवर्णनालापे एकावल्या मन्दाकिन्या वर्णनमेव आलापः प्रसङ्गः तस्मिन्। लोकस्य तत्रस्थस्य जनस्य एकावलीवर्णनालापे इत्यनेन सम्बन्धः।

(२५) उपांशु सुगूढम्।

(२६) शुचां शोकानाम् असह्यता दुःसहता। व्यापारयन्ती विज्ञापयितुं नियोजन्तीत्यर्थः। हतेति हतेन दैवेन भाग्येन दत्त आदेशोऽनुमतिर्यस्याः तथाभूता।

(२७) शिथिलयति। शिथिलं करोति ह्रसयति इत्यर्थः।

(२८) अवलम्बनम् आश्रयः। उभयविकलानान्तु अवीराणान्तु।

मानं प्राणितम् अश्लीलत्वमेव केवलम्। (३०) आर्य्यागमनेन च कृतोऽपि प्रतिहतो मरणप्रयत्न:। अत: (३१) काषायग्रहणाभ्यनुज्ञया अनुगृह्यतामयम् अपुण्यभाजनं जन इति। जनाधिपस्तु तदाकर्ण्य तूष्णीमेव अतिष्ठत्।

अथ आचार्य्य: सुधीरम् अभ्यधात् आयुष्मति! शोको हि नाम (३२) पर्य्याय: पिशाचस्य रूपान्तरम् आक्षेपस्य तारुण्यं (३३) तमस: विशेषणं विषस्य (३४) अनन्तक: प्रेतनगरनायक:। अयम् अनिर्वृतिधर्मा दहन:। अयमक्षयो राजयक्ष्मा। अयम् अलक्ष्मीनिवासो (३५) जनार्दन:। अयम् अपुण्यप्रवृत्त: (३६) क्षपणक:। अयम् अप्रतिबोधो

---

(२९) दु:खेति। दु:खमेव अनल: तस्य इन्धनं काष्ठं तदिवाचरत् दु:खानलेन्धनायमानम्। प्राणितं प्राणधारणम् अश्लीलत्वमेव धार्ष्ट्यमेव निर्लज्जत्वमेव इत्यर्थ:।

(३०) आर्य्यागमनेन आर्य्यस्य भवत: आगमनेन उपस्थित्या। प्रतिहत: व्याहत:।

(३१) काषायेति कषायेण रक्तं काषायं वसनमिति भाव: तस्य ग्रहणं धारणं प्रव्रज्यावलम्बनमित्यर्थ: तत्र अभ्यनुज्ञा अनुमति: तया।

(३२) पर्य्याय: नामान्तरं पिशाचस्य नीचाधमस्य देवयोनिविशेषस्य। रूपान्तरम् अन्यविधं रूपम् आक्षेपस्य अपस्माररोगस्य अचेतनतया भूविलुण्ठनलक्षणस्य इति भाव: तारुण्यं यौवनम्।

(३३) तमस: अन्धकारस्य विशेषणं विशेष: भेदमात्रमित्यर्थ:।

(३४) अनन्तक: नास्ति अन्तो यस्य स: अनन्तक: अशेष: यावता वर्धते तावदेव वृद्धिं गच्छति न विरमतीति भाव: प्रेतनगरनायक: यमपुरीप्रभु:। अनिर्वृति: अधृति: अनिर्वाणस्य धर्मो यस्य तथाभूत:। दहन: अग्नि:। राजयक्ष्मा क्षयरोगविशेष:। अक्षय: नास्ति क्षयो यस्मात् तथोक्त: अविनश्वरश्च।

(३५) जनार्दन: जनान् अर्दयति पीडयतीति तथोक्त: विष्णुश्च। अपुण्यप्रवृत्त: पापप्रवृत्त: पापरत इत्यर्थ: पापजातश्च।

निद्राप्रकारः। अयम् अनलसधर्मा सन्निपातः। अयम् (३७) अशिवसहचरो विनायकः। अयम् अबुधसेवितो (३८) ग्रहवर्गः। अयम् अयोगसमुत्थो ज्योतिष्प्रकारः। अयं स्नेहात् (३९) वायुप्रकोपः मानसात् अग्निसम्भवः (४०) आर्द्रभावात् रजःक्षोभः रसात् अभिशोषः रागात् कालपरिणामः। (४१) तत्

---

(३६) क्षपणकः नग्नाटकः देहनाशकश्च। अप्रतिबोधः प्रबोधाप्रतिविधेयः अपुनर्जागरश्च। निद्राप्रकारः निद्रां प्रकिरति निरस्यतीति तथोक्तः निद्राभेदश्च। अनलसधर्मा अनलेन अग्निना समानः धर्मो यस्य तथोक्तः अन्तर्दाहकत्वात् इति भावः अनलसः आलस्यलक्षणवर्जितः गात्रलुण्ठनादिरूप इत्यर्थः धर्मो यस्य तथाभूतश्च सन्निपातः सम्यक् निपातयतीति तथोक्तः वातपित्तकफानां विकृतानां दोषाणां सम्यक् निपातः उपस्थितिः।

(३७) अशिवसहचरः अशिवम् अमङ्गलं तस्य सहचरः। विनायकः विशेषेण नयति नाशयतीति तथोक्तः विघ्नः गणपतिश्च। अबुधसेवितः बुधैः पण्डितैः बुधेन सौम्येन ग्रहेण च न सेवितः नावलम्बितः।

(३८) ग्रहवर्गः ग्रहाः व्यसनानि सूर्य्यादयश्च तेषां वर्गः पक्षः गणश्च। अयोगेति योगे समाधौ चित्तनिरोधव्यापारे इति भावः अनुकूले देवे च न समुत्तिष्ठति न उदेतीति तथोक्तः। ज्योतिष्प्रकारः अग्निभेदः परं ज्ञानञ्च। स्नेहात् प्रणयात् पुष्टिहेतुभूताद् घृतादेश्च।

(३९) वायुप्रकोपः उन्मादः औद्धत्यञ्च। मानसात् चेतसः तदाख्यात् देवसरसश्च।

(४०) आर्द्रभावात् वात्सल्यात् सरसत्वाच्च रजःक्षोभः रजसो गुणविशेषस्य क्षोभः विजृम्भितं धूलिप्रसरश्च। रसात् अनुरागात् रसायनाच्च अभिशोषः आत्मशोषणं दुष्टशारीरक्लेदशमनञ्च रागात् अत्यासङ्गात् लौहित्याच्च कालपरिणामः कालो यमः कृष्णवर्णश्च परिणामो यस्य तथोक्तः जीवननाशः कृष्णवर्णताप्राप्तिश्च चरमं फलमस्येति भावः।

(४१) अस्य शोकस्य आपातम् आपतनमित्यनेन सम्बन्धः। अजस्रास्रस्राविणः अजस्रम् अनवरतम् अस्रं वाष्पं रक्तञ्च स्रवतः। हृदयेति हृदयस्य महत् व्रणं तस्य।

अस्य अजस्रास्रस्राविणो हृदयमहाव्रणस्य (४२) बहुलदोषान्ध-कारलब्धप्रवेशप्रसरस्य प्राणतस्करस्य (४३) शून्यताहेतोः महाभूतग्रामघातकस्य (४४) सकलविग्रहक्षपणदक्षस्य दोषचक्रवर्त्तिनः (४५) कार्श्यश्वासप्रलापोपद्रवबहुलस्य दीर्घ-रोगस्य असद्ग्रहस्य (४६) सकललोकक्षयधूमकेतोः जीवि-तापहारदक्षस्य अक्षणरुचेः अनभ्रवज्रपातस्य (४७) स्फुर-दनवद्यविद्याविद्युदुद्योतमानानि गहनग्रन्थग्रन्थिगूढ़गर्भ-

---

(४२) बहुलेति। बहुलदोषा बहवः अपगुणाः कृष्णपक्षरात्रयश्च तेषु तासु च ये अन्धकाराः मोहाः तमांसि च तैः लब्धः प्रवेशप्रसरः येन तथाभूतस्य। प्राणतस्करस्य जीवनापहारिण इत्यर्थः।

(४३) शून्यताहेतोः किं कर्त्तव्यतामूढ़ताकारणस्य। महेति महाभूतानां महतां प्राणिनां मानवानामित्यर्थः नतु अन्येषामिति भावः घातकः नाशकः तस्य।

(४४) सकलेति सकलानां सकला वा विग्रहाः शरीराणि विरोधाश्च तेषां क्षपणं क्षयकरणं तत्र दक्षः निपुणः तस्य। दोषचक्रवर्त्तिनः दोषाणां काम-क्रोधादिरिपूणां चक्रे मण्डले वर्त्तते मुख्यतया तिष्ठतीति तथोक्तस्य दोषाधि राजस्य च।

(४५) कार्श्येति। कार्श्यं कृशता श्वासः दीर्घ इति भावः प्रलापोऽनर्थकं वचनं प्रलापोऽनर्थकं वच इत्यमरः। ते एव उपद्रवाः उत्पाताः तैः बहुलः पूर्णः तस्य उपद्रवलक्षणमुक्तं वैद्यके। व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः। उपक्रम-विरोधित्वात् स उपद्रव उच्यते इति। दीर्घरोगस्य दीर्घकालभोग्यरोगविशेषस्य क्षयादितुल्यस्येति भावः। असद्ग्रहस्य असति अनर्थे मरणादौ ग्रहः आवेशः यस्मात् तथाभूतस्य दुष्टग्रहस्य रव्यादेश्च।

(४६) सकलेति। सकलानां लोकानां क्षये धूमकेतुः उपग्रहविशेषः अग्निश्च तस्य। उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थित इति कुमारसम्भवे कालिदासः। जीवितापहारदक्षस्य जीवनक्षयकरणपटोः। अक्षणरुचेः नास्ति क्षणमपि रुचिः अनुरागः करणीयविषयेषु इति भावः यस्मिन् तथोक्तस्य अविद्युतश्च। अनभ्र-वज्रपातस्य अवृष्टिवज्रनिपतनस्य।

(४७) स्फुरदिति। स्फुरन्ती राजमाना अनवद्या अनिन्द्या विद्या एव

ग्रहणगम्भीराणि (४८) भूरिकाव्यकथाकठोराणि बहुशास्त्रोद्वहनवहन्ति विदुषामपि हृदयानि न अलं सोढुम् आपातं किमुत (४९) नवनवमालिकाकुसुमकोमलानां सरसबिसतन्तुदुर्बलकम् अबलानां हृदयम्।

एवं सति (५०) सत्यव्रते! वद किमत्र क्रियते कतम उपालभ्यते कस्य पुर उच्चैः आक्रन्द्यते हृदयदाहि दुःखं वा ख्याप्यते? सर्वम् अक्षिणी निमील्य सोढ़व्यम् (५१) अमूढ़ेन मर्त्त्यधर्मणा। पुण्यवति! पुरातन्यः स्थितय एताः केन शक्यन्तेऽन्यथाकर्त्तुम्? (५२) संसरन्त्यो नक्तन्दिवं द्राघीयस्यो (५३) जन्मजरामरणघटनघटीयन्त्रराजिरज्जवः पञ्चजनानाम्।

विद्युत् तया उद्योतमानानि उद्भासमानानि। गहनेति गहनानां निविड़ानां कठिनानामित्यर्थः ग्रन्थानां ये ग्रन्थयः कूटांशाः तेषां गूढ़ा रहस्या ये गर्भाः अन्तर्गता भावा इत्यर्थः तेषां ग्रहणेन अवबोधेन गम्भीराणि भाववन्तीत्यर्थः।

(४८) भूरीति। भूरिभिः बह्वीभिः काव्यकथाभिः कठोराणि कठिनानि बहुशोचनीयव्यापारश्रवणपठनाभ्यामिति भावः। बह्विति बहूनां शास्त्राणां दर्शनादीनाम् उद्वहनेन धारणेन वहन्ति प्रशस्तानीत्यर्थः। सोढुं न अलं न क्षमाणीत्यर्थः।

(४९) नवेति। नवा या नवमालिका तस्याः कुसुमानि इव कोमलाः तासाम्। सरसेति सरस आर्द्रः यः बिसतन्तुः मृणालसूत्रं तद्वत् दुर्बलकम् अतीव दुर्बलमित्यर्थः।

(५०) सत्यव्रते! सत्यम् अखण्डितमिति भावः व्रतं चारित्रमिति भावः यस्याः तत्सम्बुद्धौ। उपालभ्यते तिरस्क्रियते। अक्षिणी नेत्रे।

(५१) अमूढ़ेन शोकाविह्वलेनेत्यर्थः मर्त्त्यधर्मणा मरणधर्मिणा मानवेन इत्यर्थः। स्थितयः मर्य्यादाः।

(५२) संसरन्त्यः प्रवहन्त्यः। द्राघीयस्यः अतिदीर्घाः।

(५३) जन्मेति। जन्मेति जन्म च जरा च मरणञ्च तानि घटनानि एव

(५४) पञ्चमहाभूत-पञ्चकुलाधिष्ठितान्तः-करण-व्यवहारदर्शन-निपुणाः सर्वङ्कषा विषमा धर्मराजस्थितयः। क्षणमपि (५५) क्षममाणा गलन्ति आयुष्कालाकलनकुशला निलये निलये कालनाडिकाः। जगति (५६) सर्वजन्तुजीवितोपहार-पातिनी सञ्चरति झटिति चण्डिका यमाज्ञा। (५७) रटन्ति अनवरतम् अखिलप्राणिप्रयाणप्रकटनपटवः प्रेतपतिपटहाः। प्रतिदिशं पर्य्यटन्ति (५८) पेटकैः प्रतिपुरं प्रतप्तलोहलोहिताक्षाः (५९) कालकूटकान्तिकालकायाः कालपाशपाणयः

घटीयन्त्राणां राजयः श्रेणयः तासां रज्जवः सूत्राणि। पञ्चजनानां मानवानां स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नर इत्यमरः।

(५४) पञ्चेति। पञ्चानां महाभूतानां क्षित्यादीनां तद्विकाराणामित्यर्थः मानवानामिति भावः पञ्चकुलानि चक्षुरादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि तेषु अधिष्ठितम् अध्यक्षतया स्थितम् अन्तःकरणं मनः तस्य व्यवहारः चेष्टितं तस्य दर्शने अवलोकने निपुणाः तत्पराः सर्वं कषतीति सर्वङ्कषा सर्वाकर्षिणः विषमाः दारुणाः धर्मराजस्थितयः अन्तकव्यापाराः।

(५५) क्षममाणाः सहमानाः। गलन्ति अतिगच्छन्ति आयुष्कालस्य जीवितकालस्य आकलनं संख्यानं तत्र कुशलाः पटवः कालस्य अन्तकस्य नाडिकाः होरा। निलये निलये गृहे गृहे।

(५६) सर्वेति। सर्वेषां जन्तूनां जीवितमेव उपहारः उपढौकनं तत्र पतति ग्रहणार्थं धावतीति तथाभूता। चण्डिका भीषणा रौद्रा देवी च। यमाज्ञा। अन्तकनिर्देशः।

(५७) रटन्ति नदन्ति। अखिलेति अखिलानां समस्तानां प्राणिनां जीवानां प्रयाणं स्वनगरी गमनं तस्य प्रकटनम् आघोषणं तत्र पटवः कुशलाः। प्रेतपतिपटहाः प्रेतपतेः यमस्य पटहा वाद्यभेदाः।

(३८) पेटकैः दलैः दलैरित्यर्थः। प्रतप्तेति प्रतप्तं यत् लोहं तद्वत् लोहिते रक्ते अक्षिणी नेत्रे येषां ते।

(५९) कालेति। कालकूटस्य विषस्य कान्तिरिव कान्तिः येषां तथाविधाः

कालपुरुषाः । प्रतिभवनं भ्रमन्ति (६०) भीषणकिङ्करकर-घट्टितयमघण्टापुटपटुटाङ्कारभयङ्कराः (६१) सर्वसत्त्वसङ्ग-संहरणाय घोराघातघोषणाः । दिशि दिशि वहन्ति (६२) बहुचिताधूमधूसरितप्रेतपतिपताकापतितगृध्रदृष्टयः (६३) शोकक्षतकोलाहलाकुलकुटुम्बिनीविकीर्णकेशकलाप-शवलशवशिविकासहस्रसङ्कुलाः (६४) किलकिलायमान-श्मशानशिविरशिवाश्रावकाः (६५) परलोकावसथपथिक-सार्थप्रस्थानविशिखावीथयः । (६६) सकललोककवलावलेह-लम्पटा बहला बहलिहा (६७) लेढि लोहिताचिता चिता-

---

कालाः कृष्णवर्णाः काया देहा येषां तथोक्ताः । कालपाशः यमपाशः पाणौ येषां तथाविधाः ।

(६०) भीषणेति । भीषणानां भयङ्कराणां किङ्कराणां यमदूतानां करैः घट्टिता धृता या यमघण्टा तस्याः पुटस्य कन्दुकस्य पटुना उत्कटेन टाङ्कारेण भयङ्कराः भीषणाः ।

(६१) सर्वेति । सर्वेषां सत्त्वानां प्राणिनां सङ्गस्य समूहस्य संहरणं तस्मै । घोरा दारुणाः आघाताः ताड़नानि यासु तथाविधा घोषणा राजाज्ञाप्रचाराः ।

(६२) बह्वीति । बहुभिः चिताधूमैः धूसरिता याः प्रेतपतेः अन्तकस्य पताकाः तासु पतिता गृध्राणां श्मशानपक्षिणां दृष्टयः यासु तथोक्ताः ।

(६३) शोकेति । शोकेन क्षतः यः कोलाहलः करुणरवः तेन आकुलानां कुटुम्बिनीनां कुलाङ्गनानां विकीर्णैः विच्छिन्नैः केशकलापैः शवलाः या शवानां मृतानां शिविकाः खट्टाविशेषाः तासां सहस्रैः सङ्कुलाः आकीर्णाः ।

(६४) किलेति । किलकिलायमानाः श्मशानशिविरस्य प्रेतावासस्य शिवा-श्रावकाः शृगालशिशवः यासु तथाविधाः ।

(६५) परलोकेति । परलोक एव आवसथः आलयः तस्य ये पथिकसार्थाः पान्थनिवहाः तेषां प्रस्थानस्य विशिखावीथयः रथ्याश्रेणयः । रथ्या प्रतोली विशिखेत्यमरः ।

(६६) सकलेति । सकलानां लोकानामेव कवलानां ग्रासानाम् अवलेहः आस्वादः तत्र लम्पटा लुब्धा । बहला दीर्घा । बहं लिहा छिद्रान्वेषिणी ।

ङ्गारकाली कालरात्रिजिह्वा जीवितानि जीविनाम्। तृप्तिमशिक्षिता च भगवतः (६८) सर्वभूतभुजो बुभुक्षा मृत्योः। (६९) अतिद्रुतवाहिनी च अनित्यतानदी। (७०) क्षणिकाश्च महाभूतग्रामगोष्ठ्यः। रात्रिषु भङ्गुराणि (७१) गात्रयन्त्रपञ्जरदारूणि देहिनाम्। (७२) अशुभशुभावेशविवशा विशरारवः शरीरनिर्माणपरमाणवः। (७३) छिदुरा जीवबन्धनपाशतन्त्रीतन्तवः। सर्वमात्मनोऽनीश्वरं विश्वं नश्वरम्। एवम् अवधृत्य नात्यर्थम् एव अर्हसि मेधाविनि मृदुनि मनसि (७४) तमसः प्रसरं दातुम्। एको हि (७५) प्रतिसङ्ख्यानक्षण आधारीभवति धृतेः। अपिच दूरगतेऽपि हि

---

(६७) लेढि आस्वादयति। लोहिताचिता रक्तव्याप्ता। चिताङ्गारवत् काली कृष्णवर्णा।

(६८) सर्वभूतभुजः सर्वप्राणिभक्षकस्य मृत्योः बुभुक्षा तृप्तिम् अशिक्षिता न शिक्षिता कर्त्तरि क्तप्रत्ययः तृप्तिं न शिक्षितवतीत्यर्थः न कथमपि केनापि तृप्तिं लभते इति भावः।

(६९) अतिद्रुतेति। अतिद्रुतं वहतीति तथोक्ता अनित्यता क्षयशीलता।

(७०) क्षणिकाः क्षणस्थायिन्यः महाभूतानां क्षित्यादीनां पञ्चानां ग्रामस्य समूहस्य गोष्ठ्यः समानाः सङ्घा इत्यर्थः। रात्रिषु रजनीषु प्रतिरात्रमित्यर्थः भङ्गुराणि भङ्गप्रवणानि।

(७१) गात्रेति। गात्रं शरीरमेव यन्त्रं तस्य पञ्जरा एव दारूणि काष्ठानि।

(७२) अशुभेति। अशुभानां शुभानाञ्च दुष्कृतानां सुकृतानाञ्च आवेशेन अधिष्ठानेन विवशाः परायत्ताः विशरारवः परस्परसंश्लेषेण चिरस्थायिन इत्यर्थः।

(७३) छिदुराः विच्छेदप्रवणाः। जीवेति जीवानां बन्धनस्य संसारबन्धनस्य पाशानां रज्जूनां तन्त्रीतन्तवः तन्त्रीरूपाणि सूत्राणि। आत्मनः स्वस्य अनीश्वरम् अनायत्तम्।

(७४) तमसः मोहस्य प्रसरम् अवसरम्।

(७५) प्रतिसंख्यानक्षणेति विवेककुशला मतिः प्रतिसंख्यानं तस्य क्षणः

शोके ननु इदानीम् अपेक्षणीय एव अयं ज्येष्ठः पितृकल्पो भ्राता भवत्या गुरुः। (७६) इतरथा को न बहु मन्येत कल्याणरूपम् ईदृशं सङ्कल्पम् अत्रभवत्याः काषायग्रहणकृतम्। (७७) अखिलमनोज्वरप्रशमनकारणं हि भगवती प्रव्रज्या। ज्यायः खलु इदं पदम् आत्मवताम्। (७८) महाभागस्तु भिनत्ति मनोरथम् अधुना। यत् अयम् आदिशति तदेव अनुष्ठेयम्। (७९) यदि भ्राता इति यदि ज्येष्ठ इति यदि वत्सल इति यदि गुणवान् इति यदि राजा इति सर्वथा स्थातव्यम् अस्य नियोगे। इति उक्त्वा (८०) व्यरंसीत्।

उपरतवचसि च तस्मिन् निजगाद नरपतिः आर्य्यम् अपहाय कोऽन्य एवम् अभिदध्यात्। (८१) अनभ्यर्थितदैवनिर्मिता हि विषमविपदवलम्बनस्तम्भा भवन्तो लोकस्य। (८२) स्नेहा-

---

समयः तथाविभावकाल इत्यर्थः धृतेः धैर्य्यस्य आधारीभवति आश्रयतामापद्यते। दूरगते दूरम् अतिवृद्धिं गतः तस्मिन्। नन्विति सम्बोधनम्। अपेक्षणीयः द्रष्टव्यः एतादृशस्य भ्रातुर्मुखं प्रति दृष्टिपातः कर्त्तव्य इत्यर्थः।

(७६) इतरथा अन्यथा। कल्याणरूपं मङ्गलरूपं सङ्कल्पम् अभिलाषम्।

(७७) अखिलेति। अखिलस्य समग्रस्य मनोज्वरस्य मनःपीड़ायाः प्रशमनम् अपनयनं तस्य कारणं हेतुः। भगवती सर्वशक्तिमती। ज्यायः श्रेष्ठमित्यर्थः इदं पदं काषायग्रहणमित्यर्थः आत्मवतां मनस्विनाम्।

(७८) महाभागः श्रीमान् हर्षः। मनोरथं सङ्कल्पमेनम्।

(७९) यदि भ्रातेत्यादि अयं सान्य इति शेषः तदा सर्वथा सर्वैः प्रकारैः नियोगे आज्ञायाम्।

(८०) व्यरंसीत् विरराम।

(८१) अनभ्यर्थितेति। न अभ्यर्थिता न याचिताः अथच दैवेन अनुकूलेन इति भावः निर्मिताः सृष्टाः प्रचोदिता इत्यर्थः। विषमेति विषमा दारुणा विपद् तत्र अवलम्बनस्तम्भाः आश्रयस्थानानीत्यर्थः।

र्द्रमूर्त्तयो मोहान्धकारध्वंसिनश्च (८३) धर्मप्रदीपाः। किन्तु प्रणयप्रदानदुर्ललिता दुर्लभमपि मनोरथम् (८४) अतिप्रीतिः अभिलषति। धीरस्यापि धार्ष्ट्यम् आरोपयति (८५) हृदयलघिमलङ्घितम् अतिवल्लभत्वम्। (८६) युक्तायुक्तविचारशून्यत्वाच्च शालीनम् अपि शिच्चयन्ति स्वार्थतृष्णाः प्रागल्भ्यम्। (८७) अभ्यर्थनाया रचन्ति च जलनिधय इव मर्य्यादाम् आर्य्याः। दत्तमेव च शरीरमिदम् (८८) अनभ्यर्थितेन प्रथममेव आतिथ्याय माननीयेन भवता मह्यम्। अतः किञ्चित् अर्थये भदन्तम् इयं नः स्वसा बाला च बहुदुःखखेदिता च (८९) सर्वकार्य्यावधीरणोपरोधेनापि यावत् लालनीया

---

(८२) स्नेहेति। स्नेहेन प्रीत्या तैलादिना च आर्द्रा सरसा मूर्त्तिः येषां तथोक्ताः। मोहेति मोह एव अन्धकारः तिमिरं तस्य ध्वंसिनः नाशिनः उपदेशदानेन आलोकदानेन च।

(८३) धर्मप्रदीपाः धर्ममयाः दीपाः। प्रणयेति प्रणयस्य स्नेहस्य प्रदानेन दुर्ललिता जनितस्पर्द्धेत्यर्थः।

(८४) मनोरथम् अभिप्रेतम्। अतिप्रीतिः अतिप्रणयः। अभिलषति आकाङ्क्षति। धार्ष्ट्यम् उद्धतत्वम् आरोपयति जनयति।

(८५) हृदयेति। हृदयस्य लघिमा लघुत्वेन लङ्घितम् अतिक्रान्तम् अतिवल्लभत्वम् अतिप्रियत्वम्।

(८६) युक्तेति। युक्तायुक्तयोः कार्य्याकार्य्ययोः विचारे शून्यः अक्षमः तस्य भावः तस्मात्। शालीनं धीरं विनीतमित्यर्थः। स्वार्थतृष्णाः स्वकार्य्यसिद्ध्यभिलाषाः। प्रागल्भ्यम् उद्धतताम्।

(८७) अभ्यर्थनायाः प्रार्थनायाः मर्य्यादामित्यनेन सम्बन्धः। मर्य्यादां सीमामित्यर्थः।

(८८) अनभ्यर्थितेन अयाचितेन।

(८९) सर्वकार्य्येति। सर्वेषां कार्य्याणाम् अवधीरणम् अवहेलनं तदेव उपरोधः क्षतिः तेन लालनीया यत्नेन पालनीया।

नित्यम्। अस्माभिश्च (९०) भ्रातृवधापकारिरिपुकुलप्रलय-करणोद्यतस्य बाह्वोर्विधेयैः भूत्वा सकललोकप्रत्यक्षं प्रतिज्ञा कृता। (९१) पूर्वावमाननाभिभवम् असहमानैः अर्पित आत्मा कोपस्य। अतो (९२) नियुङ्क्तां कियन्तमपि कालम् आत्मानम् आर्य्योऽपि कार्य्ये मदीये। दीयताम् (९३) अतिथये शरीरम् इदम्। अद्य प्रभृति यावदयं जनो (९४) लघयति प्रतिज्ञाभारम् आश्वासयति च तातविनाशदुःखविक्लवाः प्रजाः तावत् इमाम् अत्रभवतः कथाभिश्च धर्म्याभिः (९५) कुशलप्रतिबोधविधायिभिः उपदेशैश्च (९६) अरजोभिः शीलोपशमदायिनीभिश्च देशनाभिः (९७) क्लेशप्रहाणहेतु-

---

(९०) भ्रातृवधेति। भ्रातुर्वधेन अपकारिणः द्रोहिणः ये रिपवः शत्रवः तेषां कुलस्य वंशस्य प्रलयकरणं विध्वंसनं तत्र उद्यतः तस्य बाह्वो भुंजस्य। विधेयैः वशंवदैः।

(९१) पूर्वेति। पूर्वया प्रथमया अकृतपूर्वयेति भावः मुख्यया वा अवमाननया भ्रातृवधरूपेण यः अभिभवः तिरस्कारः तम्। कोपस्य आत्मा अर्पितः कोपाकुलोऽस्मीति भावः।

(९२) नियुङ्क्तां नियुक्तं करोतु। मदीये कार्य्ये यथा सुमङ्गलं स्यात् तथा भवता आचारितव्यमिति भावः।

(९३) अतिथये मह्यमिति शेषः।

(९४) लघयति। अवतारयति प्रतिज्ञां निस्तरतीति भावः। आश्वासयति सान्त्वयति। इमां मत्स्वसारम्।

(९५) कुशलेति। कुशलानां मङ्गलानां प्रतिबोधः विज्ञानं तं विदधतीति तथोक्तैः।

(९६) अरजोभिः रजोगुणवर्जितैः सत्त्वोद्रेककरैः इति भावः। शीलोपशम-दायिनीभिः चरित्रशान्तिजननीभिः देशनाभिः कथाभिः।

भूतैश्च तथागतैः दर्शनैः (९८) अस्मत्पार्श्वोपयायिनीमिव प्रतिबोध्यमानाम् इच्छामि। इयन्तु ग्रहीष्यति मयैव समं (९९) समाप्तकृत्येन काषायाणि। अर्थिजने च किमिव न अतिसृजन्ति महान्तः। (१००) सुरनाथम् आत्मास्थिभिः अपि यावत् कृतार्थम् अकरोत् धैर्य्योदधिः दधीचः। (१) मुनिनाथोऽपि अनपेक्षितात्मस्थितिः अनुकम्पा इति कृत्वा कृपावान् आत्मानं (२) वठरसत्त्वेभ्यः कतिकृत्वो न दत्तवान्। अतः परं भवन्त एव बहुतरं जानन्ति। इत्युक्त्वा तूष्णीम्बभूव भूपतिः।

भूयस्तु बभाषे भदन्तः (३) भव्या न द्विः उच्चारयन्ति

---

(९७) क्लेशस्य संसारसन्तापस्य प्रहाणं क्षयः तस्य हेतुभूतानि तैः। तथा गतैः तादृशैः दर्शनैः ज्ञानैः दृष्टान्तैः वा।

(९८) अस्मदिति। अस्माकं पार्श्वम् उपयातीति तथोक्ताम् अस्मत् पार्श्ववर्त्तिनीम्। प्रतिबोध्यमानाम् अस्मत्पार्श्वस्थितमेवात्मानं यथा बुध्यते तथा क्रियमाणाम्।

(९९) समाप्तकृत्येन कार्य्यं समाप्तवता। समं सह। अतिसृजन्ति ददति।

(१००) सुरनाथम् इन्द्रम् आत्मास्थिभिः आत्मनः स्वस्य अस्थिभिः कङ्कालैः। धैर्य्योदधिः धैर्य्यसागरः।

(१) मुनिनाथः सुगतः। अनपेक्षितेति न अपेक्षिता न विवेचिता आत्मनः स्वशरीरस्य स्थितिः रक्षणं येन तथाभूतः स्वशरीरमनपेक्षमाण इत्यर्थः अनुकम्पा दया।

(२) वठरसत्त्वेभ्यः जड़प्राणिभ्यः सिंहादिभ्य इति भावः कतिकृत्वः कतिवारान्। श्रूयते हि पुरा कामपि सिंहीं सद्यः प्रसूतां बुभुक्षया स्वशावकान् भक्षयितुं प्रवृत्तां दृष्ट्वा बुद्धदेवः करुणापारतन्त्र्यात् तस्यै स्वमांसप्रदानेन तान् शावकान् अरक्षदिति।

(३) भव्याः साधवः। द्विः द्विवारं द्विप्रकारं वा। गुणाः भवदीया इति

वाचम्। चेतसा प्रथममेव प्रतिग्राहिता गुणाः कायबलिम् इमाम् (४) अमुना जनेन। उपयोगस्तु निरुपयोगस्य अस्य लघुनि गुरुणि वा कृत्ये गुणवदायत्त इति। अथ तथा तस्मिन् (५) अभिनन्दितप्रणये प्रीयमाणः पार्थिवः तत्र ताम् उषित्वा विभावरीम् (६) उषसि वसनालङ्कारादि-प्रदानपरितोषितं विसर्ज्य निर्घातम् (७) आचार्य्येण सह स्वसारम् आदाय प्रयाणकैः कतिपयैः एव कटकम् अनुजाह्नवि निविष्टं प्रत्याजगाम।

तत्र च राज्यश्रीप्राप्तिव्यतिकरकथां कथयन् एव (८) प्रणयिभ्यो रविरपि ततार गगनतलम्। (९) बहलमधु-पङ्कपिङ्गलः पङ्कजाकर इव सञ्चुकोच चक्रवाकदुःखभो वासरः।

भावः इमां कायबलिं शरीररूपमुपहारं बलिः पूजोपहारयोरित्यमरः। अत्र बलिशब्दः स्त्रीलिङ्गः। प्रतिग्राहिताः कृतप्रतिग्रहाः कृता इत्यर्थः अहं भवद्गुणेभ्यः शरीरमिदमुपहारीकृतवान् इति निष्कर्षः।

(४) अमुना जनेन मयेति भावः उपयोगः उपकारः। निरुपयोगस्य निष्प्रयोजनस्य परस्मादुपयोगमनपेक्षमाणस्य इति भावः अस्य भवत इति शेषः। गुणवत् सम्यक् इत्यर्थः आयत्तः अधीनः। मया यावच्छक्यमनेन कायेन भवतः उपकरिष्यामीति तात्पर्य्यम्।

(५) अभिनन्दितप्रणये आदरेण गृहीताभ्यर्थने इत्यर्थः।

(६) उषसि प्रभाते। वसनेति वसनानि अलङ्काराश्च आदयो येषां तानि वसनालङ्कारादीनि तेषां प्रदानेन परितोषितः प्रीणितः तं निर्घातं प्रागुक्तं शबरयुवानम्।

(७) आचार्य्येण श्रमणगुरुणा दिवाकरमित्रेण। प्रयाणकैः यात्राभिः। कटकं शिबिरम् अनुजाह्नवि जाह्नवी गङ्गा तस्याः तटसमीपे इत्यर्थः।

(८) प्रणयिभ्यः सुहृद्भ्यः। ततार अलङ्घयत्।

(९) बहलेति। बहलेन प्रभूतेन मधुना पङ्केन द्रवेण पिङ्गलः कपिलः

(१०) प्रकीर्णानि नवरुधिररसारुणवर्णानि लोकालोकजूंषि (११) यजूंषि इव कुपितयाज्ञवल्क्यवक्त्रवान्तानि निजवपुषि (१२) पूषा पापमुषि पुनरपि संजहार जालकानि रोचिषाम्। क्रमेण च (१३) समुपोह्यमानमांसलरागरोचिष्णुः उष्णांशुः उष्णीषबन्धसहजचूड़ामणिरिव वृकोदरकरपुटोत्पाटितः (१५) प्रत्यग्रशोणितशोणाङ्गरागरौद्रो द्रौणायनस्य

पङ्कजाकर इव पद्माकर इव चक्रवाकाणां वल्लभः प्रियः अविच्छेदकत्वादिति भावः वासरः दिवसः सञ्चुकोच सङ्कुचितवान् शेषता मयासीत् इत्यर्थः।

(१०) प्रकीर्णानि विस्तारितानि। नवेति नवः रुधिररसः रक्तद्रवः तद्वत् अरुणः लोहितः वर्णो येषां तानि। लोकालोकजूंषि लोकानां जनानाम् आलोकं दर्शनम् आलोकौ दर्शनोद्योतावित्यमरः जुषन्ते सेवन्ते इति तथोक्तानि लोकदृष्टिप्रीतिकराणि इति भावः।

(११) यजूंषीव यजूर्वेदानिव। कुपितेति कुपितेन गुरुं प्रतीति भावः याज्ञवल्क्येन वक्त्रात् वान्तानि उद्गीर्णानि।

(१२) पूषा सूर्यः। पापमुषि पापक्षयकारिणि। जालकानि निचयान्। रोचिषां तेजसां किरणानामित्यर्थः। पुरा याज्ञवल्क्यः गुरोः सकाशात् वेदानधीत्य तदाज्ञामकुर्वन् तेन वेदान् सम्परित्यज्य गृहीतान् परित्यजेति समुणखः सर्वानेवाधीतान् वेदभागानुद्ववाम। उद्वान्तांश्च तान् पुषाः स्ववपुषि संजहार। ततः एते वेदभागाः कृष्णयजुर्वेदा इति उच्यन्ते।

(१३) समुपोह्यमानेति। समुपोह्यमानेन संवर्द्धमानेन मांसलेन सान्द्रेण रागेण लौहित्येन रोचिष्णुः राजमानः। उष्णांशुः सूर्यः।

(१४) उष्णीषेति। उष्णीषो बध्यतेऽत्रेति उष्णीषबन्धो मस्तकः तत्र सहजः स्वभावोत्पन्नः चूड़ामणिः शिरोरत्नं स इव। वृकोदरस्य भीमसेनस्य करपुटेन उत्पाटितः उन्मूलितः।

(१५) प्रत्यग्रेति प्रत्यग्रम् अभिनवं शोणितं रक्तं तेन तद्वद् वा शोणः लोहितः यः अङ्गरागः अङ्गप्रभा तेन रौद्रः भीषणः। द्रौणायनस्य द्रोणतनयस्य अश्वत्थाम्न इत्यर्थः। पुरा अश्वत्थाम्ना सौप्तिके हतपुत्रया द्रौपद्या भीमसेनोऽभिहितः यथ-

(१६) रुद्रभिक्षादानशौण्डपुरमथनमुक्तमुण्डशिरानाड़िरुधिरपूरणकपिलः कपालकर्पर इव च पैतामहः (१७) पितृवधरुषितरामरागरचितः पृथुविकटकार्त्तवीर्य्यांसकूटकुट्टाककुठारतुण्डतष्टदुष्टक्षत्रिय-कण्ठकुहररुधिर-कुल्याप्रणाल-सहस्रपूरितो ह्रद इव दूररोधी रौधिरो (१८) भयनिगूढ़करचरणमुण्ड-

---

श्वत्थाम्नः शिरः छित्वा नानीयते तदा अहं जीवितं त्यक्ष्यामीति। ततोऽहं तथा करिष्यामीति प्रतिज्ञाय आयान्तं भीमं दृष्ट्वा व्यासाश्रमे वदरिकावने स्थितो रणश्रान्तः घृताभ्यक्तोऽश्वत्थामा शस्त्रसामर्थ्यादीषिकाः सम्मन्त्र्य ब्राह्ममस्त्रं विधाय भीमवधाय प्रायुङ्क्त। तदा च एकाकिनो भ्रातुर्भीमसेनस्य गमनात् भीतेनार्जुनेन कृष्णसारथिना तमेवानुसरता ब्रह्मशिरोऽस्त्रं मुमुचे। अत्रान्तरे समागतैश्च नारदाद्यैर्मुनिभिः मध्यस्थैरुक्तः द्रौणिरस्त्रमभिमन्त्रितं वध्वा गर्भे पततु। अर्जुनेनापि ब्रह्मवधो न कर्त्तव्य इति स्वमस्त्रं संह्रियतामिति ततस्तेषां वचनगौरवात् अर्जुनेनास्त्रे संहृते भीमोऽश्वत्थाम्नः सहजं शिरोमणिं बलादुज्जहारेति भारतीयकथा अत्र अनुसन्धेया।

(१६) रुद्रेति। रुद्रः भीषणः भिक्षाया आदाने ग्रहणे शौण्डः तत्परः यः पुरमथनः पुरारिः हरः तेन मुक्तं परित्यक्तं यत् मुण्डं शिरः ब्राह्ममिति भावः तस्य शिराणां नाड़ीनां धमनीनाञ्च रुधिरैः पूरणेन कपिलः पिङ्गलः आरक्त इत्यर्थः कपालकर्पर इव कपालः शिरः कङ्काल एव कर्परः शरावाकारपात्रभेदः स इव। पैतामहः ब्राह्मः। पुरा कन्यामभिकामयमानं पितामहं दृष्ट्वा क्रोधात् पुरारिः तदीयमेकं शिरो जहार। तच्च शिरः कालेन कङ्कालशेषतां व्रजत् तस्य भिक्षाकर्परमेवाभवदिति पुराणकथा।

(१७) पित्रिति। पितुः जमदग्नेः वधेन कार्त्तवीर्य्यकृतेन इति भावः रुषितः कुपितः यः रामः परशुरामः तस्य रागेण वीररसोत्साहेन रचितः सृष्टः। पृथ्विति पृथुर्महान् यः कार्त्तवीर्य्यस्य अंसकूटः स्कन्धशिखरं तस्य कुट्टाकः छेदकः कुठारः परशुः तस्य तुण्डं मुखं धारेत्यर्थः तेन तष्टाः निकृत्ता ये दुष्टाः दुर्वृत्ताः क्षत्रियाः तेषां कण्ठकुहराणां गलरन्ध्राणां रुधिराण्येव कुल्या अल्पा कृत्रिमा सरित् कुल्याल्पा कृत्रिमा सरिदित्यमरः। तासां प्रणालसहस्रैः प्रवाहसहस्रैः पूरितः अदिलः दूररोधी दूरदेशव्यापी रौधिरः रुधिरमयः।

मण्डलाकृति: गुरुगरुड़नखपञ्जराक्षेपक्षपणक्षिप्तक्षतजोक्षितो व्यसु: विभावसु: कमठ इव च (१९) लोठ्यमानो नभसि अरुणगर्भमांसपिण्डाण्ड इव च खण्डिमानमानीतो (२०) नियतकालातिपातदूयमानदाक्षायणीक्षिप्तो धातुतट इव च सुमेरो: (२१) असुरवधाभिचारचरुपचनपिशुन: शोणितक्राथकषायितकुक्षि: अतिविसङ्कट: कटाह इव च वार्हस्पत्य: (२२) सद्योगलितगजदानवदेहलोहितोपलेपभीषणो मुखमण्डलाभोग इव

---

(१८) भयेति। भयेन गरुड़दर्शनादिति भाव: निगूढ़ा: सङ्कोचिता: करचरणमुण्डमण्डलान्येव आकृतय: अवयवा येन तथोक्त:। गुर्विति गुरुणा महता गरुड़स्य नखपञ्जरेण नखनिचयेन इत्यर्थ: य: आक्षेप: आक्रमणम् उत्क्षेपणम् इत्यर्थ: ततश्च क्षपणं भूमौ प्रक्षेप: तेन क्षिप्तै: निर्गलितै: देहादिति भाव: क्षतजै: रक्तै: उक्षितै: सिक्त: संक्षिप्त इत्यर्थ: व्यसु: गतजीवित: विभावसु: तदाख्य:।

(१९) लोठ्यमान: परिभ्राम्यमाण: नभसि आकाशे। अरुणेति अरुणं रक्तं गर्भस्य मांसपिण्डं यस्य तथाभूत: अण्ड इव डिम्ब इव। खण्डिमानं खण्डताम् आनीत: प्रापित:।

(२०) नियतेति। नियतकालस्य कल्पान्तस्य अतिपातेन आगमेन दूयमाना सन्तप्यमाना सृष्टिध्वंसकरणादिति भाव: दाक्षायणी दक्षकन्या कालीत्यर्थ: संहाररात्रिरिति भाव: तया क्षिप्त: विध्वंसित: धातुतट: गैरिकप्रस्थ इव।

(२१) असुरेति। असुराणां बधार्थम् अभिचार: आथर्वणिकमारणादिक्रियाविशेष: तस्य चरु: पायसविशेष: तस्य पचनं पाक: तस्य पिशुन: सूचक:। शोणितेति शोणितस्य रक्तस्य क्राथेन तापेन घनीकरणेन कषायित: रक्तीकृत: कुक्षि: अभ्यन्तरं यस्य तथाभुत: अतिविसङ्कट: अतिभीषण:। कटाह इव स्थालीविशेष इव वार्हस्पत्य: बृहस्पतेरयं वार्हस्पत्य:।

(२२) सद्य इति। सद्य: तत्क्षणं निपातक्षण एव इत्यर्थ: गलितं नि:सृतं गजदानवस्य गजासुरस्य देहात् यत् लोहितं रक्तं तस्य उपलेपेन अनुलेपनेन

महाभैरवस्य मुहूर्त्तम् अदृश्यत (२३) जलनिधिजलप्रतिविम्बित-रविविम्बराजिभास्वराभ्रावलम्बिनी गृहीतार्द्रमांसभारा इव च बभासे वासरावसानवेला वेतालनिभा (२४) ज्वलत्सन्ध्या-रागरज्यमानजलप्रवाहः पुनरिव (२५) पुराणपुरुषपीव-रोरुसम्पुटपिष्टमधुकैटभरुधिरपटलपाटलवपुः अभवत् अधि-पतिः अर्णसाम्। (२६) अवसिते सन्ध्यासमये समनन्तरम् (२७) अपरिमितयशःपानतृषिताय मुक्ताशैलशिलाचषक

भीषणः उग्रः। मुखेति मुखमण्डलस्य वदनमण्डलस्य आभोग इव आयतनमिव महाभैरवस्य महारुद्रस्य। अदृश्यत पूर्वोक्तविध उष्णरश्मिरिति पूर्वेण सम्बन्धः।

(२३) जलनिधीति। जलनिधेः समुद्रस्य जलेषु प्रतिविम्बिता प्रतिफलिता या रविविम्बराजिः सूर्य्यविम्बश्रेणिः तया भास्वरं दीप्यमानं यत् अभ्रम् आकाशं तदवलम्बिनी तदाश्रयिणी अतएव गृहीतः आर्द्रः सरसः मांसभारः यया तथा-भूतेव वासरावसानवेला सन्ध्याकालः। वेतालनिभा वेतालसदृशी आबभासे शुशुभे वेतालोऽपि आर्द्रमांसभारं वहतीति भावः।

(२४) ज्वलदिति ज्वलता राजमानेन सन्ध्यारागेण रज्यमानः जलप्रवाहः जलराशिः यस्य तथाभूतः।

(२५) पुराणेति। पुराणः पुरुषः नारायण इत्यर्थः तस्य पीवरे स्थूले ऊरु-सम्पुटे पिष्टयोः निकृत्तयोः सुदर्शनेन इति भावः मधुकैटभयोः रुधिरपटलेन रक्तसमूहेन पाटलम् आरक्तं वपुः शरीरं यस्य तथाभूतः। अर्णसां जलानाम् अधिपतिः समुद्रः। सृष्टिप्रारम्भे जलनिधौ शयानस्य भगवतो नारायणस्य नाभिकमलाद् ब्रह्मा समुदभवत्। तदानीञ्च तस्यैव भगवतः कर्णमलात् द्वावसुरौ मधुः कैटभश्च समुत्पद्य बुभुक्षया नाभिकमलस्थितं ब्रह्माणम् अत्तुम् उद्यतौ तदवलोक्य भीतेन ब्रह्मणा स्तुता योगनिद्रा विष्णोः शरीरं तत्याज। ततश्च समु-त्थाय भगवान् तौ तथाविधौ दृष्ट्वा पञ्चवर्षसहस्रं ताभ्यां बाहुयुद्धं कृत्वा तयोरेव सन्तुष्टयोर्वरं लब्ध्वा ऊरुदेशे निधाय चक्रेण तौ निहतवानिति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् अत्र अनुसन्धेयम्।

(२६) अवसिते समाप्तिं गते।

इव निजकुलकीर्त्त्या (२८) कृतयुगकरणोद्यताय आदिराजराजतशासनमुद्राभिवेश इव राज्यश्रिया सकलद्वीपजिगीषाचलिताय श्वेतद्वीपदूत इव च (२९) आयत्या श्वेतभानुः उपानीयत निशया नरेन्द्राय इति।

इति श्रीबाणभट्टकृते हर्षचरिते अष्टमः उच्छ्वासः।

---

(२७) अपरिमितेति। अपरिमितानि यशांसि तेषां पानाय तृषितः तृषार्त्तः तस्मै सर्वदिग्विजयेन इति भावः। मुक्ताशैलशिलाचषक इव मुक्तागिरिशिलाखण्डरूपपानपात्रमिव।

(२८) कृतेति। कृतं सत्यं युगं तस्य करणे उद्यतः तस्मै। आदिराजेति आदिराजस्य मनोः वैवस्वतस्य वैन्यस्य पृथोर्वा राजती रजतनिर्मिता शासनमुद्रा राज्याधिकारमुद्रा तस्याः निवेश इव मुद्रितावयव इव। सकलेति सकलानां सर्वेषां द्वीपानां जिगीषया चलितः प्रस्थितः तस्मै।

(२९) आयत्या आगामिन्या शुभया नियत्या। श्वेतभानुः चन्द्रः निशया नरेन्द्राय हर्षाय उपानीयत। निशा श्वेतभानुं चन्द्रं श्वेतद्वीपदूतमिव नरेन्द्रसमीपमानयदित्यर्थः। चन्द्रोदयोऽभूदिति भावः।

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचिता हर्षचरितस्य अष्टमोच्छ्वासव्याख्या समाप्ता।

* समाप्तोऽयं ग्रन्थः। *

व
व

र
ट
स
घ

व

स
र
श्र
न
स
त
त्य
स
द्वीमें
(२६)

१३२ सांख्यकारिका गौड़पादभाष्य ।०
१३३ मीमांसादर्शनम् भाष्यसहित १२
१३४ मीमांसापरिभाषा ।०
१३५ शाण्डिल्यसूत्र सभाष्य ॥०
१३६ जैमिनीय (न्यायमालाविस्तरः) ६
१३७ अर्थसंग्रह (लौगाक्षिमीमांसा) ।०
१३८ न्यायदर्शन सभाष्य [illegible] २॥०
१३९ भाषापरिच्छेदः मुक्तावली ॥०
१४० भाषापरिच्छेदमुक्तावली दिनकरी १॥
१४१ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय) ॥०
१४२ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय) ।०
१४३ उपमानचिन्तामणिः /
१४४ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धधिक्कार) २
१४५ अनुमानचिन्तामणिः सटीक ४॥
१४६ तर्कामृत (जगदीशकृत) न्याय ।०
१४७ तर्कसंग्रह व अनुवादसहित ॥०
१४८ पातञ्जलदर्शन (सभाष्य सटीक) २
१४९ पातञ्जलदर्शन भोजवृत्तिसहित १
१५० वैशेषिकदर्शनम् सटीक १
१५१ सर्वदर्शनसंग्रहः [दर्शनशास्त्र] १
१५२ आथर्वणोपनिषद सभाष्य ३
१५३ आरण्यसंहिता सभाष्य ॥०
१५४ ईश केन कठ प्रश्न मुण्ड माण्डूक्य उपनिषद (सटीक सभाष्य) ३
१५५ गायत्री व्याख्या ॥०
१५६ गोपथब्राह्मण (अथर्ववेदस्य) १
१५७ छान्दोग्य उपनिषद सटीक सभाष्य ३
१५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर सभाष्य २
१५९ दैवत तथा षड्विंशब्राह्मणसभाष्य २
१६० निरुक्त सभाष्य सटीक १२
१६१ नृसिंहतापनी सभाष्य २
१६२ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य ७

१६३ मुक्तिकोपनिषत्
१६४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता सभाष्य
१६५ सामवेदसंहिता सभाष्य
१६६ अग्निपुराणम्
१६७ अध्यात्मरामायणम् सटीक
१६८ कल्किपुराणम्
१६९ गरुड़पुराणम्
१७० सटीक वाल्मीकिरामायण बालकाण्डम्
१७१ विष्णुपुराणम् सटीक
१७२ ब्रह्मवैवर्तपुराण सम्पूर्ण
१७३ मत्स्यपुराणम्
१७४ मार्कण्डेयपुराणम्
१७५ लिङ्गपुराणम्
१७६ श्रीम[illegible] सटीक
१७७ अष्टाङ्गहृदय ([illegible]) वैद्यक
१७८ चक्रदत्त (वैद्यक)
१७९ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण
१८० माधवनिदान सटीक
१८१ भावप्रकाश (वैद्यक)
१८२ मदनपालनिघण्टुः (वैद्यक)
१८३ रसेन्द्रचिन्तामणिरसरत्ना
१८४ शार्ङ्गधरसंहिता (वैद्यक)
१८५ सुश्रुतसंहिता सटीक (वैद्यक)
१८६ सुश्रुतसंहिता मूलमात्र (वैद्यक)
१८७ गणिताध्यायः भास्कराचार्यकृत
१८८ गोलाध्यायः भास्कराचार्यकृत
१८९ बृहत्संहिता वा वाराहीसंहिता
१९० भावकुतूहल (ज्योतिष)
१९१ लीलावती भास्कराचार्यरचित
१९२ बीजगणित भास्कराचार्यरचित
१९३ सूर्यसिद्धान्त सटीक

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे [illegible] उपाधिधारिणः

